

8/2135

N23/134

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

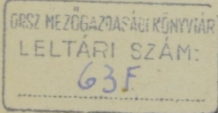
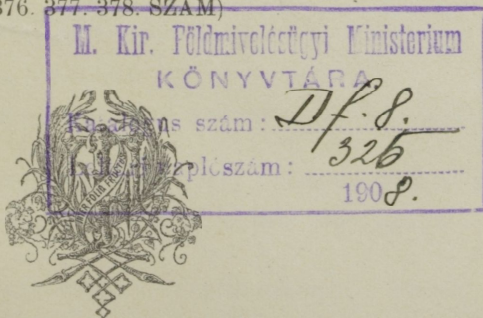
GYULAI PÁL.

Df

1/29

SZÁZHARMINCZNEGYEDIK KÖTET.

(376. 377. 378. SZÁM)

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1908

2024
~~2024~~ 64

TARTALOM.

CCCLXXVI. SZÁM.

	Lap
AZ ADÓREFORMRÓL. — Földes Bélától	1
KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZETÜNK TOPOGRAPHIÁJA. — Pasteiner Gyulától	5
AUSZTRÁLÁZSIAI NAPLÓTÖREDÉKEK. (III.) — Gróf Vay Pétertől	73
A HALÁSZBÁRKA. (IV.) — Regény. — Blasco Ibáñez után, spanyol- ból — Gy. B.-től	106
KÖLTEMÉNY: <i>Rodrigo</i> . — Puskin után, oroszról — Győri Károlytól	135
DANTE ÉS PETRARCA ÉLETRAJZAIRÓL. — Vetési Józseftől	137
ÉRTESITŐ: — Horánszky Lajos: <i>Bacsányi János</i> . — d-től. — Riedl F.: <i>History of the hungarian Litterature</i> . — Morvay Győzőtől. — Dubois L.: <i>De l'Influence de l'esprit sur le corps</i> . — l-től. — Új magyar könyvek	145

CCCLXXVII. SZÁM.

CLIO LOCUTA. — Id. Görgey Istvántól	160
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA. (I) — Concha Győzőtől	187
AUSZTRÁLÁZSIAI NAPLÓTÖREDÉKEK. (IV) — Gróf Vay Pétertől	213
A HALÁSZBÁRKA. (V) — Regény. — Blasco Ibáñez után, spanyol- ból — Gy. B.-től	258
KÖLTEMÉNYEK: <i>A vén komfortáblis ló</i> . — Vargha Gyulától. — <i>Mennyi gyöngy</i> ... Heine után, németből — Gyulai Páltól	297
SAN PANTALEONE. — Elbeszélés. — D'Annunzio után, olaszról — Balla Ignácztól	299
ÉRTESITŐ: Ady Endre: <i>Vér és arany</i> . — ó-től. — Golther W.: <i>Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters und der neuen Zeit</i> . — Heinrich Gusztávtól. — U. Foscolo: <i>Les dernières lettres de J. Ortis</i> . — l-től. — Új magyar könyvek	301

	Lap	q
A TÖBSZÖRÖS VÁLASZTÓI JOG. (I.) — Isaák Gyulától	321	1
BOSZNIA SZEREPE KIVÁNDORLÁSI POLITIKÁNKBAN. — Királyfi Árpádtól	350	0
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA. (II). — Concha Győzöttől	374	4
VELAZQUEZ. — W. G.-től	392	9
A HALÁSZBÁRKA. (VI). — Regény. — Blasco Ibáñez után, spanyolból — Gy. B.-től	416	8
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csók</i> . — Kozma Andortól. — <i>Orosz költők</i> : I. Puskin: <i>A felhő</i> . — II. Tyucsev: <i>A Duna partján</i> . — Győri Károlytól	444	4
ÚJABB MŰVÉSZETI MOZGALMAK. (Tavaszi tárlatok. — A gipszmúzeumról. — A Kossuth-szobor pályázat). — Erdey Aladártól	447	7
A MAGYAR KULTURA ÉS A NEMZETISÉGEK. — a-tól	455	6
JÁTEKELMÉLETEK. J. K.-től	464	4
ÉRTESÍTŐ: Wilde Oszkár: <i>A readingi fegyház balladája</i> (k). — Fromentin E: <i>A régi mesterek</i> (b. m.) — Wollanka József: <i>Raffaell</i> . (Gerevich Tibor). — Farkas Emőd: <i>Rákóczi szabadságharcza</i> . (B. K.) — Haraszti Gyula: <i>Corneille és kora</i> . (z. t.) — <i>Német védirat Voltaire mellett</i> (E. O.) — <i>Rousseau torzképe</i> (h. s.) — <i>Nietzsche olvasásakor</i> (n). — <i>Új magyar könyvek</i>	470	0

AZ ADÓREFORMRÓL.

Egyik szellemes választómmal a pénzügyminisztériumban jártam. Midőn ügyünket elvégeztük és a pénzügyminiszteri palotát elhagyni készültünk, hozzám fordult. Még egy kéresem volna, mondá, méltóztassék nekem azt a nagy adóprést megmutatni!

Ezt a nagy adóprést a pénzügyminiszter most ki akarja cserélni, egy tökéletesebbel, melyhez a régi úgy hasonlít, mint nagyanyáink rokkája, a modern mulejennyhez. Kétségtelen, hogy rosszul működik a régi prés, elavult, nem felel meg a modern, tökéletesebb, nagyobb igényű adótechnika követelményeinek. Természetesen olyan technikát kell létesítenünk, mely viszonyainknak megfelel, mely nem okoz túlságos rázkódtatást, mely nem olyan, hogy kedvéért az egész házat le kellene bontani.

A kormányjavaslatokkal szemben inkább túlságos optimismussal szoktam lenni, mint túlhajtott pessimismussal. Szem előtt tartom most is, hogy a pénzügyek élén kiváló szakember áll, hogy a pénzügyminisztérium jeles erőkkel rendelkezik, hogy a legtöbb kérdés tekintetében mintaszerű külföldi példák állanak rendelkezésre. Így tehát inkább annak a föltevésnek engedek helyet, hogy a kormány előterjesztései a gyakorlat és elmélet követelményeinek nagyban és egészben megfelelnek.

Ugyanebben a hangulatban vettem kezembe a pénzügyi kormányzat által előterjesztett adóreformot. Kötelességemnek tartom, minden tartózkodás nélkül e fontos, hazánk minden polgárát legközvetlenebbül érdeklő, gazdasági viszonyainkat mélyen érintő adórendszerjavaslatról, mely hazánk gazdasági, politikai, pénzügyi életének jövőbeli alakulására messze kihatással lenne, véleményemet elmondani.

I.

A tervezett adóreform sarkpontját a személyes jövedelmi adó behozatala alkotja. Ha jövedelmi adóról van szó, mindenki első sorban Angliára gondol, mely a jövedelmi adót még a napoleoni háborúk idejében ideiglenesen behozta, aztán későbbben ismét, különösen a krími háború költségeinek fedezésére, fölélesztette, míg végre állandó adónemmé vált, a nélkül azonban, hogy az ellene intézett támadások teljesen szüneteltek volna. Az angol jövedelmi adó mintául szolgált a continentalis államokban, főleg mert benne oly adónemet ismertek föl, mely a mai közgazdasági viszonyok mellett még leginkább teszi lehetővé a teherviselési képesség szerinti adóztatást. Azonban azok a nehézségek, melyek az annyira sajátos angol intézmények tanulmányozásánál mutatkoznak, itt is azt eredményezték, hogy gyakran nem hű képet nyújtottak az angol jövedelmi adóról. Mondjuk mindjárt, az angol jövedelmi adó tulajdonkép csak «jövedelemadószerű» adó, mely öt különösen hozadékadónak összefoglalásából áll.*) Az öt osztály nemcsak öt lényegesen különböző adónem, hanem különböző adórendszerhez is tartozik, a mennyiben főleg a D. schedule legnagyobb része közeledik a jövedelmi adó természetéhez, a többiek azonban hozadékadók, még pedig a hozadékadóknak is nagyon kezdetleges nemei, a mennyiben a mezőgazdaságból származó jövedelem becslése egyszerűen úgy történik, hogy Angliában a hozadék fele, Irhonban a hozadék egyharmada tekintetik jövedelemnek. Ha már ez a körülmény mutatja, mennyire szorítkozik az angol incommetax inkább csak a jövedelmi adó némely sajátosságára, abban is hiányzik a jövedelmi adó jellege, hogy az egyénnek különböző jövedelmeinek összefoglalását nem követeli, hanem

*) Wagner: *Eine einkommensteuerartige Zusammenfassung eines Systems von Ertragsteuern. Finanzwissenschaft. III. rész* (239. l.), Nicholson, (*Public finance*. 1895): *The five schedules may well be regarded as so many distinct taxes* (449. l.) Leroy Beaulieu (*Traité des finances*, VI. kiadás, 525. l.): *Les cinq cédules de l'Income tax peuvent et doivent être considérés comme des impôts absolument distincts les uns des autres.*

ez az egyén jogát képezi, ha az összefoglalásból előny háramlik rá. Abban is teljesen eltér az angol jövedelmi adó a jövedelmi adó tulajdonképeni jellegétől, hogy a jövedelem nem is a jövedelmet élvezőnél vétetik fel és az adót nem a jövedelmet élvező fizeti, hanem az angol gyakorlati érzékével a forrásnál keresi és adóztatja a jövedelmet. *Stoppage at the source*, a mint ők mondják. A földbirtokos jövedelme a haszonbérllő útján adóztatatik meg, a házbirtokos jövedelme a bérlőnél, az értékpapirtulajdonos jövedelme a szelvény beváltójánál, az állandó fizetésből élő jövedelme a fizetést teljesítőnél, úgy hogy Nicholson joggal mondhatja, hogy a jövedelmi adót fizetők egy nagy része («a large body») sohasem látja azt az összeget, melylyel az államnak tartozik. Így tehát az állam elkerüli a declaratio kényszerét, mely csak a D. schedulénál játszik nagyobb szerepet, az iparból, kereskedelemből stb. származó jövedelmeknél. A mi tehát a jövedelmi adónak egyik saját-sága, de egyuttal legveszedelmesebb szirtje, azt az angol jövedelmi adó a jövedelmek legnagyobb csoportjánál elkerüli. Azt mondja az angol pénzügy egyik legalaposabb ismerője: «Nur die Erhebung an der Quelle macht es möglich, jene allgemeinen Deklarationen zu entbehren, welche die Privatverhältnisse bloßlegen und den englischen Lebensanschauungen gänzlich zuwiderlaufen... Die englische Steuerbehörde ist der Ansicht, dass die im Falle allgemeiner Deklarationen unentbehrlichen Strafbestimmungen und die solchenfalls ebenso unentbehrlichen irritirenden Inquisitionen in die privaten Vermögensverhältnisse so viel böses Blut erregen würden, dass man die Einkommensteuer ganz aufheben müsste.»*) Hogy a declaratio hiányát és a «forrásnál» való megadóztatást mennyire lényeges részének tekintik az angol jövedelmi adónak, arra csak egy tekintélyt, de a legilletékesebbet, az angol pénzügyminisztert, idézem, ki 1907 április 18-án tartott nevezetes budgetbeszédben következőt mond. Előrebocsátja, hogy az angol jövedelmi adóhoz foghatót alig lehet a világban találni, az 1907 áprilissal végződő pénzügyi évben 32.000,000 font

*) Conrad, *Handwörterbuch für Staatswissenschaften, Einkommensteuer.*

sterlinget, 768.000.000 koronánál többet hozott «és pedig ez összegnek nem kevesebb, mint kétharmad része a mi adórendszerünknek megfelelően a forrásnál, nehézségek és surlódások nélkül szedetett be, a nélkül, hogy az adófizetőnek egy csekket kellett volna kiállítani, vagy pedig erszényét kellett volna kinyitni, sőt, majdnem a nélkül, hogy észrevenné, hogy megadóztatják.» De nagyon tanulságosak folytatólagos megjegyzései. «Semmi sem könnyebb, mondja, mint azt saját tapasztalataimból tudom, mint odaülni az íróasztalhoz és egy darab papíron egy idealisan tökéletes jövedelmi adótervet kidolgozni, logikus fokozatokban felülről alulig, védelmezve egy mesterségesen kidolgozott kutatási, felfedezési és büntetési eljárás által, irgalmatlanul és részrehajlatlanul behajtva egy a szenvedélyek fölött magasán trónoló központi hatóság által. De ha az ember, úgy mint én, mindennap érintkezésbe jut a tulajdonképeni igazgatási problémával, úgy sokkal kevésbé becsúszó tervekkel kell megelégedni.»

Az angol pénzügyminiszter még egy fontos nyilatkozatára akarok utalni. Az angol jövedelmi adó tulajdonkép nem fokozatos, hanem csak degressiv, azaz, az alsóbb jövedelmi fokon enyhítést enged, de 700 fonton felül nem változik. Egy kiküldött bizottságban a fokozatos, tehát tulajdonképeni progressiv adó eszméje vettetett fel. Erre Asquith pénzügyminiszter azt mondja: Az igazgatást ez összetörné. «Jelenleg nincs szükség arra, hogy végleg nyilatkozzam; azonban rendkívüli nehézségeket látok. Mindenkit kellene kényszeríteni, hogy jövedelmét bevallja. Ez kívánatos volna, de ezt csak úgy lehetne elérni, ha ez előnnyel járna. A levonásra való jogosultság az, mely ma a declaratióra buzdít. Rettenetes nehézségek keletkeznek, mihelyt a declaratiót nem az adóalany előnyére kérik, hanem hogy őt egy magasabb adóláb szerint megadóztassák».

Látjuk ezekből, hogy Anglia, hol nagy jövedelmek, nagy vagyonok vannak, a gyakorlati érzék a jövedelmi adónak oly rendszerét valósította meg, mely mindent elkerül, mi a jövedelmi adót az adóalanyra terhessé, lelkiismereti kényszerrel járóvá teszi, szóval számoltak az emberi természettel. A declaratiót lehetőleg elkerülni, a hol elkerülhetlen előnyökkel és nem hátrányokkal összekötni, a hozadék-

adó menthető alapzatát fentartani, esetleg még kezdetleges módon, de kiméletből főleg a kevésbé művelt agrár körökre, ez alkotja az angol jövedelmi adó lényegét, melyet Anglia pénzügyminisztere még ma is olyannak tart, melyet semmi más látszólagos eszményi előnyért feláldozni nem szabad.

Mennyire ragaszkodik az angol közvélemény az angol jövedelmi adó specialis típusához, azt legjobban azon jelentésből látjuk, melyet a jövedelmi adó reformjára kiküldött bizottság 1906 november 29-én a parlament elé terjesztett. Ha az egész adó, mondja a jelentés, az összes személyektől egyenesen és vallomásaik alapján vettetnék ki, akkor ennek megfelelően könnyen lehetne minden személynek összjövedelmét egy fokozatos adókulcs alá vonni. Azonban ezzel a forrásnálvaló megadóztatás elve feláldoztatnék. Már pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ezen elv megtartása, melynek főleg az adónak mai kifejlődése és a beszéd könnyűsége tulajdonítandó, fontossággal bír és hogy inlézkedések, melyek ezen elv hatását gyengítenék, épenséggel nem kívánatosak. Ez idő szerint az adónak kétharmada beszedetik, mielőtt a jövedelem azt a személyt elérné, melynek arra igénye van és a nélkül, hogy ez iránt bármilyen kutatások tétetnének vagy szükségessé váljanak. Száz év előtt az egyes személyi kivetés a forrásnál való beszerzéssel helyettesített azzal az eredménnyel, hogy az adó megkétszereződött. Mint az adóbeszedésre hasznos vagy kívánatos eszköz, egyenes személyi kivetés az egész adóra vonatkozólag ez országban nem gyakorlati. Bár egyik conclusiójában a kötelező deklarációt ajánlja, másfelől a személyi összjövedelemnek egyenes és nem a forrásoknál eszközözlendő megadóztatását ellenzi.*)

Míg Anglia a jövedelmi adónak legalább bizonyos elemeit vette föl adórendszerébe, Franciaország még ma is hozadékadó rendszeréhez ragaszkodik. Ez nem történik egyszerű conservativismusból, hanem a jövedelmi adó rendszertől való félelemből és azon Franciaországban vallott felfogásból, hogy a jövedelmi adó ellentétben áll az egyének bármennyire sajnós, de fájdalom, meglévő természetével. Azt

*) Inhülsen, *Die Frage weiterer Abstufung der Englischen Einkommensteuer* stb. Schanz, *Finanzarchiv*. 1907. I. kötet. 195. l. stb.

hangoztatják, hogy a francia kézségesen lerója az állam iránti tartozását, de ne követeljenek az egyéntől valamit, a mi lélektanilag lehetetlen, tudniillik, hogy maga fejtse fel anyagi helyzetét az állam előtt. Az állam szorgosan kutassa az egyén anyagi helyzetét, keresse az adóforrásokat, de ne kívánja a gyónást. Azért is népszerűtlen Franciaországban a jövedelmi adó, mert rémülettel visszaemlékeznek arra, hogyan alkalmazták a forradalomban a progressiv adókulcsot. Azért is foglaltak állást Franciaországban a jövedelmi adó ellen, mert az a meggyőződés, hogy pártküzdelmek által dúlt társadalmakban a jövedelmi adó igazságos kivetésére számítani nem lehet. De súlyos érv az is, hogy a jövedelmi adó pénzügyileg többnyire nagy jövedelmeket nem nyújt az államnak. Ha szem előtt tartjuk, hogy Franciaország még mindig a kisbirtok és a kis bourgeois hazája, e felfogásban a kis és közép jövedelmek érzelme és észjárása jut kifejezésre, a melyek a jövedelmi adóval járó terheket és zaklatásokat perhorreskálják. Mindezekből érthető, hogy Franciaországban, a köztársasági államforma és az erős socialistikus áramlatok mellett sem sikerült a jövedelmi adót behozni, noha talán már egy tucatztra rúg az erre irányuló törvényjavaslatok száma, melyekkel a törvényhozás foglalkozott.

Csak 1870 óta is indítvány tétetett 1871-ben Casimir Perier által, 1874-ben Rouvière által, 1887-ben Dauphin által, 1888-ban Peytral által, 1896-ban Doumer által, 1903-ban Rouvier, 1907-ben Caillaux által.

A Caillaux-féle törvényjavaslat teljes átalakítása az eddigi adórendszernek. Eltörli az eddigi négy egyenes adót és helyébe teszi a jövedelmi adót, mely két részből áll, egy általános jövedelmi adóból a jövedelmi nemek megkülönböztetésével és egy kiegészítő adóból progressiv kulccsal. Az általános jövedelmi adó kulcsa 3—4%; a vagyonból származó jövedelem kulcsa 4%; a vagyonból és munkából származó 3·5%; a munkából származó 3%. Több kategóriában vannak adómentes létminimumok, melyek fizetéseknel és munkabéreknel a népességhez képest 2500 frankig emelkednek. A kiegészítő adó, kezdődik 5000 frankon fölül 10 frankkal, eléri 22,000-nél a 2%-ot, 100,000-en felül 4%-ot. A kiegészítő adónál a létminimum 5000 frankkal van megállapítva.

E törvényjavaslatról következőket ír Leroy Beaulieu, Franciaország legkiválóbb szaktekintélye (*Économiste français*, 20 juillet 1907): «Tizenöt év óta hipnotizálja a mi törvényhozásunkat az abszolút igazság keresése adóügyi tekintetben: ez a keresés megtalálta formuláját az általános személyi és progressív jövedelmi adóban, mely ellenkezik a francia szokásokkal, sőt gazdasági szervezetünkkel. Ideje volna ezen hóbortról («cette manie») lemondani és komoly reformokra törekedni, melyek egyenes adóink rendszerét tökéletesítik és nem fölforgatják. Ideje, hogy ne kergessünk örökké eltűnő árnyékokat és fogható realitásokkal foglalkozzunk».

Poroszországban mélyen nyuló közgazdasági és pénzügyi okok vezettek az 1891-iki, illetve 1893-iki adóreformhoz. «Die ganze Steuerreform hat das Ziel, mondja Miquel pénzügyminiszter, namentlich auch die Mittelklasse zu entlasten.» Első sorban azonban a pénzügyi helyzet komolysága és a társadalompolitikai eszmék átalakulása vezetett a reformhoz. A birodalom mindinkább lefoglalta a közvetett adókat és illetékeket; az övé volt a vámjövedelem, úgy hogy az államok és különösen Poroszország kénytelen volt az egyenes adóknak eddig csak nagyon mérsékelten használt forrásait igénybe venni. Másfelől a reformra kényszerített az önkormányzati pénzügy helyzete, melyet tovább halasztani nem lehetett. A legtöbb tartományban csak a községi pótlék 100—200%-ot tett, számos községben azonban 300, 600 sőt 675%-ig emelkedett. A jövedelmi adóval, mely különben az osztályos jövedelmi adóban már elő volt készítve, tehát nem volt teljes novum, az állam egyfelől saját szükségleteire új forrást talál, mely a kor társadalompolitikai nézeteivel, a tudományos irodalom törekvéseivel is jobb összhangban állott, másfelől abba a helyzetbe jutott, hogy a hozadékadókat mint állami adókat eltörölte és átengedte az önkormányzati pénzügynek. Így az egész adózás egy szerves egészet alkot; a birodalom értékesíti a közvetett adókat, az állam a jövedelmi adót kiegészítve egy enyhe vagyonadóval, a hozadékadókkal pedig biztos alapra helyeztetik az önkormányzati pénzügy. A reformot általában sikerültnek tekintik, különösen abban a tekintetben, hogy az új egyenes adó utáni bevétel sok-

kal nagyobb, mint azt praeliminálták. Jelenleg (1907/8.) 267·1 millió márkára van előirányozva. Azonban álljunk meg egy kissé ennél a számnál. Az összes egyenes adók hozama Poroszországban 37 millió népességével 267·1 millió márkára van előirányozva, ez 19 millió népességre redukálva, a mennyit a magyar állam népessége tesz, 136·8 millió márkát tesz, vagyis koronában kerek összegben 150 milliót. Tehát a sokkal gazdagabb Poroszország egyenes adó fejében jóval kevesebbet vesz be lakosságától, mint Magyarország. Persze Poroszországnak vasutaiból 722·6 millió márka tiszta bevétele van, a mi a rendes kiadásoknak 25%-át fedezi. Így nem csodálkozhatni, hogy Poroszországban a jövedelmi adóval meg vannak elégedve, mert igen enyhe súlyt alkot és annak behozatalával szabadultak az összes hozadékadóktól, melyekkel viszont az önkormányzati pénzügy nehéz kérdését sikerült megoldani. Mind a mellett ott sem hiányzik a fény mellett az árnyék. E tekintetben csak Fuisting*), a közigazgatási bíróság tanácselnökének és a pénzügyek és főleg az egyenes adók terén Németország egyik legkiválóbb szakemberének következő szavaira akarunk hivatkozni: «Ungeachtet der scharfen Betonung der Grundsätze der Gerechtigkeit (hat sich) bei der Umgestaltung des Preussischen Steuersystems das Ziel einer wirklich gerechten, materiell richtigen und gleichmässigen Einkommenbesteuerung mit dem neuen Gesetze nicht erreichen lassen. Die materiellen Gesetzesvorschriften wie die Einrichtungen des Verfahrens leiden an grossen Mängeln, die durch die Art der Ausführung des Gesetzes verschärft werden. Soll die hieraus entspringende Unzufriedenheit weiter Kreise der Pflichtigen nicht eine in steuerlicher wie in politischer Hinsicht gleich nachteilige Verbreitung und Steigerung erfahren, so ist es an der Zeit, auf Gesetzesreformen Bedacht zu nehmen.» (Előszó)... «Darum muss beizeiten, bevor die Unzufriedenheit in eine dem Staatswohle nachteilige, die politischen Gegensätze verschärfende Erbitterung weiter Kreise der Bevölkerung ausgeartet sein wird, auf Gesetzesreform Bedacht genommen werden.» (275. l.)

*) *Die Einkommenbesteuerung der Zukunft* (Berlin 1903).

Nem lesz érdektelen néhány adatot a legújabb porosz jövedelmi adóstatistikából ismertetni, mert a jövedelmi adó föltételeire engednek némi következtetést. Az 1906-iki jövedelmi adóstatistika szerint Poroszországban a jövedelmi adó alá tartozó nemzeti jövedelem 10,331·8 millió márkát tett. Ennek legnagyobb része, még pedig 7430·5 millió márka esett a városokra, vagyis az adóalapnak mintegy 73%-a. A nagy vagyonok már nagy szerepet játszanak. 3173 fizikai és 614 nem fizikai személy több mint 1.000.000 márkányi jövedelem után volt megadóztatva. Kivetített összesen 201·4 millió márka jövedelmi adó, ebből városokra 151·6 millió. Az egyes censita átlagos adótartozása tette az adóköteles jövedelem 1·95%-át. A fejenkénti adóteher 5·47 márka. A censiták tették a városokban a népesség 18·04, a vidéken 8·22%-át. A 19. §. alapján megengedett enyhítések a 9500 márkán alóli jövedelemmel bírónál alkalmazást talált a teljes felmentés, városokban 16,057 esetben, vidéken 11,595 esetben. Nagy jövedelmű, erősen városi jellegű népesség képezi, mint e számok mutatják, a jövedelmi adó feltételét, melynek sikerét egyébként az adóteher könnyű volta biztosítja.

Ausztriában az adóügyi reform tulajdonkép régen napirenden volt. Az első Plener alatt történt kísérlettől eltekintve, Brestl és Pretis idejében aktualisabbá vált, míg végre Steinbach 1892-ben azon törvényjavaslatokat nyújtotta be, melyek a tudomány, a sajtó, az érdekeltségek stb. beható tárgyalása után, az adóbizottságnak lényeges változtatásaival négy év múlva, 1896-ban törvényynyé váltak. A kormány azon helyes felfogásból indult ki, hogy ily messzemenő reform csakis a közönség erősebb támogatása mellett léphet életbe, a nélkül pedig papíron marad és ezen helyes felfogás által vezérelve, minden elfogadható kívánságot teljesített.

Ausztriában az 1896 október 15-iki törvénynyel alkotott új adórendszer következő engedményeket nyújtott:

1. a föld- és házadónál egy 10%-nyi leszállítást;
2. az ezen és a kereseti adónál adott leszállítás után fenmaradó felesleg, a mennyiben 3 millió forintot évenként meg nem halad, a tartományoknak engedtetik át;
3. a mennyiben a felesleg 3 millió forintot meghalad, a földadó további 5, összesen 15, a házadó további $2\frac{1}{2}$.

összesen $12\frac{1}{2}\%$ -kal leszállítatik, a kereseti adó pedig oly mértékben, hogy az az alapul vett összegnek 25% -át tegye, a részvénytársulatok adója pedig 10% -ig leszállítandó;

4. a mennyiben ezen leszállítások eszközzése után további feleslegek mutatkoznak, azoknak csak fele folyik az állampénztárba, a másik fele a tartományi alapba.

Emeli még azonkívül az osztrák reform értékét, hogy irányt szab a további reformnak, a mennyiben a részletezett leszállítások után a földadó főösszeg és a kereseti adócontigens végleg megállapítandó, a házadónál pedig különösen a kis- és középkeletkező házak adójának lényeges mérséklése tervezetlik.

Mind a mellett az osztrák jövedelmi adó csak részben sikerült,*) mi mindenesetre főleg annak tulajdonítandó, hogy az az ígéret, hogy az adóreform nem fog új terheket róni, egy ígéret, melyet Poroszországban tényleg megtartottak, Ausztriában nem váltott be. A jövedelmi adó tökéletlen kifejlődését néhány adattal illusztrálhatjuk.

Az adóalanyok száma tett:

1900	---	---	---	---	600,357	vagyis a népesség	$3\cdot14\%$ -a
1901	---	---	---	---	837,414	"	"
1902	---	---	---	---	873,473	"	"
1903	---	---	---	---	898,972	"	"
1904	---	---	---	---	923,340	"	"
1905	---	---	---	---	955,599	"	"
1906	---	---	---	---	991,245	"	"

Az adóalanyok száma következetes emelkedést mutat, bár még mindig a népességnek csak $3\cdot61\%$ -át teszi.

Az adóköteles jövedelem következő emelkedést mutat:

	millió koronában
1898	2,313·1
1899	2,431·3
1900	2,565·2
1901	2,702·8
1902	2,810·6
1903	2,896·5
1904	2,986·2
1905	3,116·4
1906	3,240·3

*) Id. Wieser, *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personal-einkommensteuer* (Lepzig, 1907).

Az adótartozás pedig tett:

1898	---	---	43.9	millió K	vagyis a netto jövedelen 1.92 %-át	
1899	---	---	45.5	"	"	1.90 "
1900	---	---	48.9	"	"	1.90 "
1901	---	---	52.6	"	"	1.90 "
1902	---	---	53.5	"	"	1.90 "
1903	---	---	54.3	"	"	1.89 "
1904	---	---	57.2	"	"	1.89 "
1905	---	---	58.4	"	"	1.89 "
1906	---	---	61.5	"	"	1.90 "

Egy censitára esett:

1898	---	---	---	---	62.50 korona
1899	---	---	---	---	61.28 "
1900	---	---	---	---	60.84 "
1901	---	---	---	---	61.36 "
1902	---	---	---	---	61.22 "
1903	---	---	---	---	60.99 "
1904	---	---	---	---	61.17 "
1905	---	---	---	---	61.76 "
1906	---	---	---	---	62.06 "

Az összes censitákból esett 1906-ban:

az 1,800	korona	jövedelmi osztályra	47.33 %
az 1,800— 3,600	"	"	34.38 "
a 3,600— 7,200	"	"	12.62 "
a 7,200— 12,000	"	"	3.23 "
a 12,000— 40,000	"	"	2.04 "
a 40,000—200,000	"	"	0.37 "
a 200,000-en felül	"	"	0.03 "

12,000 koronán felüli jövedelemmel egész Ausztriában csak 24,192 censita (a midőn már a háztartáshoz tartozó egyének jövedelme bele van számítva) szerepel! Aligha e szám nem erős kedvezőtlen kritikát mond.

Jövedelmi adóbevallást adott 1906-ban 991,245 censita közül 513,104. Az eredmény az előbbi évnél kedvezőtlenebb, a melyben 955,599 censita 513,620 bevallást nyújtott be.

Az adó alá került jövedelemből esik:

földbirtokra	---	---	---	---	7.65 %
házakra	---	---	---	---	10.40 "
önálló vállalatokra	---	---	---	---	28.25 "
szolgálati illetményekre	---	---	---	---	38.22 "
tőkére	---	---	---	---	14.18 "
egyébire	---	---	---	---	1.30 "

Mennyire inkább a városi népesség viszonyaihoz alkalmazkodó a jövedelmi adó, azt a következő számok mutatják. A 100,000-en felüli népességgel bíró városokra esik:

Bécs	— — —	276,829	censita	25·56	millió	adóval
Grác	— — —	18,267	«	1·33	«	«
Trieszt	— — —	20,776	«	1·48	«	«
Prága	— — —	27,286	«	2·36	«	«
Brünn	— — —	14,048	«	1·24	«	«
Lemberg	— — —	15,224	«	1·05	«	«
Összesen	—	372,430	censita	33·02	millió	adóval.

Ezen öt városra esik e szerint a censiták 37·5 %-a, az előírt adónak meg éppen 53·7 %-a.

Nagyon tanulságos éppen ránk nézve most a legújabbán Dániában keresztül vitt adóreform, mely 1903-ban lépett életbe. Az adóreformra irányuló törvényjavaslatok az 1896/7-iki országgyűlés elé terjesztettek. Négy törvényjavaslatban volt a reform letéve. Ezen törvényjavaslatok vonatkoztak a vámokra, a szeszadóra, a jövedelmi- és vagyonadóra és a községeknek átengedendő bevételekre. A mi különösen a jövedelmi- és vagyonadót illeti, a tervezet inkább a porosz, mint az angol rendszerhez közeledik, azonban elejti a progressiót, elfogadja a létminimumot és az adókulcsot a jövedelmi adónál $1\frac{1}{4}$ %-al, a vagyonadónál $0\cdot3\frac{0}{00}$ -el állapította meg. A földadónak (Altsteuer) egyharmadát, a házadónak három negyedrészt, az úgynevezett föld- és kiegyenlítési adót egészen tervezték a községeknek átengedni. A tervezet ellen felszólalt különösen Scharling, a nemzetgazdaságtan tanára a kopenhágai egyetemen és később maga pénzügyminiszter, azon nézetének adván kifejezést, hogy nincsen meggyőződve azon tan helyességéről, mely az adó forrását a jövedelemben keresi, különben pedig inkább az angol jövedelmi adót ajánlja, a mely a forrásnál adóztatja meg a jövedelmet. A javaslatok sokszor módosítottak, visszavetettek, újabakkal helyettesítettek, a népház és az országház között nagy eltérések mutatkoztak, ezek itt nem érdekelnek. Végül számos tanácskozás és módosítás után létrejött a reform 1903-ban. Az állami egyenes adók eltöröltettek, azok helyét egy föllértékadó foglalja el. A jövedelmi adónál a létminimum Kopenhágában 800 korona, városokban 700 korona, vidéken 600

korona. Az adókulcs enyhe progressióban emelkedik és a maximumot eléri a 100,000 koronánál és azon túl 2·5 %-ot. Minden 15 éven alóli gyermekért levonatik Kopenhágában és Frederiksburghban 100, városokban 85, vidéken 70 korona. A vagyoadó kulcsa 0·6‰ után. Sem a jövedelmi, sem a vagyoadónál a bevallás nem kötelező.

II.

Az adórendszer változtatása az adóügyi politika kérdései közé tartozik, az adóügyi politikának pedig meg vannak a maga törvényei, a melyeket figyelmen kívül hagyni nem lehet. Többnyire jelentékeny gazdasági reformok kíséretében lépnek föl az adóügyi reformok. Anglia akkor hozta be a jövedelmi adót, midőn a gazdasági szabadság elvének győzelmével kénytelen átmenni a szabadkereskedelemre, a mezőgazdaságot és ipart pedig az eddigi védelemtől megfosztani. 1822—49-ig több mint 447, az 1880-as évek közepéig ismét 500 millió, összesen mintegy 1000 millió koronával csökkent a közvetett adók terhét; az alsóbb osztályok terhe ezáltal jelentékenyen megkönnyebbül és a létminimum adómentessége a terheket jobban átkerüli a nagy vagyonnal és nagy jövedelemmel bíró felsőbb osztályokra, mert a degressiv adókulcs a középosztályokat is erősen védelembe veszi. Ha most kérdezzük, vajjon az adóügyi politika szempontjából a jövedelmi adó behozatala jelenleg társadalmilag, közgazdaságilag indokolt, alig lehet erre igennel felelni. Ép most léptettünk életbe egy súlyosabb vámrendszert, mely igen fontos fogyasztási cikkek árát megdrágítja; hozzájárul egy általános megdrágítása az életnek, fontos élelmi cikkeknek, lakásnak stb., munkabérek, cselédbérek emelkedése. A középosztály súlyosan küzd az élet gondjaival, a középső jövedelmi fokokon majdnem lehetetlenné válik egy megfelelő standard of life fentartása. Ilyen körülmények között adóügyi politikai szempontból nem látjuk jól megválasztottnak az időpontot a jövedelmi adó behozatalára, mely számos eddig jogszerűen adómentes jövedelmet, továbbá a magas adókulcs következtében épen a törvény hibájából és a kormány természetes conniven-

tiójából adómentes jövedelmet adó alá von. A közgazdasági politika terén sem vagyunk abban a helyzetben, oly nagy alkotásokra hivatkozni, melyek a nép teherviselési képességét fokozzák.

Ha már az életszükségletek általános és nyomasztó megdrágulása az adóterheknek bármily alakban való súlyosbítása ellen szól, még inkább szól ellene specialis helyzetünk Ausztriával szemben. Kétségtelen, hogy az új vámrendszer inkább Ausztria iparának fog állandóan javára válni, mint Magyarország mezőgazdaságának, ezzel a kereseti ágak egyoldalúsága fentartatik, a külföldi tőkék behozatala legalább elő nem mozdíttatik. Ilyen körülmények között majdnem az egyedüli kedvezmény, mit a magyar termelésnek szemben az erősebb osztrák versenytárral nyújtani lehet, de nyújtani is kell, hogy a magyar termelés legalább is súlyosabb adóterhet ne viseljen, mint az osztrák. Az új jövedelmi adó vét ezen követelmény ellen, a mennyiben éppen a tömegesebben szereplő jövedelmi fokozatokon, melyek az önálló termelők legnagyobb részét magokban foglalják, az adókulcs magasabb mint Ausztriában. Súlyosabb helyzetbe jutnak továbbá részvénytársulataink, melyek nálunk túlnyomó képviselői a modern nagyobbszabású vállalkozásnak. Ha már nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a hazai termelést egy enyhébb adórendszerrel támogassuk Ausztriának erős versenyével szemben, hol a vállalatok egy tekintélyes része már régebben amortisálván tőkéjét, már azért erősebb, az nem volna jogosult eljárás, hogy a magyar adózót, melynek egyenes adóterhe amúgy is már nagyobb az osztrákénál, daczára annak, hogy az átlagos fejenkénti jövedelem nálunk sokkal kisebb, mint Ausztriában, az osztrák versenytársával szemben még kedvezőtlebb helyzetbe hozzuk.

A jövedelmi adó keresztülvitelének egy további akadályát abban látom, hogy népességünk túl nagy része lakik szétszórta falukban, mi a jövedelmi adó kivetésének, ellenőrzésének, biztosításának egy nagy akadály. A jövedelmi adó első sorban városi népességet, nagyobb műveltséget, sűrűbb együttlakást stb. tételez föl. Nálunk az össznépességből lakott az 1900-ik népszámlálás szerint 16·2 vidéken és csak 3 millió városokban. Ezt a 16·2 millió

népességet, melynek nagy része annyira szétszórta lakik, hogy a közigazgatás vele érintkezni sehoggy, vagy csak nagy ritkán, avagy nehezen tud, hogyan akarjuk a jövedelmi adó hálózataiba bevonni? Ennek a népességnek egy nagy része még írni, olvasni nem tud, számolni is alig tud, háztartási könyveket vagy följegyzéseket nem vezet. Hogyan akarjuk ezzel a népességgel megértetni, mi a jövedelem, mi tartozik hozzá, mi nem? A népesség zömére, sőt túlnyomó részére, a jövedelmi adó teljesen el fogja veszíteni személyi jellegét, hivatalos becslésen fog alapulni, mint akár a hozadékadók és alkalmasint igen kevés eredménye lesz, mint a hogy még Ausztriában is, melynek viszonyai minden tekintetben kedvezőbbek és a hol a városi népesség kétszer akkora, nagyon gyenge az eredmény és a jövedelmi adó mérlege a vidéken deficitet mutat, szemben a nyújtott kedvezményekkel.

Itt rejlik az oka az adóalanyok «enormis» különbségének, melyet Meyer Róbert, az osztrák törvény megalkotója konstatál. Wieser is a vidéki népesség megközelíthetlenségében látja a jövedelmi adó egyik legfőbb akadályát. *) Nagyon megszívlelendők az ő megjegyzései, melyek

*) Zum Unterschiede von der Stadt ist aber die Veranlagung des Landes auf der ganzen Linie von den untersten bis zu den obersten Censiten krank, wenn auch selbstverständlich mit zahlreichen weitgreifenden Ausnahmen; und wahrscheinlich ist es vor Allem das landwirthschaftliche Einkommen, das am unvollkommensten veranlagt ist; die bauerliche Bevölkerung dürfte fast frei ausgegangen, aber auch der mittlere und grosse Grundbesitz nur nach einem sehr niedrigen Massstabe eingeschätzt sein. Das Princip einer Steuer auf das persönliche Einkommen ist den Grundsteuerträgern neu, die fiktiven Ziffern des Katasters üben ihren Einfluss, die Schätzungen des landwirthschaftlichen Ertrages ist eine Aufgabe, die dem Beamten um vieles fremdartiger ist, als die des gewerblichen Ertrages, für welche er durch die Erwerbsteuer besser vorgeschult ist; zu dem ist der Anschlag des bauerlichen Naturalertrages in Geld umständlich und heikel, der Bauer selbst kann sich mit ihm nicht zurecht finden, endlich ist die wirthschaftliche Lage auf dem Lande in der That schlecht und der Widerstand gegen jede neue Steuer begreiflich. Erwägt man noch die grosse Ausdehnung des Gebietes, das einem Beamten zugewiesen ist, die geringe Dichtigkeit der Bevölkerung und die damit zusammenhängende Zersplitterung des Geschäftes, so begreift man es, wenn die Veranlagung ganz auf der Oberfläche

még fokozottabb mértékben állanak hazánkról, mint Ausztriáról.

E helyzet beigazolását találja az osztrák pénzügyminisztériumnak ép most közzétett foglalkozás szerinti statisztikájában,*) melyből a következő adatokat idézzük.

Esik az 1903-iki adatok szerint a jövedelmi adó alá produktív hivatásbeliek közül:

őstermelésre	—	—	—	—	16
iparra	—	—	—	—	54
kereskedelemre	—	—	—	—	30

Milyen ellentétben áll ez eredmény azon ténynyel, hogy az őstermelésre a keresettel bírók 58·16%-a esik!

Hogy különben ezen tényállást a kormány is kénytelen elismerni, azt a pénzügyminisztériumnak az adóreform alkalmával kiadott *Körünk egyenesadó rendszerei* következő szavai mutatják: Agrár állam nem az a talaj, a melyben a jövedelmi adó fényes eredményeket tudjon fölmutatni.» (17. l.) És tovább: A bevallott jövedelem becslését akárhányszor maga a fél sem képes végezni. Az adminisztrációra hárul a fárasztó feladat. Ez oly teher, mivel a reform során föltétlenül számolni kell. Igazolja Ausztria példája, hol a fogalmazó személyzet az I. fokú egyenesadó hatóságnál 1906 óta megkétszereződött és még jelentékeny segédsemmélyzettel kiegészítettet. (18. l.) A nehézségek olyanok, hogy czélszerű a jövedelem megállapítására támpontokat (az osztrákok akarták a lakást) venni. (?) (19. l.) Látjuk tehát ebből, hogy a kormány tisztában van három dologgal:

1. hogy a jövedelmi adó a vidéki népesség között kedvező eredményt nem mutathat fel;

2. hogy a jövedelmi adó a pénzügyi személyzet nagy szaporítását fogja maga után vonni;

geblieben ist, ein tieferes Eindringen in die persönlichen Verhältnisse gar nicht versucht hat und sich in aller Regel an einer mehrweniger mechanischen Vervielfältigung des Katastralreinertrages genügen liess, um das Betriebsergebnis zu berechnen. (*Die Ergebnisse und Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich.* Leipzig, 1901, 128. l.)

*) Die Höhe des Einkommens nach Geschlecht und Beruf der Zensiten der Personaleinkommensteuer im Jahre 1903. (Mittheilungen des k. k. Finanzministeriums, 1907. III. füzet.)

3. hogy a jövedelmi adó szegényebb, műveletlenebb, szétszórta lakó népesség mellett kénytelen ismét visszavetelni olyan adóvá, mely nem az adózó által bevallás útján szolgáltatott adatokon, hanem külső tüneteken alapszik, tehát hatósági becslésen, a jövedelmi adó elnevezése pedig csak névlegessé válik.

A mi különösen az adószemélyzet szaporítását illeti, azt Poroszország bizonyítja, mely pedig a kivetés tekintetében még Ausztriánál is sokkal kedvezőbb előfeltételeket mutat; ezt Meyer is, ki az osztrák jövedelmi adó törvényjavaslat kiváló megalkotója és első életbe léptetője, kiemeli, a mennyiben arra utal, hogy Poroszországban már az első években a személyzet számát következő arányokban kellett szaporítani: *)

	1892	1899
foglalmazói szakban — — —	478	913
számveteli „ — — —	135	278
adóhivatalnokok (1896) — — —	33	673
irodaszemélyzet — — —	22	79

A jövedelmi adó kivételének egy nagy akadályát továbbá társadalmunknak nagy széttagoeltságában, sőt erősen viharzó ellenséges indulataiban látom. A mi társadalmunkban nemzetiségi csoportok küzdenek egymás ellen, felekezeti csoportok küzdenek egymás ellen, politikai csoportok küzdenek egymás ellen, nem számítva a társadalmi, foglalkozási, műveltségi csoportok harczeit, melyek másutt is előfordulnak. És ha már Franciaországban, mely társadalmi, felekezeti és nemzetiségi tekintetben jóformán egységes, már tisztán csak a politikai ellentétek miatt perhorreskálják a jövedelmi adó behozatalát, mennyivel inkább kell attól tartani, hogy nálunk, a hol a társadalom majdnem pulverizálva van, homo homini hostis, a jövedelmi adó kipuhatólása itt a legkönnyelműbb elnézéssé, amott pedig üldözéssé fog válni, a büntetés és jutalmazás eszköze lesz, a szerint, a mint barátról vagy ellenségről van szó. Az a kényes intézmény, melyet a jövedelmi adó képez az adóügy terén, csak lehetőleg kiegyenlített társadalmi viszonyok mellett

*) *Die ersten Ergebnisse der Personaleinkommensteuer in Österreich.* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung, VIII. kötet, I. füzet, 28. l.)

működhetik helyesen. A mi zilált állapotaink mellett, ez erős meggyőződés, helyes, igazságos működésére számítani nem lehet. Túlságos nagyok e pillanatban nálunk a politikai, nemzetiségi, társadalmi ellentétek, melyek valósággal éles, szenvedélyes ellenségeskedéssé fajultak el. A hol egyik a másikat legnagyobb élvezettel elpusztítaná, ki gondolhat arra, hogy ily szerencsétlen társadalmi helyzet mellett, ily sokszoros ellentétek mellett, ily féktelen, vagyont, életet, becsületet támadó gyűlölködés mellett ily kényes adónem, mint a jövedelmi adó beválhatnék?

«Az adórendszer csak akkor finomulhat, midőn az adóigazgatás szálainak beidegzése is finom és érzékeny.»*) Ezért az adóigazgatás terén is majdnem legyőzhetetlen akadályok merülnek föl. Adóigazgatásunk nem nyújt garantiát aziránt, hogy a jövedelmi adó körül fölmerülő munkálatok megfelelően fognak teljesítettetni. Hiszen még Poroszországban is e miatt sok a baj, mely idestova meglehetősen kockáztatja magát az intézményt. Már most képzeljük el mindennek előtt a százezer százezer kézbesítést és azzal járó bajokat. Hiszen máris nálunk e téren annyi a panasz, hogy egyenesen konstatálták, miszerint előfordultak esetek, hogy a kézbesítési zaklatás elől menekültek Amerikába. A jövedelmi adó körül felmerülő tárgyalások ismét az adózók óriási idővesztésével járnak, mely a kisebb adózóknál, mint az adóteher fokozása éreztetik. Az állami közegek és a közönség közötti surlódásokra mennyi új alkalom, főleg ha szem előtt tartjuk, hogyan bánnak nálunk a közönséggel a hivatalokban, várakoztatják órákig az idézésekben kitett időn túl, küldözgetik Pontiusztól Pilátusig, megtagadják a legegyszerűbb fölvilágosításokat. Aztán milyen óriási mértékben fog szaporodni, mint részint elkerülhetetlen körülmény, részint a törvény sok helyen nem elég szabatos, nem elég részletes intézkedéseiből származó közigazgatási per és a közigazgatási bíróság munkaterhe? Mily óriási mértékben szaporodik majd a pénzügyi kormányzatnak diskretionär hatalma, kezdve a végrehajtási rendeletekben megnyilatkozó törvényalkalmazó, törvénytárgyaló, törvénytárgyaló auctoritásától a végrehajtás folyamán majdan kibocsátandó rendeletek végtelen soráig?

*) Földes, *Államháztartástan*, 258. l.

A javaslat szerint az adóreformnál adóemelésről nincs szó. Azt joggal mondhatták Poroszországban, de nem nálunk. Adóemelés háromféle módon történhetik; régi adók felemelése által, új adók behozatala által, vagy új adótökéek bevonása által. Ha oly részei az adóforrásoknak, melyek azelőtt adómentességet élveztek, most az adótökéhez hozzászámíttatnak, akkor is adóemelés következik be. Hiszen tudvalevő dolog, hogy például Svajczban egyes kantonokban a progresszio akkép érvényesül, hogy ugyan az adókulcs változatlan, de változik illetőleg, emelkedik a nagyobbodó jövedelemmel a jövedelem azon része, mely adó alá vonatik. Hogy pedig eddig meg nem adóztatott jövedelmek adó alá vonatnak, az kétséget nem szenved. Ilyen a tisztviselők lakáspénze, ilyen az adómentes értékpapírok és egyéb eddig meg nem adóztatott tökéek jövedelme. A tervezett reformban az adóemelés főleg ötféle irányban érvényesül:

1. eddig adómentes jövedelmek megadóztatása;
2. eddig adómentes jövedelmek többszörös megadóztatása;
3. az egyéni jövedelmek összefoglalása egy progressziv kulcs alkalmazása mellett;
4. nemcsak az egyéni jövedelmek, hanem az összes egy háztartásban élvezett jövedelmek összefoglalása egy progressziv kulcs alkalmazása mellett;
5. egy inkvizitorius eljárás e jövedelmek kipuhatolása körül.

Arról nem is akarunk szólni, hogy ezen adóreform befejezéseül alkalmasint még egy adó behozatala a legnagyobb valószínűséggel bír, tudniillik a kiegészítő vagyonszálló.

Hogy pedig a magyar népesség adóterhét sem adóemelés útján, sem más módon nem szabad súlyosbitani, hanem a bevételek szaporítását másutt kell keresni, erre talán legbiztosabb tájékoztatást nyerünk, ha a tényleges viszonyokat vizsgáljuk. Összehasonlításul vesszük az 1902-diki évet, mely év az utolsó, mely a legújabb időben nálunk politikai harcok, ex-lex stb. által megzavarva nem volt. 1902-ben a pénzügyminiszter által a quotabizottság elé terjesztett adatok szerint tett az egyenes adók összege

Magyarországon	— — — —	114·8 millió forintot
Ausztriában	— — — —	143·3 „ „

vagyis a kereső népesség arányában számítva fejenként:

Magyarországon	— — — —	13·05 forintot
Ausztriában	— — — —	10·14 „

Látjuk ebből, hogy a kereső népesség minden egyes tagja egyenes adóban majdnem 3 forinttal, majdnem 30 %-al jobban van megterhelve mint Ausztriában. Míg a közvetett adóknál, melyek bizonyos mértékben a jólét fokmérőjeül tekinthetők, az arány a két állam között 1902-ben 34·7 : 65·3, addig a közvetlen adóknál 44·4 : 55·6, majdnem tíz százalék kedvezőtlenebb Magyarországon.

És mit mondjunk, ha látjuk, hogy a gazdag Franciaországban, mely évenként két milliárd tőkét takarít meg, a fejenkénti teher egyenes adóban 12·98 frank (1907), a szintén gazdag Poroszországban 7·16 márka (1907/8), a szegény Magyarországon 12·21 korona (1908). Az egyenes adók terhének nagyobbítása ebben a szegény országban egy végzetes hiba volna.

Ha az adóreformnak más célja nincs, mint az adóteher igazságosabb elosztása, a hozadékadórendszer hibáinak kiküszöbölése, akkor ennek körülbelül a következő irányban kellene legcélyszerűbben haladni. A hozadékadók kulcsát le kellene szállítani, ott, a hol túl magasak; így különösen a III. osztályú kereseti adót kellene jelentékenyen leszállítani, hogy így lehetővé tétessenek a megfelelőbb bevallások. A mai kulcs mellett ez teljesen ki van zárva, azt maga a pénzügyminiszter elismeri. Egyúttal az adóigazgatást kellene javítani, a személyzettől kellő kvalifikációt követelni, de megfelelően fizetni is és az előmeneteli valószínűségeket fokozni, a nélkül úgy sem fogna semmiféle reform sem sikerülni. A jövedelmi pótagót át kellene alakítani jövedelmi adóvá, de a nélkül, hogy a kulcs emelkedjék. Az adókulcsnak legfeljebb 3 %-ig kellene emelkedni, a mi körülbelül a jövedelmi pótagónak megfelel. Erre a reformra kellene szorítkozni, a többit pedig egy jobb jövőre bízni. Akkor aztán lehetne számítani a közönség közreműködésére, az adómoral javítására.

Az adómorált dekretálni nem lehet. Morál az, mit a

nép többsége annak tart. A nép erkölcsi érzéke szabja meg a társadalmi és jogi imperativumokat. Egy 8—9% nyimegterhelése a jövedelemnek, mely még körülbelül ugyanolyan terhet visel — legalább átlagban — közvetett adókban, aztán mindenféle önkormányzati pótlékokban, nem fogja az adómorált javítani, legfeljebb egyes félénkebb, vagy exponaltabb adóalanyokat fogja sújtani, míg mások a többség sankciója mellett az adómorált lábbal fogják tiporni. Az állam pedig védtelenül fog állani, ép úgy, mint a hogy más téren is az általános felfogásnak alá kell magát vetni.

Ilyen nagy reformot csak a közvélemény hathatós támogatása mellett lehet keresztülvinni, de az kiméleteséget követel, míg a törvényjavaslat sok tekintetben túlkövetelő, sok benne az, mit az angol «iniquitynek» és «enormity»-nek nevez.

III.

A hozadékadórendszernek kétségtelenül számos hátránya van. Elsősorban és főleg az, hogy nem tud a teherviselési képességhez annyira alkalmazkodni, mint a jövedelmi adó. Nem engedi meg a progresszív adókules és a létminimum keresztülvitelét. Hozzá az idő folyásával nagy különbségeket idéz elő, nagy eltérést az adóalaptól. Merev, nem engedi az adókules változtatását, mert az azonnal visszahat az adótárgyak forgalmi értékére. Viszont kétségkívül nagy előnye, hogy nem követeli az egyéni viszonyok zaklató felkutatását, az adózó alanyok iránt még a közvetett adók tekintetében is nagyobb bizalmatlanságát az állami közegeknek. Előnye továbbá az, hogy idővel nem is érezhetők, mert a vagyontárgyak dologi terhévé válnak és dekapitalisatio által tulajdonkép elenyésznek. De tegyük fel, hogy a hozadékadóknak csak hibáik volnának, semmi előnye, azzal ezek a hibák csak nem változnak, ha a hozadékadókat hibáikkal együtt megtartjuk, de azonkívül az adózókra még egy általános jövedelmi adót rakunk. A hol lehetséges a jövedelmi adó behozatalával a hozadékokat az állami adók sorából kiküszöbölni, vagy azok kiküszöbölését belátható időn belül az adóreform föltételei közé beigtatni, ott ilyen irányú reform kétségkívül pártolandó. Azonban erről a ter-

vezetben szó sincs. Ha csak arról van szó, a hozadékadók hibáit elenyésztetni, azokban lehetőleg a személyi mozzanatokot és azzal a teherviselési képesség szerinti adóztatást érvényesíteni, czélszerűbbnek tekinthető az, hogy a hozadékadórendszer által nyújtott tárgyi mozzanatok kiegészítessenek a személyi mozzanatokkal, úgy hogy az adóforrások hozadéka nyujtaná az adóztatás tárgyi elemeit, az adóalany szolgáltatná a személyi elemeket. Idővel pedig a hozadékadó szerkezetét le lehetne bontani, átmenvén a tiszta jövedelmi adó rendszerére.

A jövedelmi adó az adórendszernek mintegy legfinomabb kialakulását képezi. Fejletlenebb gazdasági korszakokban legkönnyebb a vagyontárgyakat külsőleg felismerni: föld, ház, házi állat. Ezért jogosult a nyers vagyonadó, annál is inkább, mert ily kezdetleges korszakban számos vagyontárgy nem is használtatik fel jövedelemszerzésre. A gazdasági élet haladásával a vagyonadók helyébe lépnek a hozadékadók, melyek az adó terhét a vagyon által nyújtott gazdasági előnyök arányában állapítják meg. De még a hozadékot is külsőleg, az adóalany közbenjárása, faggatása nélkül lehet megállapítani. Hogy mennyi termett a földön, mennyit hoz a ház bérben, azt legalább átlagszámokban az e tekintetben általánosan mutatkozó viszonyokból meg lehet állapítani. Azonban a gazdasági élet haladásával, mindinkább előtérbe lép az egyéni munka szerepe, mely mint egyszerű testi munka, mint tőkével combinált vállalkozási munka, mint szellemi munka érvényesül. De a vagyontárgyak hozadéka is ily korszakban az egyén befolyása alatt nagy különbségeket mutat. Hozzájárul, hogy az egyén viszonyainak képe oly kaleidoskopos tarkaságot mutat, foglalkozások, lakhely, társadalmi helyzet, egészségi állapot, családi helyzet, kor, állami szolgálat (katonakötelezettség) szerint, hogy külső tünetek alapján, az egyén saját vallomása nélkül, adóforrását felismerni nem lehet. Azért a magasabb gazdasági kultúrával előtérbe lép a jövedelmi adó. Ez par excellence személyi adó, mert a személy képezi az adó tulajdonképeni elemét, mert egyedül a személy képes az adóforrást, a jövedelmet helyesen megállapítani. Azonban ezen adónemek éppen azért, mert személyi természetűek, igen kényes, igen eszményi, igen érzékeny természetűek és

sok körülménytől feltételezettek. Ilyen körülmények különösen a következők: 1. az állami öntudat és az állampolgári kötelességérzet erős kifejlődése;*) 2. nagyobb vagyonság és műveltség; 3. az osztályok és társadalmi rétegek békésebb együttélése. De föltétele a jövedelmi adónak azonkívül: 1. az adókulcs alacsony volta; 2. értelmes, jól fizetett, munkával túl nem terhelt, feladatának magaslatán álló adószemélyzet.

Ezek lévén a jövedelmi adó feltételei, nem csodálkozhatni, hogy tulajdonkép alig van állam, hol a jövedelmi adó teljesen keresztül volna víve. Még nem fejlődött ki az állampolgárok nagy rétegeiben az államíránti kötelességek teljesítésének erkölcsi energiája és így a feladat túlnyomó része itt is az állami közegekre hárul. Hogy csak egy adatot említsek. Ausztriában a jövedelmi adó alá tartozó alanyok száma volt 955,599, de ezek közül csak 513,640 nyújtott be adóbevallást; ezekből ismét 318,642 esett Alsó-Ausztriára és Csehországra, a két leggazdagabb és legműveltebb tartományra, a melyek pedig a népesség csak valamivel több mint egy harmadát (36·10%) képviselik. Ha pedig a jövedelmi adónál e szerint a tapasztalat tanuságának megfelelően, az egyén közreműködését a legtöbb esetben nélkülözni kell, vagy mint láttuk, Angliában elvből elkerülik, akkor a jövedelmi adó elveszti tulajdonképeni lényeges jellegét, mely majd erősebben, majd kevésbé közeledik a hozadékadóhoz, mely csak annyit tart meg a jövedelmi adónak a személyi viszonyokkal számoló természetéből, hogy egy adómentes létminimumot statual, hogy a kisebb jövedelmeket degressive adóztatja stb. A jövedelmi adó ily keresztülvitel mellett, lényeges föltételeinek hiánya következtében, inkább fictio mint valóság. Ez kifejezésre is jut a porosz pénzügyminiszter és a porosz legfelsőbb közigazgatási bíróság kijelentésében, mely szerint a törvény 39. §-ában követelt bevallás csak az adókivetés egyik eszköze.

Egy gyakran érvényesített szempont, mely a jövedelmi adó mellett felhozatik, az adórendszer egyszerűsítése. Ez érv nagy súlylyal bír, szemben az adórendszer sokszor nagy

*) Egy kiváló író azt mondja, a jövedelmi adó «identitási érzetet» tételez fel állam és államtagok között.

bonyolultsága, illogikus volta és hálózatainak szövevényessége mellett, bár kétségtelenül annak is van bizonyos érdeme, hogy az adó épen nem egy ponton alkalmazza egész kiméretlenségét. Sőt ez utóbbi okból ép az adó sokféleségének is vannak szószólói. Azonban még akkor is, ha az egyetlen adó rendszerért rajongunk, ezt az adóreformmal csak úgy érnök el, ha a jövedelmi adó tényleg egyetlen egyenes adó volna, mint egyes német államokban, hol hozzá még csak egy kiegészítő vagyoadó járul, mely inkább csak differenciális eljárást jelent a fundált és nem fundált jövedelem között. De ha mi a régi adókat fentartjuk és csak mellőlők állítjuk a jövedelmi adót, adórendszerünket nem egyszerűsítettük. Sőt szem előtt tartva azt, hogy bármilyen tökéletlen a fennálló jövedelmi pótagó, minthogy tulajdonképen csakugyan semmikép sem önálló adónem, hanem csak a külön adónemek kulcsának felemelése, az új adórendszer éppen az egyszerűség követelményének kevésbé felel meg, mint a régi adórendszer, nem is tekintve, az új adónemmel járó egészen újszerű, bonyolult, inkvizitorius eljárásban rejlő és az egyszerűség elvével ellenkező eljárásokat.

Az összes jövedelmek megadóztatása helyes szabály, mely alól ugyan kivételek tehetők, de ezeknek kivételnek kell maradniok. Azonban két mód között választani kell. Vagy az állam megelégszik az egyetlen jövedelmi adóval, legfeljebb kiegészítve egy enyhe vagyoadóval és akkor az adókulcs emelkedhetik a magasabb fokozatokban 4—5%-ig. Így az angol jövedelmi adó, mely azonban mint láttuk, összefoglalást csak az adóalany kívánságára ismer, a 700 font (körülbelül 17,000 koronán) felüli jövedelmeknél 4.92%, a porosz jövedelmi adó a 100,000 márkán felüli jövedelmeknél 4%. Ha pedig az összes hozadéki adók fentartatnak elég magas adókulcsaikkal, akkor alig lehet a jövedelmi adót, mely itt csak kiegészítő természettel bírhat, 5%-ig emelkedő kulccsal ellátni. Eddig a tőkének jelentékeny része adómentes volt; a munka és tőke összeműködéséből származó jövedelem ugyan a papiron 10% volt, de attól tényleg messze járt. Ehhez járult 30—40%-nyi jövedelmi pótagó. Az adóigazgatás a leglazább volt. És mi lesz most a helyzet? A tőke minden alakja meg lesz adóztatva 5, de egyes kategóriákban 7 és 10%-al. Hozzájárul az általános

jövedelmi adó, mely már igen mérsékelt fokon eléri a 4%-ot; hasonlóképen áll ez a munka és tőke összeműködéséből származó jövedelmekre; az általános kereseti adó czímén fog fizetni 5%-ot, a jövedelmi adó czímén 4%-ot. Látjuk ebből, hogy az adóközönség legnépesebb kategóriáiban az adókulcs jövőben is 8—9% lenne, mellette szigorú eljárás a jövedelem kipuhatólása körül.

Minden adó vagy a főadó vagy a pótadó rendeltetésével bir. Főadó az adó, ha az állami jövedelmek egy lényeges részét, mondjuk 5%-ot, vagy ennél többet szolgáltat. Berendezés szempontjából pedig főadó az adó, ha annak érvényesítése külön apparatust követel. Mindkét tekintetben az eddig fennállott jövedelmi adó csakugyan a pótadó természetével bir. Mindkét tekintetben pedig az új jövedelmi adó a főadó természetével bírna. Az adórendszer tehát súlyosbítatik. Az új jövedelmi adó egy magasabb összegben lesz kontingentálva mint az eddigi jövedelmi pótadó. Berendezés dolgában pedig egészen önálló mechanizmus válik szükségessé.

A jövedelmi adó ereje és gyengéje a személyes bevallás föltételében rejlik. Ereje azért, mert csak az egyén képes a teherviselési képességének mértékét befolyásoló összes körülményeket ismerni. Gyengéje abban, hogy mindenkinek természetes törekvése, terheit enyhíteni, főleg akkor, mikor talán tudja, hogy más állampolgárok ugyanezen módon terheik enyhítéséről gondoskodnak. Azért mint láttuk, a praktikus Angliában lehetőleg elkerülték a bevallást és körülbelül kétharmada az úgynevezett jövedelmi adónak befolyik anélkül, hogy az adóalanynak bevallást kellene tenni, sőt anélkül, hogy a pénztárczáját ki kellene nyitni. A hol pedig Angliában a bevallást kívánják, Schedule D., ott ugyanazok a bajok mutatkoznak, mint másutt. Becslések szerint itt 50%-al elmaradnak a bevallások a valóságtól. Gladstone a bevallások jellemzésére elmondja egyik beszédében, hogy Londonban egy utca áthelyezése alkalmával 28 iparos az egy évi veszteség fejében 48,159 font kárpótlást követelt, míg ugyanazoknak a jövedelmi adó alá vallott jövedelme csak 9000 fonttal volt bejelentve. A jury tényleg 26,973 font sterling kárpótlást szavazott meg. Egy hivatalos jelentés elmond egy másik esetet, a hol kisajátítás alkalmával a jö-

vedelem 171,370 fonttal volt kimutatva, mikor az adóbevallásnál csak 73,642 font szerepelt. Ugyanazt látjuk másutt. «Azt kellene hinni — mondja Schanz — hogy egyetlen ország sem nyújt oly kedvező föltételeket az adókivetésre, mint a Svájc. A kantonok kicsinysége és a demokratikus önkormányzat az egyest annyira az állam közelébe hozza, hogy az adókötelesség örömteljes és lelkiismeretes teljesítését kellene remélni. Mindamellett a Svájczban is az adótőkék megragadása törekény intézménynek bizonyul; a részletek mutatják a fáradsalmas kísérleteket mindig egy-egy lépéssel előrehaladni és a hibákat javítani, de másfelől tele van bizonyítékokkal, hogy e törekvés csak részben sikerül». Látjuk ebből, hogy a demokratikus köztársaságok sem mutatnak e tekintetben jobb viszonyokat. Franciaországban ép ezért a jövedelmi adó behozataláról iriőznak. Észak-Amerika pedig mintaállama a hamis bevallásoknak. New-march*) a következő esetet mondja el: Egy bizottság, mely New-York államában a property-taxra vonatkozó bevallásokat vizsgálta, azt találta, hogy az egész személyi vagyon csak 16 millió frankra volt becsülve. A bizottság tanúkat hallgatott ki, kik között nagy tapasztalatú üzletemberek voltak, mint például a Brown brothers & C. czég egy tagja. Ez az úr kijelentette, hogy saját kis körében ismer férfiakat, kiknek vagyona kitesz 16 millió fontot. Ely**) utal azon számos visszaélésre, mely az adóbevallás körül Amerikában előfordul. Vannak államok, melyekben jóformán minden ember hamis eskütétellel van terhelve. Ha van egy lelkiismeretes adóhivatalnok, annak okvetlenül kiteszik a szűrét. Az ingó tőkére vonatkozó bevallások alig egy tizedét teszik a valóságos értéknek. Mindezt pedig daczára annak, hogy némely államban a bevallás tekintetében a legszigorúbb szabályok állanak fenn, melyeket azonban a gyakorlatban csak igen lanyhán lehet kezelni.

Hogy nálunk a III. osztályú kereseti adó alá tartozó adóalanyok adóbevallásai nagyon hiányosak, általánosan elismert tény. Széll Kálmán 1899 október 20-án a pénzügyi bizottságban elmondta, hogy sok földbirtokos panaszkodott neki

*) *Volkswirtschaftliche Perspektiven*, Berlin 1872. 35 l.

**) *Taxation in American States* (New-York 1888).

pénzügyminiszter korában a kataszteri becslések és a földadó nagysága felől, kik későbbben, midőn hozzá mint a jelzálogbank elnökéhez jöttek, a hol kölcsönöket kerestek, bizonyíttatták, hogy a kataszteri becslésnél sokkal nagyobb birtokuk hozadéka. Az 1887-iki összeírásnál Budapesten az adófelügyelő a közigazgatási bizottság előtt számos példát adott elő hamis bevallásokról; így egy iparos, ki csak a kormánytól vett fel három év alatt 144,000 forintot munkákért, kereseti adóját 180 forintról kérte 120 forintra leszállíttatni. Ilyen eseteket mindegyikünk tud saját értesüléseiből és tapasztalataiból. Évekkel ezelőtt egy orvos, ki keresetéből 10,000 forintot tett a takarékpénztárba, csak tisztí fizetése után, mely csak néhány száz forintot tett, akart megadóztatni. A pénzügyminisztérium által legújában az 1902 4. évi III. osztályú kereseti adó eredményeiről közzétett adatok szerint néhány fontos foglalkozásnak átlagos keresete Budapesten következőkép alakult:

ügyvéd	1666	korona	80	fillér
orvos	1543	"	57	"
író és lapszerkesztő	1264	"	96	"
mérnök	2152	"	47	"
műépítész	3947	"	—	"
haszonbérlo	12,082	"	22	"
szállodás	9954	"	87	"
bank- és váltóüzlet	17,771	"	85	"
ügynök	1974	"	72	"
gépkereskedő	5861	"	76	"
ékszerész	2949	"	80	"
takereskedő	8010	"	87	"
borkereskedő	3049	"	66	"
divatárus	2536	"	02	"
vaskereskedő	6326	"	95	"
norinbergi- és díszműkereskedő	3350	"	99	"
butorkereskedő	5905	"	30	"
gabonakereskedő	11,073	"	40	"
terménykereskedő	5911	"	34	"
fűszerkereskedő	2139	"	27	"
fényképész	1473	"	50	"
festőművész	926	"	77	"
szobrász	962	"	70	"
zenész, zeneszerkesztő, zene- és énektanító	461	"	30	"

Látjuk e számokból, hogy egész sora a legtekintélyesebb foglalkozásoknak oly átlagokkal szerepel, melyek alapján a fővárosban a megélhetés teljesen lehetetlen.

Még élesebben világítják meg a bevallások nagy lelki ismeretlenségét, a bevallott maximumok. Így a legnagyobb jövedelem, a melyet Budapesten bevallott

egy műépítész	---	---	---	---	---	---	---	20,000	korona
egy ügyvéd	---	---	---	---	---	---	---	30,000	"
egy közjegyző	---	---	---	---	---	---	---	30,000	"
egy orvos	---	---	---	---	---	---	---	40,000	"
egy szobrász	---	---	---	---	---	---	---	10,000	"
két festőművész	---	---	---	---	---	---	---	10,000	"
egy szállodás	---	---	---	---	---	---	---	40,000	"
egy kávéháztulajdonos	---	---	---	---	---	---	---	14,000	"
egy ékszerész	---	---	---	---	---	---	---	60,000	"
két régiségkereskedő	---	---	---	---	---	---	---	5,000	"
egy üveg- és porcellánkereskedő	---	---	---	---	---	---	---	40,000	"
egy borkereskedő	---	---	---	---	---	---	---	50,000	"
egy dohánynagykereskedő	---	---	---	---	---	---	---	30,000	"
két gabonakereskedő	---	---	---	---	---	---	---	80,000	"
egy építészvállalkozó	---	---	---	---	---	---	---	60,000	" stb.

Meg vagyunk győződve, hogy a pénzügyminiszter birtokában van oly adatoknak, melyek még jobban illusztrálják a bevallások gyarlóságát, sőt meg vagyunk győződve, hogy a pénzügyminiszter minden kormányzati hatalma daczára is az adóelvonás merényletét — jobb tudomása daczára — sem tudja megakadályozni, különösen, ha az illető befolyásos egyén, szerkesztő, képviselő stb. Ilyen körülmények között félek attól, hogy a jövedelmi adó még nagyobb aránytalanságot fog szülni, mert még jobban ösztönöz a hamis bevallásra és csak azok fognak rosszul járni, kik jövedelmüket bevallják és kiknek jövedelme leginkább állandó fizetésből áll. Ily aránytalansággal szemben joggal lehetne kívánni azt az eljárást, melyet Észak-Amerikában a property adónál követnek, — hol szintén tömegesek a hamis bevallások — hogy az egész országból beérkezett valomások valami módon kiegyenlítettnek.

Látjuk mindezekből, hogy a bevalláson alapuló adó-kivetés mindenütt lidérczfényt kerget, mindenütt egy tragikomikus harc czá fejlődik az adóztató állam és az adó-alanyok között. Így volt ez régebben is. A középkori Flórenczben azt, a ki hamis vallomást tett, polgári jogaitól

megfosztották és a «morte civile» volt osztályrésze. A védelemről megfosztatott és vagyona eladatott vagy megsemmisített, neve pedig egy külön e célra vezetett fekete könyvben «il specchio» bejegyeztett. A catasto-féle adónál a kereskedők tartoztak kereskedelmi könyveiket fölmutatni. A kik hamisan vallókat denunciáltak, jutalmaztattak és hogy munkájok annál könnyebb legyen, a különböző városrészekben fölállítottak szekrények, úgynevezett dobok, a melyekbe a följelentéseket bedobták. A vége mégis az volt, hogy az állam kénytelen volt ezt a rendszert eltörölni.

A jövedelem helyes tudományos megállapítása *) abból indul ki, hogy a jövedelemhez tartozik a javak összesége, mely az egyénnek szükségletkielégítés céljára bizonyos korszakban rendelkezésre áll, azaz melyeknek fölhasználásával gazdasági helyzete, vagyoni ereje nem csökken. Ebből szükségszerűen következik, hogy a jövedelemhez hozzászámítandó nemcsak az a gazdasági szaporulat, mely a mai pénzgazdaság mellett szabály szerint a pénzjövedelem alakját veszi föl, hanem azon javak is, melyek az illető egyénnek szükségletének kielégítése céljából természetben állanak rendelkezésre. Mert ha például két egyénnek egyformán 1000 forint a pénzjövedelme, de a mellett az egyik még teljes ellátást is élvez, úgy hogy talán az 1000 forinthoz nyulni sem kell, míg a másik csakis az ezer forintból kénytelen szükségleteit kielégíteni, lehetetlen azt mondani, hogy a két egyénnek anyagi helyzete, szükségletkielégítési ereje és így az állam iránti teherviselési képessége egyforma. De a mit a tudományban szorosan fogalmilag meg lehet határozni, az az életben oly folyékony, szigorú körvonal nélküli alakot vesz föl, hogy gyakorlatilag alkalmazva, oly nehézségeket szül, oly végtelen kazuistikát okoz, hogy ezen el lehet vitázni mint a homouziusz és homojuziusz fölött. Különösen baj az ott, hol pénzről és számokról van szó, melyek szigorú meghatározást követelnek. A törvényjavaslat a jövedelmet következőkép határozza meg: «adóköteles jövedelemnek tekintendő az adókötelesnek bármely forrásból eredő és akár tényleg befolyó, akár őt megillető pénzbeli vagy értékkel bíró egyéb bevétele, a melyhez a saját házában,

*) Lásd Földes: *Társadalmi Gazdaságtan* 4. kiadás.

vagy illetménykép avagy ingyen birt lakásának haszonértéke, továbbá akár a sajátjából fölhasznált, akár illetménykép vagy ingyen kapott gazdasági, üzleti és más czikkeknél pénzértéke is hozzászámítandó». Nézzük e meghatározás különösen utolsó részét. A jövedelemhez hozzászámítandó minden cikk értéke, melyet valaki saját készletéből fölhasznál vagy illetménykép vagy ingyen mástól kap. Vegyük csak apróra ezt a meghatározást, mely olyan államban, hol a pénzgazdaságtól való eltérések a ritka kivételek közé tartoznak, kevesebb nehézséget okoz, de olyan államban, hol az főleg vidéken még nagyban szerepel, mindenesetre alig vihető keresztül. Megelégszünk néhány eset felsorolásával. Nem tekintve azt, hogy a saját gazdaságából fölhasznált termények pontos megállapítása oly könyvvezetést tételez föl, mely a legtöbb gazdánál hiányzik, nem is tartjuk keresztlvihetőnek. Már azért sem, mert azoknak pénzbeli értékét, olyan értéket, melynek alapján terheket lehessen kironi, csakis akkor lehet megállapítani, ha az tényleg forgalomba került, ott az adásvetés tüzeiben kétoldalról erős világításba helyeztetett. A mi forgalomba nem került, ott minden ármeghatározás fictio. Hozzájárul, hogy ezen jószágok sok esetben azért használtatnak a gazda, a gyáros, a kereskedő által, mert azokat eladni nem tudta, vagy azért, mert nem volt vevő, vagy azért, mert hibás volt, egy kissé romlott, tehát értéktelen. Aztán ne felejtjük el a «minima non curat prætor» elvét. Nehézséget okoz továbbá az, hogy alig jogosult, miszerint az elv csak cikkekre szorítkozzék és ne terjesztessék ki szolgálatokra is. Még nehezebb azon elv alkalmazása, hogy a jövedelemhez számítandók az ingyen kapott gazdasági, üzleti és más cikkek. Beszámítjuk a hivatalszolgának a nyomorult természetbeni lakást és hivatali egyenruháját. De lehet-e a miniszternek beszámítani ingyen lakását, melynek értéke esetleg fizetésének harminez, sőt ötven százalékanak is megfelel? Oly eset, mely egyszer Bismarcknak egy érdekes fölszólalását okozta. Hát ha egy részvénytársulat megengedi jogtanácsosának, hogy hivatalos helyiségében magángyakorlatát is végezze? De nem folytatjuk az ingyen kapott árúk eseteinek felsorolását.

Tekintetbe veendő különben itt az a körülmény, hogy az adózás ma pénzben történik és ha valakinek természetben jövedelme van, de pénzben nincs, pénzbeli szolgáltatásokat nehezebben teljesíthet. Mellesleg legyen még fölemlítve, hogy természetbeni előnyöknek pénzbeli becslése oly célból, hogy ez alapon igazságos adókimutatás történhessen, az árak ingadozása mellett sok esetben nehezen képzelhető. Ha tehát szigorúan alkalmazni akarják, akkor az adóügyi bölcsesség itt a kasuistika lidérczfényénél a legmerészebb bukfenckeket fog hányni, vagy pedig lazán, ötletszerűen fogják a törvény ezen meghatározását alkalmazni, mely sok igazságtalanságnak, differentialis eljárásnak lesz az okozója, főleg pedig túlságos diskretionális hatalommal ruházza föl az illető közegeket. Az adóztatásnak egyik legfőbb követelményét, hogy az adó határozott legyen, hogy törvényes, azaz a törvény által szigorúan körülírt, nem pedig hivatalnokok és bizottságok tetszésétől, önkényétől függő, a személyek és évek változásával változó, ingatag legyen, ez úton legkevesbé érhetjük el.

Az ingyenes jövedelmi előnyökre vonatkozólag is jobb lett volna az osztrák vagy még inkább a porosz törvény fogalmazását követni. Az osztrák törvény (159. §.) nem használja az «ingyenes» szót, hanem a természetben élvezett lakáson, a saját gazdaság- és üzletből származó és a háztartásban elhasznált árukon kívül, csak még említi «Sonstige. dem Steuerpflichtigen allenfalls zukommende Naturaleingänge». Azt hiszem, itt a «zukommende» alatt rendesen kijáró természetszerű illetmények értendők. Még szabatosabb a porosz törvény.

Igen nagy fontossággal bír a jövedelmi adónál az eredeti és származékos jövedelem megkülönböztetése. Természetes, hogy csak az eredeti jövedelmet lehet megadóztatni. Ez annál fontosabb, mert ez a különbség összefügg bizonyos osztályok életviszonyaival. Bizonyos osztályok hagyományai magukkal hozzák, hogy ott sűrűn fordulnak elő származékos jövedelmek, melyeknek megadóztatása nemcsak a kettős adóztatás hátrányával járna, hanem osztálykülönbségeket is teremtene. A törvényjavaslat csak a rokoni köteléken alapuló származékos jövedelmeket veszi ki az adóztatás alól, míg a porosz törvény szabatos formulázása

egyáltalában és elvileg kizárja a származékos jövedelmek megadóztatását és ez elv a legfelsőbb közigazgatási bíróság által is elismertetett.

A jövedelmi adónak egyik tökéletlensége abban áll, hogy az a benne rejlő föltevés, mintha egyenlő jövedelem egyenlő szükségletkielégítési erőt és így egyenlő teherviselési képességet nyújt, csak egész általánosságban áll. A jövedelmi adó legerősebb támasza az, hogy igazságos, hogy mindenkit adózóképessége arányában vesz igénybe és ezen előnye miatt a vele járó nagy bajokat, zaklatásokat, kutatásokat nem ellenezzük. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk ezen tétel jogosultságát, akkor azt látjuk, hogy a jövedelem magában még nem hű kifejezője a teherviselési képességnek, hogy ugyanazon jövedelemben különböző szükségletkielégítési erő rejlik és a jövedelmi adó nem képes azon tényezők kaleidoskopikus alakulását követni, sőt még azok közül, melyeket egészen jól lehetne követni, csak egynéhányat, ezeket is inkább egészen durván veszi tekintetbe. Az igazságos megadóztatás itt oly nehézségekbe ütközik, hogy ezen bajon csak úgy segíthetni, ha a kivető bizottságoknak a körülmények latolgatásában messzeterjedő jog biztosíttatnék. De ez az orvosság ismét talán nagyobb baj volna, mint maga a gyógyítandó betegség. Hogy csak egynéhányat említsük azon körülményeknek, melyeknek tekintetbevétele nélkül a jövedelem teherviselési képességét meghatározni nem lehet. Ime a következők. Itt van első sorban a lakhely. Ki kételkedhetik abban, hogy ugyanazon jövedelem más szükségletkielégítési és teherviselési képességet jelent a nagy városban, a kis városban, faluban? Hisz ezt még maga az állam a lakberekben, személyi, drágasági és más pótlékokban elismeri. Az a kereskedő, iparos, kinek Budapesten 2000 frt jövedelme van, csak nem rendelkezik ugyanannyi gazdasági és adózási erővel, mint a hasonló jövedelemmel bíró kereskedő, iparos egy kis városban vagy faluhelyen? Nincsen-e továbbá nagy különbség a társadalmi réteg és műveltség szerint? A parasztnak egyszerű szükségletei mellett nincsen-e ugyanazon jövedelem mellett nagyobb gazdasági és adózási képessége, mint a hasonló jövedelemmel bíró tisztviselőnek, tanítónak, papnak? Nem-e okoz még jelentékeny különbséget a kor, a nem, a családi

állapot? *) Ugyanazon jövedelem más erőt képvisel a fiatal, a közép és a magas korosztályban, mást férfinél, mást nőnél. Látjuk már ezen néhány példából, hogy a jövedelmi adó is nagyon messze áll attól, hogy teljesen megvalósíthassa az igazságos adóztatást.

Ha a jövedelmi adónak ezen itt vázolt kényes természetét szem előtt tartjuk, nem csodálkozhatunk, hogy voltak igen kiváló pénzügyi államférfiak, kik ezen gyakorlati nehézségek miatt a jövedelmi adó ellen foglaltak állást. Így első sorban Gladstone, a XIX. századnak legnagyobb pénzügyminisztere, ki élete végéig a jövedelmi adó ellen küzdött; mint tagja a Peel-kabinetnek, annak behozatalát ellenezte: egész életén át annak eltörlésére törekedett, sőt egy nevezetes történeti időpontban a népet fölszólította, hogy vele kezét fogva az adót törölje el. Egy másik államférfi, ki több ízben vezette Franciaország pénzügyminisztériumát, Léon Say, életének utolsó nagy munkáját, *Les solutions démocratiques de la question des impôts* című két kötetes művét annak a feladatnak szentelte, hogy óva intse polgártársait a jövedelmi adó behozatalától. Bismarck azt mondja 1875 november 22-iki beszédében: Man sollte von den direkten Steuern als eine Anstandssteuer die Einkommensteuer beibehalten, aber nicht als Finanzsteuer, mehr als Ehrensteuer... «der reichen Leute, aber wohlverstandenen nur der wirklich reichen Leute». Állást foglalt ellene, a mint láttuk, Scharling, a nemzetgazdaságtan kiváló tanára a kopenhági egyetemen és későbbben dán pénzügyminiszter, a kiváló francia nemzetgazda, Leroy-Beaulieu és mások.

A jövedelmi adó még ma is a gyakorlati pénzügyi politika egyik legnehezebb problémája, melyet csak a legnagyobb óvatossággal és számolva a tényleges viszonyokkal lehet megvalósítani.

*) A baseli jövedelmi adó-törvény szerint a létminimum nőtleneknél, hajadonoknál 1200, nők, férjes egyéneknek 1500 frank.

IV.

Áttérünk most a törvényjavaslat részletes vizsgálatára. A jövedelmi adó legfontosabb része az adókulcs. Követve a porosz jövedelmi adót — melynél ez a régibb osztályos jövedelmi adónál alkalmazott rendszer traditiójából folyt — Ausztriában és nálunk is nem százalékos adókulcs állíttatik föl, hanem minden jövedelmi fokozaton az adótétel ki van számítva. A porosz jövedelmi adókulcs 4%-ig emelkedik, a kormányjavaslat csak 3%-ig akart menni. Az osztrák jövedelmi adónál a kulcs emelkedik 5%-ig. A mi javaslatunk is 5%-ig emelkedik. A mi azonban az egyes fokozatok adótételeinek megállapítását illeti, nagy különbségeket találunk, melyek a magyar adózók túlnyomó többségére nagyobb adóterhet raknak, mint az osztrákra és természetesen a poroszra stb. A magyar adókulcs végig magasabb, míg végre 210,000 koronán felül az osztrák utóléri a magyart, mely 200,000-en felül 5%. Az osztrák adó körülbelül 20,000 koronánál eléri a 3 %-ot, a mienk pedig 10,000 koronánál, azaz nálunk már a 10,000 korona jövedelemmel bíró egyén ugyanannyi százalékot fog fizetni, mint Ausztriában az, kinek 20,000 koronát kitevő jövedelme van. Az osztrák törvényben körülbelül 96,000 koronánál eléri az adókulcs a 4 %-ot, nálunk már 20,000 korona körül. Nálunk tehát egy 20,000 koronát kitevő jövedelem azt a százalékot fizeti, mint Ausztriában a 96,000 koronányi jövedelem. Nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy ily különbségek a jövedelem megadóztatásában nem indokoltak, sőt egyenesen veszedelmesek, hogy tehát ez az adókulcs semmiesetre sem állhat meg. A kisebb jövedelmek adótételeit is ugyanezek a különbségek jellemzik, mint ezt a következő táblázat mutatja:

magyar osztrák				magyar osztrák			
k o r o n a				k o r o n a			
1200—1300	kor.	11	7-50 -8	2400—2600	kor.	34	28
1300—1400	„	12	8-80—9-60	2600—2800	„	38	32
1400—1500	„	14	10-80	2800—3000	„	44	36
1500—1600	„	16	12	3000—3200	„	50	40
1600—1800	„	19	13-60—15-20	3200—3400	„	56	44
1800—2000	„	22	16-80—18-40	3400—3600	„	62	48
2000—2200	„	26	20	3600—3800	„	68	54
2200—2400	„	30	24	3800—4000	„	74	60

Igy folytatódik végig. Egyes tételeknél a különbség rendkívül nagy. Nem is szólva arról, hogy már az osztrák kulcs magasabb, mint más országokban, a hol az csak 4, több helyütt csak 3%-ig emelkedik, és nem is számítva azt, hogy a jövedelmi adó külföldön többnyire az egyedüli egyenes adó, — egy enyhe vagyoadóval kiegészítve — nálunk pedig megmaradnak az összes hozadékadók és mindez tetézve az eddigi adómentes jövedelmek bevonásával. Hogy csak egy példát lássunk, fölemlitem, hogy egy körülbelül 4800 koronát kitevő jövedelem fizet Angliában 48 koronát, Ausztriában 88 koronát, nálunk 112 koronát! És annak ellenére, hogy jövedelmi adó fejében nálunk majdnem háromszor annyit fizet, mint Angliában, marad a szegény adózón még a hozadékadó terhe, melyet az angol adózó nem ismer.

Súlyos kifogás alá esik a kontingentálás iránti intézkedés. A jövedelmi adó kontingense 46 millióra állapittatik meg. Ezt azzal indokolja a javaslat, hogy ennyit hozott az eltörlendő jövedelmi pótagó, hozzászámítva a szintén eltörlende II. osztályú kereseti adónak 8·5 millió hozadéka. A jövedelmi pótagó hozadéka a 16—17 millió forint között ingadozik, a mi 34 millió koronának felel meg. Egész pontos számítás a többszöri ex lexek miatt nem tehető. A jövedelmi adó hozadékához járul még a szolgálati illetmények adója, úgy hogy ezek — és hozzá az általános kereseti adó — hivatva lesznek a jövőben a mostani kereseti adó négy osztályát és a jövedelmi pótagót helyettesíteni, nem is számítva a tőkekamat és járadékadó messze kiterjesztett hatáskörét. A sokkal gazdagabb Ausztriában a jövedelmi adó az első két évben 46 milliónál kevesebbet hozott. Kétségtelen tehát, hogy nálunk, ebben a szegényebb és az utolsó korszakban stagnáló országban nem lehet szintén 46 millió korona. Ausztriában az első évben adó alá vallott nemzeti jövedelem tett 2300 millió koronát. A legvérmesebb számítások szerint sem szabad nálunk 1000 milliónál többet számítani. És míg Ausztriában a nemzeti jövedelem megadóztatása csak az első évben tett 1·92%-ot, azóta 1·89—1·90-et, addig nálunk az átlagos megterhelhetetés megfelelne 4·6%-nak, tehát egyes kategóriákban talán tovább is emelkedhetik. Ezen megterhelte-

tés hegyébe rakja aztán a javaslat az utólagos felemelés veszedelmét, a mi nemcsak nyomasztó, hanem teljesen ellentétes a jövedelmi adó természetével, mely személyi, individualis természetű, mindenkit saját legszemélyibb viszonyai szerint mérlegel. A mely adónemnél oly módon állapittatik meg az adóztatás, mint a jövedelmi adónál, a mely adónál az illető teherviselési képessége a törvény által körülírt mértékben igénybe vétetik, ott lehetetlenség az állam iránt kötelességét teljesített egyént azon czímen büntetésszerű adófelemeléssel sújtani, mert mások az államot megrövidítették. '.

Nem is lehet az utólagos kivetés exorbitans eszméjét mással megmagyarázni, mint a külföldi törvények félreértéséből. Természetes, hogy mindenütt biztosítani óhajtották azt, hogy az adóreform az állam nélkülözhetetlen jövedelmét ne csökkentse.

Minthogy a külföldön a jövedelmi adó behozatalával az adórendszert teljesen át akarták alakítani, adóelengedéseket akartak eszközölni, aztán bizonyos állami jövedelmet az önkormányzati pénzügy számára akartak átengedni, meg kellett állapítani azt a jövedelmet, melynek elérésénél az állam tartozik ezeket az eredményeket megvalósítani. Tehát a jövedelmi adó kontingentálása nem a minimum, hanem a maximum jellegével birt. Sehol sem gondoltak arra, hogy a jövedelmi adó hiányzó összegét utólag az adózókra ki kell vetni. Az az államtól függ, megmondani, hogy nekem ebből és ebből a forrásból több jövedelem nem kell, azt tehát átengedem másoknak. Azt azonban jövedelmi adónál nem mondhatja, hogy annyi jövedelmet föltétlenül behajtok. Ez ellenkezik a jövedelmi adó természetével, melynek alakulására csak egy körülmény bír befolyással: a nemzeti jövedelem alakulása.

Ugyanez okból és mert nálunk a törvény a jövedelmi adó többlet hováfordításáról nem gondoskodik, azon intézkedést is fölöslegesnek tartom, hogy a jövedelmi adó bizonyos százalékkal való emelkedése megállapíttassék, ha helyesen értelmezzük a jövedelmi adót, sőt károsnak, ha nem helyesen értelmezzük a jövedelmi adót. Feleslegesnek, mert ha a nemzeti jövedelem emelkedésével az adó emelkedni fog, azt magától elutasítani csak úgy van értelme, ha

az állam azt más célokra vagy más adóhatóságok által akarja felhasználtatni. Igaz, hogy a mi törvényjavaslatunk azt mondja, hogy ha az egyenes adók jövedelme a 200 millió koronát eléri, akkor ezt a létminimum fölemelésére kell fordítani, még pedig mindenekelőtt egy fokkal, tehát 600 koronáról 700-ra való fölemelésére. Azonban kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy nem tudjuk, komolyan vegyük-e ezt az egész intézkedést? Ha az 1893-diki adóstatistikai adatokat vesszük, melyeket a pénzügyminiszter is felhasznál, hozzávetőleges számításunk szerint a 600—700 korona jövedelemmel bírók száma körülbelül 95,000 volna (a 600 koronán alóli jövedelemmel bírók mintegy 2·5%-a); az ezek által fizetett adó tehát 475,000. Ha csak némi bizalmunk van a jövedelmi adórendszer sikerüléséhez, akkor ezt az engedményt nem szükséges a jövedelmi adó fejlődésétől föltételezni. Károsnak pedig mondtuk a percentualis fölemelését a jövedelmi adónak, mert ha a törvényjavaslat szerint a be nem folyt adót utólag ki lehet vetni — egy adóügyi monstrozitás — akkor bizony nem a nemzeti jövedelmet, hanem a nemzeti nem-jövedelmet illetőleg jövedelemtelenséget adóztatjuk meg. Hogy ezen tervezett emelése a jövedelmi adónak mit jelent, azt a következő számok mutatják. Ha a jövedelmi adó évről-évre 2%-al emeltetik, lesz az adótartozás megközelítőleg:

1. év	— — — — —	46·00	millió
2. „	— — — — —	46·92	„
3. „	— — — — —	47·85	„
4. „	— — — — —	48·80	„
5. „	— — — — —	49·77	„
6. „	— — — — —	50·76	„
7. „	— — — — —	51·91	„
8. „	— — — — —	53·29	„
9. „	— — — — —	54·35	„
10. „	— — — — —	55·43	„

Tíz év múlva tehát jövedelmi adó fejében behajtatnék közel 10 millióval több, akár emelkedik a nemzeti jövedelem, akár csökken.

De egyáltalában nem találjuk indokolva a 2%-ra való emelkedést, mely ismét — úgy látszik — utánzása az osztrák törvénynek. De Ausztriában ez a két százalék pontos számítás eredménye, ennyi volt ugyanis a növekedés

a reformált adóknál a reformot megelőzőleg. De nálunk a növekedés nem tesz annyit. Ha visszamegyünk az utolsó tíz évre 1902-ig — a következő évek az ismételt ex-lex következtében összehasonlításra nem alkalmasak, bár egész általában az eredmény akkor sem változik lényegesen, — azt látjuk, hogy földadó, házadó, jövedelmi pótagó alig mutat változást. Ha a kereseti adót vesszük, mely leginkább tekintetbe jöhet, mint a gazdasági fejlődést leginkább tanúsító foglalkozások adóját, a következő emelkedést látjuk:

1893	—	—	—	—	22.0	millió korona
1902	—	—	—	—	25 0	„ „

Ez évi 1.36% emelkedésnek felel meg. Minthogy azonban a többi adóknál ily emelkedés nincs, a növekedet helyesen csakis 1%-ra volna szabad megállapítani.

3. A teherviselési képesség szerinti adózás és az adóban hozott áldozatoknak lehető kiegyenlítésének egyik fontos következménye a létminimumnak, azaz az életfentartáshoz szükséges minimális jövedelemnek adómentessége. Adótechnikai szempontok is javallják korunk erős migrationalis hajlamai mellett. A törvényjavaslat is számol ezzel a követelménnyel és 600 koronában állapítja meg a létminimum adómentességét, melyet az egyes adóknak a törvényben megállapított kontingensének meghaladásával emelni kell. Nagy gyakorlati jelentősége ezen adómentességnek persze nincs ott, hol a jövedelmi adó mellett hozadékadók is fennállanak, melyeket a legkisebb jövedelmek nagy része sem kerülhet el. Nem sokat jelent az a mentesség, mely talán 3—4 koronát tesz ki — a legközelebbi fokozaton 600—700 koronáig ugyanis az adótétel 5 korona — midőn a szegény ember élelmiszerei, élvezeti cikkei, szóval szükségletei súlyos és a jövőben talán még emelkedő közvetett adókkal vannak terhelve, melyek egyes tárgyaknál 50—70, sőt 100%-ig emelkednek, az ezen a réven egy munkás vagy munkás család által fizetett adóteher jelentékeny összegre rúg. És ezen közvetett adók még kedvezőtlen visszahatást is gyakorolnak a termelésre, melyet megdrágítanak, melynek versenyképességét, melynek piacát csökkentik és így a munkásosztály keresetére kedvezőtlen befolyást gyakorolnak. Ezen tényekkel szemben, mérve tehát az alsóbb osztályoknak a közvetett adónál való erős igénybevételén, a

600 koronás létminimum még kezdetnek is kevés. Hiszen helyesen utaltak egy szaktestületben arra, hogy olyan eset, hogy valaki a természetben nyújtott jövedelem hozzájárulásával — mint azt a törvényjavaslat követeli — 600 koronát se keressen, a kivételek közé tartozik. Az indokolás hivatkozik arra, hogy egy magasabb létminimum meghatározása nagyon csökkentené az adóalanyok számát. Azonban nem tekintve azt, hogy a számadás kiindulási pontja meg nem bízható, de még akkor is, ha az volna, nem volna irányadó a teendőkre nézve. Mert itt csak a teherviselési képesség lehet irányadó, azt pedig bátran állíthatni, hogy 600 koronánál még nem kezdődik a teherviselési képesség, nem tekintve azt a már említett körülményt, hogy az illetők egy jelentékeny része fizet hozadékadót és nagyon magas közvetett adókat, vámokat. De lehetetlen szem elől téveszteni azt az egyenesen veszélyes helyzetet, mely abból származik, hogy Ausztriában, melylyel 1917-ig gazdasági egységben élünk, a létminimum 1200 korona, tehát 100%-al magasabb. Ily helyzet károsan fog hatni a munkásviszonyokra, a mennyiben a munkás inkább Ausztriában keres alkalmazást, az osztrák munkás, ki pedig nyugati megyéink iparában nagy szerepet játszik, nem fog átjönni. Mert ha talán az adótétel nem is súlyos, de a kis embernél a sok zaklatás, melynek ő mindenesetre a hatóságok részéről inkább van kitéve, mint az úri ember, a nagyobb kiméletlenség el fogja riasztani. Már Ausztriához való viszonyunk is kényszerítene arra, hogy nagyobb adóterhet ne rójunk munkásosztályunkra. Ezért és a már fölhozott érvek alapján a létminimum tekintetében minimális követelménynek tartom, hogy az a fővárosban 1200, a többi városokban 1000, azonkívül 800 koronáig terjedjen.

4. Igen fontos elvi kérdést képez a jövedelmi adó terén az egyéni vagy háztartási adóztatás kérdése. A törvényjavaslat a háztartás szerinti adóztatást kívánja, hivatkozva arra, hogy csak ez felel meg a szolgáltatási képesség szerinti adóztatásnak. Azonkívül annak adótechnikai szempontból vannak bizonyos előnyei; ugyanez történik a porosz jövedelmi adónál. A mi mindenekelőtt a szolgáltatási képesség elvére való hivatkozást illeti, itt kár volna megfelekezni arról, hogy a szolgáltatási képességre való hivatkozás

jogosult csak akkor volna, ha a háztartásban lévő összes egyéneknek társadalmi rendszerünk, szokásaink stb. szerint feladata volna a háztartás költségeihez hozzájárulni. Már pedig tudjuk, hogy éppen az ellenkező áll. A család főtartásának kötelezettsége rendszerint a családfőt, a családapát terheli. Ha a családtagok, nő, gyermek is hozzájárulnak a háztartás költségeihez, kénytelenek a háztartás költségeinek egy részét saját munkájukkal előteremteni, az már egy gazdaságilag kedvezőtlen helyzetnek, hogy ne mondjuk súlyos bajnak a következménye, természetesen nem tekintve azon egészben véve csekély számú eseteket, a hol ez a jövedelem nem munkából, hanem az illetők vagyonából származik. Itt tehát éppen az egyenlőség okozója lenne az egyenlőtlenségnek, mert a nő és gyermek keresetere utalt családokban a nagyobb jövedelem nem nagyobb, hanem kisebb teherviselési képességre vezetendő vissza végső elemzésben. Hogy tehát e jövedelmek, melyeket természetesen a jövedelmi adó úgylé, még okul szolgáljanak arra, hogy a rendes társadalmi helyzetből kiragadott, keresetre kényszerített nő és gyermek jövedelmével szaporítva a háztartás jövedelme progressiv adókulcs alá vonassék, alig felel meg a socialis igazságosság elvének, melynek ép a jövedelmi adó akar egyik támasza lenni. És nem lehet-e e körülménynek az a következménye, hogy a korunkban amúgy is laza családi kötelék még lazábbá tétessék, a háztartás fölbontása, a nőnek, a gyermekeknek különválása így egy privilegiummal mozdítatik elő. Aztán nem fog-e sűrűbben előállani az az eset, hogy két személy, férfi és nő, a különben is az anyagi terheket nagyobbító családalapítást elkerülik, ha azzal a perczcel, a mint házasságot kötnek, egyesített jövedelmök révén magasabb kulcs szerint adóznak, mint ha vadházasságban élnek, nem is tekintve azt, hogy Mengernek *) igazat kell adnunk, hogy talán éppen az nem felel meg a szolgáltatási képesség elvének, hogy két egyén, kinek szolgáltatási képessége nem változik, más adót fizessen, ha egy háztartásban egyesülnek és mást, ha nem egyesítik háztartásukat. Az indokolás azon fölfogása sem győz meg minket, hogy az egyéni és

*) *Die Reform der direkten Steuern in Österreich* Bécs 1895.

nem háztartások szerinti adóztatásnál előállana az az igazságtalanság, hogy oly család, melyben csak egy tag keres, hátrányban volna olyannal szemben, hol többen keresnek, — egy ellenvetés, melyet Myrbach is tett — mikor az, hogy többen keresnek, csak következménye az illetők kedvezőtlen anyagi helyzetének.

A háztartás szerinti adóztatás eredetileg porosz intézmény és Fuisting *) előadja annak történetét, mely visszavezet az 1820-iki osztályadóra. Fuisting is utal arra, hogy a háztartási adó az alsóbb osztályok súlyos megterhelésével jár: «Die Praxis fand hier ein zur Belastung der unteren Klassen geeignetes Mittel. Denn gerade bei diesen pflegen die von eigenem Verdienste lebenden und deshalb wirtschaftlichen Kinder im elterlichen Hausstande zu verbleiben, um von dem gemeinschaftlichen Zusammenleben beiderseits Vortheile zu geniessen. Es bedurfte also nur einer, möglichst ausgedehnten Anwendung des Haushaltungsbegriffes, um gerade die mindest wohlhabenden Steuerpflichtigen unter Zurechnung des besonderen Einkommens der Kinder als Haushaltungsvorstände in höherem Grade belasten zu können. Von dieser in socialer Richtung verderblich wirkenden Handhabe wurde unter Herrschaft des alten Gesetzes der weiteste Gebrauch gemacht.» (75. l.)

Még utalni kell azon, lehet talán véletlen körülményre is, hogy itt is a mi javaslatunk messzebbmenő súlyosbításokat tartalmaz, mint az idegen törvények. Az új porosz törvény 10. §-ában egyszerűen kimondja, hogy csak a feleség jövedelme beszámítandó. Az osztrák törvény egyenesen kiveszi az oldalrokonokat, a mi törvényünk ezeket is alája vonja az adóügyi háztartás fogalma alá, sőt még egy «stb.»-vel kibővíti. Hogy milyen állapotok állanak elő, ha az adóügyi háztartás fogalma, ha egyáltalában fentartatik, nem a legszűkebben értelmeztetik, tudniillik a közösségben élő házastársra, az önálló forrásból nem kereső egyének azon jövedelmére, mely a háztartás fejének rendelkezése alá kerül, arra Fuisting is figyelmeztet, tekintettel arra is, hogy a kivető bizottságoknak

*) *Die Einkommenbesteuerung der Zukunft* (Berlin 1903).

kényelmi okokból is természetes törekvésök közösséget föltételezni, hol az tulajdonkép nincs.)*

V.

A jövedelmi adó kényes természeténél fogva megköveteli a szigort, de a kiméletet is. Amazt sokkal inkább találjuk meg a javaslatban, mint emezt. Míg a törvény általában a száz, porosz és osztrák törvények mintáját követi, az e törvényekben tartalmazott sok enyhítés — a németek jellemzően «Schonung»-nak nevezik — hiányzik. Csak néhány példát akarunk fölhozni. Így hiányzik az osztrák törvény 174. §-a: «Bei der Veranlagung ist es gestattet, besonders

*) Bei der Vorbereitung und Ausführung der Veranlagung sieht man überall nach einer einheitlich, in der Person eines vermeintlichen Oberhauptes zu veranlagenden Gemeinschaft. Ohne jede Prüfung der Merkmale des steuerlichen Haushaltbegriffes, besonders des Merkmales wirtschaftlicher Abhängigkeit, pflegen alle in äusserlicher Gemeinschaft zusammenwohnenden und lebenden Familienangehörigen als steuerliche Haushaltung behandelt und in der Person des nach Aussen hin als Leiter erscheinenden Oberhauptes der Gemeinschaft veranlagt zu werden. Wie bereits früher bemerkt wurde, ist es eine gerade bei den unteren Volksklassen, besonders bei der bauerlichen Bevölkerung, den kleinen Gewerbetreibenden und dem Arbeiterstande häufig zu beobachtende Erscheinung, dass Familienangehörige jeglicher Art in weiterer oder engerer Gemeinschaft zusammenleben, um hiedurch wirtschaftliche oder persönliche Vortheile zu erzielen. In solcher Gemeinschaft leben vielfach unverheiratete Geschwister u. s. w., Eltern und wirtschaftlich selbstständige Kinder, Schwiegereltern und Schwiegerkinder u. s. w. Welche Rechtsverhältnisse im Innern einer solchen Gemeinschaft gelten, was ein Jeder für die Zwecke der Gemeinschaft beizutragen und von ihr zu empfangen hat, entzieht sich meistens der äusseren Wahrnehmung; ja selbst unter den Betheiligten herrscht hierüber oft die grösste Unklarheit. Man haust und lebt zusammen und richtet sich ein, so gut oder schlecht es eben geht, ohne bestimmte Vereinbarungen zu treffen... Die Neigung der Steuerbehörden, alle solche Gemeinschaften als einheitliche steuerliche Haushaltung zu veranlagern, ist umso grösser, als hiedurch eine vortheilhafte fiscalische Wirkung erzielt wird. Die hier fast ausschliesslich in Betracht kommenden Steuerpflichtigen der unteren Klassen sind durchweg rechtsunkundig und deshalb ausser Stande, die massgebenden Rechtsverhältnisse richtig zu erkennen und die unrichtige Voraussetzung auf denen ihre Veranlagung beruht, aus sich selbst heraus zu berichtigen. (81. l.)

die Leistungsfähigkeit eines Steuerpflichtigen beeinträchtigende Verhältnisse, sofern dieselben nicht schon im Grunde des § 173 zur Berücksichtigung gelangen, in der Art zu berücksichtigen, dass bei einem Steuerpflichtigen Einkommen von nicht mehr als 5000 fl. eine Ermässigung des Steuersatzes um höchstens drei Stufen gewährt wird. Als Verhältnisse dieser Art kommen lediglich aussergewöhnliche Belastungen durch Unterhalt und Erziehung der Kinder, durch Obliegenheit zum Unterhalte mittelloser Angehöriger, durch andauernde Krankheit, Verschuldung und besondere Unglücksfälle, dann die Einberufung zu militärischer Dienstleistung (Mobilisirung, Waffen- oder Dienstübung) in Betracht. Hiányzik a porosz törvény 63. §-a, mely így szól: Wird nachgewiesen, dass während des laufenden Steuerjahres infolge des Wegfalls einer Einnahmequelle oder infolge aussergewöhnlicher Unglücksfälle das Einkommen eines Steuerpflichtigen um mehr als den fünften Theil vermindert worden ist oder das wegfallende Einkommen anderweit zur Einkommensteuer herangezogen wird, so kann vom Beginne des auf den Eintritt der Einkommensverminderung folgenden Monats ab eine dem verbliebenen Einkommen entsprechende Ermässigung der Einkommensteuer beansprucht werden. Ezzel szemben a törvényjavaslatnak 65. §-a azt mondja, hogy a jövedelem nagyságában vagy az adózó helyzetében és viszonyaiban beálló évközi változások a 62. és 64. §§-ban tárgyalt esetek kivételével (ezek vagy új alapok keletkezéséről, tehát emelésről, vagy néhány szigorúan körülírt esetről szól csökkenés esetében), a megállapított jövedelemadót nem érintik. Ha azonban az adóalanytól függetlenül (?) bekövetkezett rendkívüli körülmények folytán oly módon csökkenne, hogy az adónak behajtása a fél tönkretételével járna stb. Hiányzik a szász törvény (1900. 7. §-a) következő intézkedése: Das Finanzministerium ist ermächtigt, zeitweilige Ermässigungen und Befreiungen in Fällen eines aussergewöhnlichen Notstandes und wegen individueller Verhältnisse zu bewilligen». Hiányzik a porosz törvény (69. §.) következő intézkedése: Kivetett jövedelemadó-összegek egészen töröltethetnek, ha annak kényszerbehajtása az adókötelest gazdasági existenciájában veszélyezteti, vagy ha a kényszereljárás előreláthatólag eredmény-

telen volna. Hiányzik az osztrák törvény 160. §-ának ötödik pontjának azon fontos intézkedése, hogy a jövedelem meghatározásánál levonandók az adóalany által fizetett összes egyenes adók, valamint azokat terhelő országos, járási, községi és egyéb pótlékok és adók, vagy azokat helyettesítő közczélokra szolgáló járulékok, patronatusi terhek stb. Minthogy a fizetett adókat a dolog természeténél fogva a jövedelemből le kell vonni, soká kerestem az okát annak, hogy a mi javaslatunk az egyenes adókat mért nem engedi levonni. Azt hiszem, hogy meg is találtam. Ez az intézkedés valószínűleg nem az osztrák, hanem a porosz törvényből van átvéve. Azonban miért nem szól a porosz törvény újabb 1906 június 19-diki rendezése után az egyenes adókról? Egyszerűen azért, mert Poroszország a hozadékadókat átengedte, tehát de strigis quæ non sunt nec mentio fiat. Azonban az első törvényben 1891-ből, midőn még rövid ideig a régi rendszer főnnállott, szó is van azokról. Akkor ez a pont, § 9, I 4, így szólt: «die von dem Grundeigenthum, dem Bergbau und dem Gewerbebetriebe zu entrichtenden direkten Staatssteuern». Hiányzik a fontos intézkedés: Wenn eine zu ausgedehnte Ausübung des der Commission gegenüber den einzuschätzenden Personen zustehenden Fragrechts und des Rechts der Vorladung derselben behufs mündlicher Verhandlung, abgesehen von den daraus den betreffenden Personen erwachsenden Belästigungen, dem Einschätzungsverfahren leicht einen der Tendenz des Gesetzes nicht entsprechenden inquisitorischen Charakter verleihen kann, so empfiehlt es sich, den Gebrauch der gedachten Befugnisse auf diejenigen Fälle zu beschränken, in welchen ohne solchen eine sachentsprechende Einschätzung nicht ausgeführt werden kann und die Commission Gefahr läuft, zum Nachtheile der Staatskassa oder der Beitragspflichtigen in erhebliche Irrtümer zu verfallen. Die Formulirung der den zu befragenden Personen vorzulegenden Fragen darf auch in diesen Fällen über das Bedürfnis nicht hinausgehen und es ist von der Commission jedes unnöthige Eindringen in die Privatverhältnisse der einzuschätzenden Personen zu vermeiden.

Még számos enyhítést sorolhatnánk fel, mely a külföldi törvényekben található, de nálunk fájdalom hiányzik.

VI.

Áttérve egyes adónemekre, legnagyobb a látszólagos enyhítés az általános kereseti adónál, mert az általa helyettesített III. osztályú kereseti adó kulcsa leszállítottat 10%-ról 5, illetve 4%-ra. Azonban mindamellett az általános kereseti adó most 28 millióra kontempláltatik, holott a III. osztályú kereseti adó, mely az adó gerinczét teszi, — a IV. osztályú kereseti adó különben is átalakulván a szolgálati illetmény adójává — a legújabb kimutatás szerint 21·7 millió koronával volt kivetve. Tényleg az adóösszeg inkább fel van emelve és ezen nem változtat az a körülmény, sőt inkább csak megerősíti állításunkat, hogy itt könnyítés nincs, ha új adóalanyokra terjesztetik ki az adó. Nem is szólunk arról, hogy tudvalevőleg a tényleges adókulcs nem volt 10%, hanem az igazsághoz valószínűleg közel járó becslések szerint 2—3%. De a részletek is gyengítik azt a reményt, hogy az új törvény enyhébb. Így például nem találom az új törvényben az 1875. XXIX. t.-cz. 18. §-ának második alineáját, mely azt mondja: Az ekkép megállapított kereseti nyeresemény összege rendszerint a következő §-ban kijelölt minimalis tételeknél kisebb nem lehet. A felszólamlási bizottság azonban fel van jogosítva, az adózó által előmutatott egész hitelességgel bíró, világos adatok és bizonyítékok alapján a kereseti adóval megrovandó tiszta nyereseményt a minimáltételek segélyével kiszámítottnál kisebb összegben is állapítani meg. Ezt az intézkedést úgy látszik, az új törvényből kihagyták, ennek következtében a törvényben megállapított minimalis tételek a végső határt képezik, mi a régi törvény intézkedésénél szigorúbb. Még súlyosabbak a törvényjavaslatnál a minimalis tételeknek a lakbér alapján való kiszámítására felállított kulcsok. Az új törvény szerint a minimalis kereseti nyereség az üzlet vagy foglalkozás folytatására használt üzleti helyiség bérének 40—150%-a, a régi törvény szerint csak 25—100%-a, és az adóköteles, illetőleg a vele közös háztartásban élő családja lakójával járó lakbérnek $1\frac{1}{2}$ —10-szeres összege a régi törvény szerint csak $1\frac{1}{2}$ —8-szoros összege. A lakbér szerinti számításnál pedig az osztályok most koronában, azelőtt forintokban

állapították meg. Így például most a lakbér tizszeresen számítható olyan esetben, a hol az adózó 2000 koronát meghaladó lakbért fizet, azelőtt csak ha a 4000 koronát meghaladta. A legalacsonyabb kategóriába most csak azon gyárosok, kereskedők stb. tartoznak, kiknek lakbére 500 koronánál nem nagyobb, eddig pedig a régi törvény szerint, a kiknek lakbére 1000 koronánál nem nagyobb. Ezen kulcsokban jelentékeny emelés rejlik. Végül abban is rejlik súlyosbítás, hogy a régi törvény szerint minden kiskorú gyermekért tétettek levonások, a javaslat szerint pedig csak minden 14 éven alóli kiskorú gyermekért. Megjegyzendő még, hogy a III. osztályú kereseti adót a javaslat tovább is a bevallásokra akarja építeni, hol természetes, hogy a jövedelmi adó mellett ezen adónak teljesen hozadékadóvá kell átalakulnia. Ez annyira világos, hogy bővebb fejtegetésekbe nem bocsátkozunk. Egyszerűen utalunk az osztrák törvény indokolására és az osztrák adóügyi bizottság következő szavaira: (Beilagen zu den stenografischen Protokollen des Abgeordnetenhauses): Es war ein richtiger Gedanke, die allgemeine Erwerbsteuer auf anderen, von den bisherigen gänzlich verschiedenen Grundlagen aufzubauen, schon aus dem Grunde, weil nunmehr eine wirkliche Einkommensteuer dem Besteuerungssystem eingefügt werden soll. Denn es wäre entschieden unzweckmässig, von dem Steuerpflichtigen zweierlei Arten von Bekenntnissen zu fordern . . . Es wäre unvermeidlich, dass die Gewerbetreibenden ihre beiderlei Bekenntnisse stets unter dem Drucke der doppelten davon abhängigen Steuerbelastung abgeben würden.

Tekintettel kisiparosaink nehéz küzdelmére, nagyon nélkülözzük az osztrák törvény 5. §-ában tartalmazott következő intézkedést: Dürftige Erwerbsteuerpflichtigen, welche ihr Gewerbe ohne Hilfsarbeiter oder nur mit einem Hilfsarbeiter ausüben, können von der Erwerbsteuermmission beziehungsweise der Steuerbehörde für das betreffende Steuerjahr oder die betreffende Veranlagungsperiode von der Entrichtung der Erwerbsteuer losgezählt werden.

Mennyire jogosult az a megjegyzésünk, hogy a törvényjavaslat követi rendszerint a külföldi törvények mintáját, hol a fiscalitás érdekeinek megfelelnek, de nem követi őket ott, hol az adózók kiméletére törekednek, azt mutatja az

a nagy különbség, melyet az általános kereseti adó mentességei körül tapasztalunk. Tegyük e tekintetben összehasonlítást a porosz törvénnyel. A porosz törvény szerint adómentes az általános kereseti adó alól, kinek üzeme 1500 márkánál kisebb hozadékot, befektetési és üzemi tőkéje 3000 márkánál kevesebbet mutat. Nálunk az adómentesség csak 600 koronáig terjed. Még nagyobb a különbség, ha nézzük, mennyi azon üzemek száma, melyek általános kereseti adót nem fizetnek, holott nálunk fizetnek: Így a 4. §. 7. pontja szerint nem esik kereseti adó alá: Die Ausübung eines amtlichen Berufes, der Kunst, einer wissenschaftlichen, schriftstellerischen, unterrichtenden oder erziehenden Thätigkeit, insbesondere auch des Berufes als Arzt, als Rechtsanwalt, als vereideter Land- und Feldmesser, sowie als Markscheider. Ellenben nálunk 1. §. 4. pont szerint kereseti adó alá tartoznak: az irodalmi, művészi tevékenységből, a magánoktatásból és más egyéb nem szolgálati viszonyon alapuló értelmi foglalkozásból eredő jövedelem. Adómentesek a porosz törvény szerint a községi kötelékek közhasznú vállalatjai, pénz- és hitelintézetei, takarékpénztárai, járadék- és kulturbankjai, csatornázási és vízvezeték-művei, közbágyókijai, a közcsarnokai, népfürdői, zálogintézetei stb.

Végül nézzük az adókulcsot. Poroszországban az adókulcs a legmagasabb osztályban, mely az 50,000 márkán felüli hozadékkal bíró üzemeket magában foglalja, 1 %, nálunk általában 4—5%. A többi osztályokban is úgy van az adókulcs megállapítva, hogy az átlagban az egy százalékon alul marad. Míg tehát Poroszországban a kereseti adó kulcsa a legenyhébb arányban van megállapítva, addig nálunk jelentékeny adóterhet fog képviselni.

2. Talán a legtöbb jóindulattal akar a törvényjavaslat a tisztviselőkkel szemben eljárni. A tisztviselő is fizet ugyan kétféle adót, tisztán a szolgálatból származó jövedelme után a javaslat által szemérmatosan úgynevezett jövedelem-adópótlékot, aztán a jövedelmi adót. Vajjon a tisztviselők, kiknek túlnyomó része igen szerény fizetésből él, kiknek standardja magasabb, kik későbbben jutnak be a jövedelemszerzés korszakába, és — a mi fő — kiknek jövedelme az utolsó krajczárig ismeretes, nem volnának a jövedelmi adó-

pótléktól is megkímélhetők? Az, hogy több államban úgy van, nem ok, hiszen látjuk, leginkább ott utánozta a javaslat a külföld példáját, a hol az a fiscalitás elvének megfelel. Azonban ettől egészen eltekintve, súlyosbitja a javaslat a tisztviselők helyzetét azáltal, hogy az adóköteles jövedelembe ezentúl beszámítja a lakbért, a mi az úgynevezett adótőkének illetőleg adóalapnak 25—30, sőt ennél nagyobb emelését is jelentheti. Eddig a lakbér egy kiváltságolt jövedelem rész volt, a mely adómentes volt, a mi távolról sem nyújtott kárpótlást azért, hogy az állam nem fizet hivatalnokának lakbér fejében annyit, mint a mennyi e szükséglet kielégítésére kell. Milyen lakást tud a XI. fizetési osztályba tartozó tisztviselő Budapesten 600 koronaért kapni? Ha a lakbért az adó szempontjából beszámítják a törzsfizetésbe, talán a nyugdíjnál is beszámítanák, hiszen a lakbér elvonása bizonyára egy abszurdum, mintha a nyugdíjasnak lakásra nem volna szüksége. A reform mindenütt hangsúlyozza, hogy adóemelések nem szándékoltatnak. Ha pedig nézzük a 231. és következő lapokon közölt kimutatásokat, azt látjuk, hogy nem tekintve az eddigi adómentes jövedelmet, a szolgálati járandóságok után ezentúl fizetendő adó több kategóriában emelkedik és a mi az osztó igazsággal talán nem igen egyezik, inkább a magasabb fizetési osztályban csökken; így Budapesten a VI. fizetési osztály első fokán az adó emelkedik 40 korona 50 fillérrel, ellenben csökken az V. fizetési osztályban 57·50, illetőleg 80 koronával, a IV-ben 50-el, a III-ban 70-el. Az V. fizetési osztályban a második lakpénzosztály szerint 92—95·50 koronával csökken, a harmadik lakpénzosztályban 96—97·50 koronával.

A tisztviselőkre nézve azonban van a javaslatban egy súlyos, szerintem indokolatlan, de a mi a fő, a jövedelmi adó természetével ellenkező intézkedés, tudniillik a 12. §. utolsó alinea-ja, mely a szolgálati illetményekből, nyugdíjából és ellátásokból eredő jövedelem megállapításánál az adósságok és ezek kamatainak, valamint az egyéb magánjogi czímen alapuló terhek figyelembe vételét nem engedi. Ha ez egy pædagogiai, præventív intézkedés akar lenni, hisz az nagyon szép törekvés, de azt hiszem elhibázott és nem illik bele a jövedelmi adó képebe. Ne tessék

elfelejteni, hogy a jövedelmi adó egyik főereje éppen az, minden más és főleg a hozadékadókkal szemben, hogy azt akarja megadóztatni a mi van, nem pedig azt, a mi nincs. A mit az a tisztviselő kamat fejében elfizet, az csökkenti jövedelmét, csökkenti tehát szükségletkielégítési és teherviselési képességét. Jövedelem annyi, mint szükségletkielégítési és teherviselési képesség és mert ilyen képesség, azért ez alapon akarják a jövő társadalom adórendszerét felépíteni. Az adósságok levonásának szükségessége az adóelmélet alfája. Nem is szólva arról, hogy a «discriminating» eljárás sem jogosult, mert ha az üzleti tevékenységből származó jövedelemből a kamatterhet leszámítjuk, hol a kölcsön productiv, tehát a jövedelmet nagyobbító céloknak szolgál, le kell vonni ott is, hol a fogyasztási célok kielégítése tette elkerülhetetlenné. Visszaélések ellen természetesen itt is, de más jövedelmeknél is, a maga módja szerint gondoskodni kell.

3. Súlyos és következetlen az adóreform a részvénytársulatokkal szemben. A részvénytársulatok az adóreform szerint fizetik tovább a tiszta nyereség 10%-át, de fizetik azonkívül a jövedelmi adót is. Az indokolás a jövedelmi adónak a részvénytársulatokra való kiterjesztését mentegeti azzal, hogy eddig is a részvénytársulatok fizették a jövedelmi pótagót. Ez igaz, de a jövedelmi pótagó hozadék adó, tárgyi adó volt, mint az alapadó. A jövedelmi adó pedig személyi adó, lényege, jogosultsága ebben rejlik, ezzel a jelleggel áll vagy bukik a rendszer. Jövedelemmel pedig csak physikai személylyel bírhat, mivel csak a személy érzi a szükségletek kielégítésének törvényét. A részvénytársulat mint jogi személy egy fikció, melynek kuliszái mögött a részvényesek állanak. Fogalmilag lehetetlen a jövedelmi adót a részvénytársulatokra kiterjesztteni, mert ezek mint tárgyi lények csak tárgyi adót, hozadékadót fizethetnek. Hozadékot jövedelmi adó alakjában megadóztatni, pedig körülbelül ama fából való vaskarika. Gyakorlati következménye ennek pedig az, hogy a részvénytársulatok tiszta hozadéka háromszor, sőt egyes esetekben talán négyszer is meg lesz adóztatva.

Nem rajongok a részvénytársulatokért; sok fogyatkozásuk, itt-ott bűnök is van. De azt mindenkinek el kell is-

merni, hogy Magyarország gazdasági haladásában óriási szerepet játszanak. Itt csirázik, itt táplálkozik túlnyomóan az a kis vállalkozási szellem, mely hazánkban megnyilatkozik és ez mindenestre majdnem az egyedüli mód, melylyel a külföldi tőkét magunkhoz csalogathatjuk. És épen-séggel nem dédelgetjük túlságosan ezeket a részvénytársulatokat, épen-séggel nem állíthatni, hogy túlságos prosperálásnak örvendenek. Másutt a részvénytársulatok sokkal nagyobb eredményeket mutatnak. Így például az újabb statisztikai adatokból látjuk, hogy míg Németországban 136 ipari részvénytársulat közül 71 fizetett 1905-ben 10%-nál nagyobb osztalékot, addig ugyanazon évben a budapesti ipari részvénytársulatok között 153 közül csak 32; nálunk tehát körülbelül egy ötöde, Németországban több mint a fele a társulatoknak. Pedig Németország nagy gazdagsága mellett a tőkenyereség és a vállalkozói nyereség átlagos százalékának a miénknél alacsonyabbnak kellene lenni.

Ausztriában nem vonakodtak attól, hogy a jövedelmi adórendszertől távol tartsák azt a következetlenséget, hogy jövedelmi adó alá vonassanak a részvénytársulatok. Az indoklás ezzel szemben arra utal, hogy Ausztriában ellenben a részvénytársulatok a 10%-ot meghaladó osztaléknál 15%-ig ezen többlet után még 2%-nyi adót fizetnek, a 15%-on felül pedig a többletnek 4%-át. Azonban nem tekintve azt, hogy ezen magasabb kulcs persze kivételes kedvező eredményeknél érvényesül, ez nem gyengíti azt a körülményt, hogy egy jövedelmi adórendszer mellett a részvénytársulatokat mint nem fizikai személyeket nem lehet ezen adó alá vonni, különben azzal az adókulcspótlékkal szemben viszont ismét enyhítés az, hogy Ausztriában a takarékpénztárak, ha tiszta hozadékuk 20,000 koronánál nem nagyobb, csak 3%-al, ha 200,000 koronánál nem nagyobb csak 5%-al, ha 400,000 koronánál nem nagyobb csak 7½%-al, és csak 400,000 koronányi nyereségen felül 10%-ot fizetnek.

Aztán lehet-e figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, midőn a részvénytársulatok gazdasági életünk legfontosabb szervei, hogy azoknak versenyképessége a velünk a teljes szabad forgalom viszonyában élő Ausztriával szemben rendkívül módon leszállítatik, ha az adó tekintetében súlyos elbánásban részesülnek?

Az indokolás hivatkozik Poroszországra. Ott csakugyan a részvénytársulatokat is alávetették a jövedelmi adónak. Azonban már is belátják a hibájukat. «Juristische Personen und sonstige künstliche Rechtsgebilde — mondja Fuisting *) — haben keine eigenen persönlichen Bedürfnisse und mit dem fehlenden Hauptmerkmale des Einkommens ist die Anwendung des Einkommensbegriffes auf sie ausgeschlossen ... Die Ausdehnung der Steuerpflicht über den Kreis der natürlichen Personen hinaus (widerspricht) dem Wesen der Einkommensteuer. Dem Versuche einer Rechtfertigung durch den Hinweis auf fremde, die Einkommensteuerpflicht auf juristische Personen u. s. w. ausdehnende Gesetzgebungen ist mit der kurzen Erwiderung zu begegnen, dass sich die von andern Staaten begangenen Fehler doch nicht zur Nachahmung eignen. (12. l.) Ganz unhaltbar erscheint die Besteuerung der Erwerbsgesellschaften im Hinblick auf ihre thatsächlichen Wirkungen. Die Aktiengesellschaften erwerben überhaupt nicht für sich selbst, sondern für ihre Mitglieder ... So entsteht mit der scheinbaren Belastung verschiedener Rechtssubjekte thatsächlich eine Doppelbesteuerung der Mitglieder. (17. l.) Különben tekintetbe veendő még az, hogy a porosz törvény némileg enyhül az által, hogy a tiszta hozadékból $3\frac{1}{2}\%$ levonatik, mely tehát adómentes. Az elvi hibát persze ez nem szünteti meg.

4. Nem akarok arról vitatkozni, hogy tulajdonkép jogosult-e egy olyan adóreform alkalmával, mely egy határozott lépéssel akar a személyi adóztatás terére átmenni, a tőkekamat- és járadékadót nemcsak megtartani, de kiterjeszteni. Erre megféleltek már Ausztriában, a hol a fiscalitás szelleme elég erős. Az adóbizottság jelentése következőkép szól: Den vielfach bestrittensten Theil der Vorlagen bildete unstreitig die Rentensteuer, welche an Stelle der Einkommensteuer dritter Classe treten soll. Eine selbstständige Rentensteuer als Erstagsteuer wurde angefochten. Die sogenannten Ertragsteuern, wurde bemerkt, veranlagten das Steuerobjekt nach äusseren Merkmalen: bei der Rentensteuer bildet nicht der durchschnittliche Ertrag die Steuergrundlage, sondern das reine Einkommen aus Rente. Porosz-

*) Die Einkommenbesteuerung der Zukunft (Berlin, 1903).

országban nem is létesítették a tőkekamat- és járadékadót, melynek jogosultságát a tudomány erősen megtámadta (Vocke, Wagner). «Die Akten über die Capitalrentensteuer dürften doch einigermassen geschlossen sein. Wenn es je eine unwirtschaftliche und ihren eigentlichen Zweck als Realsteuer verfehlende Abgabe gegeben hat, so ist es sicherlich die Capitalrentensteuer.» (Friedberg, *Jahrbücher f. Nö. u. St.* 1892, 332. l.)

Azonban a mi javaslatunk megtartja, sőt kiterjeszti a tőkekamat- és járadékadót. Itt hivatkozhatik Ausztria példájára, mely megtartotta, mert itt ez felel meg a fiscalitás érdekeinek. Igaz, hogy a javaslat megörvendezteti az országot azzal, hogy az általános kulcsot leszállítja 10%-ról 5%-ra. Azonban ezzel szemben áll az adótárgyak számának lényeges szaporítása és a bevallási kényszer alkalmazása. Azonban legsúlyosabb oldala az, hogy az adókulcs sokkal nagyobb, mint Ausztriában. Igaz, hogy ott a 131. §. a) pontja bizonyos kategóriákra 10%-ot állapít meg, de a legerősebb kategória a c) pont alá tartozik, mely csak 2%-ot fizet. Látjuk ezt az osztrák törvényjavaslat indoklásából,*), mely tehát 2%-nál nagyobb adókulcsot nem mer alkalmazni, mert attól tart, hogy egy magasabb kulcs kedvezőtlen visszahatással lehetne a tőkeforgalomra és a hitelviszonyokra. Ha tehát a sokkal gazdagabb Ausztriában egy magasabb adókulestől félnek, mennyivel indokoltabb volna

*) Für die bisherige Einkommensteuer III. Classe hatte (einschliesslich des landesfürstlichen Zuschlags) das Ausmass von 10 Procent ununterschiedlich gegolten. Dieses Ausmass wird nunmehr nur für solche Zinsen aus öffentlichen Anleihen beibehalten, die dasselbe schon bisher nicht blos rechtlich, sondern (infolge der bei denselben vorgeschriebenen Einhebung durch Abzug an der die Zinsen auszahlenden Casse) überwiegend auch faktisch zu tragen hatten. Dagegen wird für alle übrigen Arten von Rentenbezügen die bisher theils infolge des den Schuldnern auf Grund der Patente vom 10. und 29. Oktober 1849 zu ihrem eigenen Vortheile zustehenden Steuerabzugsrechtes, theils infolge der mangelhaften Erfüllung der Fassungspflicht bisher nur in geringem Umfange zu einer Steuerleistung an die Staatskasse herangezogen werden konnten, nur ein Steuermass von 2 Procent festgesetzt, das niedrig genug ist, um die Besorgniss einer schädigenden Rückwirkung auf den Capitalsverkehr und die Creditverhältnisse wohl vollständig auszuschliessen. (*Motivenbericht*, S 80/81.)

az nálunk, hol tőkepiacz és hitelélet még oly gyenge. Nem is tekintve azt, hogy a takarékpénztári betéteknél, melyek nálunk a törvényjavaslat indokolása szerint, jelenleg a tőkekamatadó háromnegyed részét szolgáltatják, Ausztriában az adókulcs csak $1\frac{1}{2}\%$ (a nem nyereszkes vállalatok által kibocsátott zálogleveleknél is). A takarékpénztári betétek nálunk tehát több mint háromszor akkora adóterhet viselének, mint Ausztriában.

5. Minthogy a föld- és házadó tekintetében lényegileg az eddigi rendszer megmarad, ezekre vonatkozólag ezuttal a következő megjegyzésekre szorítkozom. Milyen könnyítést nyújt az adóreform a földadónál? Az adókulcs leszállítatik — mi ha nem is vagyunk agrariusok — helyes, mert hozadékadóink kulcsa általában túl magas. Mind a mellett itt a teherkönnyebbülés csak látszólagos. Mert a javaslat ugyan leszállítja az adókulcsot $25\frac{1}{2}\%$ -ról 20% -ra. Azonban mint tudjuk, és a mint erre az indokolás utal, ez a $25\frac{1}{2}\%$ a tiszta tényleges hozadéknak csak 10% -a volt. Az új 20% -os kulcs pedig az «ujjonnan megállapított» kataszteri jövedelem 20% -a. Tehát tényleg itt a földadókataszter kiigazítása után nem leszállítás, hanem jelentékeny emelkedés történik. Együttal még következő lényeges módosítások történnek: 1. a kontingentálás elejtetik; 2. a földtehermentesítési járulék a törzsadóval végleg egyesítettetik; 3. természetesen kiterjesztetik a földbirtokososztályra is a jövedelmi adó. Itt tehát kevés tér van arra a reményre, hogy a földbirtokososztály adóterhe ne emelkedjék. Az iránt sem nyújt a törvényjavaslat biztosítékot, hogy a kataszter kiigazítása a fennálló nagy aránytalanságokat oly mértékben megszüntesse, mint ezt az arányos adóztatás elve követeli. A földbirtokosoknak főleg legkisebb kategóriájára nézve előny az I. és II. osztályú kereseti adó eltörlése. Hogy a kataszter kiigazítása helyes, szükséges, a tehernek igazságosabb, arányos eloszlása elodázhatlan, bővebb indokolásra nem szorul.

Rendkívül nehéz a házadó helyes keresztülvitele, a mennyiben az részint a háztelek és az építési tőke hozadékanak adója, részint fogyasztási adó, részint kiegészítő jövedelmi adó, végül részint kereseti adó. Azért alig találunk egy teljesen a gyakorlati és theoretikus követelményeknek megfelelő házadórendszert. Legegyszerűbb és leg-

könnyebb a megadóztatása a bérbe adott lakrészeknek, ellenben nagyon nehéz a bérbe nem adott lakrészeknek helyes megadóztatása. Azért az adóreform ezen részével hosszasan nem foglalkozunk. Lényegesebb változás csak a házosztályadó tekintetében történik, mely a házbéradóhoz közelebb hozatik. Természetes, hogy ez is csak úgy történhetik, hogy bizonyos kategóriákra nagyobb adóteher fog esni, tudniillik azon házakra, melyek eddig házosztályadót fizettek, ezentúl pedig házbéradót fognak fizetni, továbbá azon házakra, melyek a felemelt házosztályadót fogják fizetni.

6. Röviden még néhány szót a pótagók kérdéséről, mely miatt az önkormányzati testületek a javaslatot megtámadták. Azonban ezen ponton a javaslatot védelmünkbe kell venni, legalább részben. A hozadétagók rendszerének hanyatlása nem csekély részben azzal függ össze, hogy ezen hozadétagók mindennemű pótlékokkal, melyeket arra az önkormányzat, továbbá mindennemű érdekeltségek raktak, tűrhetetlen magasságot értek el, sőt a mi még nagyobb baj, minden észszerűséggel ellenkező állapotok fejlődtek. Ha ezen veszélyt a jövedelmi adótól távol nem tartják, akkor előbb-utóbb a jövedelmi adó is torzképpé válik. Ezért általánosan elfogadott elv, hogy a jövedelmi adóra pótagót rakni nem szabad. De követelik ezt más fontos körülmények is. Így az, hogy a jövedelmi adók csak úgy válhatnak be, és csakis úgy számíthatni némileg megfelelő bevallásokra, ha a jövedelmi adó nem túlságosan terhes, mi tehát szintén kizárja a pótagókat. De a progressiv adókulcs miatt sem tűri a jövedelmi adó a pótagókat, mert különben a felsőbb fokozatokon túlságos megterheltetést okozna, különösen ha a pótagók is a progressio elvének hódolnak. *) Mind a mellett nem tartanak lehetetlennek az önkormányzati adóügy érdekeinek kielégítését, ha például az állami adó magasabbra nem emelkedik 4%-nál, tehát végig az adókulcs ennek megfelelően leszállíttatnék és kimondatnék, hogy ezen kulcshoz a községek egy legfeljebb 25%-nyi pótagót kivethetnek, mely azonban szintén progressive berendezendő, azaz a kisebb jövedelmeknél mindenesetre a 25%-on alul maradna. Így a jöve-

*) Földes, *Államháztartástan*, 301. l.

delmi adó kulcsa a tervezett kulcsot meg nem haladná, a községi pénzügy is jövedelmi forráshoz jutna, az államra nézve pedig talán előnynek tekinthető, hogy a községek a bevételek ellenőrzése körül érdekelve volnának. Végre is lényegében fel van áldozva a jövedelmi adó pótaxómentességének elve, mihelyt ily pótaxó akár más néven a jövedelmi adóhoz ragad, mint az az országos betegápolási pótaxóról kilátásba helyeztetik. *)

7. Végül csak arra az eltérésre akarok utalni, mely a külföldi törvényhozás és a mi törvényjavaslatunk között a tekintetben mutatkozik, mily befolyás engedtetik az adózóknak a jövedelmi adó kivetésénél? Nálunk igen kevés, holott külföldön nagy súly fektetetik arra, hogy az adózóknak közvetlenül nagy befolyás biztosíttassék a kivetésnél, a mi helyes is, szükséges is. Poroszországban a községi előzetes becső bizottságtól eltekintve, az adókivető bizottságban a tagoknak fele a községi, illetőleg járási képviselő által hat évre választatik. Ausztiában meg éppen minden egyes adókerület adózói választják a kivető bizottságok tagjainak felét, akké, hogy az összes adózók három választó testet képeznek, melynek mindegyike az összes adótartozás egy harmadát képviseli. Nem akarnak túlságos befolyást engedni a hivatalos közegeknek. A porosz törvény 38. §-ának indoklásában azt mondja: «Bei der Zusammensetzung der Veranlagungskommissionen scheint die Befürchtung ausgeschlossen, dass dieselben bei Ausübung ihrer Befugnisse rücksichtslos oder in verletzender Form verfahren könnten.»

Nem bocsátkozunk további részletek ismertetésébe, inkább azon főbb elvi kérdésekre szorítkoztunk, melyeket ezen fontos törvényjavaslat napirendre hozott. Korántsem állítjuk azt, hogy a törvényjavaslatban nem találunk egyes előnyös intézkedéseket, egyes jobban kidolgozott részeket és — a mi fő, — hogy adott körülmények között és kellően keresztülvive a kitűzött végcél elérése kívánatos nem volna. Azonban a javaslat inkább embryonalis jellegű. A ki a porosz vagy osztrák törvényeket elolvassa és látja milyen finom

*) Exner, *A magyar egyenes adók reformjának ismertetése.* (Budapest, 1907.) 40. l.

csiszolással van ott minden egyes intézkedés kimunkálva, milyen gondos a formulázás, milyen szabatos a jogi és társadalomgazdasági terminológia, sehogy sem tud a közzétett, egész gazdasági életünkbe mélyen belenyúló törvényjavaslat embryonális szerkezetébe és csiszolatlanságába belenyugodni. Ilyen nagy reformok nem néhány évre szólnak, hanem évtizedek egész sorára, esetleg évszázadra; ilyen nagy reformot azért nem lehet minduntalan újból kezdeni. Annak olyannak kell lennie, mely az idők viharán daczolni tud. Továbbá olyan feladat az, melyhez meg kell nyerni az egész közvéleményt, melynek támogatása nélkül azt megoldani nem lehet. A nélkül meg lehet adni a formális törvényes sanctiót, de az élet meg fogja tagadni a sanctiót, a mint megtagadja a sanctiót a 25%-os földadókulcstól, a 10%-os kereseti adókulcstól úgy, hogy maga a pénzügyi kormányzat ex cathedra kénytelen kijelenteni, hogy ilyen kulcs impossibilis.

Mi persze nem mondhatunk le a hozadékadókról, pedig a nélkül igazi adóreform nem lehetséges, mert hisz ezek az adók viciosusak. De annyira felcsavartuk itt a kulcsokat — ez az átkos osztrák pénzügy öröksége — hogy a jövedelmi adórendszerre át nem térhetünk. Egy komoly adóreform első föltétele a hozadékadók kulcsának erős, systematikus és folytatólagos leszállítása és a jövedelmi adónak ugyanoly mérvben systematikus fejlesztése mindaddig, míg az egyik helyébe a másik helyezhető. Minthogy a tervezett adóreform ezt nem biztosítja, továbbá ezután is a jövedelmek csak egyenes adó fejében 8—9%-nyi kulccsal lennének megterhelve szigorú és sokszoros bevallási kényszer mellett, a nemzet utolsó adótartaléka igénybe vétetik, és mégis megoldatlanul marad az önkormányzati pénzügy fenyegető helyzete, minthogy a jövedelmi adó megvalósítására nálunk az előfeltételek a lehetőleg legkedvezőtlenebbek és így a reform legfőbb célja, az adózás arányossága, távolról sem fog elértni, végül a reform sok intézkedésében viszonyainknak meg nem felelő utánzása, főleg pedig súlyosbitása az osztrák és német példának, ezen adóreform megvalósítása nézetem szerint az országnak érdekében nem áll.

FÖLDES BÉLA.

KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZETÜNK TOPOGRAPHIÁJA.*)

Hazánk középkori építészetének eseményei vidékenként szembe szökően különböznek. Hasonlóképen a népességi események ugyanezen területen koronként és vidékenként fölötte változatos képet mutatnak. Különösen föltűnő az utóbbinak következetessége. A történeti időtől a népvándorlásig, azután a honfoglalásig, sőt azon túl más is más alakban folyton megismétlődik.

Az építészeti jelenség későbbi keletű, rövidebb ideig tartó, szűkebb körű, különlegesebb; a népességi jelenség korábban támad, hosszabb tartamú, általánosabb.

Nem véletlenség műve sem az egyik, sem a másik.

Fölmerül a kérdés, vajon a két jelenség nem kettős okozata-e egy közös oknak, s vajon nincs-e azonkívül a két okozatnak egymás közt valami bensőbb kapcsolata?

A közös oknak bizonyára tartósnak, lehetőleg állandónak, általánosabb érvényűnek kell lenni, tehát csakis a természeti világba tartozhatik.

Nézem a térképet. Vele egybevetem a népességi események nagy tömegében mutatkozó sokféleségnek mindig egy azon módon való ismétlődését. Úgy látszik, mintha óra kerekén járnának az események.

Az a gondolat támad, hogy a közös okot hazánk földrajzi alakzatában kell keresni, s hogy a legrégibb időtől mindig hasonló módon ismétlődő események és az ország fölszíne közt mutatkozó kapcsolat mérlegelése tájékozást nyújthat középkori építészetünkről.

Ha megállapítjuk, hogy hazánk fölszíne nem csak általánosságban volt hatással a népességi eseményekre, hanem

*) A M. Tud. Akadémia I. oszt. 1908 január 7-iki ülésén előadott r. tagsági székfoglaló.

hogy azoknak lefolyását következetesen és döntően irányította, akkor reményünk lehet, hogy az elért eredmény segítségével meggyőzőbben világíthatjuk meg ama körülmények egyikét és másikat, melyek középkori építészetünk topographiai alakulását szabályozták.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a topographiát megállapítsuk és földrajzilag leírjuk.

A kitűzött feladat ennél szélesebbkörű. Arra törekszik, hogy a népességi események időnkénti ismétlődésének általánosabb érvényéről, mintegy törvényszerű voltáról meggyőzzön, s kimutassa, hogy ezen események előhírnökei, előzményei középkori építészetünk topographiai jelenségeinek.

I.

Magyarország felszínének főbb alkotó elemei: a Kárpátok és a Délkeleti Hegyvidék magaslatai, a Közép-Duna folyam rendszere és a hozzá tartozó két Alföld.

Mindegyik egyaránt fontos. Mindazáltal válaszszuk ki a Dunát és vizsgáljuk azt először mint természeti jelenséget, azután figyeljük meg a körüle mutakozó emberi jelenségeket. Általánosságban eleve is megállapíthatjuk, hogy a folyam alakját hosszanti, mélységi és szélességi kiterjedése, határozza meg. Más a hosszanti és más természetű a szélességi meg mélységi kiterjedése, s a szerint szükségképen más természetűek lesznek a hosszanti és mások a két utóbbi kiterjedéssel kapcsolatban mutakozó emberi jelenségek. Az előbbi közlekedési, forgalmi jellegű, az utóbbiak amazokkal ellentétben, a nagyobb tömegek forgalmát akadályozzák, hatásuk a népek megállításában és letelepülésében mutakozik.

A Duna a Morva torkolatánál lép hazánk területére. Nem messze innen, Pozsony alatt kezdődik csallóközi alluvialis területének bizonytalansága. A víz, a meder, a part, szóval minden bizonytalan. A Nagy-Alföldön, majd Havas-Alföldön a bizonytalanság fokozott mértékben folytatódik. A két utóbbi közé ékelődik a Vaskapu félelmetes akadály.

A geológiai alakzat okozta e bizonytalanságból önként következik, hogy a Duna mentén nem találkozunk a megfelelő emberi jelenségnek, a forgalomnak olyan mértékével, amint a folyam kiterjedése szerint várni lehetne. Nem úgy

mint például a Rajna, vagy akár a Vág mentén. Ezek geologiai alakzatuknál fogva a délről éjszakra és vissza irányuló legélénkebb közlekedés útvonalául szolgáltak a legrégibb időtől fogva.

A rómaiak partmenti sűrű berendezkedése Pannonia határának védelmét tartotta szem előtt, tehát a Duna szélességi kiterjedésének szolt. A későbbi időkben a nyugati Európából Kelet felé irányuló világforgalom sem kereste a Dunát, sőt lehetőleg elkerülte annak vízi és partmenti útját. A két első keresztes hadjárat nagy áradata a Duna irányát követte. Ez az egyetlen e fajta jelenség tájékozatlanságból származott. A későbbi hadjáratok, sőt maga a magyar király is a biztosabb utat választották, Marseille, Genova, Venezia kikötőin át tengeren indultak Keletre. A Közép-Tengeren ekként keletkezett élénk közlekedés révén a nyugati népek műveltsége egy és más elemmel gyarapodott. Mintegy megismétlődött, bár szűkebb határok közt az ókori nagy műveltségi mozgalom, melynek magvát Kadmus mondája foglalja magában, és a mely mozgalom a Közép-Tengert az emberi műveltség második bölcsőjévé avatja.

A mi azonkívül a Duna mentén Nyugatról Kelet felé századok alatt elvéte előadódik, az pusztán viczinális jelentőségű. Ilyen Nagy Károly esete 791-ben, ilyen III. Henrik császáré 1051-ben.

A Keletről Nyugatra irányuló jelenségek egészen hasonlóak.

Szent István bölcsességét szokás dicsérni, hogy a latin egyházhoz csatlakozott. Nemkülönben sokszor emlegetjük, hogy Magyarországon a művészet elkerülte a byzanci hatást. Bizonyosak lehetünk benne, hogy ha az Alsó-Duna geologiai alakzata a közlekedésnek jobban kedvez, első királyunk bölcsesége nem sokat használ vala, a byzanci korona megelőzte volna a római, vagy legalább is Budapesten olyan kupolák hirdetnék a byzanci művészet dicsőségét, a melynek Veneziában gyönyörködtetnek.

A műveltség és a művészet az akadálytalan közlekedés útjain terjed; a vad hódító nem riad vissza az út viszonyosságaitól.

Mindazonáltal a török katonai fölvonulásában a Duna másodrendű szerepet vitt és ha Keletről egyedül a Duna

szolgál vala a hadak útjául, talán elkerültük volna a török hatalmat.

Közbe szól valaki, hogy fölösleges a történelemből vett sok példa és a térképen elősorolja a Duna mentének építészeti eseményeit, melyek az ide tartozó emberi jelenségek legmegbízhatóbb mértékeül szolgálhatnak. Dévény vár, Pozsony vár és város, a Duna felől szigettől eltakart Komárom, melynek várát a honfoglaláskor Kelet fia Alap-Tolma alapította a Vág torkolatánál. Azután a folyam sodrát álló part mentén sűrűn egymás mellett a római multú Esztergom és Visegrád, egykoron mindegyik királyi fellegrvár, azután Vác és Budapest. Azon alúl Zimonyig partmenti város elvéte köszönti az utast.

A fölhozotakból megállapítjuk, mennyi a Duna hosszanti kiterjedésének teljesítő képessége, mennyi Nyugat és Kelet világtáját összekötő és közlekedést fejlesztő erejének értéke.

Magától értetik a találmányok ideje előtt, a mikor az emberi jelenségek szorosabban a természeti jelenségek szerint igazodnak.

E szerint a középkori építészet topographiájával foglalkozva a Duna mentén nincs sok keresni valónk.

Vizsgáljuk a másik két relatiónak, a szélességi és mélységi kiterjedésnek hatását.

Visszatekintünk a legrégibb multba s ott két népességi jelenség költi föl figyelmünket. Az egyik a Duna bal, a másik a jobbparti részén.

A történeti idő hajnalának gyér sugarainak világánál látjuk a Duna balparti vidékét, a Duna és Tisza közti síkságot és a Délkeleti Hegyvidék katlanait. A quádok, jazygok, dákok és egyéb népek tanyáznak itt, kiknek neve Magyarországnak római időbeli térképén olvasható. Valamennyien barbár állapotban élnek, egymás közt torzsalkodnak, a legharcziasabb dák néha átkel a befagyott Dunán és zsákmányol, a többi jobbára vesztegel, tengődik, várja mig elsodortatik a föld színéről anélkül, hogy nevén kívül valamit örökségül hagyna az utána következő emberiségre.

Ugyanakkor a Duna jobb partján, a Kis-Alföld és a kevésbbé vadon erdős Közép-Hegység enyhén hullámos tagoltságú, folyó és álló vizekben gazdag, szeliden szép

vidéken az úgynevezett La-Tène műveltség állapotában élő gall-kelta törzseket találunk, kiket pannonoknak szokás nevezni. A történeti kornak országunk területén tulajdonképpen ezek a bevezetői. Vannak írott emlékeik is. Műveltségük a Vaskaputól kezdve a Rajnán túl a tengerig és a brit szigetekeken is uralkodó volt. Voltak városaik. Azt nem tudjuk, hogy ezek miből állottak, miként voltak építve, de tudjuk, hogy vásárhelyekül szolgáltak. Élénk kereskedelmökben részt vett a hellén és az itáliai félsziget is. Kívált a bronz megmunkálásában és a kocsikészítésben voltak mesterek. A mi vidékünkön legismertebb városaik: Sabaria, Scarabantia, Arabona, a Duna partján Bregetio és a Gellérthegyen Aquincum.*) Az Eraviscus törzs innen a Dunántúl mocsaras vidéke felé terjedt. Nyomaira utóbb a római-ság, ezer év múlva pedig a magyar királyság egyik intézménye települt. Ujabb leletek megerősítették, a mit eddig is tudtunk, hogy Csehország fémben gazdag, erdős vidékén is voltak kelta telepek. Annál meglepőbb, hogy hazánk Duna balparti részén kelta telepnek nyoma sincsen. E vidéket Csehország felől a hegység, innen pedig a Duna választja el a keltáktól. Ez utóbbi tehát leküzdhetetlen akadálya volt annak, hogy a balparti vidék részesévé legyen a kelta kulturának és kibontakozzék a barbárság állapotából. Aquincum a kelták Gellérthegyi végvára szemben volt a balparton tanyázó jazygokkal, de nem közlekedett velök.

Róma elég makacs viaskodás után hatalmába ejti Pannoniát. A kelta hagyományokhoz alkalmazkodó politikai és katonai berendezkedésének legjellemzőbb vonása, hogy nem kelt át a Dunán, meg sem kísérlé, hogy hódítás révén a tulsó partnak Pannoniával szemben fekvő területét bevonja a latin műveltség körébe. A kelta törzseket beolvasztá, a Duna jobb partja mentén sűrű sorban katonai állomásokat szervezett, melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy a szélességi relatio elválasztó erejét fokozzák. Az erődök fenyegetve így szóltak: «Mi nem megyünk át, de ti se gyertek át».

Kivétel a Duna alsó folyásánál Moesia Superiorinak Duna balparti része, a mai Torontál, Temes és Krassó vármegyék,

*) Hampel József: *Az Eraviscus nép és emlékei. Budapest régiségei.* IV. köt. 32—72. old. Budapest, 1892.

továbbá Dácia. Az utóbbi ellen indított hadjárat fő oka — úgy látszik — inkább a császárok hiúságában keresendő. A római hadászati technika nagy fejlettségét akarták a Vaskapún és a Dunán való átkeléssel a bámuló világnak bemutatni. Trajanus, római hatalmas oszlopa ilyen világításban mutatja a nevezetes vállalkozást. Az eredmény egy alsórendű és rövidéletű római provincia volt, mely mindamellett számot tevően éreztette hatását középkori építészetünk topographiájával.

A pannoniai kereszténység négy egyházmegye keretében szervezkedik, de a rómaiság határát nem lépi át.

A rómaiságnak és a kereszténységnek, e két, kiválóan propagatív természetű emberi jelenségnek itteni magatartása világosan mutatja, milyen hatalmas a Duna másik két kiterjedésének elválasztó ereje. A mozgó népeket megállító, letelepülésre kényszerítő hatása századokon át következésként, majdnem föltétlenül érvényesül, a leendő Magyarország területén határt von a népességi eseményeknek, azokat szabályozza, rendszerbe foglalja.

A népvándorlás nagyot változtatott a helyzeten. Négy-száz éves lefolyása alatt egymást üző-kergető események zavaros forgatagában nehéz a részletekről tiszta képet alkotni, a főbb vonalakból azonban tisztán kivehető, hogy az ellenállhatatlan emberáradat Magyarország területén helyiellközzel megingatja a Duna elválasztó erejét. A hunn és az avar birodalomban mutatkozik ezen erő gyöngülése, noha mind-egyikök hatalmi gócza a Tisza vidékén volt. Közben-közben a germán népek uralmával, a frank hódítással együtt jár az elválasztó erő föléledése. Viszont a keresztény szláv események, Cyrill és Methodius, Moimir és Privina viselt dolgai az elválasztó erő hanyatlására vallanak.

A népek mozgalmát eleddig szabályozó hatalmas természeti jelenség erejének ezen ingadozása új idők hajnalát sejtetik.

A népvándorlás utolsó eseménye, a magyarok honfoglalása fejezi be azt, a mit a hunnok megkezdettek.

II.

A honfoglalás törzsenként, nemzetségenként és vidékenként hosszabb idő alatt valósult meg. A vérszerződést Pusztaszeren kötötték. A honalapítás nagy eseménye azonban akkor történt, mikor Árpád akár kémek nyomán, akár történeti hősként egyedül lelke sugallatától hajtva átkelt a Dunán*) és a jobbparti szelid, szép vidék kellő közepét a maga és hozzátartozói, a többit a legelőbbkelő nemzetségek számára birtokba vette. Ekkor született meg Magyarország, a politikai egység, mely a Duna eddigi elválasztó szerepének végét vetett.

De a régebbi időben a túladunai területen rétegenként egymásra települt két műveltség: az egyszerűbb keltaság és az összetettebb rómaiság hagyományai és látható emlékei ezzel nem veszítették el hatékonyságukat, sőt az élénkebbé vált. Hozzájuk járult harmadikúl a legújabb műveltségi erő, az itteni szlávok közt már gyökeret vert kereszténység.

A honalapítás után a további kibontakozásban jelentős szerepet vittek ezen túlaldunai helyi erők.

A kereszténység lassanként beszüremkedett a magyarságba. Számos szónk alakja szinte bizonyossá teszi, hogy ez a folyamat az itteni szlávssággal való érintkezés révén történt. A latin és német eredetű keresztény szavak arra vallanak, hogy az olasz és német térítők Szent István vezérlete alatt, a munka maradékát végezték.

Lassanként megérlelődött a törzsek és nemzetségek szerinti laza veszteglésből összeállóbb kormányzati formába való átmenet szükségessége, a mi a királyság és a keresztény egyház szervezésével valósult meg.

Ez Szent István személyes műve.

A nagy szervező dunántúli születésű volt, ott növekedett, az ottani pannon—római világ szemléletében élt, ennél fogva mind a két intézményre rányomta személyes bélyegét, a mennyiben mind a kettőnek szervezését dunántúli keretben oldotta meg.

*) Nagy Géza szépen és találóan jellemzi a népvándorlási hódító lelki világát. *A magyar nemzet története*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. I. kötet. CCCXIII. old. Budapest, 1895.

Székesfehérvárt alapítá a királyság koronázó és temetkezési helyéül és e czélra itt pompás templomot épített.

«Tavak, mocsarak, ingoványok között, melyek a Sár-vizzel voltak összeköttetésben, — feküdt ez ősrégi város. Már a rómaiak korában előkelő hely volt, a mint az itt talált régiségek mutatják. A krónikások szerint Árpád is e tájon ütött táborn, s a maga szállásául foglalta e helyet. Szent István pedig királyi lakot épített benne. (Szemben a Boldogasszony bazilikájával.) Az ő ideje óta emelkedett egyházilag is szent nimbusszal övezett, királyi székvárossá, a mi aztán az Árpádok alatt állandóan úgy maradt. Innen vette a magyar «Székes» és latin «regia» vagy «regalis» melléknevét.»¹⁾

Székesfehérvár elsőül ugyancsak Szent Istvántól kapott városi szabadságlevelet.²⁾

A tiz egyházmegye közül a négy legrégibb alapításának székhelyét a Dunántúlra, római telepek helyére tette. Három: a győri, a veszprémi és a pécsi megye magában foglalta a Dunántúl egész területét. Az esztergomi érseki megye a Duna bal partján föl az ország határáig ért, a Felföld nyugati felét foglalta magában.

A királyné kancellárjától a királyi vadászokig dunántúli volt minden, a mi a királyi házhoz tartozott.

A vácsi, egri, bácsi és csanádi püspökségeket Szent István utóbb alapítá; a bizonytalan alakú bihari és erdélyi püspökség élete végén keletkezett.³⁾

A behozott Benedek szerzetnek főbb telepeit a Dunántúl: Pannonhalmán, Pécsváradon, Szalavárt, Bakonybélen találjuk. Velök szemben ugyanakkor az ország többi részében négy, de jelentéktelen telep merül föl: Zobor hegyén, Csanádon, Oroszlánoson, Aracsán.⁴⁾

A későbbi királyok lassanként tágitottak a királyságnak és az egyháznak Szent Istvántól eredő helyi keretén. I. András (1046—1060) Tihanyon alapít benczés apátságot és oda

¹⁾ Dr. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. kötet. 310. old. Budapest, 1897.

²⁾ Szalay József: *Városaink a tizenharmadik században*. 6. old. Budapest, 1878.

³⁾ Dr. Karácsonyi János: *Szent István király élete*. III. fejezet Budapest, 1904.

⁴⁾ Dr. Karácsonyi i. m.

temetkezik. Ugyanezt teszi I. Géza (1074—1077) Garam-szentbenedeken, Imre király 1204-ben Egerbe temetkezik. Szent László (1077—1095) a legelső, a ki szélesebb látó körrel bír. Gazdagítja az egri püspökséget, s Zágrábban, Váradon új püspökséget alapít és annak székesegyházába temetkezik. Az erdélyi püspökséget mai alakjában szervezi és római telepre, Gyulafehérvárra teszi annak székhelyét.*) Talán Szent László adománya készíti elő a nyitrai püspökségnek keletkezését 1133 körül. III. Béla király (1173—1196) alatt a ciszterciek az ország félreeső vadon részeiben: Egeresen a Maros partján, Pásztón Heves vármegyében, Kerczen az Olt partján, Savnikon Szepes vármegyében, Apátfalván Borsod vármegyében, Kapronczán Sáros vármegyében létesítenek telepeket.***) A premontreiek Ócsán Pest vármegyében és Kis-Bényen Esztergom vármegyében telepednek meg. A XII. században Deákiban Pozsony vármegyében, Boldván Borsod vármegyében, Jánosiban Gömör megyében és Kolozsvárt keletkeznek benczés apátságok.

De viszont, a már meglevő intézmények Szent István után is éreztetik hatásukat. A Dunántúl jóval nagyobb számmal keletkeznek egyházi alapítások. Ezek: a dömösi prépostság, Tihany, Lébény, Ják, Kapornak, Csatár, Dömölk benczés apátságok, Czikádor, Zircz, Pilis, Szentgothárd, Borsmonostor, Porno cisztercezi, Zsámbék premontrei, Horpács Ágoston-rendi apátságok, hogy csak azokat említsem, a melyeknek építészeti emlékei is vannak.

Mindezen intézményekkel összeköttetésben már Szent István alatt megindult építési tevékenység különösen III. Béla idejében nyert nagy föllendülést. A székesfehérvári királyi temlom külsejének a hosszanti oldalak négy végében kiszökellő négyszetes tornyok egészen sajátos alakot kölcsönöztek. Példáját követték az esztergomi, a pécsi, a kalocsai, sőt a Szent László építette váradi székesegyház is. A szerzetesi építkezés legkiválóbb alkotásai a pannonhalmi, a lé-

*) Dr. Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. 21. old. Budapest, 1896.

**) Békefi Remig dr.: *Emlékkönyv stb.* I. A cisztercezi rend története Magyarországon. Budapest, 1896.

bényi, a jáki, a zsámbéki, a pilisi, a horpácsi templom a túlادunai vidék javára esnek.

Az ország más vidékén szintén találkozunk egy-egy jelentékeny építmény, a milyen például Gyulafehérvár a maga nemében páratlan, eddig nem eléggé méltányolt székesegyháza, a kerezi apátság maradványa, az apátfalvi, a deákii, kispányi és ócsai templom. De ezek — hogy úgy mondjuk — csak szórványosak a dunántúli építészeti tömeges jelenséghez mérten.

Az esztergomi székesegyház színes pompáját, a jáki templom faragott díszének túlارadó gazdagságát, a lébenyinek egyszerű választékosságát nem is említve, olyan formákat, a milyenek a pécsi, a pannonhalmi, a zsámbéki és a horpácsi maradványokat jellemzik, a túlادunai vidéken kívül sehol nem találunk. Ez annak a bizonyossága, hogy az építészet itt formailag is sokkal finomultabb volt, mint egyebütt az országban.

Vegyük például a kisdisznódi templomot Nagyszeben mellett. Belső terének arányai a legnemesebbek. Térhatás tekintetében csak a gyulafehérvári székesegyház tesz rajta túl. Homlokzatán a bejárat római diadalkapú alakját mutatja. Ez a legnagyobb megoldás, a milyen római emlékek hatása alatt csak déli Franciaországban keletkezett. Saint-Trophime és Saint-Gilles a leghíresebb példája. Erdélyi templomunkon ama két kiváló vonással, a homlokzat oszlopfőinek faragványain a legesetlenebb kezdetlegesség párosul. Ilyen ellentét a Dunántúl sehol sem fordul elő. Ott a vidék multjának geniusából kifolyólag az építészetben bizonyos kiforrottság, megállapodottság, egyenletesség mutatkozik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy hazánk középkori építészetének első korszakában, melyet román névvel szokás jelölni, s mely Szent Istvántól 240 évig tart, a Dunántúl viszi a vezető szerepet. Ott nagyobb számmal vannak és formailag befejezettebbek a román művészetű épületek.

Ez időbeli építészetünk topographiájának gyökérszálai, mint láttuk, messze a multba nyúlnak vissza.

III.

A vázolt események lefolyása közben más események is merültek föl, s mintegy jelzik az építészeti topographia megváltozását.

Szent István óta megszakítás nélkül tartott az idegeneknek részint egyenkinti, részint csoportonkinti, de mindig szórványos betelepülése. Egyedüli és következményeiben döntő fontosságú a németföldi jövevényeknek az ország egy részébe nagy tömegben való betelepítése II. Géza és II. Endre alatt.

Ekként az ország lakossága már a XII. században földművelést, ipart és bányászatot űző idegenekkel jelentékenyen gyarapodott. Egyben a kereskedelem kezdetének jelei is mutatkoznak. Itt is, ott is, város keletkezik és ébredszik a községi élet. Új korszak hajnala dereng. Bizonyos, hogy a dolgok e rendje, ha lassan is, de következetesen tovább haladt volna a fejlődés útján.

A tatárok betörése után azonban szinte egy csapásra megváltozott a helyzet. A dolgok új rendje a lassú fejlődés helyett szinte katastrophaszerű hirtelenséggel következett be.

IV. Béla és egymásután következő utódai bőkezűen osztogatják a városi szabadalmakat. Az országban eleddig nem ismert élénkségű városi élet támad. Nyomban jelentkezik annak erkölcsi főntartó ereje, a polgári büszkeség. A székesegyházak és monostorok jelentősége veszít, a városi plebániatemplom, a kolduló szerzetek kolostorai és a tanácsházak lépnek előtérbe. A román építészetet új divatú rendszer, a csücsives építészet váltja föl. Nem annyira a királyok, püspökök és apátok, mint inkább a városi polgárság vallásossága, meg nagyravágyása és hiúsága táplálják az építészeti tevékenységet, melynek immár az egyházi mellett világi föladatak is kínálkoznak. Ez csakugyan új élet, mely mellett a régi elhomályosodik. Új és jelenségei egyben sokkal szövevényesebbek, bonyolultabbak az előbbieknél.

A Duna jobbparti vidéke a román művészet korában teljesítette építészeti hivatását. Most háttérbe szorul. A tatároknak a Dunántúlra tett rövid átrándulásai alatt nem is volt idejük, hogy az ottani templomokat elpusz-

títsák. Székesfehérvár és a négy püspöki székhely voltak a sűrűbb lakosságú helyek. Ezek királyi szabadalmakkal ellátva városokká szervezkedtek és új polgárokkal gyarapodtak. E városokban meglevő székestemplomok, a vidéken pedig a földművelő szerzetesek templomai kielégítették a szükségletet. Ámbár a püspöki városokban, úgy Esztergomban és egyebütt, például Keszthelyen, Sümegen, Szombathelyen keletkeztek csúcsíves templomok, mégis azt kell mondanunk, hogy itt a telepítés, a városok keletkezése, szóval a népességi események egészen más, szűkebb körben mozognak, aminél fogva az építészetnek nem is kínálkozott nagyobb földadat.

Kivétel számba megy két hely. A mai budai várhegyen keletkezett új város akkor «castrum novi montis Pestiensis» és Sopron, mely sokat szenvedvén II. Ottokár cseh királytól, ez időtájt épült újjá. E két város, hogy úgy mondjuk, a Dunántúl képviseli a most támadt új rendet és egyben letéteményese a csúcsíves építésnek. Hozzájuk járulnak az ország nyugati határán hosszú sorban, a Balaton tájékán sűrű csoportban és egyebütt is szép számmal épült főúri várak.

A Nagy-Alföld természeti sajátosságánál fogva megőrizte állattenyésztési és földművelői jellegét, az emberi jelenségekben itt gyérebbek és kevésbé hatékonyak a góczokba törekvő erők, ennél fogva az építészetnek jelentősebb eseményével ebben az időben is igen szórványosan találkozunk. Említésre méltó csakis a kalocsai székesegyház, mely ekkor újból épült a réginek helyén. Építőjének Ravegy Márton pikardiai kőfaragónak nevét a mostani, immár ugyanazon a helyen épült harmadik templom külsején befalazott sírtábla mai napig megőrizte. Emlékezetes ez azért, mert hazánk ez időbeli építésze is híján van a név szerint ismert mestereknek.

Csúcsíves építészetünk területe Pozsonytól kiindulva a függőleges tagoltság félkörű széles szalag alakját követi, majd derékszögben megtörve átmegy a Délkeleti Hegyvidékbe és Brassónál végződik. Kassa mintegy közbeeső állomásként jelenik meg.

E nagy terület csúcsíves építészeti jellegénél fogva általánosságban egységes egész, e mellett azonban több kisebb topographiai egységre tagolódik. Ezek: 1. Pozsony,

a Kis-Kárpátok mindkét oldala, Mátyus földje a Vág völgyével. 2. Csallóköz. 3. Az Alacsony Táttra lábánál az Érczhegység Körmöczbányától Rozsnyóig. A nagy bányaművelés területe. 4. Ennek alján és vele építészeti rokonságban a Középhegység vonala. Bélabánya, Bakabánya. Kisebb bányaművelés. 5. A szepesi fősík és az Eperjes-Tokaji Hegyláncz területe. 6. A Délkeleti Hegyvidék. Mindegyik csúcsíves építészetű, mindegyiknek könnyen fölismerhető egyéni jelleme van, úgy hogy különben szövevényesebb szálaikat nem nehéz kibogozni.

Akár a földrajzi fekvés és a föld fölszíne, a népességi események, politikai intézmények, a gazdasági állapot vizsgálatából indulunk és a mit így megállapítunk, abból következtetünk az építészeti topographiára, akár fordítva járunk el, az eredmény igen csekély eltéréssel ugyanaz lesz.

Az irányító körülmények és az építészeti topographia közt olyan benső a kapcsolat, hogy néha szinte fölkinálja magát a matematikai módszer alkalmazása.

Bocsássuk előre, hogy a kereskedelem a gyors és könnyű meggazdagodás eszköze, s hogy e gazdagság legnyugtalanabb természetű, nagy a hajlama a látszat szerinti érvényesülésre.

Most vegyük elő a pozsonyi, a kassai és brassói templomok alaprajzát, megjegyezvén, hogy mind a három polgári alapítású. Az alaprajzon méréssel megállapítjuk, hogy ezek az ország legnagyobb csúcsíves templomai. Van-e a találkozásnak valami oka? A térképet nézve azonnal észre vesszük, hogy e három város a középkori kereskedelemnek hazánkon átmenő két fő útvonalába esik. A budai, a lőcsei, a kolozsvári, a nagyszebeni nagyobb méretű templomi építkezések kútforrása részben hasonló körülményekben rejlik. A csekélyebb kereskedelmű, túlnyomóan ipari gazdaságú Sopron kisebb méretű templomokkal is beéri, nagyobb súlyt fektet a finomultabb művészeti formára.

Csallóköz alluvialis területén sűrűbb lakosságú gócz nem keletkezik; egyedül földművelést űző községek kizárólag téglából építik szerény, de sajátos vonású templomaikat.

A Kis-Kárpátok vidékén a kereskedelmi és ipari élet közlékenysége mellett a határszéli fekvés azzal jut kifejezésre, hogy a templomokat a védelemnek inkább mintegy jelképéül itt-ott fal övezi.

A bányász a föld mélyén rejlő kincsért ismeretlen erővel száll szembe. A munkáját kísérő lelkiállapot egészen más, mint a kereskedőé és iparosé. Gazdasági értékei is egészen más természetűek. A bányászti társadalomnak ezen foglalkozásából származó zárkózottabb élete és a védelem, melyre gazdasági értékeinek szükségük van, jellemzően mutatkozik az érczhegységi bányavárosok sajátos építészeti elrendezésében.*) Körmöczbánya, Selmeczbánya, Beszterczebánya és Rozsnyó e tekintetben teljesen egyezők. A nagyobb biztonságra törekvés abban jelentkezik, hogy a fallal kerített zeg-zugos, szűk utcájú városnak elkülönített és jól megerősített várban van a temploma és a czinterme. E négy város építkezésének hatása a kis bányaművelés területén, sőt azon túl is mutatkozik. A bányavidéki topographiai egységnek jellemző vonása a megerősített templom, mely a Dél-keleti Hegyvidéket nem tekintve, az országban itt dívott legjobban. Védelemre alkalmas, megerősített templomok akár a város vagy falu mellett halmon, akár a helység közepén állanak valamennyi fallal övezve.

A szepesi fősík és az Eperjes-Tokaji hegyláncz területén a földművelés mellett iparral és kereskedelemmel foglalkozó polgárság nyiltabb, forgalmas élete, a több oldalú érintkezés, a közlékeny szellem az előbbitől eltérő elrendezéssel, a körülményekhez képest derültebb megjelenést kölcsönöz a városnak. A védelem a bástyákkal megerősített kerítő falra szorítkozik, a város fő terén emelkedik a templom és a tanácsház. Lőcse, Eperjes, Kassa legjellemzőbb képviselői e típusnak.

A zsendülő ipari és kereskedelmi élet ezen góczait, a városokat összekötő útvonalak mentén közelebb vagy távolabb eső, nehezebben megközelíthető magaslatokon a középkor világi építészetének legsajátabb alkotásai, a főurak lakóhelyéül szolgáló várak százával emelkednek és kiegészítik ezen terület csúcsíves építészeti jellegét. Érdekes ellentétei a városnak életmód, gondolkodás és építkezés tekintetében is. A városban a munkával szerzett gazdagság rendszeretete,

*) Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. 171. old. Budapest, 1880.

a várban a véletlen, a kaland nyomán az oligarchikus hajlam fejlődik ki.

Az előbb, midőn azt mondtam, hogy a német-alföldi jövevényeknek nagy tömegben egy helyre telepítése döntő fontosságú volt, az újságolvasó bizonyára a politikára, én pedig az építészetre gondoltam. Mindkettőnknek igazunk van. Csakis nagy tömegben egy helyre telepített jövevények vihathnak ki olyan kiváltságokat és csakis ilyen politikai kedvezményekkel bíró tömeg fejleszthet ki annyira sajátos építészetet, részben épen a kiváltságok megerősítésére és védelmére. A két körülmény itt legbensőbb összeköttetésben mutatkozik.

A német vendégek nem elégedtek meg a déli és keleti széleken sűrűn egymás mellett emelkedő királyi várak nyújtotta védelemmel. Jó iskolából jöttek, a hol bőséges tapasztalatokat szerezhettek. Régi hazájukban Flandriában és a szomszédos vidékeken már a X-dik századtól kezdve kifejlődött a hűbériségtől független községi élet, a mi úgy történt, hogy minden polgár fallal keríté, esetleg toronynyal is megerősíté házáat. Ez volt előfeltétele, jelképe és biztosítéka a szabadságnak.*) Nem volt titok előttük, hogy érdekes politikai kiváltságaik, meg szorgalmuk gyümölcse könnyen irigyeket támaszthatnak. Azért az országos védelem kívül saját külön védelemről idejekorán gondoskodott minden város és minden falu, s azt jobbára az istenitiszteleti épülettel kapcsolatosan valósította meg.

Az egész terület építészetének közös vonása, hogy a védelem mindenütt jelen van. E vidék valósággal a várak hazája. De nem a királyi és a főúri várak teszik azzá, mert ilyen csak néhány találkozik, hanem a polgári, a népies erődítmények nagy sokasága és sokféle fajtája: a félreeső hegyormokon elrejtett mentsvárak, a nagyobb városok hatalmas erődítményei, a falvak mellett emelkedő parasztvárak, különösen pedig a templomok erődítményeinek sokfélesége. Ennélfogva ezen topographiai egység vidékenkint eltérő építészeti sajátosságok szerint ismét több kisebb topographiai egyedre tago-

*) Viollet-Le-Duc. *Dictionnaire raisonné de l'Architecture*. I. 127. Paris. 1865. — Aug. Thierry. *Lettres sur l'Histoire de France. Lettre XXII—XXIV. Histoire de la commune de Vézelay*. Bruxelles. 1832.

lódik. Ilyenek: a Barczaság lapálya, Szeben hegyes vidéke, a Küküllő mente, a Maros völgye.

Brassó várost két hegyi erőd és hatalmas fal védelmezte, a templom a város területén szabadon áll. Segesvárt a város falain belül külön védelemmel ellátott meredek hegy tetején emelkedik a templom. Nagyenyeden a fallal övezett város közepén bástyatornyokkal megerősített falaktól övezett várudvarban áll a templom. Hasonló lehetett Szászsebes elrendezése. A Barczaságban a falu mellett síkföldön állanak a két-három kerítő fallal övezett templomkastélyok, Szeben és a Küküllő vidékén e kastélyok halmonkon emelkednek, a Küküllő mentén azonkívül már egy másik fajta a templomnak alakult ki. Ez a templomerőd, melynél a védelem magán a templomon van berendezve. Szászhermányon, Berethalmon és Szászkézden találjuk e három fajta templom legjellemzőbb képviselőit.

* * *

Az építészet kettős életet él. Az egyik élete a művészetű, a másik a gyakorlati rendeltetés. Ez utóbbi az, mely az építészet és az élet, annak úgyszólván minden főbb viszonylata között benső kapcsolatot teremt, a melynél fogva az épület szemmel látható kifejezője ama viszonylatoknak, utóbb pedig azoknak érthetően, szabatosan beszélő emléke.

Ez az összeköttetés a nemzet élete és az építészet közt teszi a tartalmát és értékét az építészet emlékszerűségének. A hol a formák nem érnek el magasabb művészetiséget, még mindig megmarad a másik érték. Középkori építészetünk topographiája is e másik érték becses voltát igazolja és egyben megjelöli azt az álláspontot, melynek alapján középkori építészetünk mint az akkori élet tükre általánosabb érdeklődést ébreszthet és a vele való foglalkozás szélesebb körű haszonnal kecsegtet.

PASTEINER GYULA.

AUSZTRÁLÁZSIAI NAPLÓTÖRFDÉKEK.

Harmadik közlemény *)

Tasmania.

Launceston, 1. X. 1903.

Vihar után csend. A tenger lecsillapodott. Hajnalhasadtával Tasmania partjai bontakoznak ki a látkör szélén.

A reggel folyamán a Tamar szőke vizein vagyunk. A partok halmosak, zöldek. Távol hegylánczok emelkednek. Jobbról-balról pár helység marad el. Csinos fa- és téglaházak. Tanyak. Gyümölcsösök.

A tájkép barátságos, bájos. Azt hihetném, visszakerültem haza.

Milyen különbség Ausztrália és Tasmania között. Az előbbi mindenben az Egyesült-Államokat utánozza. Amerikai színezetűek végtelen legelői, épülő városai, növekvő nemzedéke. Ez utóbbinak jellege ósdibb, békésebb, kellemesebb. A mint az ár ellen lassan haladunk, van időm a vidéket megfigyelni.

Leginkább a mezők és szántóföldek eleven zöld tonusa lep meg. Másodizben a távlat kékes-hamvas árnyalata hat reám. A légkör tiszta. A körrajz éles. Lehetnék Helvetia éjszakkéleti táján, Délnémetországban, vagy az angol tavak vidékén. Mindaz, a mi környez, majdnem túlságosan színes és változatos. Otthon untatna. — De jól esik Ausztrália szürke rétei és hamvas eukaliptus erdei után.

Fél úton, balra, a domboldalon Beaconsfield marad el. Gazdag aranybányaváros. De a bányavárosokat megun-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 374. és 375. számában.

tam őszintén Ausztráliában. Mintha valamennyi fölött ott lebegne az átok «Ne élvezétek kincseiteket.» Sehol a pénzt haszontalanabbul kidobni nem láttam, mint ott, a hol találják. Soha pénz kevesebb hasznot nem hajt, mint midőn sok van belőle. És soha senki annak értékét jobban félre nem ismeri, mint az, ki aknázza a föld mélyéből.

Ballarat, Bendigo, Gympie és a többi aranyföld oly helyek, hola világ összes városai közül, legkevésbé szeretnék letelepedni.

Launcestonba délben érkezem. Nem tudattam senkivel, hogy jövök. Észrevétlenül szállok partra a «Coogie» fedélzetéről, de örömet. Milyen rettenetes kis bárka. Mindössze pár száz tonna. A fedélzet túl van tömve. A közönség közönyös. Asztaltársam tűrhetetlen. Mr. C. szórakozásból a kapitánynyal veszekedik.

Az elutazás Melbourneból nem esik nehezemre. A hangukat eltérő Sydney búcsújától. Mindössze barátaimat sajnálom. És a mint a rozoga Coogie lustán lapátol a mocskos csatorna vizén a tenger felé, a vidék két oldalt elmarad, és eltűnik a kőszénfüstben elenyésző város sötét képe; az egész ország- és világrész, melyet elhagyok, e perczben megszűnik reám nézve örökre.

Tasmaniába nem örömet jöttem. Sietnék haza felé. Mindössze a kötelességérzet vett reá, hogy Sydneyből visszatérjek. Tanulmányaim nem lettek volna teljesek, ha a kis sziget-világot kihagyom. Így leküzdöttem a honvágyat és útba vettem.

Meglepetésem kellemes. Több színt és több életet találtam, mintsem reményleni mertem.

A «Deanery»-n egy jovialis és jól táplált monsignore fogad. Nem csodálkozik, hogy Launcestonba jöttem. Mint mondja, sokat olvasott utazásaimról és meg volt győződve, hogy egy napon bekopogtatok hozzá. Még egy kis mondókát is készített. Mint a propaganda hajdani növényéke, méltó tiberisi, hogy ne mondjam, «trasteverinói» zammattal.

Háza csinos. A templom és az új kolostor között pázsitos kertben emelkedik.

De alig van időm körülnézni, máris sétára hív a városba, jobban mondva városán át. Mert Launcestonban ismer

mindent és mindenkit. Tanuja volt a város emelkedésének. Láta gyerekeit felnőni. Csoda-e, ha köszönti mindenki, és ő pedig megszólítja még azokat is, kik véletlen nem vették észre, avagy idegenek. A séta ilyen körülmények között sok akadálylyal jár. Többet állunk, mint megyünk és bemutat boldognak-boldogtalannak. Találkozunk a város főbb alakjaival, mert a Mgr. arra veszi útját, hol a legtöbb ember jár. «He does the Block», a hogyan Ausztráliában mondják, a mi annyi jelent, mint a város járdáját taposni. Aztán megnézzük a főbb épületeket. Városház, főposta, Alberthall megannyi nevezetesség. A két előbbi csinos téglaház. Meglep a város tisztasága. Egyenes utczák. Csinos kirakatok. És még inkább feltűnik, hogy a járókelők lassabban mozognak, mint túl a Continensen, Ausztráliában. Az emberek magatartása nyugodtabb. Kifejezésök megelégedettebb.

Egy órákor ebéd volt a Deaneryn. Vendégek a papság. Káplánok. Megannyi ír. O' M. a legtypikusabb. Értelmes, eszes, éles, eleven, ernyedetlen, engesztelhetlen és hirlapot szerkeszt. Népgyűléseket tart. Szónokol, ír, és prédikál. — Változatlanul az ír nép, és néha Jézus dicsőségére.

Délután a polgármestert és a többi hivatalos elemet látogatjuk sorra. A Mgr. beszédes. Kivált ha saját magáról van szó; így a visite-ek néha hosszúra nyúlnak.

Theára a C. családhoz. Launceston előkelőségei. Mr. C. volt miniszter. Ma senator. Családja nagy, szíves és szeretetreméltó. Háza szépen emelkedik az előkelő villanegyedben.

Az otthonok meglepnek igazi otthonias jellegökkel. A kis kerteknek kivált barátságos külsejük van.

A jó Monsignorét alig tudom indulásra bírni, olyan jól érzi magát. Pedig még hátra van a zárda. Új épület. Így nagyon büszke arra a főnökné. Értem, és hogy örömet szerezzen neki, mit nagyon megérdemel, megnézek mindent apróra. Dicséretem nem túlzott. Az intézmény eddig is sok jót tesz és fontossága nagy.

Este a sajtó képviselői kerestek fel. Van két napi- és három hetilap. Csoda-e, hogy a messze földről érkező utas sok kérdésnek van kitéve.

Az ausztráliai lapokról tett megjegyzésemet ismétel-

hetem. Bámulatos, hogy kevés eszközzel milyen sok eredményt érnek el.

A lapnak sokszor nagyon kevés előfizetője van. Forrásai meddők, tudósítói fiatalok és ismereteik gyengék, de bámulatos vállalkozó szellem, rendszer, ügyesség és az olló lehetővé teszi eléggé jól tájékozott példányokat nyomatni.

Hobart, 2. X. 903.

A napot a zárdában kezdem. Csinos kápolna. Bár még nem kész. A délelőtti folyamán a Monsignore az iskolákat mutatja meg. Először a telken lévőket nézzük meg. Aztán sorra járjuk a többi. Van három mindössze. A nevelés fontosságát az egyház itt teljes mértékben ismeri. Jövőjének ez legbiztosabb alapja.

A legtöbb iskola jó. Legalább is elégségesek a helyi viszonyok számára. Az épületek, ha néha kezdetlegesek is és az oktatás lassabban halad, mint az állami intézetekben, de a nevelés kétségkívül gondosabb. Haza a városon át. A pej majd elragad a Block előtt, olyan élénk, és tarka az élet. Szinte alig hiszem, hogy az óceán egy kis szigetén vagyok: — a földgömb másik oldalán.

Háromkor utazom Launcestonból. Célpontom Hobart, a főváros.

A Monsignore maga kísér el. Az állomáson a főnök és igazgató fogadnak. Rendelkezésemre kényelmes szalonkocsi áll. A hivatalnokok és alkalmazottak udvariassága kifogástalan. Azt hiszem, Oroszországban vagyok, császári ajándattal ellátva.

A vidéket illetőleg tegnapi megjegyzéseimet ismételném. Zöld mezők, búzavetések, kies ligetek. Barátságos tájak terülnek mindenfelé.

A tanyák képe barátságos és a korlátokkal kerített vetések, gyümölcsösök, erősen «angol» színezetűek.

A föld régi jellege teljesen elenyészett. A hajdani őserdő, a bush helyét rendezett mezőgazdaság foglalja el.

Valódi «földmívelés» — a föld egyszerű kiaknázása helyett — a mi Ausztráliában sokszor olyan szomorúan hat.

Az óriási prairieok, marha- és juh hizlalók helyett kisebb gazdaságok vannak. A tanyák gyors egymásutánban következnek. Több ház egészen lakályos.

Ebben látom a legerősebb különbséget Tasmania és Ausztrália pusztái között. Amott minden átmeneti. A leggazdagabb *squatter* birtoka kényelmetlen tanya, hol időlegesen élnek. Vagy legfeljebb addig, míg vagyont szereztek. Ha aztán telik, házukat Sydney-, Melbourne- vagy ... Angliában építik fel, de nem a vidéken.

Tasmaniában a mezőgazdasági viszonyok nem mutatnak hasonló végleteket.

A városok, melyek mentén megállunk, szerények. A vidék fénypontja a távoli hegyláncz. Éjszaknyugatra a híres tóvidék terül. Erdős-halmos táj. De még szebbek Kelet körvonalai. Az ormokat még most is hó fedi.

A félúton nagyobb állomás. Az utasok az ebédlőbe özönlenek. Tágas helyiség. Terített asztalok várnak. Azt hiszem, a nagy transzsiberiai vonatról szállok le. A hasonlatot részben a «buffet», részben a friss levegő okozza. És a körülmény, hogy a nyílt tájék közepett — állunk ... sokáig.

A vágány mellett egész kis társaság alkot csoportokat. Egészséges, pirosposzgás alakok. Jó falusiak.

Félóra mulva indulunk csak. A nap lemenőben van. Majd feljö a hold. És a kétes csalóka világításban a tájkép még szebb, még festőibb.

Villamos fény. Lárma. Megérkeztünk Hobartba. Kilencz óra este. A püspök és titkára fogadnak. Az érsek meghívásával jöttek. Vár a kormányzó fogata is.

Első éjjelre az érseki palotába szállok. A háziúr az episcopatus seniorja. Nyolczvankilencz éves. Husz évet Indiában töltött, Tasmaniában harmincz esztendeje van. Törődött, aggastyán. Hallása nagyon gyenge. De még ma roskadva is egyszerre nyeri meg rokonszenvünket. Jószív és jóakarát jönnek kifejezésre minden szavában.

Coadjutor és címzetes püspök Monsignore. Más iskola embere. Irlandból származik ő is. Olvasottsága kiterjedt. Az aulát még két káplán egészíti ki.

A palota egyszerű. Nem sokkal nagyobb, mint egy rendes plébánia. Mindössze egy belső cseléd van. De a fekvés szép. Magas dombtetőn emelkedik. Körül kert terül. A kilátás szép.

Hobart, 3. X. 903.

Az első nap szokott délelőtti. Korán a székesegyházban kezdem a napot. Csinos gotikus épület.

Reggeli után a városban látogatást teszek a főpolgármesternél, miniszterelelnőknél, a senatus és képviselőház elnökeinél, valamint a kormányzónál. A város csinos. Fekvése szép. Nyilvános épületei teljesen megfelelnek a helyi viszonyoknak. A parlament a leggyengébb. Az új postát most építik. Csinos az egyetem. És még csinosabb ak ormányzó kastélya.

A magánházak közül sok kényelmes; legjelentékenyebbek a főbíró és főpolgármester otthonai.

Ebédre egy pár vendég. Délután átköltözöm a kormányzóhoz.

Mint említém, a Government-house Hobart legszebb épülete. Angol gót ízlésű kastély. Régi divatú uri lak, a régi divatú épületek összes előnyeivel.

Ebédre csak a «household», az udvartartás, a kormányzó Sir Arthur H. Ez előtt Madras, Ceylon és Mauritiusban képviselte a koronát. Több mint húsz éve kormányzó, élvezve Nagy-Britannia hivatalos életének legirigyeltebb állásait.

Egy-egy kormányzó valóságos kiskirály. Udvartartás körbeveszi. A korona összes hódolatait ő fogadja. E mellett munkaköre érdekes, nagy fontosságú. Világot lát, és a világ ügyeit irányozza.

Sir Arthur simára beretvált, finom mosolyú öreg úr. Modora csiszolt, mint a hajdani államférfiaké volt. Megjelenése a Lord Chesterfield és Granville iskoláira emlékeztet.

Lady H. bár sokat szerepelt nyilvánosan, inkább visszahúzódó, sőt majdnem feszélyezett, mihelyest idegenekkel érintkezik. Capt. Sh. a titkár és Ct. G. a szárnysegéd.

Sir Arthur beszédes. Sokat mond el utazásairól és működéséről. Madras persze ismételve szóba jő. India kiaknázhatatlan szöveg. Szinte el vagyok csodálkozva, milyen őszintén fejti ki álláspontját egyes kérdéseket illetőleg. Lord Curzon, az alkirály, Lord Kitchener a főparancsnok, Lord Northcote az új ausztráliai kormányzó, mint megannyi közös ismerősök, mind szóba kerülnek.

Sokáig maradunk a nagy szalonban, miután a szárnysegédek visszavonultak.

Hobart, 4. X. 903.

A hintó fél tízkor áll elő. Fél gála. Arany sujtásos és gombos libéria. A város még szunnyad. Vasárnapi álmát aluszszá. A székesegyház előtt sokan várnak. A templom hajója tömve van. Missa cantata. A chorust az iskolás gyermekek alkotják. Üde, csengő hangok, messze visszhangozva a boltívek alatt.

Reggelire a kolostorba. Az érsek fogad. Figyelmes meglepetés. Nagyra veszem az aggastyántól.

Aztán megnézem az épületet. Alig pár éve készült el. Tágas, kényelmes intézet.

A kapu előtt e közben óriási tömeg gyűlt össze a fogat körül. Mindannyian lelkesen üdvözlönek. Milyen könnyen elbizottá tehetne az utolsó fél év folytonos ünneplése. De szerencsére az élet megtanított régen annak értéktelenségét ismerni. A bóknak ne tulajdonítsunk több fontosságot, mint a rágalomnak. A kettő rendesen vegyesen jut osztályrészünkül. Üres és hazug mind a kettő. A igazság a kettő között lappang.

Luncheon után a kormányzó a botanicus-kertbe vezet. Szép virágos berek. Növényzeténél még szebb a fekvése. Csupa domb és pázsitos part. Lenyúlik a folyó medréig.

Pár vasárnapi sétáló, kimosva, kiöltözve. A típus csodálatosan eltérő az ausztráliaitól. Kevésbé amerikai. Nem annyira szegletes. A nép kifejezése derültebb. Arczbőre színeesebb. Mozdulatai nyugodtabbak.

Haza a Domaineon át sétálunk. Egy pár száz hold park. Zöld pázsit. Terebélyes fák. Azt hihetném Angliában vagyok. A jelleg változatlan. Csak át van ültetve.

Theára és ebédre mindenki együtt van. Gov.-Houseban ma az a bizonyos családi és ünnepi estéli hangulat jó kifejezésre, mi az angol otthon egyik legsajátságosabb vonása.

Hobart, 5. X. 903.

Reggel közös reggeli. Tizenegykor Cap. Shepherd-al a muzeumba. A város egyik büszkesége. Vidéki muzeumokba nincsen jogunk sok várakozással indulni. Végre is nem szabad feledni, hogy muzeumokat azok számára rendezünk be, kik nem kereshetik fel az eredeti forrásokat. Engem

nézve a tasmaniai osztály bírt érdekekkel. Az állat- és növényvilág jól van képviselve.

Az ős lakosság végleg kihalt e szigetről is. A fehérek kiirtották teljesen a feketéket. Az eredeti állatok közül is pusztul el több faj rohamosan. Sőt maga a növényvilág is változik. — És az idő nincs messzire, mikor csak a múzeumokból, leírásokból ismerhetjük, milyen volt Tasmania.

Úton hazafelé meglátogatjuk az érseket.

Délután a kormányzóval Mount Wellingtonra kocsizunk. Hobart büszkesége, Tasmania egyik legmagasabb csúcsa.

Az út igazán szép. Csupa százados eukaliptus-erdők között kanyarodik a hegység oldalán.

A kilátás a Strawberry hilltől kiterjedt. A kormányzó szíves útmutató. Magyarazza a hely topographiáját. Aztán elmondja, milyen szomorú véget ért a multheti gyorsgyalogló kirándulás. Többen kidőltek. Két fiatal ember pedig teljes kimerüléstől a hegyoldalra halt meg.

A «Walking craze» gyalogló hóbort, mint ragály lepte el az összes britt gyarmatokat. A kór Angliában tört ki az utolsó london-brightoni tőzsdealkalmazottak híres gyalogversenye alkalmával. Azóta utánozták Albion szőke fiai a sportot, a világ minden sarkában. Nem voltam városban, hol az ujságok ne hirdettek volna gyalogversenyeket. Érdekes példa, az angol-szász nép mennyire rabja a divatoknak és crazeknek. És még világosabban mutatja azon másik nemzeti, jobban mondva faji vonást — hogy a halálra ragaszkodik egyszer kitűzött feladatához.

Legyen czélja bármennyire felületes, inkább meghal, de fel nem adja.

Este ebéd volt tiszteletemre a Governement-Houseban. A householdon kívül egy pár katolikus család volt jelen.

Launceston, 6. X. 903.

Reggel nyolcz óra. Az állomás zsúfolva van. Mintha egész Hobart elutaznék. Az állomásfőnök fogad. Kényelmes kocsit tartottak fel számomra. Beszállásol, aztán megadja a jelt. Indulunk.

A Darwant partjai zöldek, virágosak. Most nyílnak az almafák. Tasmania óriási gyümölcsöshöz hasonlít.

Meglepő, hogy a fák mennyire törpére vannak nyesve.

Csupa nemes faj. A tasmaniai alma világhírű. A kivitel évenként milliókra emelkedik.

Cambeltownban a plébános köszönt az állomáson. Launcestonban a jó Monsignore fogad. A Deaneryba szálllok. Ott vár az egész vidék papsága. Megannyi ír. Mind az esti felolvasásra érkeztek.

Diszebédet Mr. Collins, a volt belügyminiszter ad tiszteletemre. A rendezés kifogástalan. Házából egyenesen a Gépész-egyesület csarnokába hajtunk.

A terem. mire megérkezünk, már zsúfolva volt. Bevezetésül pár zenedarabot adtak elő. A zongora- és énekszámok jók voltak. Meglepő, hogy a gyarmatokban milyen sok a zenei tehetség.

A felolvasás folyton tapsvihár közt foly. Ritkán volt rokonszenvesebb hallgatóságom.

Az estét Monsignore B. köszönetnyilvánítása fejezte be. Csupa humor és tréfa; csoda-e, ha a hallgatóság rózsás kedvvel távozott?

Launceston, 7. X. 903.

Alig tértem vissza a kolostor kápolnájából, a jó Mgr. már is siettet, menjünk a városba. A tegnapi sikereket akarta újra aratni. Tettünk több látogatást hívei között és a Blockon szóba állott mindenkivel. Pedig ez nem volt kis feladat, tekintetbe véve, hogy ott tolongott az egész vidék. A híres vásár- és mezőgazdasági kiállításra jött a városba fél Tasmania. Launceston ünnepi szint öltött.

A házak fel vannak lobogózva. Az utcákon át ékeesen felkantározott lovak vágtatnak. Minta-szarvasmarhákat vezetnek a gazdák. Mások merinói bárányokat igyekeznek tovahajtani. Mindenfelé tarka csoportok verődnek össze. Beszéd, nevetés, viszhangzik; szín- és napsugár ragyog mindenfelé. Azt hihetném, Sevillában vagyok a *feria* reggelén.

A vásár foly reggel óta, de mi csak délután megyünk ki. Ott van mindenki. Gazdag és szegény. Kint tölti a napot. A várostanács a főpolgármesterrel és a kormány tagjai, a miniszterelnökkel egyetemben. A kormányzó háromkor érkezett meg külön vonattal, így nem hiányzott senki sem.

A zene szólt. A tömeg tolongott. A nap sütött. A siker teljes volt.

A mi leginkább érdekelt, az kevésbé a baromkiállítás,

mint inkább maga a közönség. Derültebbnek, kedélyesebbnek találtam, mint az ausztráliait. Egyszerűbb az ízlése, szerényebb megjelenése, természetesebb modora.

A delután nagy részét a «viceregal box»-ban töltöttem. A kormányzón és Lady H.-n kívül ott volt a miniszterelnök és neje és a polgármester-pár, kik a helyi temetkezési vállalat gyarapodó tulajdonosai.

Tasmania kormánya demokratikus alapokra van építve. Sir Arthur meglehetősen csodálkozhatott, midőn theára a közös sátorba vezette a város atyja — és a tömegből, hogy kényelmesebben lásson, minduntalan fellépett egy pár kíváncsi az udvari páholyba. Lady H. jó arcot vágott a rossz tréfához és még rosszabb rendezéshez. De a néppel nagyon csinján kell bánni. Független. Önálló. És az anyaországhoz mindössze egy hajszál köti. Ha az elszakad — elválik örökre.

Hat óra. Öreg delután. A nép zúdul hazafelé. Az utcák tömve. A lámpások felcsillanak. Megkezdődik az esti séta. Ki a színházba, ki társaságba — de ma éjjel mulat Launceston fiatala, örege. Így kívánja a szokás. Így parancsolja a városi rendelet, mely falragaszok alakjában ilyenképen hangzott: «The city concil hopes that Launceston should be bright, and the inhabitants enjoy the night»...*)

Fáradt voltam és lefeküdtem kilenczkor — így azt hiszem, az én estém volt a legkellemesebb.

Launceston, 8. X. 903.

Délfelé a kormányzóhoz sietek. A Brisbane Hotelba szállott meg két napra. Szerény otthon.

Később a híres «Gorgeot» nézzük meg. A helyi nevezetességek obligát látogatása, az idegenre nézve, a napirend egyik legfárasztóbb részét teszi.

Hegyszakadékokat és «Gorgeokat» jogász koromban jártam Helvetia összes cantónjaiban. Eleget láttam egy életre.

E város büszkesége szerényebb azoknál. De ha valaki elmulasztaná a kötelességszerű sétát — azt mondaná minden helybeli polgár — nem látott semmit.

*) A város tanácsa reményli, hogy Launceston víg lesz, és lakosai vigadni fognak az éjjel.

Az első igazán meleg nap. Tikkasztó tavaszi szél. fáraszt. Azt hiszem, soha sem érünk a vaskorlátokkal védett gyalogút végére. A hely csinos. De kár, hogy még csinosabbá akarják tenni gyermekes filagóriák, ültetvények, kavicsos ösvények által. Háromkor visszautazom Hobartba. Az állomáson kilátásos szalonkocsi vár. A kilátást, magányt egyaránt élvezem. A délután elrepül. Kilenczkor Hobartba. Mindent változatlanul találok, mint mikor három nap előtt elhagytam.

Hobart, 9. X. 903.

A hobarti felolvasás napja. Reggel fent maradok a palotában. Sok irnivalóm van. Ebédre csak az érsek és püspök van jelen. Később egy vidéki pap látogat meg. Typikus maynouthi növendék.

Délután a püspök és father Gilleronnal a «Charity» zárdába és iskolába megyünk. Öt órakor a zenepártolók összejövetelére, kik Prof. P. tiszteletére fogadást rendeztek. Kilenczkor a városház disztermébe. A polgármester fogad. Orgona szól. És aztán a rendes műsor, mint mindig és mindenütt. A közönség a főváros előkelőségéből áll. Így értelmesebb, bár hidegebb. Felolvasás után a polgármester salonjában fogad. Felköszöntők, stb. És mindezt Coreáért.

Hobart, 10. X. 903.

Hétkor Cathedralis. Nyolczkor iskola és zárda. Kilencztől tizenegyig írok. Tizenegykor a városba. Egykor ebéd, Prof. P. tiszteletére, ki a melbournei egyetem conservatoriumából érkezett a zenenövendékeket meghallgatni. Ő vizsgáló-bizottság elnöke. Csoda-e, ha kedvébe járnak.

Délután szakad az eső, így írok estig. Este pedig olvasok egy pár új könyvet.

Hobartban csendes órákat élek. Napközben a közös asztalnál találkozunk csak, kiki el van foglalva. Az érsek az asztalfőn. Mellette a püspök. Utána a clerus következik. Azt hihetném, visszakerültem a seminariumba. Társalgás, megjegyzések, tréfák, minden változatlan.

A püspök olvasott, az érsek tapasztalt. De a tárgyak és eszmék ki vannak meritve kilencz felé. Így a társaság besiquet kezd játszani. Sokszor már az első álomból ébrednek és az ebédllőben a játszma foly változatlanul.

Hobart, 11. X. 903.

Nagy nap. Házi uram, az érsek, püspökké szentelésének ötvenhetedik évfordulója. Harmincz éves volt, mikor megkapta az infulát. Ma a nyolczvanhetediken túl jár. Nagy kor. Élete munkás és érdekes volt. Sok jót tett. Boldogan nézhet vissza multjára. Törődött testileg. De szellemileg még megőrizte képességeit. A jövő elé bizalommal néz. Tele van reménnyel. Tervez. Az új collegium alapját most kezdi ásatni.

Tizenegykor nagy mise. Utána a pápai áldást hirdetik ki. És a mint az aggastyán kezében az arany pásztor-bottal, fején a drágakövekkel kirakott infulával, tömjén füstjétől fátyolozva megáldja hiveit, a jelenet megható.

Egy órákor a palotában díszebéd. Az egyházmegye papsága és a katolikus előkelőségek voltak meghíva. Egy volt miniszter, főbíró, notabilitások.

Azt hihetném, haza kerültem. Az asztalt ékesítő papirosvirágok, czifra torták és végtelen toasztok, minden részlet olyan, mint otthon.

Délután sétaképen lementem a kikötőig. A város csendes és kihalt. A boltok, házajtók be vannak zárva. Az utczákon alig tántorog egy-két részeg alak. Félreismerhetlen angol vasárnap délután.

A székesegyházban hétkor ünnepélyes vecsernye és áldás. A szent beszédet én tartom. Tárgya az egyház és munkája. Beleszövöm az érsek személyét, munkáját. A lapok másnap teljes hosszában közölték.

Hobart, 12. X. 903.

Az éjjeli vihar és eső tart. Egész délelőtt írok és olvasok.

Délután kiderül. Így az érsek és Pater G. kikocsizunk Sandy-Baybe. A tájék szép, a külvárosok csinosak.

Az egyik parti halmon a Bon-pasteur intézet áll. Refugium-Peccatorum. Valami nyolczvanan lehetnek összesen. Foglalkozásuk a gőzmosóházban oszlik el. Az intézet a Melbournei Abbotsford fiókja. Ugyanaz a rendszer, ugyanolyan tisztaság. Este a katolikus fiatal emberek körében W. Page tart felolvasást. A tárgy India. Kár, hogy túl sebesen

olvasta át lapjait. A kör helyisége jól meg volt telve. Egyszerű alakok. Hálás közönség. A felolvasás után felkértek, mondanék egy pár szót. A tárgy ismeretes volt. Így a feladat nem volt nehéz.

Deloraine, 13. X. 903.

E napot ismét vasuton töltöttem. De szalonkocsim olyan kényelmes, hogy a fáradtságot nem érzem.

A táj, most a nehéz esőzés után még üdébb. A tavasz teljes pompájában virít. Hajt, bimbózik, virágozik valamennyi cserje és minden ág. A híres tasmaniai almafák most nyílnak. Azt hihetném, Japánban vagyok. A gyümölcsfák báját ott ismerik igazán.

Délután három és fél órakor érkezem csak rendeltetésem helyére. Az állomáson father Buchanor vár. Apró két kerekű sulkyján elvisz a plébániára. Szűk a ház, de tágas a kilátás. A hely fekvése szép.

Mielőtt beesteledik, még kihajt a határra. Felmegyünk egy dombra. Onnét mutatja sok önérzettel városát, — melynek, az igazat megmondva nevét eddig nem ismertem — Deloraine.

Father M. igazi missionarius alak. Hosszú szakállt eresztett, mely ma ősz. Sokat utazott. Bejárta koldulva egész Amerikát, míg végre ma itt a világ egyik legcsendesebb szigetének, legszerényebb városában telepedett le — megpihenni.

Deloraine, 14. X. 903.

A longfordi földművelési kiállítás napja. Majd olyan nevezetes Tasmania évkönyveiben, mint nálunk a debreczeni vásár.

Azt jelenti, hogy oda gyülekezik az egész megye és az összes szomszéd határok. Mise hét órakor. De a templom üres. A hívek már az első vonattal Longfordba utaztak. Reggeli után a kis zárdába. Onnan az iskolába. De a padok csak félig vannak elfoglalva. Kérdeznem sem kell okát. A ki tehette, Longfordba sietett.

A példa ragadós. Father Michelnek is kedve kerekedik a kirándulásra. Remete életmódja közepett valódi esemény. Csoda-e, ha nem tudja legyőzni az ártatlan vágyát és a tizenkét órai vonattal átrándulunk.

A plébánián nagy társaságot találunk az ebédlő-asztal

körül. De a hatalmas sült pulykából még nekünk is marad. Az asztaltársaságot szóval Mgr. Buchenor tartja; persze, hogy ájtott Launcestonból. Alig van az ebédnek vége, elvezetnek a kiállításra. Az idő szürke. Az eső szitalódik. A sár feneketlen. A nép ázik és fázik. De azért tolong százával a bejáratok előtt, meglegedetten, boldogan — a vásár napján.

A kormányzó és családja sem hiányzanak. Átjöttek Wartburyból, hol egy pár napig maradnak.

A délutánt velök töltöm. Az alkirályi páholyban, ott van a környék gentryje. Jómódú földbirtokos osztály. Egyszerű de rokonszenves. Thea a sátorban, öt órakor az állomásra. A kormányzói fogat nagy feltűnést kelt a kis város utcáin. Meghívják Wartburyba. De sajnálatomra nem fogadhatom el a meghívást. Az állomástól az új katolikus iskolába. Meglepő, milyen jól van építve és jó karban tartva. Később a zárdát és templomot nézem meg. Végre a plébániára sietek búcsúzni.

Majd kilenczre jár az idő, mire vissza érünk Deloraineba. Kocsi helyett a Pater Michel törpe mindenese vár, ki, hogy némileg hasznos színben tűnjék fel, szolgálatkészen ajánlkozik esernyőmet vinni. De tekintve, hogy csepereg, sziveségét nem veszem igénybe. . .

A nagy utca csendes, sötét. A sarkon homályos petroleumlámpás ég. Az állomásról pár elkésett vásáros siet hazafelé. És a mint ballagunk, a törpe mindenese nyomában, azt hiszem, álmodom. A jó, de egyszerű emberek, kik környeznek: a kis város, hol pár nap óta vagyok: az élet, a melyet itt folytatok. Távol a szigetvilágon minden olyan szokatlan, olyan álomszerű.

De csakis így ismerhetünk meg idegen földet, annak népét és életét.

Deloraine, 15. X. 903.

A nap a plébánián telt el. Esett az eső. Fújt a szél. A verandánál tovább nem mozdulhattunk. De a kilátás szép volt. A ködös-párás légkör még üdőbbé, még tavaszibbá tette a mezőt. A rét zöld volt, mint a smaragd és csillogott minden fűszálon ezer vízcsepp. A távoli hegység még sötétebben kékelt. A csúcsokon nehéz fellegkorona pihent. A ház előtt a kis folyó még szaporábban kanyargott. Nevegilleti — Meander.

A kép ismert. Láttam sokszor. Karinthiában, Délbajorországban, vagy Feketeerdő mentén.

Szeretem, mert visszavarázsol hazafelé — és talán mert itten új.

De a tájképnél még jobban hat kedélyemre a tavasz. Tavasz, mit a tropusokon nem ismernek.

Majdnem megbocsátom, hogy a telepítvényesek kiirtották az eucallyptusokat és a többi örökzöld cserjéseket. És helyökre az öreg otthonból hoztak csemetéket. Jegenyét. hársat és fűzet. Az év nagy részén át kopár valamennyi, de mikor megérkezik a kikelet, hajt, rügyez, levelet bont mind a hány. Tavaszt hirdet, megifjodik a rét és mező. Reményt kelt és szeretetet ébreszt az egész határ.

Ebédre két betegápolónő érkezett. Az egyik közülök az utolsó himlőjárvány alatt tüntette ki magát.

A ragály nagyon erős mértékben lépett föl. Launces-tonban az áldozatok száma szomorú arányokat öltött.

Az ápolónő, mint mondja, három hónapig teljesen el volt a világtól zárva. A kórházban élt mindaddig, míg a quarantaint meg nem szüntették.

Délután írtam. Az eső zuhogott. Pater M. minduntalan benyitott. És újra kezdé mondókáit, melyeket naponként elsorol, nekem és mindazoknak, kikkel találkozunk. De szerencsére nem számít feleletre. Sőt meg vagyok győződve, sokkal jobban szereti, hogy zavartalanul monologizálhat. Így írok tovább és ha egy-egy kis szünet beáll, nagyot bölintok fejemmel, jóváhagyást jelezve. A mire aztán újult erővel kezdi el a félbeszakadt történetet.

Deloraine, 16. X. 903.

A tízórai vonattal elutazom Berniebe. Tasmania egyik legszebb pontja. De nem bántam volna, ha a legkopárabb része lett volna is a kis szigetnek. Egyedül akartam lenni, magányra volt szükségem. Ez volt kirándulásomnak okozója.

A tegnapi nap nagyon megviselte idegeimet. A jó Pater M. naiv mondókái teljesen kimerítettek. A reggeli végén már alig tudtam helyemen maradni. Tíz órakor elutaztam. Kettőkor Bernieben. Ott átszállottam az érkező vonatról a visszafelé indulóra, és hazaértem naplementre.

Voltak velem könyvek, írószerek. A két oldalt elterülő táj új volt. Csoda-e, ha a nap elrepült.

A vidék szép. Kivált Chudleigh táján. Dél felé kiérek a tengerpartra. Ragyogó napsugaras délután. A vonat lent robog a tenger mentén. A hegy lábánál vezet az út. Néha a Riviera jut eszembe. Majd ismét Japán, Myashima környéke. Csak a hegyek alacsonyabbak.

Egy pár nagyobb állomáson tovább állunk. Latrob, Devanport, Pinguin — megannyi ezernél több lakosú község. De a városoknál csinosabbak a tanyak. Néhány nagyobb majorság — valóságos kis telepek.

A vidék a tenger partján és a sziget belsejében jellemzően eltérő. Az előbbi kékes-szürkés napsugaras. Mondjuk meleg földövi, exotikus. vad. Emez pedig kertszerű. Gondosan munkált föld, bizonyos fokig hétköznapi — de barátságos.

A kalauz különös pártfogása alá vesz. Berniebe csak annyi az időm, hogy a vissza induló vonatba átlépkedjek. Devenportban egy ismerős plébános ül be kocsimba a következő állomásig. Csak theára érek haza. Father Michel egylovas taligájával vár az állomáson. Elmondja hazáig a nap eseményeit. Az estét a Doctornál töltjük. Ő a falu notabilitása. Úgy mint nálunk. Csak a ház, otthon, életmód és civilisatio változó.

A mint a fényesen kivilágított dolgozószobából a billiárdba vezet háziuram — hol pár helybeli szomszéd társalog — alig tudom elhinni, hogy egy kis 600 vagy 700 lakost számláló falu orvosának házában vagyok. És még kevésbé, hogy e ház a világ egyik legtávolabbi szigetén áll, hol alig egy századja őserdő terült — és az erdőben vadak tanyáztak.

Deloraine, 17. X. 903.

A napot Westburyban töltjük. Templom után Father Michel pejlóva előáll. És egy pár percczel később koczogunk a kavicsos országúton. A vidék teljes tavaszi pompájában tárul elénk. Csupa zöld vetés. Virágos gyümölcsös. Közben egy pár tanya. Több előtt megállunk. Father Michel toborozza híveit holnapra misére.

A két óra elmúlik hamar. Alig vesszük észre, hogy a delet elharangozták, mire a wartburyi plébániára befordulunk. Szép kis templom. Csinos paplak. Jól ápolt virá-

gos kert. Tisztán terített asztal. Egészséges eledel. Wartbury és Longford, úgy látom, két vetélyszomszéd. Hogy az elsőséget melyik érdemli, nehéz megmondani. De a főérdem a rendet és tisztaságot illetőleg kétségtől a két lelkész öreg nővéreit illeti.

Ebéd után az iskolát, zárdát nézzük meg, később a faluba sétálunk. Benézek az olvasókörbé és meg vagyok lepve, milyen ólv an felszerelve és még inkább, hogy még e szokatlan órában is olvas egy pár munkás. A könyvtárból a sétatérre. Mindössze egy pár hold kiterjedésű pázsit, se virágágyak, se cserjék, se kacsaringós utak. Zöld szőnyeg mindössze, a falu lakosainak kényelmére, gyönyörűségére.

A ki akar, sétál. Vagy egy padra ülve olvassa ujságát. Vagy játszik tennist és cricketet. A village-green *) minden czélnak megfelel. Mindenki tulajdona.

Mennyivel czélszerűbb, mennyivel hasznosabb a mi sétatereink «Promenade»-jainknál, hol a füre lépni tilos. Játszani, futkosni nem szabad. Még sokszor a dohányzás sincs megengedve. Mindössze egy pár nagyon mesterkélt virágágyat és esetleg egy félig kiszáradt gyermekes szökőkutat szabad — tiszteletteljes távolból csodálni.

Father K. szíves háziúr. Alig akar haza ereszteni. Öreg este van mire visszaérünk Deloraineba. A kis tér szokás ellenére tele van ácsorgókkal. A fő-utca járdáján fel és alá sétálnak a fiatalok. Szokott szombat esti hangulat.

Deloraine, 18. X. 903.

Nehéz feladat várt reám a mai vasárnapra. A nap minden órája el volt foglalva. Korán reggeltől késő estélig nem volt pihenő perczem. Nyolcz órakor mise a zárdában. Kilenczkor szent beszéd a növendékek termében. Tizkor a nagymiséen vagyok jelen. Tizenegykor prédikálok. Tizenketőkor a hívek tisztelegnek. Egy órakor csak annyi időm van, hogy egy tányér levest és kis hideg sültet egyek — mert indulunk tova a vidékre. Egy munkás házában beszéllek a munkásokhoz. Négykor egy másik határt keresünk fel, ötkor haza térünk és alig ebédeltünk meg, kezdődik a ve-

* Falu pázsitja.

csernye. Hétkor ismét egyházi beszédet tartok. Nyolczkor van a benedictio.

A feladatot megoldottam fennakadás nélkül. Csak most, hogy leültem e sorokat írni, érzem a fáradtságot. De örülök, hogy a jó Father M. perselye megtelt és megelégedést szerzett a híveknek. A templom hajója tömve reggel és este. Csupa ünneplő alak. Meglep kifejezések. Derültebb, nyiltabb mint Ausztrália népei. Feltűnik az is, milyen jó módot árul el megjelenésök. A falu és határának népe földmivelő. Sok a munkás. És vasárnapiasan mindannyi urat mutat. De modoruk mindenekelőtt a jellemző. Habár nem csiszolt is, de független, öntudatos. Szabad, önálló, polgára mindannyi Tasmaniának. Ma utczaseprő, holnap lehet miniszterelnök. És még annál is, a kinek kilátásai gyengék, e lehetőség tudata megelégedést szerez.

A nap legérdekesebb órája talán az, melyet az öreg Henersy kunyhójában töltünk kint az erdőn. Az út jó hosszú, de változatos, halmos. A család már kint vár a kapu előtt. Aztán bevezet a pitvarba. A helyiség deszkából van összetákolva. A sarokban nyílt tűzhely. Körül egy pár szék, asztal, fogadóterem, konyha, ebédlő. Ma délután kápolna . . .

A család és szomszédság letelepednek. Aztán elkezdődik az ima. Majd a gyerekek mondják fel a katekizmust. És végre én beszélek az egyház munkájáról vad népek között.

Persze, a kis összejövétel, mielőtt szétoszlanék, Father Michel gyűjtőtálgába tesz egy pár pénzdarabot és még szegény napszámosok is szívesen adnak öt shillinget, a mi több, mint hat korona.

Az ir nép utolsó garasát is oda adja papjának. Így voltak szoktatva századok óta. A politikai elnyomatás csak jobban kifejlesztette az összetartást, a pásztor és nyája között.

És a mód, a mint a gyűjtés foly, a tréfa, dorgálás és komoly szó keveréke. Dicséret és korholás felváltott alkalmazása, mesterileg van kezelve, alkalmazva.

Nekem mindez új. Eleinte alig értem a módszert. De az elért siker kétségkívül a módszer mellett beszél. Legalább is az anyagi siker. Tagadhatlanul e szokás tette erőssé,

hatalmassá az egyházat az új világrészekben, mint Ausztrália és Amerika.

És még csak azt sem lehetne felhozni ellene, hogy általa a hívek szenvednek. Ellenkezőleg, mint óriási gép kerékrendszere — egyik a másikat hajtja előre.

Hobart, 19. X. 903.

Korán búcsúznak Delorainetól. Az ezüst köd még a réten nyugszik. A biboros hajnal még a hegyek ormán pihen. A reggel és az este a falu két legszebb órája. Deloraine pedig falu *par excellence*. A tasmaniai vidéki élet egyik központja. A falu szokásaival, falu népével és falusi gondolkozással.

Eszembe jut Gy. . . Bár a hasonlatot csak az ellentétek eszmetársulása okozhatja. A magyar alföldi vagy angol falu közt kevés a rokon vonás. A mi falvaink és a gyarmatoké között semmi sem hasonló.

Nagyon messzire előztek meg. Az új világ elhagyta az öreget. Gyermekei, kik ide szakadtak, túlszárnnyalták szüleiket.

A Deloraineban töltött napok jó alkalmat szolgáltattak Tasmania vidéki életét megismerni. Látogatásom a plébánián kiaknázhatlan forrást nyújtott nemcsak a helyi viszonyok, de a helyi gondolkozásmód tanulmányozására is. És végre is ez utóbbi nyújtá az egyedüli magyarázatot minden további tapasztalatunkhoz. Vándorlásaim a tanyákra, kirándulásaim a szomszéd helységekre, a longfordi vásár, stb., mindannyi alkalom volt Tasmania földjét, népét és szellemét közelebről megismerni.

Egy pár szóba összevonva, kisebb, egyszerűbb, természetesebb és rokonszenvesebb Ausztráliánál. Én ezt a sziget földjéről, éghajlatáról, népéről, életmódjáról egyformán elmondhatom.

Tizenkettőkor Launcestonban vagyunk. Ebéd a Deane-ryn. A délutánt a portán töltjük. A Mgr. elmondja az utolsó hét összes eseményeit. Majd elalszom. Nem annyira érdeklődés hiányában az eseményeket illetőleg, mint inkább e nehéz, füledt délután bágyasztó hatása alatt. Deloraine majd ezer láb magasan van a tenger színe fölött fekszik és éjjel igazán hideg.

Az éjjeli vonattal hagyom el Launcestont. Pulmann-háló-

kocsit tartottak fenn számomra. De nem igen szeretem ez amerikai rendszerű fülkéket. A közfal, egy függöny — és levegő semmi.

Így egy másodosztályú kocsit üritenek ki. Oda vetnek ágyat. Ilyen módon érkezem reggel hatkor Bridgewaterba.

És e sorokat, míg a vonat a Derwent völgy felé elindul, «Bridgewater-House»-ban írom. A Bridgewater-House, ismétlem a nevet. Jó ismerős. London egyik legpompásabb palotája. És a mint a falon függő olajnyomatokat nézem, szemeim elé varázslódnak a «drusza» Raffaeljai.*)

A mit legjobban nélkülözünk a gyarmatokon, az anyaföld művészete, szelleme és lelke. Az új világ, mint kis gyermek, nélküli még a szellemi létet — mindössze physice él.

Launceston, 20. X. 903.

Reggel 6-kor Brightonban keltem föl. Fáradtabb voltam, mint lefekvéskor. A wagon a tengely fölött volt, így majd kirázott. De alvásról szó sem lehetett. Igaz, sokszor megállott a vonat az éj folyamán. De akkor meg a lárma ébresztett fel. A holnapi vásárra szállítják a szarvasmarhát, lovakat, juh nyájakat, baromfiudvart és mindazt, mire Tasmania gazdái és gazdasszonyai büszkék. Holnap van a hobarti mezőgazdasági kiállítás.

Bridgewaterban kilencz óráig kell várnom a Darwent-völgyi vonatra.

Van időm megreggelizni a vendéglőben. Az asztaltársaság egy pár vásárra siető marha- és juh-hajcsár. Külsejük egyszerű. De modoruk jobb, mint az otthoni commis voyageuroké. Csendesebbek. Az asztalterítő is tisztább.

Ccsinnal van fölterítve. Ezüst evőeszköz. Tiszta üvegek. Virágdisz.

A reggeli thea, beefsteak, burgonya, pirítos vaj és befőzött. Ára egy shilling. Ez annál olcsóbb, mert itt a gyarmaton mindennek dupla az értéke. De az angol tápláléka árát nem engedi fölemelni.

Költ, kiadja pénzét örömet ivalra, mulatságra, hasznos és haszontalan dologra. De az élet szükségleteit megköveteli, hogy olcsók maradjanak. Kenyér, hus, thea, cukor nem

*) Bridgewater-House Lord E. . . tulajdona és képtára világhírű.

tűr adót. A legnépszerűbb kormány megbuknék, ha e tárgyakra adót akarna kitűzni.

Az angol nép mindenekfelett józan és gyakorlati. Tréfát nem tűr, csak szabad órái alatt. Erősen megadóztatni csak azt engedi, mire igazán szüksége nincs. A mi kedvtelés, felesleges és fényűzés. Kilencz órakor indulok. A vonat a Darwent partján kigyózik, Tasmania egyik legfestőibb részén. Miniatur Rajna. A csendes folyó szeszélyesen pántlikázza a hegység tövében hullámain. Néhol szinte hegyszorossá szűkül a völgy. A táj csaknem vadregényes.

New-Norfolk a pálya legfestőibb pontja. Leszálok a vonatról. A napot a plébánián töltöm. Az utat gyalog teszem meg. A falu nagyon szépen terül el a domb lejtőjén. A házak aprók, de csinosak. A falu igazi báját a sok kert adja. És ma minden kert virágzik.

A plébánia a régi törvénszék. Dűledező épület. Rozoga falak. Lukacsos fedél. Üres szobák. A plébános rusticus alak. Nem tudom a nyomorult otthon befolyása okozta a hatást, vagy pedig megfordítva. Ebéd előtt kikocsizunk a híres hal tenyészdébe hol a kormány lazacokat próbál nevelni.

A telep emlékeztet a kis-selmeczire, bár szerényebb. Az út oda-vissza. a zápor ellenére is, nagyon kellemes volt. A vidék egyes pontokon meglepő. A növényzet pedig pompás. Jobbra-balra gyümölcsösök terülnek. Mindannyi teljes virágdíszben van.

Délután a templomot és iskolát nézzük meg. Négy órakor a vasuttal Hobart felé. A vonatok túl vannak zsúfolva. Az egész Tasmania a holnapi országos mezőgazdasági kiállításra siet.

Az érseki palotában éppen estebédre érkezem. Később még lemegyek a katolikus körbe Pater Gillerrel. A város ünnep előestélyét hirdeti. Elevenség és láрма, a mennyire eleven és lármás e nép lehet.

Hobart, 21. X. 903.

A délelőtt folyamán sok a teendőm. Irok. Iratokat rendezek. Tízkor lemegyek a városba. Jegyet váltok, cabinomat kiválasztom stb. Később a városi könyvtárt látogatom meg. Mr. Taylor kalauzol. Egészen jól van felszerelve és a zug épületre Mr. Carnegie a múlt héten küldött százezer

forintot. Mr. Carnegie, a híres milliomos főkedvtelése a világ legkülönbözőbb városaiban könyvtárakat építeni.

Mint hallom, ha a koldus egy hatost kér, nem kap, de ha könyvtárt akarna, arra kapna százezreket.

Délután az egész város és környék, mondjuk fél Tasmania a mezőgazdasági kiállításra sietett. Bárhová forduljak mindenütt kiállításra érkezem. Lannceston, Longford, Hobart, és ez így tart tovább az egész kis szigetvilágon át, a tavasz végéig.

Az egész város reggel óta talpon van. Mindenki a kiállítási tér irányába sietett. A példa ragadós. Csoda-e, hogy az érseki palota ajtai sem voltak képesek megóvni a kórtól. Behatolt a ragály a kulcslukon. Vagy beszivárgott a napsugarakkal.

Remek tavaszi délután. Három órakor két kocsival tele ott ügetünk a vásártér felé. Az út tele van járművekkel, hintóktól kezdve a mészáros kordélyáig. Hobart minden kereken guruló alkotmánya be volt fogva. Noe bárkaszerű csézák, amerikai buggyk, kétkerekű sulkyk és gígek, szállítókokcsik, taligák és lajtok ott versenyeznek örült futással előttünk és megettünk végtelen sort alkotva a várostól a kiállítás bejáratáig. És a mint a mellettem ülő érsekre tekintek, örömmel veszem észre, hogy a közel 90 éves aggasztán milyen őszintén élvezi a tarka képet, az ünneplő tömeget, a napsugaras délutánt.

A kiállítás ismétlése az előbbieknél. Sőt nagyjában ugyan azon tárgyakat és állatokat küldték ide.

A délután nagy részét a kormányzó családjával töltöm. Theára a két ház elnökei hív meg. Ott vannak a kormánytagjai, előkelőségek, városatyák stb. Haza a clerussal. Valóságos seminariumot alkottunk. Seminariumot majálisról térve haza.

Hobart, 22. X. 903.

Reggel a cathedralisból az árvaházba mentem. Kitűnően van gondozva. A rend és tisztaság lep meg mindenkifölött. De az irgalmas nővéreknél a rend egyik fő erénye a fegyelem és rendszer. Megmutatnak minden zeget és zugot. Valami ötven árvát neveltetnek az idén. A kormány öt shillinget fizet hetenként egy-egy gyermekért.

Luncheonra ki a kormányzó kastélyába. Vendégek nem

voltak. Így beszélhattünk mindenről. Helyi viszonyokról, a külföldről, politikáról, művészetről stb. A délutánt az egyetemen töltöm. Csinos ház, szép fekvés. Gyönyörű kilátás. Mindössze alig tíz éve áll. Egészen fiatal. Így nem tehetem kritika tárgyává. Ez időszerint mindössze négy tanár tanít. Collegiumok nincsenek az intézethez kapcsolva.

Gyalog térek haza. Hűvös, esős idő. A palotában ott találok fél Tasmania papságát. A kiállítás tartama alatt a vasuti jegyek ára le van szállítva, csoda-e ha kinek ügyes-bajos dolga akad, most utazik. Vacsora után bezigue. Én megszököm. A kártya mindig untatott.

Storm-Bay, 23. X. 903.

Az utolsó reggel. Az «indulás» összes agoniáit át szenvedem. Bármennyit utazom, az utolsó órák ezer kellemetlenségeikkel mindig és teljes erővel hatnak. Elvégezni mindazt, a mit elmulasztottunk. Igyekezni pótolni a hiányokat. Levelek, üzenetek, köszönetek látogató jegyek . . . De ki tudná valamennyi elmulasztott teendőt elszámolni. Az utolsó intézkedések egész sorozatát. Csomagolás, iratok rendezése, számlák és borraivalók kiegyenlítése mind egyszerre várnak elintézést.

És ennek az anyapi és erkölcsi chaosnak közepette jönnek még a bucsulátogatások. Jő, a kit sohasem láttam, autographért, a másik arczképért és végre, mikor a kocsi elé áll és az utolsó láda is kijutott a házból, megjelen mintegy varázs ütésre az elmaradhatlan reporter. Utolsó benyomásaimat szeretné ismerni, mint mondja. De intéz számtalan más kérdést is. Ostromol, mint ellenség. És kinoz, mint az inquisitio legkörmönfontabb szerszáma. Kisajtolja belőlünk a szót, mint a prés a szőlőből a mustot.

De kinek volna kedve részletekbe cseszkedni. A mikor egyik lábunkkal és összes gondolatainkkal már a hajón vagyunk. Ki tudna tárgyalásokba bocsátkozni Austral-Ázsia multját, jelenét, jövőjét illetőleg, mikor fejünk tele van az apró és hétköznapi gondokkal, mint például együtt van-e minden lom. A cabinom fenn van-e tartva. Nem feledtünk-e el valamit . . . Ha az interwiev érdektelen, tulajdonítsa a reporter magának. Egy órakor búcsú ebéd. Érsek, püspök és vagy tíz vidéki pap. Délután bucsulátogatások érkeznek.

Négy órákor indulok. A püspök a hajóra kísér. A kikötőben több ismerős. Addio. Este nyolcz óra. Kint vagyunk a Darwent torkolatában. Az éj sötét. A partok mentén egy pár lámpás. A komor égboltra fekete foltot vet Mount Wellington csúcsa. Ez az utolsó kép Tasmaniából.

A virányos, illatos, zöld kis sziget világ elmarad a távlatban. Elvész a messzeségben.

A tenger erős hullámokat ver. A «Victoria» himbálódik, ring, mint dióhéj. Alig tudom e sorokat írni. Pedig azzal a szándékkal vettem a tollat a kezembe, hogy Tasmaniáról írjak. Tasmaniáról, a mint én láttam.

Szándékomról le kell mondanom. A ringatózás elálmosit. Szemhéjaim minduntalan lezárulnak.

Így csak egy pár sort még.

Az első. Hogy a kis sziget barátságosabb benyomást tett, mint szomszédja, Ausztrália.

Földje szebb. Erdei dúsabbak. Mezei szépek. Vidéke változatosabb.

Éghajlata kellemesebb. Nappalai kevésbé meleg. Éjjelei hűvösebbek. Léghőmérséklet tisztább.

Népe rokonszenvesebb, közvetlenebb, egyszerűbb, elégedettebb.

Viszonyai egészségesebbek. Főfoglalkozás a földművelés, kertészet. Ipart úgyszólván csak házilag folytat.

A vagyon elosztása, a mennyire lehet, egyenletes. Nélkülöz a végletekig. Politikai élete fiatal. De ez másképen alig lehetséges. A honatyák telve vannak vérmes reményekkel. Liberalis utopiákat kergetnek. Ha nem is vihetők keresztül, a nagy közönség mindig szívesen hallgatja a szépen csengő beszédek. Csak olyan szívesen, mint gyermekek a meséket... a nélkül hogy föl tudnák fogni vagy el tudnák hinni a boldogság szigetének történetét.

Hogy Tasmania azok közé az országok közé tartozik-e, hol szeretnék letelepedni, nem tudnám megmondani. Visszaterárnék azonban szívesen, bármikor.

Házat építeni, otthont választani jobban szeretnék öregebb világrészben. A hol nem csak azt találjuk, a mit látunk és hallunk, de annál valamivel többet. Mindazon elvont értékeket is melyeket csak érezni lehet.

Tasmania multja zárt könyv. Eredeti népe eltűnt a

föld színéről vissza hívhatlanul, örökre. Az utolsó Tasmant pár év előtt temette el a hatóság. A bevándorolt nép kiszorította az ős lakosokat. A fehér faj kiirtotta a feketét. Ma csak a muzeumban őriznek egy pár koponyát és csontvázat mutatoul.

Az első letelepedők kegyetlenségéről sokat írtak. De a valót teljes borzalmával talán sohasem fogjuk megtudni. Tasmániában, mint a nagy világ olyan sok más részén, a fehér a fekete fajt legyőzte, megsemmisítette.

És a mi még csak sajnálatosabb, hogy irtóháboruját befejezte, mielőtt a tudósoknak ideje lett volna a népet megismerni.

A faj kétségkívül ősi. Élete évezredes, volt multja, története. Mindez ismeretlen marad örökre.

A Storm-Bay, a zivatarok öble megérdemli nevét. A tenger úgy háborog, hogy nem folytathatom soraimat.

Tasmania és New-Zealand között, 24. X. 903.

A tenger még mindig háborog. Mégis korán kelek, fürdő után sétálok a fedélzeten.

Nyolez és félkor reggeli. Sokan vannak rosszul. Az asztalok csak félig vannak elfoglalva. Nem érdekes társaság. De nem akarok *a priori* itélni, *a posteriori* pedig nem sok alkalmam lesz. Sok az írni és olvasni valóm arra az egy pár napra, ígyismerkedéseket nem igen tehetek.

A kapitány jobbján ülök. Newzealandi polgár. Így felvilágosításokat majd szolgáltatathat. És hozzá a helyi viszonyok a legjobb társalgási szöveget szolgáltatják.

Délután gyorsan mulik. Írok, olvasok. Az idő fülledt. Az égboltot fellegek árnyalják. Az ebédhez nem megyek. Fáradt vagyok nagyon. Így lefekszem korán. Elkel nagyon egy kis pihenő.

A tengeren, 25. X. 903.

Norma nap. Nincs semmi, a mi folyását jelezze. Pillanat, perc és órák összefolynak észrevétlenül. Nincs mit följegyezni. Nem lesz mire emlékezzem vissza.

Elmult észrevétlenül a huszonnégy óra, mintha soha sem éltem volna át.

Jó éjszakát.

Vihar, 26. X. 903.

A tenger háborog. Az idő még mostohább, mint a két megelőző napon. A víz színe csupa hab és tajték. A hullámok fölesapnak a fedélzetre. A hajó himbál, kalimpál. Verődik jobbra és balra tehetetlenül. Az árbocok inognak, mint az órák ingái. A kormány lánczai nyikorognak, csörögnek. Az egész óriási Victoria sir. nyög mind a mesebeli megsebzett vízi sárkány.

A fedélzeten alig van egy-két utas. A legtöbb beteg. Mások az alsó szalonba zárkoznak. Érttem.

Én írok a dohányzóban. De egy hullám bezúzza az abakot és a váratlan zuhanynyal fölver gondolataimból.

Luncheonnél csak a kapitány és egy-ketten vannak jelen. Délután az ausztráliai újságkivonatokat rendezem. Megtelik egy vastag kötet szerény munkásságom ismertetésével.

Az igazat megvallva, a sajtó mindekkoráig érdememen felül tüntetett ki. Nem volt város, hol egy pár napot töltöttem, hogy az újságok ne közöltek volna hosszú leírásokat működésemről.

Főolvasásaimat, szónoklataimat egész tartalommal közölték. Személyleírásuk pedig még lehetőleg a ruházatra is kiterjedt. Kritikájok megannyi jóakaró elismerés.

Beköttettem a gyűjteményt és majd átaladom otthon mint uti emléket. Anya sohase tartsa túlzottnak a gyermekét illető elismerést.

Reám nézve annyiban érdekes, a mennyiben egy ország, jobban mondva, egy világrész közvéleményét tünteti föl. — Egy földét, a hova váratlanul, minden ajánló levél nélkül, ismeretlenül mint idegen érkeztem — és állásomat saját magamnak kellett kiküzdenem, és azt saját munkámmal megőriznem.

Népszerűsége tenni szert Ausztráliában nem könnyű, de ha sikerül azt kivívni pillanatra, megóvni felette nehéz.

Kétszeresen nehéz, ha a többséggel szemben sok tekintetben eltérő az álláspontunk. Ez esetben csakis úgy lehetséges az, ha nehéz munkával, őszinte meggyőződéssel igyekezünk tovább dolgozni.

Délután írtam. Öt óra felé megpillantjuk a száraz

földet. Steward sziget. Később föltünik New-Zealand partja is. Kopár sziklák. De bealkonyodik, mielőtt az öbölbe fordulhatnánk. Így az éjjel kint töltjük a nyílt tengeren.

New-Zealand.

26. X. 903.

1903. Október huszonhatodikán vetünk horgonyt New-Zealand előtt.

Alkony, ködös idő. Előttünk egy sziklafok körvonala vetődik feketén a szürkületre. A távolból világító torony pislog lustán, álmosan. Ez az első benyomás. Ez az első állomás. A *Victoria* horgonyt vet. Az éjjelt kint töltjük a sík tengeren. Csak virradatkor hajózunk be a kikötőbe.

A kép kétségtelenül sötét, mogorva. De nem tudom miért — reám mégis kellemes benyomással van. Talán a friss, erősítő levegő hat kedélyemre. Vagy a hasonlóság Scotia, Corea és Svédország partvidékeihez. Lehet, hogy a visszaemlékezés oly helyekre, melyeket ismerek — és a hol szerettem időzni — okozza a rokonszenvet.

A jövőről ritkán alkotok képet. Tervezni nem szeretek. Jóslásokat hallgatni, kártyavárat építeni sohasem volt időm.

Még azt sem akarom észre venni, hogy ismét egy új országba érkeztem. Pedig egy ismeretlen kis világrész kapuja előtt állok. Itt vagyok, hova iskoláskorom óta vágyódtam — New-Zealandban.

The Bluff, 27. X. 903.

Hajnalba kötünk ki. Előttünk a hegy oldalait egy pár ház tarkázza. Egyszerű faépületek. A kikötőből széles utcza vezet. Út jobban mondvá, mert két oldalán több az üres telek, mint a porta. Kövezve sines. Sáros. A reggel hideg. Az égbolt még mindig felhős. Az eső szakad. Ez a Bluff. A napot itt töltjük.

De a kevésbé csalogató parti fészek épen nem tesz rossz benyomást reám. Még a borongós időben sem találom visszariasztónak. A zuhogó eső ellenére sem mondhatnám visszatarthatónak.

Szinte haragszom, hogy miért nem találom a Bluffot a déli hemisphaera legkopárabb, legridegebb sarkának.

Félhét. Egy *steward* ver föl. Álmodtam a mi ritkaság. Így fölriadok. Három sürgönyt nyújt át.

Az első a kormányzó, Lord Runfurley szives üdvözte.

A másodikat a kormány küldte: vendégül hív.

A harmadik az érseké.

Csoda-e, ha meg vagyok lepve. Nem természetes-e, hogy a rendkívüli figyelem őszintén meghat.

Hogyan tudták meg, hogy megérkeztem. Nem írtam senkinek. Tervem az volt, hogy ismeretlenül, csendben kötök majd ki. Egy pár hetet a hegyek közt akartam irataimmal és könyveimmal eltölteni. A sajtó sürgönyileg értesült. A tegnapi lapok tudatták jöveletemet. Vége a csendnek és visszavonulásnak. Ember tervel és Isten rendel. Az életbölcészlet egyik alapszabálya, hogy fogadjuk el a változtathatlant de «we must make the best of it».

Nyolcz órakor kopogtatnak cabinom ajtaján. Látogatást jelentenek. Az állomásfőnök hozza a közlekedési miniszter üzenetével a tiszteletjegyet. Egyszersmind ajánlja, ránduljak át a napot Queenstownba tölteni.

Tíz óra. A Bluff állomásán. A főnök fogad. Bevezet kocsimba. Az indulás előtt van időm a sürgönyökre válaszolni.

Invereland mindössze egy órányira terül el. A vonat a tenger partján halad. A vidék lapályos, lankás. A távolban hegyláncz emelkedik. Útközben pár tanya egy mellett állunk meg. Egyszerű, de barátságoso tthonok. Az épületek fából vannak itt is összeszegezve, mint a legtöbb gyarmaton. De mégis maradandóbb benyomást tesznek. A táj jobban emlékeztet az anyaországra. Talán a szépen nyesett sövények okozzák a hasonlóságot.

Féltizenegykor megérkeztünk. Azt hiszem, *Perth* állomása előtt álltunk meg. Az asphalt-járdán egy sereg ember áll. A mint a kocsiablakon kinézek, mást sem látok mint fejeket. Egy sereg fej. És minden főt egy-egy scot sapka takar. Vannak minden színben és minden alakban. De mind tarka. Valamennyi keczkás.

A mint kiérek a főutcára — a hasonlat még erősebben hat. Pedig alapjába véve nagyon eltérő. A túl széles utcák, a házak izlése, az ernyős boltkirakatok: minden ausztráliai. És mégis azt hiszem, ezer és ezer mértföld választ el Melbourne- vagy Sydneytől.

Más első sorban a légkör. De Scotiára emlékeztet bennünket az életmód.

A nép scot. Kifejezése, mozdulatai, vonásai: minden a high landi megmásíthatatlanul. Mintha csak ma érkeztek volna meg. Még a szakadó esőt is magokkal hozták. És az esernyőt itt is csak úgy megvetik, mint szülőföldjük moorjain. Epen olyan vígan sűrögnek-forognak a locs-pocsban, mint akár a halak a vízben.

A zápor zuhog. Az utcát feneketlen sár fedi. Hideg szél fú. De oda se néznek neki. Vig csoportok álldogálnak a sarkokon. Mások alá s fel sétálnak. Sokan a kirakatokat nézik.

Délutánig kísértáltam magamat... az utca pocsolyáiban. Átáztam csontig. És megnézhettem a kis város összes nevezetlen nevezetességeit; templom, víztorony, postaépület a fő látni valók, de minderről nincs mit feljegyezni.

Meglepő és jellemzetes a kishely kifejezése — élete — népe.

Ez az első new-zealandi város benyomása.

Este felé ismét kin vagyunk a nyílt tengeren. A *Victoria* Dunedin felé siet. A társaság megfogyott. Többen szállottak partra a Bluffon.

Az eső még folyton szakad. Víz alattunk és víz fölötünk. Valóságos vízözön.

Dunedin, 28. X. 903.

Közeledünk Dunedinhez. Az eső még mindig szakad. Zimankós reggel. A *Victoria* lassan halad a szűk öböl közepén. Így van alkalmam a két oldalt elterülő külvárosokat szemügyre venni. Többnyire faépületek. De izléses kis házak. Ki vannak festve mindenféle színre. Zöld gyepes kertek középett állanak. A jelleg északi. Majdnem skandináv.

Nyolcz óraker kötünk ki. A hajó a város góczpontjáiig hozott. De mindent szürkés sűrű köd takar. Csak néhány gyárkémény és templom torony válik ki a magasban.

Az utazó társaság mint méhraj özönlik szét. És kik még egy pár óra előtt a közös asztalnál benső barátságot kötöttek — elválnak örökre.

A püspök titkára vár. Ő maga pár száz mértföldre köruton van még. De a mint meghallotta, hogy érkezem, azonnal sürgönyözött, hogy legyek vendége. Sőt maga is még ma este visszatér.

A palota fent áll a dombon. Köröskörül virágos kert

terül. A szomszédban a székesegyház. Távolabb a kolostor és iskolák emelkednek.

Alig öltözöm át, fölkeres az egyik áplán. Már a napi-renddel jó. Hosszú sorozat. Kevés pihenőm lesz estig. Kezdjük a zárdával. Dominicanus nővérek. A rend komoly szelleme mindjárt a kis kápolnába belépve, meglep. Komoly, de nem mogorva, sőt derült.

Aztán bejárjuk az egész házat. Az iskolákat nézzük meg először. Sok növendék. Minden kitűnő rendben. A be rendezés teljesen megfelel a legmagasabb igényeknek.

A zárdából South-Dunedinba kocsizunk. Csinos új templom. Ebéd a plébánosnál. Ebéd után a *Sister of Mercy* zárdát, árvaházat és népiskolát nézem meg. Mindenhol nagyon szíves fogadás vár.

Haza hosszú köruton térünk. Megkerüljük az egész déli félszigetet. Felmegyünk a hegyláncz csucsára. Aztán letérünk a tengerpartra. Elkocsizunk Porto-Bellóig. Vissza az öböl partján jövünk. Dél óta több mint negyven kilométert hagytunk hátra. Volt alkalmam a kis város és környékéről fogalmat alkotni.

Az legjellemzőbb vonás itt is, hogy minden sokkal inkább emlékeztet az ó világra, mint Ausztráliában.

Dunedin — lehetne bárhol az angol szigetszoporton; csak olyan, mint bármelyik nagyobb város Edinburgh táján.

A vidék Dél-Angliát juttatja eszünkbe. Halmos dombos tájék. Csupa zöld legelő és vetéstábla. Mindannyit eleven sövény keríti.

Sok viruló tanya. Megannyi lakályos otthon. Mint említem, minden, a mit látok, sokkal barátságosabb, mint Sydney körül.

A másik jellemző vonás, hogy a kis szigetország intézményei állandóbb benyomást gyakorolnak.

Szilárdabbak épületei és úgy látom viszonyai is.

Meglep, hogy a házak erősebb faluak. A magasságok jobb épületekkel vannak felszerelve. A város maradandóbb jellegű, mint oda át a szomszéd szigetvilágon.

Meglepő az is, hogy minden csinosabb. A kis kertek utjai szépen föl vannak nyesve. A ház homlokzatait új festék fedi. Az ablakok ragyog tiszták. Kedélyes, otthonos minden. Otthonos minden: ez a legjobb kifejezés.

Első percze feltűnik a különbség. Ausztráliában sokszor a nagyobb bányavárosok is mindössze pillanatnyi létűeknek látszanak. A tágasabb otthonok is egyszerűen ideiglenes sátrak. Ha a tulajdonos elég pénzt szerez, oda hagyja. Egyik vagy másik a fővárosban telepedik le. Esetleg Londonban vásárol házat. A bányák kiaknázva, az erdők kiirtva, a gombaszerűleg nőtt helyek mint gombák pusztulnak el.

A vidék betelepítését az első érkező nem tartja kötelességének. Mindössze *kiaknázza* azt. Annak *művelése* egy második nemzedékre vár.

Ha a mai nap első impressióit összegezni akarnám, ezt kellene mondanom. Meglep, hogy mindaz, mi elém tárul állandóbb, barátságosabb csinosabb kifejezéssel bír.

A ház otthona — a föld hazája lett a népek.

Meglep az is, hogy az ellentétet kevésbbé élesek. A különbség kevésbbé sötét. Ha nincsenek amerikai croesusok, viszont a koldus is hiányzik. A vagyon lehetőleg arányosan oszlik meg.

Dunedin, 29. X. 903.

A kolostor kápolnájában. A délelőtti folyamán több dolog van a városban. Elmegyek a clubba is. Megköszönöm a szíves meghívást. Csinos épület. A fekvés még szebb. Magán ház volt. Dunedin legnagyobb szabású magán-épülete. Itt szokta a város szállásolni diszvendégét. Itt laktak az edinbourghi herczeg és családja. Itt vendégelte meg a kormány két év előtt a Yorki herczegi párt is.

Tizenegy órakor a püspökkel falura. A napot Mosban töltjük. Egy alakuló kis város. Reánk nézve az ujan megnyit collegium és seminarium érdekes.

Három év előtt nyílt meg. Az első két papnevelde szigetcsoporton. Mindössze egy tuczat növendék. Ez a kezdet. Még mindez csak fejlődőben van. De maga a tény, hogy ma katolikus papnevelő létesült a gyarmaton, hova alig félszázadja tiltva volt katolikusoknak letelepedni. Dunedin scot város. A presbiteri felekezet hívei kizárólagos tulajdonosok óhajtottak lenni. Anglican gyarmatosok is csak később érkeztek. De még ma is mindössze gyér számmal vannak. Templomuk szerény épület. Az is rendesen üres. A katolikus székesegyház még nincs befejezve. Gazdag gotikus stílusra vall. Terméskő finoman faragva. Ha a két hajó s

absis elkészülnek, kétségtelenül a város legnagyobb egyháza leend.

Délután a vidék ipari nevezetességét, a gyapotgyárat nézzük meg. Az igazgató, egy tipikus scot, vezet körül. A nyers, frissen nyírott gyapjú raktáraktól kezdve a kész harisnyáig, az egész hosszú munkasorozatot megmagyarázza. A gépcsarnokok kivált érdekesek. Száz és száz orsó munkáját alig ellenőrzi egy pár serdülő leány. A gyár ez ideig az ország szükségleteit fedezi csak; a kivitelt mindössze takarókra szorítkozik.

Hazafelé a hegyi út helyett — a merre jöttünk — a lapályon át térünk. New-Zealand egyik leggazdagabb földmívelési határa. Első minőségű talaj, kitünően munkálják. A gazdaság majdnem kerti, akárcsak Belgiumban vagy Hollandiában.

A püspök szíves fölvilágosításokkal szolgál. Magyarázza az utolsó néhány év váratlan fejlődését. A mint mondja, nincs ország, hol a földbirtok arányosabban lenne felosztva, mint New-Zealandban. A kormány határozatából egy bizonyos területen fölül nem birhat magántulajdonos. A régi nagy birtokokat a kormánynak van joga megvásárolni és részletekben adja ismét el. Ily módon igyekeznek a sziget jólétét és benépesítését lehetővé tenni. A kormányzat, — hogy úgy mondjam — patriarchalis. Így például a vasutak minden föld művelésére szükséges árut ingyen szállítanak. A forgalmi felesleg pedig az árak leszállítása alakjában térítődik vissza a lakosságnak.

New Zealand a világ legdemokratikusabb országa. Törvényhozói a népből válnak ki. Alkotmánya első sorban a nép érdekeit képviseli. A törvények nemcsak pártfogolják, hanem dédelgetik, kényeztetik is a napszámost.

Nyolcz óránál többet dolgozni nem szabad. Nyolcz órakor harangszó jelzi a kezdetet, délután öt órakor harangszó fejezi be a napi munkát. Többet tenni nem szabad. A melyik gyárban vagy ipartelepen a heti munka meghaladná fejenként a negyvennégy órát, a tulajdonost, a munkaadót szigorú büntetés sújtja.

A városba érve, éppen ötöt ver a toronyóra. Az utcázan seregestül jönnek a napszámosok. Ki az üzletekből, ki a gyárakból. Megannyi egészséges piros pozsgás alak. Föl-

tűnik, milyen erős, izmos emberek. Mintha majdnem túl lennének táplálva. Ruházatok csaknem keresett. A déli város mentén mindenfelé sok gyárat és ipartelepet látok. Husfagyasztók, timár, posztó és gyapotáru gyárak váltakoznak. Noha New Zealand mindenekelőtt földmivelő ország, házi szolgálatait nagyjára saját maga fedezi.

Az estét Pater Clearynél töltöm. Az *New-Zealand Tablett* szerkesztője. Sokat utazott. Sokat látott. A *Tablett* az egyedüli hirlap e szigeteken.

Dunedin, 30. X. 903.

A székesegyházból egyenesen lesietek a városba. Több teendőm van. Az utcák elég élénkek. Egy pár jó bolt is van. És sok a jól öltözött járókelő.

A délutánt iskolalátogatással kezdem. Több száz fiú fogad. Kórusokat énekelnek. Szavalnak stb. Soha erősebb, egészségesebb ficzkókat nem láttam.

A második állomás a nagy állami iskola. Pompás épület. Kitűnő berendezés. Gazdag felszerelés.

A harmadik látogatást a városi kórházban teszem. Jobbat még nem láttam, mióta útra keltem. Fénymázás falak. Üvegfelszerelés. Ragály- és pormentes butorzat.

Negyedik pihenőm a muzeumban van. Kivált érdekesek New-Zealand kihalt állatjainak csodás gyűjteménye. Az óriási moa, giraff magasságu madár stb. Van egy moa tojás is. Az egyedüli ismert példány.

Végre még a *Tablett* nyomdáját keressük fel. Megnézem az új soros betüöntőt, amerikai sajtót stb. Mindez jóllehet nem új — de fogalmat ad a *Tablett*, milyen előrehaladt szerekkel dolgozik.

Hosszu vándorlás alatt bejártuk a város legtöbb részét. Halmos, változatos a talaj. Sok a szép pont. Számos a festői kilátás. Az épületek nem nagyok, kivált a magánházak szerények. De mindannyi kitűnően van gondozva. Mindannyit gondozzák. Jómódról beszél minden. Szegénység, épen úgy, mint dúsgazdagság, ki vannak küszöbölve. Részint a természetes viszonyak, részint óvszabályok, törvények következtében.

Dunedin a socialisták mintavárosául szolgálhatna.

Gróf VAY PÉTER.

A HALÁSZBÁRKA.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

XI.

A *Graciosa* ezalatt Alger felé haladt.

De a szél gyöngé volt, sőt koronként meg is szünt, úgy hogy egy egész napba telt a valenciai öböl átszelése és az éj beálltakor érkeztek a San Antonio fok tájára.

A bárka körül, mint valami tüzes halak tánczoltak a világítótorony izzó sugarai, melyeket a rezgő hullámok hol megtörtek, hol elnyujtottak. A fok már bontakozott óriáis hegyes sziklafalával, melyet a viharok megdolgoztak, meg is barnítottak; még távolabb, benn a szárazföldön, a komor Mongó meredt az égnek, lejtőinek végtelen sorával, mint egy nagy, sötét folt a roppant kékségben.

Most a szabad tenger tárult ki a bárka előtt; Algeria egyenes útjára tértek.

A rector a hajó tatján, a kormányruádnál ülve, a fok sötét tömegét nézte, mintha tájékozódni akarna; és ugyanakkor egy öreg iránytűre sandított, a melyet nagybátyja kölcsönzött neki s a melynek sötét üvegén visszaverődött a bárka kis lámpásának fénye.

Tonet mellette ült és tapasztalatával segített neki. Az egész legénység közt ő volt az egyetlen, a ki megtette az algeri utat.

— Könnyű az út s olyan szépen el lehet menni rajta, akár egy szekérúton. A fok mellé érve, délnyugatnak kell

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 373., 374. és 375. számában.

kormányozni s azontúl csak hagyni kell a *Graciosát*, menjen egyenesen előre, ha a szél is kedvező.

A rector két kézre fogta a kormányrudat; a bárka kanyarodott egyet és sóhajtott hozzá mint a beteg, mikor a másik oldalára fordul; a ringó hullám, mely eddig a bordáját paskolta, most szembe fordult vele, úgy hogy a hajó lassan megingott és bugyborékol a fehér hab a sötétben; a világító torony pedig hátra került és pirosuló fénye a hullámbarázdákon halt el.

E művelet után nem volt más tennivaló.

Tonet elterült az árbocz tövében; vánkosa egy kötél-csomó, takarója egy darab vitorlavászon volt.

Pascualó majd a kormánynál marad az éjszaka első felében; azután fölváltja a testvére reggelig.

A rector volt tehát egyedül ébren a *Graciosán*; a többiek aludtak és a víz csobogása mellett is hallotta horkolásukat, szinte a keze ügyében.

Ez az ember, a ki a tengeren mindig elfogulatlan volt, sőt zord időben is kivetette a hálót, nem tudott szabadulni bizonyos nyugtalanságtól, mikor egyedül volt. A birtokos gondjai kezdték gyötörni. A vállalat aggodással töltötte el. Hogyan végződik majd ez a kaland? Kibír-e a *Graciosa* egy erősebb szélrohamot? Nem tartóztatják-e fel őket a vámnál, mikor visszatérnek Spanyolországba a rakománnyal?

És mint egy apa, a ki rebegve figyel, számlálja beteg gyermekének köhögésrohamait, érverését, olyan feszülten hallgatta az ócska bárkának fájdalmas recsegesét és úgy szenvedett, mintha belőle csalta volna ki a fájdalom ezeket a sóhajokat.

A levegőbe nézett, a vitorla csúcsa felé, a mely alulról tekintve, mintha felhasította volna a mennyböltöt, a hol számtalan sok résen szűrődött át a végtelennek sziporkázó ragyogása.

Az éjszaka nyugodtan telt el és a nap apró piros felhők közt kelt föl és oly meleg volt, mintha már augusztusban lettek volna. A vitorla úgy rezgett, mint egy madár szárnya s alig egy kissé dagasztotta az a langyos fuvalom, mely megsimogatta a tenger csillámló felületét, — ez pedig kékes és sima volt, akár egy velencei tükör.

A partot már nem lehetett látni.

A fedélzet hátuljánál két halvány rózsás folt tűnt föl a láthatáron s oly könnyűek, akár a reggeli köd. Tonet megmutatta társainak s meg is magyarázta nekik, hogy ezek Ibiza és Formentera szigetei.

A *Graciosa* lassan haladt előre a békés vizek tágas körében, a melynek határán, zavaros pontok alakjában lebegtek a gőzhajók fehér füstfelhői. A bárka oly lomhán ment, hogy alig verte fel a hullámokat bordái körül; akárhányszor a vitorla ernyedten lógott az árboczon, alsó sarkával söpörve a padlót.

A *Graciosa* fedélzetéről a tengeralatti mélységekben veszett el a szem. A felhők s maga a bárka mesésen tükröződtek vissza a kék fenéken. A halak serege, mintha megannyi tündöklő ónlemez lett volna, ideges gyorsasággal siklott tova; iromba delűnek játszottak ott, dévaj gyermekek módjára, ki-kiútve a vízből furcsa orrukat és csillogó porral tarkázott fekete mellüket; a repülő halak, a tenger lepkei, verdestek szárnyukkal, majd visszamerültek a vizek rejtelmébe, néhány percznyi légi élet után. És ezer meg ezer csodás lény, — phantastikus alakban, leirhatatlan színekben, tarka mint a tigris, vagy fekete és gyászos, marcza és óriási, vagy apró és fürge, nagyfejű és vézna testű, vagy kisfejű és puffadt hasú — hemzsegett, nyüzsgött az ócska bárka körül, mintha amolyan mythologiai hajó lett volna, a melyhez a tenger istenségei járultak kíséretül.

Tonet és a két matróz felhasználták a szélsendet, hogy kivessék a horgot.

A hajó orránál a matrózinás ügyelt a kályhára, a melyen az ebéd főtt. A tatnál a rector sétált; a láthatárt nézte és dühöngött a szélsend miatt. Ha nem állt is meg a *Graciosa*, de mintha egy helyre lett volna szögezve.

A távolban egy goélette látszott, mely leeresztett vitorlával, a szélsendtől visszatartva, nyugatra állt a foktól s talán Maltába vagy Suezbe igyekezett. A láthatár vonalán nagy, nehézkes, széleskürtös gőzösök mozogtak, benn egészen a hajóraj sorában: ezek gabonaszállító hajók voltak, melyek a Fekete-tengerről jöttek és a Gibraltári-szoros felé tartottak, gyomrukban Déloroszországnak dús aratásával.

A nap a zeniten állt. A víz ragyogott az izzó fényár-

ban: a levegő olyan forró volt, akárcsak nyáron; a bárka fedélzetén égő fa módjára recsegték, pattogtak a deszkák.

Mikor elkészült a reggeli, a hajósgazda és a matrózok leültek az árbocz alá, a vitorla árnyékába és kanalazni kezdtek a fazékból. Az ingüket kigombolták, az izzadság csak úgy csurgott róluk, elbágyasztotta őket ez a fojtó szélcsend. Kézről-kézre adták a butykost, hogy megöntözzék száraz torkukat; és olykor a legénység kíváncsian nézte a tengeri madarakat, melyek a víz színét söpörték szárnyukkal, mintha félték volna felemelkedni a nyomasztó atmosphaerába.

Reggeli után a matrózok úgy ültek egy darabig zsibbadtan, tétova szemmel, a részeg emberek bambaságával; pedig inkább a naptól, mint a bortól voltak részegek. Majd lementek aludni a kuczkóba, az öreg jármű hajóközébe: egymásután osontak le a csapóajtón és végignyultak a nyirkos deszkákon, melyek csak úgy recsegték a legkisebb rázkódásra.

Az est meg az éjszaka minden esemény nélkül telt el. A harmadik nap reggelén felfrissült a szél és a *Graciosa* — mint a telivér öreg ló, mikor érzi a sarkantyút — neki rugaszkodott és ívben ugrált a redős hullámokon.

Déltájban füstfelhőket vettek észre a tenger túlsó peremén; és kevéssel rá a bárka legénysége haranglábakhoz hasonló árboczokat, vártornyokat, világosszürke, lebegő kastélyokat látott méltóságosan fölbukkanni a láthatár zöld övéen, egy ezer meg ezer ember lakta várost, kormos felhőbe burkolva s a mint közelebb ért, szeszélyesen változtatta alakját: hol egyetlen tömeggé olvadt, hol szétszóródott az egész tengeren, mint egy leviathan csapat, mely láthatatlan uszonyaival verdesi, csapkodja a vizet. A földközi tengeri francia hajóraj volt ez, mely most gyakorlatozott.

Közel voltak tehát Algeria partjához.

A rector meg a többiek álmélkodva, ijedten bámulták ezeket a hajókat. — Recristo! Milyen csodákat tudnak művelni az emberek! E hajók legkisebbje — az a fehér cannonnière, mely fekete zászlaival és léggömbjeivel ott czirkált a többi hajó közt, jeleket osztva nekik mint egy hadvezér, mikor a csapatait felállítja — csak hozzáérjen a bárkájukhoz s az izzéporrá törik. Meg ott vannak azok a

hosszú, fekete, kerek gerendák, a melyek a tornyok ablakában fintorgatják orrukat: mi lenne belőlük, ha valamelyik szörnyetegnek kedve szottyanna elbódülni?

És a csempészek olyan szorongással és tisztelettel néztek a hajórajt, mint az utczakölyök a helyőrség felvonulását.

A pánczélosok eltávolodtak s nemsokára elmosódtak a láthatáron, nem hagyva más nyomokat maguk után, mint fehér gőzbóbítákat, amelyek szintén hamarosan széteszlottak a végtelen kékségben.

Délután négy órakor úgy homályosan láttak kidomborodni valami árnyékot, mely egy bálna ívelt hátához hasonlított.

Föld volt ez árnyék, még pedig — mint Tonet jól emlékezett — a Mala Dona fok, a part előőrse. És balra volt Algeria.

A szellő egyre hűvösebb lett; a vitorla keresztbe feszült a meggörnyedt árboczon; a hajó orra le és föl hajlongott, mintha illően köszöntené a kettészelt víz bugyborékait, melyek befecskendezték hinárral; és a *Graciosa*, recsegetve, széttörlve bár, gyorsan haladt előre, mint az agyoncsigázott barom, mely utoljára ránt egyet a szekéren, mikor érzi az istálló meg a pihenés közelségét.

Már közelgett az alkonyat; és most a Mala Dona oldalain, melyeket ködbe vont a távolság, új földek körvonalát lehetett látni, alacsony halmokat, tele fehér foltokkal: ezek házcsoportok voltak.

A bárka egyre gyorsabban siklott tova, mintha vonzaná a part; csakhogy azt hitte volna az ember, hogy ez a part mindegyre hátrál, mint azok a mesebeli országok, a melyek annál jobban távolodnak, minél inkább siet feléjük az utas.

Az éjszaka beálltakor a *Graciosa* hátat fordított a Mala Donának és délkeletre kanyarodott. Egy kis hullám a hátára kapta a bárkát, mely vigan szökelt a tengerpart felé.

A gyönyörű türkisz kék égen fölbukkant a mart csipkézett profilja. A föld forró lehelletet árasztott, mely mintha valami sajátságos illattal áztatott rejtelmes oduból tódult volna ki. A hold is fölkelt, most volt első negyedében: igazi holdja a legendás Keletnek, olyan keskeny, olyan görbe szarvú, mint az, a mely a próféta zászlaját vagy a minaretek kupoláját díszíti.

Most már elmondhatták, hogy Afrikában vannak.

A *Graciosáról* hallották a tenger moraját a sziklák alatt, a mórok kiabálását a mezőségen, látták az apró világokat a partmenti falvakban, és egészen benn, a hegláncz legvégén, azon a helyen, a hol a tenger egy szeszélyes kanyarulattal szinte a szárazföld belsejébe hatolt, néhány vörös pont tündökölt vakító ragyogással.

Ez Alger volt, egy kis hegyfok mögött.

Még három óra kellett, hogy oda érjenek.

A világosság nőttön-nőtt, mintha a földből mindenütt szentjánosbogarak keltek volna ki egyszerre. Nagyon sokféle fény volt ez, színben, erőben különböző. Százával volt olyan, a mely kigyózó vonalban egész hosszú utat irt le a part mentén.

Végre még egy nagyot feszült a vitorla, megkerülték a hegyfokot — s feltűnt a város.

Tonet kivételével az egész legénység elámult erre a látványra. — Recristo! Már csak ezért is érdemes volt megtenni azt az utat. A Grao meg a kikötője kismiska ehhez képest.

Tágas révbe jutottak, sötét, álló vízbe, s ennek hátterében kitárult a kikötő zöld és vörös lámpáival, a melyek a bejáratot jelezték.

A kikötő mögött kapaszkodott a város a domb lankáján; fehér volt a sötét éjszakában is és számtalan fénykoszorú ékesítette, mintha valami ünnepet ülték volna ott nagyszerű kivilágítással. — Valóságos gázpazarlás! — A bibor sugarak barázdát szántottak a kikötő vizén, mintha a halak tűzijátékkal mulattak volna odalenn; ragyogtak a vörös lámpások az árboczok erdejében, a melyek némelyike csupasz volt, a kalmárhajók egyszerűségével, másokat árboczkosarak, kartácságyúk díszítettek; odább meg a rakparton, az alsóbb városban, mely már egészen európai, föl lehetett ismerni a zenés kávéházak homlokzatát, a nagy áruházakat, a melyek valóságos fényárban úsztak, a boulevardokat, melyeket a tömeg fekete tolongása, meg a keresztül-kasul száguldó, világos vászonernyős apró fogatok élénkítettek.

Ezer meg ezer különféle zaj jutott el a bárkáig, vegyesen, összezavarva, megszaggatva az éjjeli szélben: concert zene, a takarodó harsonája, az utcákon nyüzsgő tömeg

lármája, a tömlőhordó arabok kiabálása a kikötőben: egész mozgalmas élete egy exotikus és kalmár nagy városnak, a mely napközben a legundokabb galádsággal lohol a pénz után, hogy az éj beálltakor dühöngő étvágygyal vesse magát a gyönyörre.

Pascualónak, mikor fölocsudott ámulatából, eszébe jutott az ő ügye. Visszagondolt nagybátyja utasításaira és mialatt a matrózok bevonták a vitorlát, hogy a sík vízre evezzenek, meggyújtott egy kátrányos sodronyvéget és megcsóválta a feje fölött ezt a pirosuló fáklyát, háromszor dugva egy vászondarab mögé, a melyet a matrózinak tartott. Többször ismételte meg ezt a jelet, szemével a part legsötétebb részére meredve.

Tonet meg a többiek kíváncsian lesték műveletét.

Végre piros tűz csillant föl a szárazföldön: a «raktár» emberei feleltek és a rakománynak csakhamar meg kellett érkezni.

A rector megmagyarázta eljárásának előnyeit. Sohasem szabad a kikötőben berakodni. Mariano bácsi tapasztalásból tudta, hogy van ott sok «légy», a ki kész megsürgönyözni Spanyolországba a bárka nevét és anyakönyvi számát, hogy ők is részt kapjanak a lefoglalt holmiból. Legjobb a szálitmányt künn rakni a hajóra, éjjel, a sötétben; aztán, mielőtt megvirrad, kibontani a vitorlát, mielőtt bárki is észrevette volna az embert és visszaevezni a spanyol partokra, a nélkül, hogy valami híradás jutott volna oda.

Akkor aztán találja ki valaki, mit viszünk a hajóközben.

És a mamlasz csempész röhögött vélt furfangján, miközben magában egyre csodálta bácsija okosságát, a ki ilyen jó tanácsokat adott neki.

Míg a hajósgazda a rakomány érkezését várta, folyton a part sötét részére meredve, a hol az a vörös tűz fénylett, Tonet meg a matrózok a hajó orrán ülve, lábukat a tenger fölött lóbálva, vágyakodva szemlélték a kivilágított várost.

Rosario férje jól emlékezett azokra a napokra, melyeket itt töltött és elbeszélte bámész társainak vidám kirándulásait Algerben. Ujjával mutogatta a házakat, a melyeken roppant, gázfényes czégtáblák kevélykedtek s a melyeknek sugárzó ablakaiból fülsértő zene és zsongó moraj hangzott

ki. — Haj, kérem, hogy mulatott ő ezeken a helyeken! — És a hajósinas, füléig húzva száját, a kamasz vágyak fényével szemében, már látni vélte a félmeztelen énekesnőket, óriási csipkealapjokban, a mint ott ugrálnak a szinpadon és ütemre rázzák hasukat, csipőjüket.

Az a nyilegyenes utcza ott a rakpart hosszában — boltívek végtelen sora, mindegyik alatt egy-egy gázlámpával, úgyhogy az egész egy templom aljához hasonlított — a boulevard de la République volt, csupa nagy kávéházzal tele, a hová katonatisztek járnak absinthe inni s egy asztalnál ülnek velük a tornyos turbános, gazdag mórok, meg a piszkos, de finom selyemtunikás zsidó szatócsok. Aztán voltak ott még más utcák, szintén boltívekkel és pompás árúházakkal diszitve; aztán ott volt a Place du Cheval*) a nagy mecsettel, a hová azok a szurtos arabok mezítláb lépnek be Mohamed tiszteletére, míg ott fönn, a kis torony csúcsán, melyet a bárkáról is látni lehetett, egy turbános bácsi csoszogott és ordított némely órákban, mintha elment volna az esze.

Minden utczán remekül öltözött hölgyekkel lehet találkozni, a kik finom illatot terjesztenek maguk körül és úgy tipegnek mint a libák és *mercí*vel felelnek minden udvarias szóra; katonákkal, a kik olyan csuklyát hordanak, mint a datolyaárúsok és olyan bő nadrágot, a melyben egy egész család elférne; minden országbeli emberekkel, előkelő családok tagjaival, a kik azért szöktek ide, mert vaj van a fejükön; és mind a két kapunál van egy bolt, a járdára kirakott asztalokkal, a hol tele pohárral mérik az absinthe.

Tonet mindezt látta és le is írta a többinek, hadonázva, kacsingatva s alkalomadtán oly bohókás arczjátékkal fokozva szavai hatását, hogy a hajósinas a hasát fogta nevetésében.

Hát az a magas város, a hol a mórok laknak? *Redéu!* Azt volna csak érdemes látni! Emlékeznek-e arra a sikátorra, mely ott van a piacz mellett, Graoban, s melynek két falát eléri az ember a könyökével? No hát ez még nagyon tágas utcza azokhoz a farkascspadákhoz képest, a

*) Másként Place du Gouvernement, melynek közepén Orléans hercege lovasszobra áll.

melyek ott keresztesződnek a felső városban, messze kiugró fedeleikkel, hogy majd az utat is elzárják és piszkos árkaikkal, a melyek vize lecsurog a lépesőkön. Erőt kellett gyűjteni minden útbaeső csapszékben, ha az ember föl akart kapaszkodni az ilyen utcákba; és az orrot is be kellett fogni a piszkos butikok előtt, a melyeknek küszöbén ott guggoltak azok a zsvány arabok, pipázva és tudj'isten miket morfondérozva kutyanyelvükön.

Itt igazán férfiasan lehetett élni és az ember olcsón megtömté a hasát a nyomor napjaiban. A kinek jó gyomra volt és nem utálta a kókuszdiót olyan kézből, a mellyel imént a lábát vakarta meg árusa, kaphatott egy reálért egy tetézett tányérral, meg két piros tojást olyant, mint a husvéti tojás, és ihatott kávét is egy sajkanagyságú csészében, valamelyik arab kávéház divánjára heveredve, a hol egy fuvola meg két bask dob hangja mellett szunnyadt el.

Szóval a dinom-dánomból kijutott bőven. Akadnak jószívű kis mór leányok, a kik rendelkezésére állnak mindenkinek. Az arczuk ki van pingálva, a körmük kékre festve, a mellük furcsa rajzokkal tetoválva; ott állnak ajtajuk küszöbén s onnan hívják be a járóelőket. Vannak nagy szercesen leányok a fürdőkben, a kik rátok mosolyognak buldog szemükkel s ajánlkoznak, hogy megkennek fürdés után — no a kezük is épen arra termett. És *rediel!* vannak még mások, nyárspolgárasszonyok, a kiknek olyan pufók az arca, hogy csak az orruk meg a szemük látszik ki belőle; bő bugyogóban járnak s a mantillájuk alól kilátszik rövid arany zekéjük, a karjuk olyan, mint egy ékszerkirakat s a mellük is tele van csupa apró éremmel meg félholddal.

És micsoda szemek, gyerekek! Micsoda idomok! Sohasem felejt el — mondta — egy köpczös néger asszonyt, a kivel a felső város egyik sikátorában találkozott. — Mit akartok? Már én ilyen vagyok, nem tehetek róla. — Hát megcsipte bő bugyogójánál, a mely üresnek látszott, pedig valami kőkeménységet talált benne. Az asszony felvisított, mint a patkány; nosza arra rárohant tiz, húsz nagy, mocskos ördög, irtózatot gyiklesőkkel. Arra ő meg a két barátja, a ki vele volt, kést rántottak s a zuávoknak kellett őket szétválasztani. Mindjöket bekisérték a dutyiba. Ott hűsöltek két napig, akkor a konzul kieresztette őket.

A matrózok mohón hallgattak rá és szájtátva bámulták fölénýt; és míg kaczagva élczelődtek a néger asszony kalandján, Tonet fásultan nézegette lábait s felsóhajtott:

— Haj, haj, abban az időben vitézebb is voltam!

Egyszerre nagyot kiáltott a hajósgazda.

Valaki elhagyta a partot és arra közeledett. A vörös fény perczről-perczre nőtt és halk evezést hallottak, mintha egy nagy kutya úszott volna a bárka felé.

Ez a «raktár» gőzös dereglyéje volt. Egy marczona, szőke bajuszos, kék sapkás legény ugrott a *Graciosa* fedélzetére és az afrikai kikötők korcs jargonjában, mely az olasz, francia, görög és catalan nyelv keveréke, beszámolt a rectornak küldetéséről. — Idejében megkapták *mosiú* Mariano értesítését Valenciából; vártak a mult éjszaka óta; megismerték a jelet és a szállítmány ott van, csak föl kell rakni minél előbb: mert noha a francia urak úgy tesznek, mintha szemet hunynának, mindig jobb az ilyen ügyeket sürgősen elintézni.

— Dologra! — kiáltotta a rector. — A hajóra a szállítmánynyal.

És a kis gőzösről, melynek kéménye alig látszott ki a csomagok közül, egymásután átkerültek a barkedőre a kátrányos vászonba burkolt nagy málhák, melyek orrfacsaró büzt terjesztettek. A két bárka egymáshoz simult s így az átrakodás könnyű szerrel ment. A kitárt csapóajtó elnyelte a málhákat s minél előbbre haladt a művelet, annál mélyebbre rogyott a *Graciosa* és tompán nyögött is, mint a türelmes barom, mikor sok terhet raknak rá.

A szőke fűtőlegény növekedő meglepetéssel nézegette a barkedőt.

— Hogy birhatnak ki ezek a rossz deszkák ekkorra súlyt?

De a rector a mellét verte, mintha ezzel akarná erősíteni ingadozó meggyőződését, miközben így felelt:

— De kibírják ám és elviszünk mindent. Egy málhával se kevesebbet! Isten és a Graoi Krisztus segedelmével remélem, hogy kiszállítom rakományomat holnapután éjszaka Cabañal partjára.

A hajóköz megtelt s a többi málhát a korhadttal fedélzetre halmozták, fatuskókkal, kötéllel támasztva a korlát-hoz, hogy a tengerbe ne essenek.

— Jó szerencsét hajósgazda! hadarta a szöke legény, megemelve sapkáját és jól megszorítva a rector kezét.

És a kis gözös elpöfékelt.

XII.

A *Graciosa* kibontotta vitorláját és nyugatnak indult, hátat fordítva a városnak, melynek fénye lassanként kialudt.

A rectornak elszorult a szive. Csak Isten meg ne feledkezzék róluk és deret ne küldjön rájuk! Még szép időben is valóságos csoda volt, hogy ez a bárka fentarhatta magát a tengeren, noha majd a széléig merült le, lomhán mozogva s oly lassan emelve föl orrát, hogy a hullámok, ha még olyan gyöngék voltak is, becsaptak a fedélzetre, akárcsak viharos időben.

Tonet pedig — hiszen ő nem ismerte a tulajdon szülte gondokat — élczeket faragott a barkedőre, a mely — mondta — olyan, mint egy kis torpedó, melynek fedélzete a víz színén úszik.

Pitymallatkor a *Mala Dona* fok elmosódó körvonala mutatkozott hátul; és a bárka csakhamar kiért a nyílt tengerre.

Arra a rakodásra, mely olyan egy-kettőre történt, a kikötővel szemben és az éj sötétjében, Pascualo csak úgy emlékezett, mint egy álomra, most, hogy megint a Földközi tenger közepén látta magát, minden föld nélkül a láthatáron. De eloszlatták kételyeit a málhák, a melyeken a nagy munkában kifáradt legénység aludt; és ott volt még döntő bizonyosságul az agyonterhelt, szegény *Graciosa*, mely oly nehézkesen haladt előre, mint egy teknősbéka.

Az egyetlen dolog, a mi megnyugtatta a rectort, a kedvező idő volt. A szél jó, a tenger szép; ily föltételek mellett a bárka elmehetett Valenciáig.

A hajósgazda most kezdte megérteni, mekkora vakmerőség volt ilyen dióhéjban nekivágni ennek az útnak. És bárha alig ismerte a félelmet, ismételten az apjára gondolt, erre az elszánt tengerészre, a ki úgy tréfált a tengerrel, mint egy nyájas jó baráttal, hanem aztán egy napon a tenger el is nyelte a barkedőjével együtt s úgy szedték fel a parton rothadó hulláját.

A *Graciosa* minden akadály nélkül vitorlázott másnap hajnalig.

Az ég borús volt.

A víz fölszine össze-összerázkódott: a San Antonio fokot köd takarta; a Mongó alját két felhő öv vágta el, úgy hogy csúcsa látszólag a levegőben lebegett.

A *Graciosa* nagy recsegéssel fordította meg a farát; a felduzzadt vitorla szinte a hullámokat söpörte; gyorsított menetben haladtak.

Az ég haragos külseje gondolkodóba ejtette a hajósgazdát, mert éjszakaig kellett várni, hogy kirakják a szállítmányt.

Egyszerre a rector otthagya a kormányrudat és talpra ugrott.

Szeme merőn tapadt egy vitorlára, mely a mart szürke háttéréből bontakozott ki. — *Futro!* Nem csalódott: jól ismerte ezt a járművet. Ez a vám egyik naszádjá volt, mely ott czirkált a fok előtt és leskelődött. Valami spiczli bizonyosan besugta Cabañalban, hogy a *Graciosa* nem halászni ment a tengerre, hanem másért.

Tonet izgatottan nézett bátyjára. De ez föltalálta magát. Van még idejük; vissza kell menni a felső tengerre. És a *Graciosa*, megváltoztatva útirányát, elinalt a foktól és északkeletnek fordult.

A szél is segített neki és a bárka fürgén szelte a hullámokat, minden perczen lemerítve nehéz dongáját.

De majdnem ugyanakkor a naszád is ebbe az irányba tért, hogy a bárka nyomába eredjen.

A vámos dereglye jobb és könnyebb volt, de jó nagy volt a távolság is közte meg a *Graciosa* közt; és a rector elszánta magát, hogy csak fussanak, egyre fussanak, ha mindjárt a világ végére jutnak is, és ha a tenger előbb el nem nyeli az ócska gitárt, terhével együtt.

Délig tartott az üldözés; ekkor kétségkívül Valencia magasságában voltak.

De egyszerre a naszád egy hátra-arcz fordulóval vissza-indult a szárazföldnek.

A rector fejtörés nélkül kitalálta a finánczok szándékát: mivel az idő nem volt megbízható, a naszád inkább került egyet, mert úgyis tudta, hogy a *Graciosa* előbb vagy

utóbb visszatér a parthoz, hogy lerakja málháit. «Ha már megadták nekik ezt e haladékot, ezer köszönet! És most, gyerekek, az a fő, hogy elbujjunk valahová, mert ilyen időben nem való a nyílt tengeren maradni s kivált ilyen lélekvesztőn. Lantoljunk Columbretasba, ez a tisztességes hajósgazdák menhelye, a kik kénytelenek a nyílt tengerre evezni, mert szívesen lendítenek az üzleten.»

És este kilencz órakor, a midőn a sápadt, háborgó víz örülten magával ragadta a *Graciosát*, a bárka a világítótorony fénye után igazodva, bevezett a Columbreta Mayorba. Ez egy kialudt vulkán, melyet megrongált a hullám, meredek sziklák félköre, a melynek egyik végén áll a világítótorony, az örök lakásával, a közepén pedig egy kis tócsa-szerű öböl van, a hol mindig csöndes a víz, ha csak a keleti szél nem fuj.

Ez a szigetekske amolyan iromba, görbe fal, a melyen nincs egy hüvelyknyi sík föld; megszenesedett, kopár szirtek kietlen öve; átkozott talaj, a melyet kikezd a sós levegő s a mely egy nyomorult cserjét sem tud eltáplálni; egy sziklazátony, a hová az ár, viharos napokon, mesés magasságból szór le gömbölyű kavicsot, halcsontvázat.

Odább, jókora területen, elszórva oszlanak meg a Columbretas Minores, a Foradada, mely úgy bukkan ki a vízből, mint egy tengeralatti teplom íve, meg a többi szikla, meredek, óriási, hozzáférhetlen csúcsok, mintha egy tengerbe temetett, történelem előtti szörnyeteg ujjai volnának.

A *Graciosa* horgonyt vetett az öbölben. Senki sem jött le a világítótoronyból az igazolására. Az őrség hozzá volt szokva a tengerészek titkos látogatásaihoz, a kik azzal a vágygyal menekültek erre a magányos szigettengerre, hogy senki se törődjék velük.

A bárka emberei látták a kiugró ponton a hajlékok fényét; a szél olykor emberi szavakat sodort feléjük; de ez épp oly kevésbé érdekelte őket, mint a sirályok ezrei, a melyek a szirtekre telepedve keservesen visongtak.

Kivül a szigeten, a sziklafal külső oldalán, a háborgó tenger morajlott; de a hullámok, miután elrohantak a meredek hosszában, lecsillapodtak az öböl nyílásánál.

Mikor megvilágosodott, a rector kiszállt a szárazföldre és a gránitba vágott csigalépcsőn fölmászott az oromra és

szétnézett a sziget meg a távoli part közötti tágas területen, már a mennyire a ködös idő miatt lehetett.

Nem látott egyetlen vitorlát sem.

De azért nem volt nyugodt; félt, hogy mégis felhajszolják ezen a helyen, a melyet a csempészek buvóhelyének ismertek.

Sejtette, hogy az a naszád előbb-utóbb utána jő a Columbretasba; hanem minden merészsége daczára sem bátorkodott visszaevezni a tengerre rozszant bárkájával. Az élete még hagyján; hanem az a rakomány, mely összes vagyonát képviselte!

A birtokos önzése elhatározásra ösztökélte.

— Csak a tengerre, ha mindjárt a czápáké lesz is az a finom algeri dohány! Inkább, mintsem azok a tolvaj finánczok kaparítsák meg azt, a mi úgy sem az övék!

És mihelyt a legénység megette levesét, a *Graciosa* kievezett az öbölből, ép oly titokzatosan, mint a hogy jött, senkitől el nem búcsúzva s a torony tövébe gyűlt örök kíváncsi tekintetétől kísérve.

Micsoda idő! A tenger elemében volt. A *Graciosa* majdnem függélyesen siklott fel egy-egy hullám tetejére, hogy legott hanyatthomlok zuhanjon vissza a sötét mélységbe, a hol talán a Halál leselgett, prédára éhesen.

Minden egyes rohamra porfinom vízfelhő csapott át a korláton, elárasztva az egész fedélzetet; a málhák viaszkos vászna tele lett hinárral; a legénység csuromvizesen kapaszkodott, a mibe tudott, hogy le ne vegye lábáról az ár sodra.

Még Tonet is sápadozott és a fogát csikorgatta. Más bárkával még hagyján! De ezzel kész örültség volt ott hagyni a szigetet.

A rector nem akart hallani semmit. A veszély még nagygyá növelte ezt a pufók ördögöt. Széles papos arcza mosolyogva fogadta a tenger legdühösebb rohamait; kipirult, ökreendezett, mintha csapszékből jött volna, vidám vásári áldomás után; iromba keze görcsösen kapaszkodott a korlátba; zömök teste nem rendült meg a legirtózatosabb lökésekre sem, a melyek a bárkát úgy megrázták, hogy felhördölt bele, mint a haldokló. Sőt tréfált is a zshivány, azzal a mamlasz képével, a melyen annyit élezelődtek Cabañalban.

— Kutyabaj, *recordons!* Nem kell orrolni érte. Még nem áll tótágast az öreg kordé. Erről ismerik meg a bátrakat, nem a kocsmai szájhösködésről... No most vigyázz!... Bromm!... No ez is megvolt. Ha még nagyobb jó, hát mondanak egy *Putert* a graoi Krisztushoz és becsukják a szemüket. Hiába, itt lenn van a pokol: odafönn se nem eszik, se nem dolgozik az ember, egyszer úgyis csak meghal; és ha már meg kell halnia, hát akkor is jobb, ha a czápák falják fel, mert azok vitéz állatok, semhogy a férgek emészszték meg, mint a dögöt... Vigyázz! Most jön egy másik!...

A rector kifejtette cimboráinak összes bölcseségét, a mit a Borrasca tata iskolájában szedett magába inaskorában.

De csak egy hallgatott rá, a matrózinas, a ki kékült, zöldült rémületében s kétségbeesve ölelgette az árboczat, mialatt szeme mohón járt ide-oda.

Beállt az éjszaka.

A *Graciosa* megtépászva, sajgó bordákkal eviczkelt tovább. Lámpát nem gyújtottak rajta, mert fontosabb volt az, hogy észre ne vegyék a bárkát, mintsem hogy kikerüljék az összeütközést.

Kilencz óra tájban a hajósgazda, a bárka közelében, valami fényt látott felvillani a hullámokon.

Egy másik hajó lámpása volt ez, a mely épen szembe jött velük.

A sötétben nem láthatott tisztán semmit; de balsejtelve azt sugta, hogy ez a vámos dereglye, a mely belefáradva a parti czirkálásba, merészen nekivágott a Columbretasnak, a rossz idő daczára is, hogy ott, buvóhelyükön lepje meg a csempészeket.

E sejtelmében elengedte egy perczre a korlátot, hogy dermedt, nagy kezével kétszer-háromszor intsen a finánczoknak, a gúnyos megvetés jeléül.

— Szerencsés utat!...

Éjfél után egy órakor meglátták a *Graciosa* emberei a Rózsafüzér templomának világító tornyát.

Cabañal előtt voltak.

Az éjszaka épen kedvező volt arra, hogy sebtében kikeredjenek.

De vártak-e rájuk?

Minél közelebb ért a bárka a szárazföldhöz, annál alábbhagyott a rector bámulatos jókedve.

Nagyon jól ismerte ezt a révet.

Ha kénytelenek lesznek tétlenül várakozni, megeshetik, hogy a hullám meg a szél odacsapja a *Graciosát* a molóhoz vagy a nazareti homokzátonyhoz. És akkor menthetetlenül elveszett.

Vissza a nyílt tengerre nem térhettek: valami tompa nesz az imént árulta el neki, hogy a víz behatolt a fedélzetközbe, a málhák közé. Ha a *Grasiosa* csak néhány órával tovább marad a tengeren, a víz darabokra mállasztja.

Nem volt tehát más hátra, mint a szárazra igyekezni, ha mindjárt vesztükbe rohannak is.

És a *Graciosa* — inkább a szélről hajtva, mint a hullámoktól, — egyenesen neki evezett a sötét partnak.

Egy fényes pont csillant meg ott háromszor, a mire Pascualo és Tonet örömrivalgásba törtek ki.

Ott volt a nagybácsi, várta őket.

Ez a megbeszélte jel volt.

Mariano tata, csempész szokás szerint, három gyufát gyújtott meg, melyek mögé emberei egy köpenyt tartottak, hogy a lángot csak a tengerről lehessen látni.

A *Graciosa* neki feszítette minden vitorláját. Örületes futam volt ez. Csak úgy repült, hogy a gerincze néha kiért a vízből s az orrát bele-belevágta a habokba; toporzékolt mint egy paripa, mikor megrántják a zabláját, hol lekusadva, hol fölágaskodva; a tenger pedig egyre irtózatosabban bőgött.

És végre, egy tajtékozó hullámhegy tetejéről, meglátták a partot, a melyen fekete árnyak mozogtak.

Egyszerre rémitő, recsegő lökessel megállt a bárka. Azt nitte volna az ember, hogy menten összetörik. A szél szétszaggatta vitorláját, a víz pedig oly roppant hevesseggel borította el egész fedélzetét, hogy ember, mátha alakatlan gomolyban fetrengett rajta.

Néhány méternyire voltak a parttól.

Egy egész hangyaboly rohanta meg a bárkát, — néma, kísértetszerű árnyak, szó nélkül fölkapták a málhákat és kézről-kézre adták és a sok kinyújtott kar hosszú lánczban ért a partig.

— Bácsi! bácsikám! kiáltotta a rector a vízbe ugorva, mely csak a melléig ért.

— Itt vagyok, felelt egy hang a parton. *Motus!* És siessünk . . .

Ritka látvány volt ez. A tenger bömbölt a sötétben; a parti nád meggörnyedt a szélben; a hullám előre nyomult, mintha el akarná nyelni a szárazföldet; és eközben ott sürgölődött a fekete démonok csapata a bárkánál, némán, lankadatlanul czipelték le a félig elázott málhakat vagy halászták ki a tajtékos habok közül, hogy a homokos partra küldjék, a hol legott el is tűntek, s koronként, ha egy kis szélcsend állt be, távolodó szekerek nyikorgását lehetett hallani.

A rector odament Mariano bácsihoz, a ki hétmérföldes tengerész csizmájában ide-oda járt, erélyes, parancsoló szóval, kezében revolverrel. — Nem volt mitől félni; a szomszéd állomás finánczainak megkenték a markát s azok majd szólnak, ha a főnök arra vetődnek . . . Csak arra a hallgatólag személyzetre kell ügyelni, mely a kirakásnál dolgozik; ezek hirtelenkező emberek, a kik örömet fölhasználnák a zavart arra, hogy a közmondással szólva meglopják a tolvajokat . . . No de olyan nincs, vele nem lehet tréfálni, *redéu!* és a legelső, a ki elemelne egy málhát, golyót kapna a hasába.

Nem is vezett el egy málha sem; sőt még a hajóköz fenekéről is kivonszoltak mindent, az összetört deszkák közül.

Úgy ment ez, mint egy álom.

Mikor a rector egy kissé fölocsudott a rázkódás okozta izgalomból s a sebei sajgása is lecsillapodott, már eltűnt az utolsó szekér is; a kirakók, ugyancsak némán, szétoszoltak; Tonet meg a személyzet többi embere szintén kimászott, magukkal hozva a vitorlát meg a mi hasznavehető meg megmentettek a bárkából.

A matrózinast úgy halászták ki a vízből, mert a rázkódás közben átbukfenczezett a korláton.

Mikor a rector egyedül maradt Mariano tatával, meglelte őt. — Na, drága Mariano bácsi! Most már bevallhatta, hogy kinos órákat töltött. De hála az istennek, minden szerencsés véget ért. Mihelyt lehet, elintézik száma-

dásaikat. Most pedig megy aludni Doloresével, mert ugyancsak rászolgált.

Megindult Cabañal felé, egyetlen tekintetre sem méltatva a szegény *Graciosát*, melyet ott fogott a homokzátony, össze-vissza rugdalt a tenger — s mindegyik rohamnál érezte, hogy mállik szét a teste, hogy feslenek le a tagjai. Ott haldokolt dicstelenül az éjszakában, hosszú, munkás élet után, mint egy vén, kihasznált gebe az út mentén, a melynek fehér csontváza odacsál csókát, varjut.

XIII.

A kirándulás eredménye tizenkétezer realt hozott Pascualónak, a mit Mariano bácsi csakhamar rá ki is fizetett neki. De a Dolores férje megnyert még egyebet is: a bácsija becsülését, a ki — beérve azzal, hogy zsebrerakhatta a maga részét minden nagyobb koczkázat nélkül — őt innentől tiszteletreméltó embernek tekintette; és a parti népség buzgó magasztalásait, no mert azok is értesültek a kalandról. Columbretas megkerülése igazi remek dolog volt: a czirkáló majd hogy nem elmerült és a finánczok semmit sem találtak a szigeten.

A rectort úgyszólván elszédítette mesés szerencséje. Az a tizenkétezer real, megtakarított pénzével együtt, a melyet pesetánként kuporgatott össze s a melynek helyét csak Dolores meg ő tudta, olyan tekintélyes összeget adott ki, a mivel az ember már hozzákezdhet valamihez.

Ez alatt a valami alatt természetesen tengeri vállalatot kell érteni, mert a rectornak nem olyan volt a jelleme, mint a nagybácsijának: hogy keresztbefont karral a szárazföldön szipolyozza ki a szegény emberek nyomoruságát. No a csempészkedésre sem kellett már gondolnia: az jó volt egyszer, mint a játék, a mely mindig a kezdőknek kedvez; ám az ördögöt nem szabad kísérteni.

Magafajta embernek legjobb a halászat, de persze úgy, hogy saját szakállára dolgozzék, ne pedig hogy megfejtse magát a gazdákkal, a kik ott csücsülnek a tűz mellett és behabzsolják a nyereséget.

Egész éjjel törte a fejét ezen, ide-oda forgott a pokróczka alatt, nem hagyta aludni Dolorest sem, mert minden

perczben kérdezett valamit tőle — és végezetül elhatározta, hogy tőkéjéből ácsoltat egy bárkát, de nem ám akármilyen bárkát, hanem olyat, a mely a lehető legjobb legyen mind-egyik közt. — Most volna legjobbkor, *rediel!* — Nem lesz ő többet matróz vagy fizetett munkás: hajósgazda lesz és rangja megkülönböztető jeléül kitüzi a háza kapuja elé a legmagasabbik árboczat, a mit csak találhat, hogy annak a végén szárítsa meg a hálót.

— Uraim és hölgyeim, vegyék tudomásul, hogy a rector bárkát csináltat! És ha a szép Dolores gazdag létére is elmegy a halpiacra, ott most a saját halát fogja árulni...

A negyedbeli asszonyok összedugták a fejüket erre a hirre; és ha a Gaz csatornának vitt utjok, a hajójavitó műhely felé somfordáltak és irigykedve bámulták a rectort. A rector pedig cigarettáját szopogatva, örökké ott volt s reggeltől estélig ügyelt az ácsokra, a kik buzgón fűrészelték, gyalulták a sárga, friss, gyantás fát, egyeneset és erőset, görbét és véznát, az új jármű számára.

A munka nyugodtan haladt. Minek sietni, minek kapkodni: a dolog nem volt sürgős. Pascualo csak azt az egyet óhajtott, hogy az ő bárkája legyen a legjobb egész Caballalban.

Mig a rector testét, lelkét a bárka építésének szentelte, Tonet lopta a napot. Tehette, mert kifutotta abból az özszezből, a melyet az algeri uton keresett s a melyet testvére bőkezűen kifizetett neki.

Máskülönben a rozoga viskóban, a hol Rosarióval lakott s a hol a czivakodás, gorombaság, verekedés napirenden volt, semmi változást nem hozott ennek a kirándulásnak sikere. Szegény asszonynak most is csak úgy kellett czipelni minden áldott reggel a halkészletét Valenciáig, sőt sokszor Torrenteig vagy Beteráig és mindig gyalog, takarékos-ságból. Ha pedig az idő nem volt kedvező a vásárra, ott kuksolt naphosszat barakjában, bánatával és nyomorúságával.

Hanem drágalátos Tonetje sokkal szebb legény volt mint bármikor; új ruhában járt, zsebében egy marék duróval s örökké a kávéházat bujta, ha nem ment be a városba a czimboráival, akár hogy megkoczkáztasson néhány pesetát a kártyán, akár hogy adja az urat a halásznegyedben. Ha

azonban összetalálkozott a bácsijával, — hogy valamivel alkalmatlankodjék neki — előhozakodott azzal a kikötőmunkával, a mire szegény napjaiban pályázott.

Gyönyörrel élvezte ezt az ideiglenes bőséget, mely őt házasságának kellemes korszakára emlékeztette; és örökös nembánomságával, cynikus könnyelműségével, a mi miatt úgy imádták az asszonyok, rá sem gondolt arra, hogy csakhamar végére jár a testvérétől kapott összeg; sőt az a kis összeg már is elfogyott volna, ha nem traktálják a barátai s ha nincs olyan szerencséje a játékban.

Jó késő éjjel tért haza viskójába, rosszkedvűen feküdt le, valami káromkodást dohogva a foga közt és kész minden perczben pofonnal felelni Rosariónak legkisebb megjegyzésére.

A felesége sokszor két-három napig sem látta, hanem a rectornál annál többet látták. Ha Pascualo nem volt otthon, beült a konyhába Dolores mellé, lesütött szemmel, sunnyogva hallgatva ánya szemrehányásait rossz viselkedése miatt. Ha a férj betoppant az ilyen évődések közben, csak a felesége józan eszt dicsérte. — Ugyan, édes istenem! Ha Dolores így kipirongatja, csak azért teszi, mert nagyon szereti, mert okos asszony, a ki nem szenvedheti el, hogy Tonet így nekibolonduljon és odadobja magát a rossz nyelveknek. Meg hogy Dolores csupa ész, hogy igazi anyja ennek a semmirekelőnek. — És végtére még el is pityeredett az istenadta. No tessék!

Minél jobban fogyott a Tonet pénze, annál sürűbben járt a testvére házába. No azért fölhasználta a Dolores anyai intelmeit: hogy ne adjon okot a pletykára a kajánoknak, elkísérte olykor Pascualót a hajóműhelyig s úgy tett, mintha szörnyen érdekelnék a munkálatok. Egymásután épültek ki a hajó bordái és karsú profilja is előtűnt a kalapács, fűrész, fejsze alól.

Eljött a nyár.

A Gaz csatorna meg a kikötő közt megelénkült a tengerpart, a mely az év többi szakában olyan elhagyatott.

A tikkasztó hőség az egész várost erre a fövenyre hajtotta, a hol egy másik várost rögtönöztek.

A fürdőcabinok, festett vászon falaikkal, nádfedelűkkel, hosszú, egyenes sorban vonultak a hullámozó tenger mer-

tén, tarka zászlókkal megtüzdelve, furcsa nevekre keresztelve, drótmajmokkal, paprikajancsikkal, apró hajókkal fölczéegézve, hogy megkülönböztessék egymástól és össze ne vétsék őket.

Mögöttük — tekintettel a jó étvágyra, melyet a tengeri szellő okvetlenül föl fog kelteni az elgyengült gyomrokban — laczikonyhák álltak elszórva; olyik henczegő külsővel, lépcsővel, terrassesszal, ingatag tákolmányok, az igaz, mint a szinpadi díszlet, de a szerkezet gyöngeségét s a konyha rejtelseit ily pompázó czimek kárpótolták: *Restaurant de Paris, Hôtel du bon goût*; mások benszülött ósdi kocsmák, a nyári gastronomia e hivalkodó műhelyeivel vegyest, gyékény ereszszel, megsántult asztalokkal s az asztalokon porronnal, szabad ég alá vitt kályháikkal, kevélyen fitogtatva remek helyesírással szerkesztett czégegéseiket: *Le Nap* vagy *Salvaor y Neleta*; és János napjától szeptember közepéig az *escargots à la sauce* volt ott a rendes napi ujdonság.

Ennek az ephemer városnak közepén, melyet aztán az első őszi szél úgy elfuj, mint a felleget, viczinálisok, vonatok robogtak és sipoltak is, mielőtt elgázoltak volna valakit; tartanak zötyögtek, a csapongó vidámság zászlóiként lengetve apró piros függönyeiket; és a tömeg ott feszengett, taszigálódott éjfél egy óráig, sőt azon túl is, egy darázfészkek zsongásával, a melybe belevegyült a pékek kiabálása, a kintornák nyihogása, a gitárok czinczogása, a castagnettek csattogása, a hárfák érzelgős dünnyögése és e fülsiketítő zenekar muzsikájára tánczot jártak a kivágott mellényes, fehér kabátos urak, a kik egy belső — nem tengeri — fürdő után kitünő állapotban térnek vissza Valenciába, *navaját* *) játszani vagy fölképelni az első városszolgát, a ki utjokba vetődött.

A csatorna tulsó oldalán a tengerész népség bámulta ezt a vidám invasiót, de nem elegyedett bele. — Kell utóvégre mulatni is az embereknek! — Ez az évad olyan volt, mint egy kövér tehén, a melyet Cabañal szerencsés volt megfejteni az egész évre.

Augusztus elején elkövetkezett az a várva-várt nap, a mikor majdnem elkészült a rector bárkája.

*) Igen éles zsebkés, mely sokszor rugóra jár.

Micsoda öröm! A tulajdonosa úgy beszélt róla, a mint csak egy nagyapa beszélhet az unokája szép testalkatáról. — «Igazi remekmű! A fája a legjobb, a mit csak találni lehet; az árbocza egyenes, sima, egy repedés sincs rajta; a gerincze egy kicsit széles, hogy jobban ellenálljon a hullámoknak, de az orra oly keskeny, oly finom, akár a borotva éle; a párkánya feketére van festve, kilakkozva, hogy úgy ragyog, mint egy nyárspolgár cipője; az oldalai vakító fehérek, épen mint teszem az angolna hasa. Az ám, ilyen az én hajóm!»

Nem hiányzott egyéb hozzá, csak a kötelek, a hálók meg egy és más a felszerelésből; de a partvidék legügyesebb kötélverői és horgolói már javában dolgoztak rajtok, úgy hogy még Nagyboldogasszony előtt teljesen kész lesz a bárka és bemutatkozhatik a közönségnek és oly szép lesz, mint egy menyasszony, a ki az esküvő reggelén tetőtől-talpig új köntösben lép ki az utcára.

Ezt mondogatta a rector egy este, a hogy ott ült a kapuja előtt, a családi kör közepén. Meghivta ebédre az anyját meg a hugát, Rosetát. Dolores ott ült mellette; és egy kissé félrébb, tábori széken, egy olajfa törzséhez támaszkodva és a holdra sandítva a poros lombokon keresztül, a troubadourokra emlékeztető poseban és arczczal, Tonet pengette gitárját.

A kövezeten, néhány lépésnyire, egy kis agyagkályhára tett lábasban főtt a hallevés.

A szomszéd gyermekek az iszapos árokban tapicskoltak és hajtóvadászatot rendeztek a kutyákra.

Az utca minden háza előtt csoportokba verődtek az emberek, hogy beszívják a friss tengeri levegőt. — *Redéu!* Milyen meleg lehet most Valenciában!

Siña Tona nagyon megváltozott. A potrohosságból hirtelen lépett át az öregségbe. «Nagy ugrás volt», a mint ő maga mondta. A hold métsző, kékes fénye megvilágította majdnem kopasz fejét, melynek kissé rózsaszínű bubján finom hálóra fonódott ritkás ősz haja, ránczos képét, petyhüdt, vértelen arczával, fekete szemét, a melyről egykor annyit beszéltek Cabañalban, de a mely most szomorú, bágyadt volt és szinte eltűnt a pufók bőr alatt.

A sok bosszúság volt oka ennek a hervadásnak. —

Hogy mennyit mérgecsitették őt a férfiak! — Ezzel a szóval fiára, Tonetre célzott; de az is meglehet, hogy mikor ki-mondta, eszébe jutott Martinez, a vámos is.

No meg az idők is megnehezedtek. A parti cantine nem jövedelmezett semmit — csupa nyomoruság! — és Rosetának be kellett állni a dohánygyárba. A fiatal leány minden reggel, karján kis kosarával, beballagott Valenciába, azoknak a kecses, kitanult donzelláknak csoportjába vegyülve, a kik recsegős cipőben, bokorugró szoknyában illegtek a régi vámház felé, hogy bezárt foglyokként annak dohány-poros levegőjében töltsék napjaikat.

És milyen csinos leány volt most ez a Roseta! El lehetett mondani, hogy megérdemelte a nevét. Sokszor az édes anyja, ha loppal ránézett, feltalálta benne a señor Martinez előkelőségét.

Ma este is, épen mikor Tona arról panaszkodott, hogy a leányának olyan korán be kell járni télen a gyárba, el-nézte azt a borzas szőke haját, azt a merengő szemet, azt a fehér bőrt, a melynek nem ártott se a nap, se a tengeri levegő és a melyre az olajfa mellett phantastikus arabeszk-eket rajzolt a lombokon átszűrődő holdsugár.

Roseta hol Doloresre, hol Tonetre nézett nagy, méla-bús, szüzsies szemeivel, melyekből ki lehetett olvasni, hogy mindent tud.

Mikor hallotta, hogy a rector dicséri öcscsét, a miért észretért, lassanként felhagyott a kicsapongó étellel, mind-jobban megkedvelte azt a házat, a hol fölhalálta a nyugal-mat és a jó szót, a mit nem kapott meg a saját házában, féltestvére gúnyosan elmosolyodott. — Ó, ezek a férfiak! Ezt mondogatta ő is meg az anyja is annyiszor: ha nem olyan himpellérek, mint Tonet, akkor olyan hülyék mint Pascualo. Irtózott is tőlük és egész Cabañal elbámult rajta, hogy hogyan bánt az udvarlóival. No ő ugyan nem kér a férfiakból. Eszébe jutott minden átok, a mit anyjától hal-lott e mákvirágok ellen, mikor siña Tonának rossz órája volt és szabadjára eresztette nyelvét az ócska bárka ma-gányában.

Most elhallgatott a kis kör. A hal rotyogott a lábas-ban; Tonet halk futamokat pengetett gitárján; és az utca-gyerekek pajzán csapata, az árok közepén s oly szájtátva

bámulva a holdat, mintha most látnák először, egyhangú nótára gyujtott s hangjuk ezüst harangként csengett az éjszakában:

La lluna, la pruna,
Vestida de dól... *)

Tonet, a kinek fáj a feje, fölfortyant. Nem hallgatnak el mindjárt? — De tessék parancsolni az ilyen kölyköknek!

Sa mare la crida,
Son pare no vól... **)

És a kóbor kutyák, a gyermekkarhoz csatlakozva, mely Diana tiszteletére gajdolta ezt a furcsa hymnust, legdühösebb vonításukkal üdvözölték az istennőt.

A rector tovább beszélt a bárkájáról. — Minden elkészül Nagyboldogasszonyra és a plebánossal is megállapodott, hogy aznap délután áldja meg a bárkát... De az anyalát! Még egy dolog hiányzik. Hogy ez eddig nem is jutott eszébe! A keresztelőlőhöz név is kell, nevet pedig még nem választott. Hát hogy is nevezzék el azt a bárkát?

E váratlan kérdés nagy izgalmat keltett. Még a léhűtő Tonet is letette a gitárját a földre és elgondolkozó képet öltött.

— Hopp! Megvan.

Harczias érzelmei, királyi tengerész emlékei sugalmazták. Legyen a bárka neve *Vasgyuró*.

— No? Mit szóltok hozzá?

A rector nem mondott ellent. A békés, potrohos mamlasz büszkén kiegyenesedett arra a gondolatra, hogy bárkájának *Vasgyuró* lesz a neve és szinte látta is már, mint szántja a hullámokat egy portugál fregatt kihívó előkelőségével.

De az asszonyok tiltakoztak. — Micsoda ostoba név! Hogy fognak ezen csufolódni Cabañalban! Halászbárka az talán, nem hadihajó, se nem páncélos, hogy vasgyurónak kereszteljék. A legjobb ötlet a *siña Tonáé* nevezzék el *Hattyúnak*, mint amazt, a melyen a Pascualo apja elpusztult s a mely azután oduja lett az egész családnak.

Erre már általános lett a tiltakozás. Hogy az baljóslatú név, hogy okvetlenül bajt hoz. Bizonyosság rá amaz a

*) A hold, a szilva gyászt öltött.

**) Az anyja pirongatja, az apja ki nem állhatja.

bárka . . . A legjobb név az, a mit Dolores ajánl: *Tengeri rózsza*. Úgy-e, hogy csinos?

A rector ezuttal is megbámulta a felesége jóízlését; de eszébe jutott, hogy ilyen nevű bárka már van! — Be kár!

Most megszólalt Roseta is, a ki eddig hallgatott s beérte azzal, hogy ajkát bigyesztette minden javasolt névre. — A bárkát *Május virágának* kell nevezni, jelentette ki. Ez az ötlete éppen ma este jött, a cantineban, mikor a Gibraltarból behozott dohánycsomagok czéduláit nézegette. — Valósággal elragadta ez a kecses felirat, melynek betűi színes koszorút alkottak a védjegy fölött, a mely egy tánczos ruhás kisasszonyt ábrázol, paradicsomforma rózsákkal rövid fehér szoknyáján s kezében is egy marék másféle viraggal.

A rector tűzbe jött. — *Recristo!* Ez már aztán remek gondolat. A bárka neve *Május virága* legyen, mint a gibraltári dohányé. Igaz is, ez éppen rendjén van. Hiszen a bárka ára javarészből a szállítmány pénzéből került ki, a szállítmány pedig éppen hogy olyan csomagokból állt, a mikén a tánczoló kisasszony védjegye látható . . . Az ám, az ám, Rosetának igaza van: *Május virága*, nem kell más név, csak *Május virága!*

Mindnyájan osztoztak a rector lelkesedésében. Kedvesnek, szépnek találták ezt a nevet, mely durva képzeletükre valami költői bájjal hatott. Rejtelmes vonzerőt találtak benne, nem is sejtve, hogy ez volt a neve annak a történelmi nevezetességű hajónak, a mely az amerikai partokra vitte az üldözött angol puritánokat és így a világ legnagyobb köztársaságának csiráját hordozta keblében.

A rectornak csak úgy sugárzott az arca.

— Milyen szellemes is ez a Roseta! . . . És most, uraim és hölgyeim, itt a vacsora ideje. A csemegénél iszunk a *Május virága* egészségére!

A kis Pascualet, látva, hogy a lábos hazatér az egész családdal együtt, ott hagyta a gyerkőcök karát, a mely nélküle folytatta a monoton éneket:

La lluna, la pruna,
Vestida de dól,
Sa mare la crida,
Son pare no vól . . .

RODRIGO.

Behívta Hispaniába
A mórokat Julián gróf,
Királyának, Rodrigónak
Hogy megállja bosszuját.

Ősi házát meggyalázta
Leányának csábítója —
És elárulá hazáját
A haragvó Julián.

Hispania partvidékét
Megrohanta mind az ellen:
Gótok birodalma megdőlt
S trónját veszté Rodrigo.

A gót hősként védekezett,
Emelt fővel ment halálba; —
Sokáig a mór se tudta,
Kié lesz a győzelem.

A nap nyolczszor nyugodott le.
Mig a csata sorsa eldőlt...
Elfogták a harczy téren
Rodrigo kedvelt lovát.

Ott találták meg a porban
Pánczélját, kardját, sisakját:
Holtnak vélték Rodrigót — és
Nem volt szív, ki szánja őt.

Pedig nem halt meg Rodrigo:
Bátran küzde nappal, éjjel,
Győzelmet kívánt először,
Végre már csak a halált.

S úgy maradt ám sebezetlen,
Süvöltő nyíl zivatarja.
Kópja irtó repülése,
Kardnak csattogása közt.

Egyszer aztán, kimerülve,
Rodrigo leszállt lováról,
Jobbjából kitepte kardját
(Oda tapasztá a vér):

Fénylő sisakját ledobta,
Mellé kardját meg a vértjét,
— A harctérről úgy futott el,
Éjszakának idején.

És mögötte egyre messzebb
Marad a véres mezőség,
Míg előtte egyre terjed
Haláláról a rege.

Útja közben csapatostul
Talál aggot, síró némbert,
Mór dühétül menekülve
Be a városok felé.

«Óvd meg, Isten, a keresztyént!...»
Zokogásba hal fohászuk;
Királyukra szórnak átkot —
S Rodrigo is hallja azt.

Szemlesütve suhan által
Jajveszéklők tömegében,
Azt se mondva: — Könyörögjünk
Rodrigónak lelkeért!

— A király a harmadik nap
Elérkezik a tengerhez —
Egy barlang ásít feléje
A kietlen parton ott.

Benn lel ásót s feszületet:
Lakója is volt e zugnak,
Egy remete, a ki sírját
Önkezővel ásta meg.

Ott fekszik a gödör szélén,
Némán, kiterítve teste;
Nem bántotta az enyészet,
Csak a temetésre vár.

A kész sírba eltemette
Rodrigo a remetét és
Imádkozott is fölötte —
S ott maga ütött tanyát.

Tápja gyökér, vad gyümölcs volt,
Szomját forrás enyhítette,
S a remete ásójával
Ásott sirt magának is.

— Akkor elkezdé kísértni
A jámbor királyt az ördög,
Rémképekkel háborítá
Percznyi röpke szenderét.

Szégyenkezve, döbbenettel
Rezzen föl a nyoszolyáról:
Csupa mámor e kísértés,
Csupa kába örület.

Fohászkodna Istenéhez,
De kardcsörgés hat fülébe,
Vagy csábos szerelmi szózat
— Sátán undok műve ez.

Szegény király elmélázva
Ül a parton nappal, éjjel,
Vágyva nézi el a tengert
És eszébe jut a múlt.

De a kinek porhüvelyét
Elföldelte kegyelettel,
Szószólója lett az égben
A szentéltű remete.

Éjjel, csöndes álma közben,
Megjelent, im, a királynak:
Pompás köntös fődte testét,
Glória ragyogta be.

Rodrigo szent borzalommal
Hullt előtte térdre menten.
— Térj most a világba vissza!
Szólt a mennyei követ.

— Koronád lehullt, de immár
Karod győzzön a pogányon,
Béke költözzék szívedbe:
Így rendelte ezt az Úr!

Rodrigo király fölébred,
Megismeri Isten ujját:
Búcsút vesz a puszta parttól
S visszamegy hona felé...

PUSKIN után, oroszból

GYŐRI KÁROLY.

DANTE ÉS PETRARCA ÉLETRAJZAIRÓL.

Csak helyeselni lehet a Kisfaludy-Társaságnak azt a gondolatát, hogy, bár közvetlenül német mintára, művelt közönségünkkel megismerteti a világirodalom jeleseit, s hozzá a magunk nagy íróit és költőit. A vállalat czíme: *Költők és írók. Életrajzok a költészet és irodalom köréből*. Radó Antal írt bele életrajzot Dantéről, s Katona Lajos Petrarcáról.*)

I.

Dante — und kein Ende, — mondaná ma Goethe nemcsak olaszokról, hanem németekről és angolokról is. Az olaszoknak végre is joguk van unos-untalan emlegetni nagy költőjüket, s fáradhatatlanul idézni őt. S valamint nem találunk még csak modern német könyvet sem, a mely valahogyan ne iparkodnék Goethét idézni: azonképen még kevésbbé akadunk olasz könyvre (s lapra és folyóíratra is alig), a mely Dante idézése nélkül érne be. Az olaszok buzgalma e részben messzebbre ment a németekénél. Ujsághirdetésekből is idezik már ilyenformán: *Ecco colui* (Dante) *chi fa i glomeruli*. Ime az orvos, (arczképe a hirdetés mellett látható), a ki a csodapilulákat készíti; csak az első két szó van Dantétól; ilyen módon idézni tehát, meghaladja az amerikai furfangot is.

Hatszáz év alatt az olaszok agyon magyarázták Dantét s mégis kiváló német és angol Danteistáktól kellett sokat tanulniok, bár az utóbbiak mégis beletévelyedettek a legaprólékosabb részletek és kérdések magyarázatába, a mi, olasz kifejezés szerint, *rimpiccolito* és beteges szellemi állapotra vall.

*) L. Dante. Írta Radó Antal. — Petrarca. Írta Katona Lajos. Mindakettő: Budapest, 1908. Franklin-Társulat.

Dante azonban épen tárgyának költői nagysága és a világ-irodalomban példa nélküli különlegessége miatt, s mert egy teljes korszaknak: a középkornak úgyszólván költői földolgozása az *Isteni Szinjáték*: mindenkorra vonzó marad. Nincs az a nagy író vagy bölcselelő, a ki ne mondott volna róla véleményt, s nem utolsó köztük az a magyarázó, a ki a pokolból hiéna üvöltését hallja, a mint félelmetesen hangzik elő a sírok körül. Tolsztoj, a ki utóbb már Shakespeare megítélésénél elárulta senilitását, azt állította, hogy Dante olvasásánál unatkozik, mert nem érti meg; s hozzá tette, hogy ezért az olaszok meg fognak rá haragudni. A jó olaszok ezt nem tették, nem háborodtak föl, sőt ezt a saját külön véleményét nem is sorozták a Shakespeareről szólóhoz. Dante reánk nézve a felhőkben s a föld közepén, a pokolban bolyongó műköltő lehet, de vannak fontos epizódjai (Francesca da Rimini, Ugolino stb.), a melyeket a magyar paraszt is megértene, s még inkább az olasz paraszt, ha analfabétasága miatt azokat fölolvassák neki.

Erre a hóbortos véleményre ezután Gorkij, a másik orosz író, vigasztalta meg a kárpótlásra nem szoruló olaszokat. Kalapot emelt Dante nagysága előtt, bevallván, hogy ő képes érteni és élvezni őt.

Tehát Dante — und kein Ende. S elgondolható ezek után, hogy Dante Itáliában örökké napirenden van. Carduccinak, a nem rég elhunyt kiváló olasz költőnek is juttattak valami emléket Danténak ravennai sírja mellett s az olaszok heteken át vitatkoztak arról, hogy a hol Dante van, ott másnak jelen lenni nem szabad. Világos, hogy mell- és álló szobraival tele van Olaszország, csak Róma nélkülözött eddig ilyent. Most az olasz törvényhozás két millió lírát szándékozik készülő monumentális műemlékére megszavazni. A mire az akadémikusok azzal állottak elő, hogy Danténak nem kell szobor; olyan nagy, hogy ezt a nagyságát a képzőművészet sem képes kifejezni. De minthogy Krisztusnak képzőművészeti ábrázolásával is közel kétezer esztendő óta próbálkoznak minden nemzet művészei: hiszszük, hogy Danténak római szobra is fog valahogyan sikerülni.

Ezt a Dantét bemutatni a mi művelt közönségünknek, nemcsak hálás, hanem elismerésre méltó földadat is. Azt sem hibáztatjuk, hogy Radó erre vonatkozó számtalan mintát talált a külföldi irodalmakban; még kevésbbé azt, hogy ő azt, a mit Dantétó tud, elég gyakran mondotta el számunkra: olasz irodalom-

történetében, a *Magyar Könyvtárban* és egyebütt. A ki olyan sokat foglalkozott a nagy költővel, illő, hogy ismereteit lehetőleg gyakran értékesítse is. Élvezetesen vázolja a XIII. század Firenzéjét (érthetetlen, hogy miért nevezi németesen Flórencznek?), társadalmát, politikáját, műveltségét, Dante életét; méltatja kisebb munkáit, a melyekről az átlagos művelt magyar ember bizonyosan semmit nem tud s valószínűleg semmit nem hallott, s foglalkozik a *Divina Commedia* alapeszméjével, tartalmával és értékével.

Azért sem kell Radót külön méltatnunk, mert Dantét nem tekinti olyan napnak a költészet egén, a melynek egyáltalán ne volnának foltjai. Valamint Angliában kihaltak azok a shakespeareisták, akik bálványukon foltot soha nem találtak, úgy Olaszországban sem akad már olyan danteista, a ki mindenben utolérhetetlennek és kifogástalannak mondaná egyébként imádott költőjét. Radó tehát e részben sem mond újat, a mit egyébként hasonló természetű életrajzoktól joggal nem is várhatunk, s Radónak bizonyára nem az a becsvágya, hogy mert Dantéval sokat foglalkozott, s hogy mert többé-kevésbbé ismeri a Dante-irodalmat, őt az európai danteisták közé sorozzuk be.

Radó elég szépen mondja el azt, a mit művelt embernek Dantéről tudnia kell. Azt azonban sokaljuk, a mit ő követel előkészületnek olyanoktól, a ki Dantét akarja élvezni. A magyarázók fáitól mindenesetre nem szabad nem látni az erdőt. Valami óriási készlettel fölösleges a munkának neki indulni. Mindenekelőtt elég a mai olasz nyelvnek ismerete; a XIV. század történetének és tudományának megértéséhez pedig elegendő a mérsekelt terjedelmű magyarázat is.

Radó Dante-könyvének egy nagy fogyatkozását azonban ki kell emelnünk. Feltűnően és ingatagok az ismeretei a középkor theológiája, tehát a katolikus theologia körül is. Abban nem akadunk meg, hogy a purgatoriumot, tisztítótűzet *Tisztítóhelynek* nevezi, holott ennek az előbbi a hivatalos neve. De meg kell ütköznünk azon, hogy theologia dolgában olyan a tájékozatlansága, a melyet a kis katekizmus ismerete is eloszlatott volna. Csak egyet említünk példának okáért: «Már az is — írja, a ki megbűnhődött a pokolban, csupa jóssággal és alázattal szenved a vezeklést a purgatorium térein». Már pedig, a ki a pokolban van, az ismét ki nem kerül, mert a Dante középkora a pokol örökkévalóságát vallotta s csak a legmodernebb katolikus theo-

logia merészkedett a halálos bűnnek méltányosabb, s csaknem diabolicusan szűkkeblű magyarázatával, kételyeit kifejezni az emberi képzelet teremtette legszertelenebb örök büntetéssel szemben. A modern embert azonban véghetetlenül keveset érdekli a pokol, s az a körülmény, hogy örökké tart-e vagy nem? De ha róla van szó, iparkodik magának tárgyilagos fogalmat szerezni arról, hogy miképen fogták föl a poklot a középkorban, vagy máskor. Nem csekély érdeme azonban a könyvnek, hogy gondosan fölemlíti a *Divina Commediának* magyar vonatkozásait.

De egy és más helyén több dolgon fog fönnakadni az olvasó. Például mikor Radó megütközik azon, hogy Dante a «pokol limbusába» (ennek a hivatalos neve: a pokol tornácza) «kárhoztatja Socratest és Cicerót, még ilyen jellemeket is». Nem kárhoztatja, hanem elhelyezi; Dante itt ismét a középkor theológiája szerint cselekszik: a két nagy férfiú nem volt megkeresztelve, tehát a pokol tornáczában van helyök. Radónak azonban nem ez a theologia, a melyet nagyon hiányosan ismer, okoz gondot. Ő azon a bánásmódon botránkozik meg, hogy Dante a két jeles férfiú számára nem jelölt ki jobb helyet; meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nagy költő idejében Socratessel nem üzték azt a kulturát, a mit sokkal később alapított meg a német philologusok ellágyulása. Cicerót tehát Dante csak meg nem keresztelt embernek veszi, s még nem ismerheti Mommsen Ciceróját, a gyáva, gyöngé, jellemtelen és ingatag államférfiut, a kit különben főlhárodásában kétségtelenül poklának valamelyik körzetében helyezett volna el.

Továbbá azt is helyre kell igazítanunk: «A modern ember igazságérzetét bántja — írja Radó — hogy a költő *eretnység címén* tüzes sirban lakoltatja a középkor egyik legnagyobb uralkodóját, II. Frigvest, vagy midőn a pápákkal jóformán benépesíti a poklot, s közülök csak egynek juttat helyet a paradicsomban». Dante igazságszolgáltatását azonban katolikusként kell mindig fölfognunk, s nem modernül, mert abban az esetben vétenénk azon elv ellen, hogy minden kort a maga szelleméből kell fölfognunk, s az úgynevezett modern embernek nincsen joga a maga szellemét sem tartani örökkévalónak és változhatatlannak. A hohensteinen II. Frigyes példáját Radó elég szerencsétlenül választotta. Ez a király és császár minden csillogó mivolta, s a középkoriból kibontakozni vágyó lelke mellett szintén vadállatiasan kegyetlen; az eretnekek ellen

irgalmatlan törvényeket hoz, s ő maga (bár az egészen bizonyos) ir, vagy irat könyvet, *de tribus impostoribus*, a három vallásalapító csalóról, a kik szerint Mózes, Krisztus és Mohamed lettek volna. Másrészt hatalmi érdekekért örökké czivakodik a pápákkal, a kiknek hatalmi alapját eretnek-törvényekkel védelmezi; ezek meg a két újonnan alakult szerzetesrendet, a franciscanust és dominicanust, s főleg az elsőt zúdítják rá, hogy a nép előtt minden hitelétől megfoszszák. Még kevésbbé ütközzék meg Radó a Dante pokolba szánt pápáin. A történetírás csaknem minden esetben igazat adott a nagy költőnek, a mikor a maga poklában helyezte el őket.

Jogosult Radó panasza, hogy Dantét egyáltalán s különösen nálunk «vajmi ritkán olvassák». Elvégre meglehetősen magas értelmiség kell ahhoz, hogy úgy nálunk, mint a külföldön olvassák a válogatott szellemek. Ám a feledésben más classikusoknak is van részök. Nem szólva arról, hogy kik és hogyan olvassák manapság Homerost eredetiben kétségtelen, hogy fordításban sem olvassák sokkal többen. Mindegyikünk határtalanul nyílt fejű s véghetetlenül változatos benyomásokat magába fogadó modern agyvelőnek gondoljuk magunkat: ez a modernitás túlságos önérzetünkől fakad, de közeletről nézve ezt, sovány szellemi szükségleteinken szégyenkeznünk kellene.

Radó azt is vitatja, hogy Dante mindenféle látomásától és képzelődésétől megriad a magyar ember; nem való tehát neki, annál kevésbbé, «mert jellemző vonása a józanság és értelmesség.» Azonban mi nem kérünk ezekből a faji tulajdonságokból, különben Kecskeméten gyümölcsöt, Szegeden paprikát és Makón hagymát természeténk. A világirodalom jeleiből azzal érezzük ki azt, a mi bennök nagy, a mi bennünk emberi.

A Firenzéről és társadalmáról vagy a Dante koráról nyújtott színes képekért hálásak vagyunk Radó iránt. Meleg szeretete és bámulata a nagy költővel szemben sohasem langyosodik el. Az apró fogatkozásokot nem tekintve, könyve untig elég, hogy belőle művelt embereink teljes képet nyerjenek Dantéről, s annál többre ebben a munkájában Radó nem is akart vállalkozni. Több Dante-tanulmánya között bizonyosan ez a legjobb.

II.

Az olasz irodalom ősi három csillagából: Dante, Petrarca és Boccaccio közül Katona Lajos a középsőt választotta: Messer Francescót, donna Laurának hol platonikus, hol érzékibben lángoló költőjét; Messer Giovannit, a *Decamerone* halhatatlan novellistáját másra hagyva. A három nagy ember még a hamvaiban is nyújt némi hasonlóságot s szolgáltatathatna adalékot a humanista Pierius Valerianusnak *De infelicitate litteratorum* című könyvéhez. Dante száműzetésben hal meg, s kérdés: Ravennában vannak-e hamvai. A közhit, s főleg az olaszok erről rendületlenül vannak meggyőződve. Boccaccio hamvait Certaldo, szülővárosának templomából a XVIII. század második felében erkölcsfanatikus püspöke szórta szét, négyszáz évvel a halála után, a mikor Crébillonn, Restif de la Brétonne s ugyanazon század más francziái jelentékenyen több kárt okoztak az erkölcsökben, mint a *Decamerone*, a melyet azonban hamu alakjában már nem lehetett szélnek eresztetni, s melynek egészséges, helyenként csintalan érzékisége nem dicsőít olyan perversitás-szerű érzelmet, a milyent az *Énekek Éneke* hirdet forró szerelmével a szép szerecsen leány iránt. Petrarca arquai kő-sarcophagját is próbálta fölfeszíteni egy idevaló pap, hogy angoloknak adjon el csontjaiból ereklyéket.

Az előbbi négy század azonban középkori mivolta mellett is jobban becsülte meg Petrarcát. Mellszobra még ma is áll a pármái domban és a századok folyamában, szentnek tartván őt, nem egy műveletlen vagy parasztasszony imádkozott hozzá. Soha senkinek sem jutott eszébe, hogy azt a szobrot onnan eltávolítsa. Pedig Petrarca annyiban nem élt paphoz méltó életet, hogy házasságon kívül volt egy fia és egy leánya. Anyjok nevét vagy kilétét még ma sem tudjuk, mert a leggondosabban titkolta. A szoborhoz azonban, a pármái papok dicsőségére, soha nem nyultak; családi boldogságát bizonyára ott legkevésbé irigyelték, sőt még 1904-ben, mikor Petrarca születésének hatszázados fordulóját ünnepeltük, zúgtak a harangok az ő tiszteletére abban a két templomban, a hol az anyagi függetlenségét is biztosítani vágyó költőnek voltak a stallumai. Ezt Cicero *otium*nak nevezte volna *cum dignitate* vagy *libertate*, s Petrarca reá hivatkozva, némi túlzással: *otium religiosum*nak. S ez ép úgy szorul mentegetésre az önérzetes és koldus Dante vagy a szegé-

nyes Boccaccio mellett, mint Petrarcanak egyéb elnézései hatalmas kartársainak és pártfogóinak bűnei körül. Ugyancsak 1901-ben határozták el, hogy szülővárosában, Arezzóban hozzá méltó szobrot emelnek, s végre négy év hosszas vajudása után már a szobor tervében is megegyeztek.

Katona ebben a monographiájában sokkal valószínűbbnek tartja, hogy Petrarca nem volt fölszentelt pap, csak clericus, azaz legfőlebb tonsurája és kisebb rendjei voltak. Bizonyosnak látszik azonban, hogy gyermekeink anyjával házasságot nem kötött, s ebből erős várat lehetne kovácsolni papi mivolta mellett, bár az avignoni pápák különösen kiváló férfiak természetes gyermekeit kegyképen ugyan, de nem nagyobb nehézséggel törvényesítették. De ha nem volt is pap, feleségül nem vehette, mert beneficiumai voltak. A legfontosabb kérdés mégis az, vajon emberi, illetőleg férfi szempontból tartotta-e magához méltónak azt a nőt. Később elutasította, s nem akart róla tudni; gyermekeinek anyjáról, a kik azonban ketten is lehettek. Még se kutasuk ezeket, az immár körülbelül földéríthetetlen részleteket; bizonyos tény csak az: Petrarcanak erős érzéke volt a családi élet s bensőséges érzéke gyermekei és unokái iránt. Ezt tehát ne irigyeljük tőle emberi szempontból, a coelibátus kedvéért.

Petrarcát épen olyan kevésbé olvassák manapság, mint Dantét, de mindenesetre valamivel többet, mint az utóbbit, a kit egyes epizódjain kívül az átlagos olasz sem olvas inkább, mint más nemzetnek a műveltebb fia. Szonettjei és egyéb költeményei mégis közkézen forognak Olaszországban; végre is ő írta az első modern olasz szerelmes verseket, a melyek végelemzésben az olasz néplélekből fakadtak, ebben tehát mindig találnak visszhangra.

Hogy Petrarca a canzonetták ősapja volt, az épen olyan bűne, mint hogy a petrarchismust alapította meg, a mely Itáliából mindenkorra kiirthatatlan marad, s időnként csaknem minden században járványszerű, a XVI. században épen úgy kell visszanyomni, mint a XIX. században; az előbbiben egy Pietro Aretino támadta meg, s minden erőfeszítés hiábavaló volt, mert a petrarchismus chronikusan kiirthatatlan az olasz irodalomból s a házi szükségletekre dolgozó költők még ma is Petrarca szellemében és phraseológiája szerint fejezik ki érzelmeiket. Elvégre Michelangelo sem tehet arról, hogy utána a barokk következett.

Nem habozunk kijelenteni, hogy Katonának *Petrarcája* sike-

rült mű. A hasonló külföldi gyűjteményekben is (a milyenek például a német *Die Litteratur* vagy a *Les grands Écrivains Français* s az ismert vörös kötésű angol életrajzok) helyet foglalhatna. A csekélyke terjedelemben (mindössze alig 162 oldal) gazdag anyagot szorít össze. A hozzáértő minden sora mögött észreveszi azt a hatalmas anyagot s az az olvasót még sem untatja vagy nyomja agyon. Ezen a körülményen nagyban segít és enyhít Katonának folyékony stílusa, a mely nem fárasztja az olvasót. Minden során meglátszik, hogy Petrarca iránt benső a rokonszenve, s ez még sem némítja el indokolt kritikáit vagy kifogásait se az író, a költő, se az ember, se a humanista, se a diplomata, a theologus vagy a pap és kanonok iránt, a mi a nagy férfiú egy személyben volt. Okát tudja adni annak, hogy kanonokságot vállalt, a mely fényes jólétet még sem biztosított neki, s joggal tesz neki szemrehányást a hatalmasok bűneinek elhallgatásáért.

A mű érdeme továbbá, hogy Petrarcának csaknem méltatlanul elfeledett latin munkáit (epos, prosa, levelek stb.) is alaposan ismeri. Hozzá nincs az a kérdés, a mely Petrarcára vonatkoznék (például modernitás és középkoriságból összegyúrt lelke, a középkori aszkétáknak még egyházi férfiaktól sem értett világfájdalma, a melylyel Goethét, Chateaubriand-t. Byront stb. előzi meg), a melyet a szerző egyszerűen, röviden és mesterien ne oldana meg: Laurájának kiléte, diplomatai küldetései, a nápolyi királyi udvarral való viszonya, a Capitaliumon nyert babérkoszorújának értelme stb.

Megfelelő mértékben földolgozza természetesen Petrarca magyar vonatkozásait is, főleglítve többek között, hogy a nagy költő Johanna királyné ártatlansága mellé hajlott, a mikor egész Magyarország férjének, Endre nápolyi királynak megfojtásával vádolta. Körülbelül Boccacciónak is ez a véleménye, a ki húzamos ideig tartózkodott a nápolyi királyi udvarban, bár nem törődött volna azzal sem, ha a királyné ettől «a barbár magyartól» erőszakosan szabadult volna. S ez volt körülbelül egész Olaszország véleménye is, a ki erről a barbár magyarról még őszintebben nyilatkozott, különösen hogy két nápolyi magyar hadjáratot kellett megsínílenie. Petrarca hatását Kisfaludy Sándorra s a petrarchismust kellően méltatja.

A szerző nem mulasztja el azt a Körting-féle összehasonlítást sem, a melyből Voltairenek és Petrarcának volt része. «Ha-

tása tekintetében — írja — Petrarca mégis jóval fölülmulja Voltai-
ret; mert bár gyöngébb erővel lóditotta meg, súlyosabb volt a
kő mint az, a melyet Voltaire és ennek Petrarccal több vonás-
ban rokon ellenfele, Rousseau görgetett. A humanismust mé-
lyebb és tátongóbb szakadék választja el nemcsak a közép-
kortól, hanem az antik világtól is, pedig ahhoz akart vissza-
vezetni — mint a francia forradalom előtti száz esztendő az
előző vagy a rákövetkező évszázdtól. Az emberi szellem fejlődé-
sének irányvonalában sokkal nagyobb távolba mutat Petrarca
rejtelmes útjelzése, mint az a kilátás, a mely felé a felvilágoso-
dás korának vezérei tudatosabban haladnak.»

Nem vitatkozunk arról, hogy Voltaire fölött Petrarcat illeti-e
a költészet pálmája; ezt szívesen oda engedjük a nagy olasz
költőnek. Petrarca megindította a humanismust, vajon meg-
indított-e egy új keresztyén világot? Erre nézve neki nincsen
gondolata korának katholicismusán belül vagy kívül, s ez a
katholicismus visszatartatlanul sülyed tovább, a minek ő volt
egyik legelszomorodottabb szemtanuja. Az emberiség fejlődé-
sében pedig, miután, megvolt, épen úgy mérföldjelző a huma-
nismus, vagy a reformatio, mint a fölvilágosodás. Petrarca ka-
tholicismusa ellenben csak válogatott lelkeknek (a milyen ő volt)
tud »rejtelmes útjellel» szolgálni, hozzá ez az útjelzés és sejt-
elmesség alkalmas a naiv lelkek megtévesztésére, egyszerűen
csak szigorú dogmatikából, de annál szorgalmasabb morálból
áll. A vallás hivatalos őrei nagyon gyanakvók a mysticismussal
szemben. Voltaire és társainak száraz deismusa vagy merev és
szenvedélyes atheismusa bizonyosan nem az utolsó állomás az
emberiség fejlődésében. De a részben a fölvilágosodás philoso-
phiájának mindenesetre nagyobb és közelebb fekvő a jelentősége,
mint Petrarca bensőbb vallási gondolatának vagy humanismusá-
nak, mert az előbbi épen kényszeríti a történeti katholicismust,
hogy magába vonuljon, hogy akkori természetellenes szövetsége-
seitől: a monarchiától és a feudalismustól megszabaduljon, s hogy
ne azonosítja magát az államhatalommal, a mely a vallásosság
külső formáit erőszakkal tartja fenn. Voltaire és társainak nagy
eszméit: a vallás- és lelkiismeretszabadságot, a vallási türelmet
nem szabad kicsinyelni, vagy náluk többre tartani azokat a
nagyon rugalmas »sejtelmeket», a melyek alkalmadtával zuzó
vaskezeikkel képesek lennének azokat összemorzsolni. S a
Petrarca sejtésével nyújtott perspectiva, akár vallási, akár más

térre vonatkozzék: valószínűleg szűkebb és kevésbbé egyetemes, mint a francia forradalom hármas jelszavával is az emberiség haladásának, eszméjével föltárt tárlat, még ha véghetetlenül csekély részek valósult is meg.

Néhány mellékesnek látszó körülményt is legyen szabad kiemelnünk. Az olasz szók és tulajdonnevek szokatlan pontossággal vannak írva, a mi különösen magyar könyvben szinte példátlanul áll, s gyakran még németben is kifogásolható, nem szólva angolról, vagy még inkább francziáról. Katona szövegében kevés a jegyzet, s ez nagyon helyesen van így, a mit az ilyen célú életrajzoknál nem kell a szöveget bővebben fejtegetni. A könyv végén hat oldal külön jegyzéket mégis közöl, s ebből is megtudhatjuk azt, hogy a Petrarca-irodalmat a legújabb időkig alaposan ismeri. A tartalomjegyzék maga úgy is fél oldal s csaknem kivonatolása a könyvnek, a mi szintén csak előnyére válhatik, s nagyon is követésre méltó, különösen franczia szokás. Kár, hogy Radó Dante-életrajzához nem készített hasonlóan terjedelmes tartalomjegyzéket.

VETÉSI JÓZSEF.

ÉRTESÍTŐ.

Bacsányi János és kora. Eredeti Levelczések és egykorú források nyomán írta Horánszky Lajos. Huszonöt műmelléklettel. Budapest 1907. Hornyánszky Viktor könyvkiadó hivatala.

Toldy Ferencz 1847-ben meg akarta látogatni Bacsányit Linzben. Ekkor tudta meg, hogy a száműzött már két évvel ezelőtt meghalt nyolczvankét éves korában.

A magyar irodalomtörténet legkiválóbb kutatójának két éven át sejtelve sem volt róla, hogy Bacsányi meghalt. Ily tökéletesen elfelejtették ekkor hazájában a régen sokat emlegetett író. De nem hiában bízott Bacsányi az utókor ítéletében. Igaz, hogy az utókor nem teljesítette Bacsányi föllengős reményeit, de igazságosabb iránta, mint kora. Méltányolja költői és kritikai érdemeit s részvétellel érdeklődik szomorú sorsa iránt.

Kiadták összegyűjtött iratait, érdemes tudósok foglalkoztak életének politikai vonatkozásaival; 1904-ben Szinnyi Ferencz Bacsányinak alaposan és ügyesen írt életrajzát tette közzé, majd nemrég Horánszky Lajos egy gyönyörűen nyomtatott és igen szép képekkel diszített könyvben tárgyalja életét.

A szerző, kit irodalmunk a politikától hódított el, meleg érdeklődéssel kutatta föl Bacsányi életrajzának anyagát. Thallóczy Lajos, és Károlyi Árpád, kik történetírói érdemeiket azzal is szokták gyarapítani, hogy a Bécsben őrzött magyar történeti kincsek felhasználásában segítik a kutatókat, rendkívül becses levéltári anyagra figyelmeztették a szerzőt. Horánszky különösen ez iratok közzétételével élénk világot vetett könyvében Bacsányi életrajzának eddig homályban maradt pontjaira.

Szerzőnk munkája közben nagyon megszerette Bacsányit. Örült rövid boldogságának s meghatotta nagy szerencsétlensége; írói érdemei megnagyobbított arányokban tűntek föl előtte. Szerzőnk oly nagynak látta Bacsányit, hogy egész nagy korrajz köz-

pontjába helyezte. Oly gazdag korrajzi bevezetéssel fogott Bacsányi élete tárgyalásához, mintha Széchenyi vagy Kazinczy pályáját kellene elbeszélne.

Bacsányi alakja nem elég nagy, hogy ily magas piedestálra állítsuk.

«Hatalmas költői erőt» hiában keresünk legjobb költeményeiben is. Fogékony költői lélek volt, erős fölindulások hatása alatt néhány költeménye igen jól sikerült, de többnyire kimért, hideg a költészete. Legélénkebben a kufsteini elégiákban s a francia forradalmat köszöntő versében lüktet költői ere. De ez az ér hamar kiapadt. Nyelvének választékossága, lelkiismeretes gondossága a költői formában elősegítették a magyar költészet fejlődését.

Széleskörű irodalmi műveltsége, kiváló érzéke a rhythmus, a költői nyelv, s a költészet lényege iránt azt sejtették vele és másokkal, hogy vezérlő kritikusnak, a föllendült magyar irodalom mozgalmaiban bírónak született. Terjesztett is néhány jó gondolatot a fordításról, Milton költői nagyságáról, ismertette Ossziant, helyreigazított egyes æsthetikai ferdeségeket és sok jó tanácssal szolgált a költői dictio tekintetében még oly kiváló költőnek is, minő Kisfaludy Sándor. De nem volt eléggé termékeny kritikai gondolatokban, elfogultsága néha elvakította. Kazinczy, a kivel versenyezni próbált a vezetésben, messze fölülmulta Bacsányit ízlése hajlékonyságával, prózai stílusa változatosságával, kritikai pillantása biztosságával és lankadatlan írói becsvágyával.

Innen van az, hogy a mi szerzőnk korrajzi bevezetése széles arányaival nem kapcsolódik szervesen a könyv tartalmához. Különben e bevezetés magában véve igen becsületes és tanulságos munka. Érdekes új közleményei is vannak e fejezetnek gróf Károlyi Sándor szerepéről. Károlyi, mint szerzőnk mondja: «a békeszerzés munkáját erősen kihasználja anyagi előnyeiére». Az udvari kamara 50,000 forinttal jutalmazta szolgálatait, a mi különben már régen ismeretes.

Horánszkynek van annyi történeti érzéke, hogy új közleményeit nem használja föl Károlyi Sándornak szónokias megbélyegzésére. Sőt tárgyilagosan méltatja Károlyi szerepét. «Mint a békeszerzés fejét — úgymond — elismerés illeti, mert számolva a viszonyok parancsoló szükségével útját állotta egy további harcznak, melyben a nemzet életereje végleg elvérzett volna. De békeszerző munkájának a valódi erkölcsi alapot csak a legtisztább önzetlenség adhatta volna meg, melylyel főleg azoknak kell szá-

molniok, kiket a viszonyok oly időben tolnak az események élére midőn a közérdek a közhangulattal súlyos ellentétbe kerül s midőn Kemény Zsigmond szerint csakis önfeláldozással lehet betölteni az igazság és népszerűség között támadó hézagot». E találó szavakhoz még hozzá kell tennünk, hogy a szomorú majtényi fegyverletétel nagy szerencsétlenségtől mentette meg az országot. A fölkelés ügye veszve volt, midőn Károlyi alkudozni kezdett Pálffyval. Károlyi készsége nélkül a császáriak egyenként szétverték volna a kurucz csapatokat és megvették volna a még Rákóczihoz szító várakat. Ily győzelmek után az udvar nem ígérte volna meg az alkotmány tiszteletben tartását. Ezt Károlyi és kortársai igen jól tudták. És ezt a szempontot figyelembe kell vennünk, ha a szatmári békéről szólunk.

Szerzőnknek még egy találó észrevételét akarjuk idézni a korrajzi bevezetésből. «Érdekes — úgymond — e korban is a vezető nemzeti társadalom képe, mely a nemzet jellemében, habár talán csekély vonásokban, ma is fölismerhető. A társadalom külsőségeiben fölveszi magára a nemzeti önérzet köntösét, tüntet s a külső hangulat zajos nyilvánítására mindenkor készen áll, de a nemzeti kultúra nemes kifejtésében szívósan kitartó munkára, áldozatra képtelen».

Így van ez már régi idő óta. Bacsányi küzdelmei is bizonyítják, hogy mily kevés igazi hazafiság rejlett a tüntető zaj és heves fölbuzdulás mögött.

Bacsányi mozgalmas életét a szerző körülbelül úgy beszéli el, mint az angol életrajzírók szokták. Az angolok a tények minél nagyobb tömegét teszik közzé, fukarkodnak a commentárral, lehetően a hőst, vagy a jellemző adatokat és nyilatkozatokat beszéltetik. St. Beuve nagyon szerette az ilyen életrajzokat. Szerzőnknek határozott tehetsége van ily angol szabású életrajzok írására. Összegyűjtött anyaga igazán kiváló; kár, hogy a commentárban nem törekedett minél kevesebb szavú egyszerűsége. Az ily fordulatok, mint «Nagy Pál elragadó szónoklatainak... szikrázó és sújtó pallosa még azon száraz naplókából is kírí», vagy: «a kassai magyar társaság... hatalmas csecsemő, mely a nemzeti irodalom bölcsőjében pályafutásra indul» nem emelik a stílus lendületét és szemléltethetőségét. A rövidség és a tárgyhoz simuló egyszerűség sokkal biztosabb úton vezetik a stiliztát. Ezek a tulajdonságok jobban is illenek a szerző egyéniségéhez, ki a tudást, a tettet, a valódi érdemet

többre becsüli a hiú szónál. Bizonyára egy későbbi munkája stílusában és szerkesztése módjában jobban ki fogja domborítani egyéniségének e jellemző vonásait.

De így is szépen kivehető könyvéből Bacsányi jellemrajza. Bacsányi nem született szerencsés embernek. Érzékeny, könnyen föllobbanó s a mellett büszke ember volt. Veszedelmes tulajdonságok az életben, könnyen viszik az embert az örvénybe. Nem mondhatjuk Bacsányit összeférhetetlen embernek, csak hogy érzékenységet nem birta mérsékelni az életben. Nagyon melegen ragaszkodott némelyekhez, de mások ellen subjectiv okokból keletkező ellenszenvét nem birta legyőzni. Olyan ember volt, kit nem a hideg megfontolás, hanem a változó benyomások föllobbanása kormányzott. Phantasiája nem volt elég erős arra, hogy kifelé hasson műveiben, belsejét rontotta, gyanakodóvá tette és hirtelenkedésre csábította. Politikai fölfogása sajátosság vegyülete volt az európai radikalizmusnak s a régi magyar, alapjában monarchikus érzelmű rendi fölfogásnak. Ily fölfogással s ily lelki sajátságokkal bajos volt boldogulnia II. József s utódjai államaiban. Pedig szerette a boldogságot, nem akarta merészen kihívni a sorsot, házi békére és csendes előmenetelre vágyódott. Elvesztette kassai hivatalát kifakadásai miatt, fölébresztette a hatóságok gyanuját s így szenvednie kellett szinte ártatlanul a Martinovics-féle összeesküvés üldöztetése alkalmából. Kufsteinből kiszabadulván, újra hivatalt kapott Bécsben, a hol annyi kiváló ember társaságában mint boldog férj élhetett volna. De Napoleon 1809-iki hadjárata szétzúzta szerencsését.

Midőn a francia csapatok 1809 őszén, a megkötött béke után kivonultak Bécsből, Bacsányi ott hagyva hivatalát és szeretett nejét velök ment Párisba. Ez a szökés föltűnést keltett. Mindenütt megvoltak győződve arról, hogy Bacsányi fordította le Napoleon 1809-iki kiáltványát a magyarokhoz, melyet Márton József tanár nem akart lefordítani. Bacsányi tehát félt tettének következményeitől. Így magyarázta akkor a közvélemény Bacsányi meglepő távozását. Azóta kételyek merültek föl az 1809-ben elterjedt hír hitelessége iránt, de csak Horánszky könyve derített világosságot e kérdésre.

Bacsányi a kufsteini börtönben megismerkedett Maretval, a későbbi bassanói herczeggel. Midőn Maret 1805-ben és 1809-ben Bécsben volt, Bacsányi nem kereste hatalmassá lett fogolytársával az érintkezést. Azonban 1809-ben Maret gondolt Bacsányira,

midőn Márton József nem akarta lefordítani a proklamazio teljes szövegét. Hivatta Bacsányit és kérte, hogy nézze át a magyar fordítást, melyet valószínűen a vasmegyei Kermelics Károly készített. Bacsányinak ez a correctori szerep nem látszott veszélytelennek, kérte a francziákat, hogy igazoló jegyet eszközöljenek ki számára az osztrák udvari igazgatóság hivatalos kirendeltségétől. Ezt az igazoló jegyet meg is kapta, noha az idő rövidsége miatt nem a legkivánatosabb formában. Ekkor azután Bacsányi kijavította a Kermelicsnek tulajdonítható fordítást és a nyomdai correcturáról is gondoskodott.

Ennyit vehetünk ki az ellene indított vizsgálat jegyzőkönyvéből. De vajon kellett-e teljesítenie a francia megbízatást? Nem szabadulhatott volna-e tőle, mint Márton szabadult? És vajon mennyire terjedtek a correcturák? Hihető-e, hogy Bacsányi, ki igen szenvedélyes stilusjavító volt, megelégedett néhány csekély correcturával? Miképen magyarázható az, hogy a Márton elé adott szövegben nem voltak meg a proclamatiónak a magyar nemzet történetére és sérelmeire vonatkozó bizonyos fordulatai? Vajon hogyan jutottak ezek abba a Kermelicsnek tulajdonított fordításba, melyet Bacsányi corrigált?

E kérdésekre a vizsgálat nem ad fölvilágosítást.

Annyi bizonyos, hogy Bacsányi nem mert Bécsben maradni a francziák kivonulása után. Vajon miért nem?

Azt kell hinnünk, hogy a hiányos formájú igazoló jegyet nem tartotta elég erős védelmi eszköznek a rosszakaratú vádak ellen. Első hivatalvesztése és a kufsteini börtönbüntetés óta reá nehezedő gyanú félénkké tette Bacsányit. Tartott az újabb üldöztetéstől és mivel 1809-ben valószínűtlennek látszott, hogy Napoleon szerencséje néhány év múlva véget ér, úgy hitte Bacsányi, hogy Franciaországban szebb előmenetel vár reá, mint Bécsben. Nagyon sokat várt Maretnek pártfogásától, noha az Ausztriába vezető hidat sem akarta háta mögött elszakítani.

A túlságos aggodalom egyrészt s másrészt az igenis vérmes remények egyaránt unszolták a Bécsből való távozásra. Könnyen hívó és gyanakodó phantasiája s nem a higgadt megfontolás vezette. Párisban fényes előmenetel helyett nagy nehezen kapott könyörületből 2000 franknyi évdíjat. Napoleon leveretése után az osztrák rendőrség elhurcolja Bacsányit Spielbergbe és ügyének vizsgálata végett a császár parancsára gróf Auersperg, a morvasziléziai felebbező tanács elnöke bizottságot jelöl ki. Szerencséjére

Bacsányinak Auersperg és a bizottság tárgyilagosan, szinte jóindulattal vizsgálják ügyét.

A vizsgáló-bizottság szakvéleménye alapján Bacsányit fölmenthették volna, de gróf Sedlnitzky József, a gonosz lelkű rendőrminiszter fölterjesztésére Bacsányit Linzbe internálják. Itt tengődött a szegény magyar költő, az osztrák rendőrállam e szerencsétlen áldozata francia évdjából 1817-től egészen élete végéig, 1845-ig.

Költői lélekkel boldogságra vágyott, de szerencsétlen volt, mert költői érzékenység és képzelődés kormányozták életét.

Vagy talán még sem nevezhetjük szerencsétlennek életét. Gazdag volt egy ritka kincsnek birtokában, hű és okos neje boldogította viszontagságos napjaiban. Bacsányi érzelmes szerelmes volt, akár Werther, vagy Saint-Preux. Első szerelme nem volt szerencsés, Ilosvai Krisztina másnak lett neje, de mindvégig «lelki barátja» maradt Bacsányinak. Hogy mennyire el volt terjedve nálunk a wertheri és rousseau-i hangulat a múlt század elején, mutatja Krisztina levele az ő lelki barátjához Bacsányihoz, kinek «nagy virtusát» érzékenyen dicsőíti. Az első csalódás után Bacsányi újra szerelmes lett Bécsben, Baumberg Gabriellába. Bécs Sapphojának nevezgették akkor a szép természetű, kellemes arcú és előkelő hivatalnoki családból származó Gabriellát. Barátai eléggé ünnepelték, kérői is voltak, de a költőnő már mint meglehetősen vén leány az élenkszemű, büszke s férfias külsejű magyar költőt választotta vőlegényének. Baumberg Gabriella ügyesen s nem minden melegség nélkül verselt, olyan régi nyárspolgári íze van verseinek, de élete valódi költészet. Hűsége és önfeláldozása nélkül Bacsányi élete kétségbeejtően sivár lett volna. Gabriella életének története Horánszky könyvében nagy gondnal és szeretettel van megírva. A német költőnő hűségének emléke örökké élni fog a magyar irodalomtörténetben. És ebben nagy része van a mi szerzőnk dicséretes buzgalmának.

Ertékes a könyvnek függeléke is. Ebből azt tanuljuk, hogy Kisfaludy Sándor költői munkáinak utolsó kiadásában alaposan fölhasználta Bacsányi correcturáit. Tudtuk ugyan már Kisfaludy Sándor műveinek negyedik kiadásából, hogy Bacsányi szerette javítgatni *Himfy* költőjének munkáit, de hogy mennyire terjedt ez a javítgatás s mennyit fogadott el belőle Kisfaludy, azt csak Horánszky könyvéből tudjuk meg igazán. Nem hallgathatjuk el, hogy Kisfaludy levele, melyre szerzőnk az 503. lapon úgy hivat-

kozik, mintha ismeretlen volna, már megjelent Kisfaludy említett kiadásában. De e csekélységet csak annak jeléül említjük, hogy figyelemmel forgattuk e becses könyvet, melylyel a szerző hálára kötelezte a magyar irodalom barátait. A könyvnek minden lapja mutatja, hogy a szerző mily nagyra becsüli — saját szavait idézzük — «annak az alapvető nagy korszaknak felemelő emlékét, mely nem az olcsó hazafiság mit sem kockáztató üres jelszavainak, hanem a verejtékes munka küzdelmeinek juttatta a valódi érdem és elismerés babérait».

d.

A History of Hungarian Literature. By Frederick Riedl, Ph D. Professor of Hungarian Literature in the University of Budapest. London, William Heinemann. MCMVI.

Érdekes és egyúttal fontos kulturpolitikai kérdés, hogy a magyar irodalom és irodalomtörténet külföldi ismertetésénél a közvetítő író szigorún vett tudományos vagy csak essayszerű munkálattal lépjen az idegen közönség elé. Vajon szakszerű készultséggel kíván-e hatni a külföldi irodalomra és annak történetére is, vagy föl akarja kelteni az idegen olvasók érdeklődését a magyar nép érzelme, gondolkodása, története és irodalma iránt? Míg az első kizárólag a tudományos világgal akarja megismertetni mindenirányú kulturális munkásságunkat, annak becsét és hatását, a másik egy egész, vagy több nemzet rokon-szenvét akarja a magyarnak megnyerni. Mind a kettő kulturális haszonnal jár nekünk és több esetben a külföldnek is. Eloszlatja végre azt a romantikus fölfogást, a melylyel egy időben fölöttünk a külföld fölényét éreztette, eloszlatja azt az óriási tudatlanságot is, a mely mivoltunkat sok irányban körülvette. Hál' Isten, vannak nekünk is oly költőink és íróink, a kiknek munkássága kiállja a külföldi párhuzamot, sőt igen sokét fölül is mulja.

A ki az utolsó föladatra vállalkozik, nagy készultséggel, világ-irodalmi és világtörténeti általános tudással kell rendelkeznie; a népnek, melyhez szól, egész lelkületét kell ismernie. Az ily föladatra rátermett emberben a föntnevezett munkának kiadói és megbízói egyáltalában nem csatlakoztak. Riedl Frigyes inkább a jelzett második és nehezebb föladatot választotta, a mikor a *Short Histories of the Literatures of the World* XIII. kötetében *A History of Hungarian Literature* czímen a magyar irodalom nagy kor-

szakait, nagy alkotóit és ezek korszakos műveit az angolokkal megismerteti. Ez a mű nemcsak az angolnak, hanem az egész művelt világnak eddig a legtökéletesebb tájékozást nyújtja a magyar szellemről. Nincs is egyébre szükségünk, mint arra, hogy ebből tanulja a külföld megismerni a magyar érzést és gondolkodást, évezredes multunkat, kulturális törekvéseinket és — dicsekvés nélkül mondható — egyes világraszóló alkotásainkat is.

Riedl alaposan ismeri azt a közönséget, a melyhez szól és uralkodik a tárgyon is, a melyet előad. Művészi kézzel és gondos belátással válogat ki annyit, a mennyi elég, hogy a magyar művelődés iránt az angolok érdeklődését fokozatos módon felkeltse, sőt ébrentartsa. Nagyarányú, művészi szemponttól vezérelve hozza közelebb hozzánk a külföld rokonszenvét. S ha ennél a célnál többet is nyújtott és bensőbbé tette a viszonyt a magyar érzés és angol művelt olvasó közönség között, azt munkájának történelmi, irodalomtörténeti, nyelvtudományi, sőt philosophiai, de mindenekfölött művészi értéke teszi becsessé.

A munkához C. Hagberg Wright írt rövid *Előszót*, a melyből megtudjuk, hogy az ő ajánlatára Szily Kálmán hajlandónak mutatkozott egy akadémikus megbízására, a ki a Gosse-féle vállalat számára megírja a magyar irodalomtörténetet. «The choice of the Academy finally fell on Professor Riedl», a miből kiviláglik, hogy az Akadémia, vagy talán inkább Szily Kálmán előzőleg még másokkal, illetőleg mással is tárgyalhatott, de legkészségeesebbnek és alkalmatosnak Riedlt találta. Fordítóul és átdolgozóul említi «Mr. Ch. Arthur Ginever and his wife (born Ilona de Gjőry)» (VI.) Ginevert és nejét Győry Ilonát, ezeken kívül önmagát (Wrightot), mint (the unacknowledged translations, including the extracts from the *Tragedy of Man*, are renderings of my own. I have also revised the whole of the translations, with a view to bringing them as closely as possible to the letter as well as to the spirit of the original (VII.)) És ezt mindenekelőtt tudnunk is kell, hogy elválasszszuk Riedl eredetijét attól a felelősségtől, a melyet helyette a fordítónak és az átdolgozónak hordania kell. Mert az eredeti kézirat ismerete nélkül is fontos dolog, hogy a fordításban rendkívül szórványosan található tévedéseket és önkényes fölosztásokat ne a szerző rovására írjuk. Eredeti kézirat nélkül is sok oly munka [(*Magyar irodalom főirányai* (Olcso könyvtár), *A nyelvújítás kora* (Budapesti Szemle), (*Arany, Petőfi, Beöthy: Magyar irodalomtörténet, egyetemi elő-*

adásai és egyebek]] fekszik Riedltől előttünk, a mely igazolhatja, hogy az angol szövegbe csúszott tévedések nem tőle eredhetnek.

Midőn ezt Riedl dicséretére írjuk föl, semmiképen sem gáncsoljuk Gineverék és Wright érdemeit. Hogyha pedig Riedl stílusát többször majdnem a köznapiság színvonalára süllyesztik le, ők tudják, hogy mit és miért tettek! Valószínű dolog, hogy a szerző mondatait nem lehetett idegen nyelven oly hűen és találóan érvényesíteni, a mint azt az eredeti teszi, s a magyar nyelv eleganciája, szólásai is gyökerestől eltérők az angolétól, főleg oly egyéniségnél, mint Riedl, a kire senki sem fogja, még a legnagyobb rosszakarát mellett sem, ráfoghatni a köznapiságot és a sablont. A ki tette, talán van rá személyes oka, de igazságtalan. (*Századok* 1906. decz.)

A munka 17 fejezetre oszlik. Bevezetésül szolgál a magyar nép és nyelv. (I., II.) Itt szerettük volna, hogyha a nyelvtudósok sorában helyet talált volna Révai, Reguly, Hunfalvy és Budenz munkássága, a kiknek elmélete nagyrészt a külföldön is nagy hullámokat vert.

Utána a középkor következik (III.), a melynek legendáit elevenességekben és a néplélekre való hatásában rajzolja. Azonban nem esik szó sem a hún-magyar, sem a király mondákról, a melyek ösköltészetünkről megközelítő képet nyújtanak.

A magyar renaissance (IV.) és Mátyás király világtörténeti jelentősége legelőször lép a világtörténeti tudatba a maga érdemes mivoltában. Ez a fejezet igen sikerült.

A reformatio (IV.) küzdelmes korszaka alkotóiban és alkotásaikban mutatkozik be és keretében a török iga, Bethlen Gábor korszaka és udvara minden külföldi vonatkozásával érdekes fejezet. Utóbbi szempontból szívesen vettük volna, hogyha Riedl Basire Izsák, Bisterfeld, Comenius mellett Opitz Márton rövid munkásságára is kitér. Oly pontossággal kiszemelt tendenciák mellett, melyek egy külföldi vonatkozást sem hanyagolnak el, az utolsó is emelte volna Bethlen udvarának jelentőségét.

Zrinyi Miklós a költő és kora (V.) élénk vonásokban, de úgy látszik, megrövidített formában lép elénk. A *Zrinyiász* bővebb tartalma a Tassóval vont párhuzamot erősebben kiemelte volna. A rövid kivonat itt lerontja az alak hatását.

A hanyatlás korszakában (VI.) kimagasló pont a kurucz költészet, a mely egymagában elég, hogy ezt a kort virágzóznak nevezzük. Itt akarjuk egyúttal Riedl egy tendentious bírálójának

(*Századok* 1906. decz.) tájékoztatlanságát fölemlíteni, a ki az «every country in Europe was represented in them (Buda visszafoglalásáról van szó), including the remote highlands of Scotland.» (68. old.) Ilyen positiv dolgokban Riedlt támadni nem lehet. A bíráló kis fáradsággal megtalálta volna ezt a fontos adatot nemcsak Acsádynál, hanem Károlyi Árpádnál is (*Pest és Buda visszavétele*. Budapest, 1886. 183. old.), a mely utóbbi szerint: «Nem kevésbbé előkelők voltak az angol és skót urak, kik Buda vívásában részt vettek és csaknem mindnyájan vérükkel pecsételték meg. Így például . . . «még más hat angol és skót lord ez alkalommal megsebesült». Továbbá Fráter György nekünk sohasem Georg Friar azaz «György barát vagy szerzetes». A magyar történet itt a «fráter» szót tényleg vezetéknevvé emelte.

Zavarossá vált a *The new classical school* (VIII.) fejezet. Nem érthető felületesség fészkelte be magát ebbe a helybe. Ezt Riedl nem nevezhette ilyennek. Itt ugyanis a kiadói rövidítések égbekiáltóan rikítók. A klasszikus iskola kalapja alá sorozza a testőröket, Gvadányit, Csokonait, Fazekast és a többit. Itt, a hol megszoktuk a legélesebb megkülönböztetést és a mely kor tulajdonképen a gyökérhajtása modernségünknek, nagy homály és zavar uralkodik. Ebben feltűnő, hogy mily lekicsinylésben részesül Csokonai munkássága, a melynek hajtásai pedig Czuczornak, Aranynek, Petőfinek forrásai.

A nyelvújítás korszakában (IX.), a mely más czímmel a *Budapesti Szemlében* is megjelent, legjobban láthatók egyes fordítási eltérések, jóllehet általában elérte az eredetinek lendületét és magaslatát. Azonban itt hiába keressük Révai Miklós nagy alakját, a kit nyelvkutatásai révén a külföld a magyarral együtt magasztal.

Eddig terjed tulajdonképen a XIX. század előtti irodalom, (1—106 old.) utána (107—286) a munka törzse a XIX. század. És ennek leginkább örvendhetünk. Ez a század hozott minket közelebb a külföldhöz, a Nyugathoz, ez a mi lelki újjászületésünk. Itt láthatja a külföld, hogy rövid idő alatt mily szédítő gyorsasággal fejlődhetik egy nemzet kulturája. És ezt Riedl meszterileg tudta megérzéskíteni. Ezen csak keveset ronthatott pár fordítói tévedés, mint a 117. oldalon irodalmi «magazine» hiányát említi, míg a 167. oldalon ilyennek létezését állítja, mint az, hogy nem magyarazza a «Palatinus» «Bánkus» szókat, vagy nincsen megemlítve, hogy a Bánkban története nem egyéb me-

sénél, vagy hogy a művek nevei hol magyar, hol angol czímmel vannak közölve.

Vörösmartynak (X.) külön fejezetében mégis idegenszerűleg hat, hogy ő egy sajátlagos, eposainak megfelelő mythológiát alkotott (was obliged to invent a mythology for the purpose of his epic 157. oldal). Voltak ebben előzői és tudományos kutatói is.

Az *Orators* (XI.) fejezetben Széchenyi, Kossuth és Deák méltatása a külföld elismerését hívja ki. Itt is helyre kell igazítanunk Riedl bírálójának tévedését, a ki szerint a lánczhíd építője William Tierney Clark és nem Thomas Clark, mivel a lánczhíd tervezői és építői a két Clark volt, még pedig Adam és William Tierney. Megvan ez a lánczhíd oroszán-ozslopain.

The Novel: a regény (XII.) fejezetben alig jutott hely Dugonics munkásságának, de annál több Gvadányi *Rontó Pál*-jának, pedig Dugonics kezdeményező munkája elévülhetetlen.

Petőfi és Arany (XIV. XV.) fejezetei fényes állomásai a könyvnek. Itt szerettük volna olvasni a *Walesi bárdok* fordítását egy pár soros ismertetés helyett.

Teleki and Madách (XVI.) fejezetében kapjuk az *Ember Tragédiája* III. VII. színéből az első ugyan, de töredékes angol fordítást. A tartalom tárgyalásából azonban kimaradt a X. szín. Valószínűleg a kiadó tévedésnek minősítette a Kepler-szín új fölmerülését és azt gondolta, hogy a VIII. színnel már eleget tett a Kepler-jelenetnek.

Az új írók fejezetében előkelő helyet foglal el Gyulai Pál és irodalmi iskolája.

Ebbe a nagy keretbe illeszkedik bele Riedl fényes tehetsége. Sok helyütt tapasztaljuk, hogy a kiadó törölt s mást adott, mint az eredeti után várhattunk volna. Jobbára lényegtelen, apróbb tévedések, a melyek a külföld szemében nem fogják a szerző érdemét elhomályosítani, de nem fogják azt itthon sem csorbítani.

Lényeges tévedésnek minősíthető, hogy a magyarok őshazáját kereső Julián szerzetest franciskánussá teszi dömés helyett. (8. old.) «Enthusiastic Franciscan monk.» — Tudvalevőleg Caxton Vilmos volt az első, a ki 1471-ben nyomatta ki az angolra fordított *Recueil des histoires de Troyes* című munkát, míg a *Budai Krónika* 1473-ban nyomtatott és ebből az okból elesik az a büszkeségünk, hogy az angolokat megelőztük volna: «and so Hungary forestalled England in the art of printing.» (35. old.)

Bethlen Gábor nem volt Gustáv Adolf sógora (brother in law), hacsak nem magyar sógorságot értünk alatta. (55. old.)

Egyenes fordítói mulasztásnak tarthatjuk a következőket: Ily kifejezéseknek, mint *Palatine*, *honvéd*, *szombatos*, *vérmező*, *megye* (province, department, country 135, 161, 175. old.) meg nem magyarázását. Széchenyi *Blickje* minden nyelven *Blick*, az nem lehet *Glanze* (158. old.). A tudákos (134. old.) sohasem didactic. A *csárda* (roadside inn), a *betyár* (highwayman), ép úgy mint a *puszta*, a *huszár* a külföldön már régen meghonosodott magyar szók, ezeket bátran használhatták volna. A címek használatában meg kellett volna a magyar címet honosítani s azokat esetleg jegyzetekben lefordítani. Így igazi tohu-bohu áll be ezen a téren. Írnak Tiszát, Danube-ot, St Imre-t, St Ladislav-t, St Elisabeth-et, Béla, Jasper-t és Gaspar-t, Ilona Zrinyi, Count Kelemen Mikest etc. A helyneveket dicséretes módon magyarosan nyomtatták.

Sajtóhibáktól sem mentes a könyv. Kisebb szemelvénybe iktatjuk: moonlight h. moonlit (13.), whirligig (13.), Győry h. Gyrőy (151.), didactic h. didatic (169.), Torda h. Tonda (169.), dismissed h. dismissed (211.), Gyulai h. Gyulay (156, 234, 262, 269, 270, 276), Révai h. Révay (275.), almanac h. almanack (280.), agriculturist h. agriculturalist (156. o.) etc. Irnak nobleman h. gentlemant (76.) leader h. magnate (67. old.).

A könyv Loewtől, Bowringtól és Butlertől versfordításokat is közöl. Vannak a fordító megjelölése nélkül is versek. Mindezek közül egyedül Loewéi felelnek meg a fordítás törvényeinek, a többiben nem ismerünk az eredetire és ha valaki fáradságot szentel annak, hogy az angol verset visszafordítja magyarra, igen sokszor azt fogja találni, hogy nem ismer rá a *Befordultam a konyhára*, a *Szeptember végén* és más költeményekre.

Utóbbi időben gyakran jelen meg a magyar irodalomtörténet a külföldön, sőt több megjelenendő is van. Igazán kíváncsi voltam, hogyha ily munkák függelékeül a magyar irodalom jelesebb alkotásaiból egyes szemelvények jelennének meg, vagy pedig egy költői szemelvényekből álló nagy munka. És ezekben a fordítás lelkiismeretes és gondos kezekbe volna leteendő, nehogy kivetkőztetett formában és meghamisított szellemmel lépünk a külföld elé.

Morvay Győző.

De l'influence de l'esprit sur le corps. Par L. Dubois, Bern. 1907.

Ez a mű arról a kölcsönhatásról szól, mely a lélek és test közt fennáll. A szerző a lélek és test kifejezéseket nem oly értelemben használja, mint a dogmatika, hanem a mint azokat a modern philosophia elfogadta: tehát egymással kapcsolatos életműködéseknek tekinti őket.

Nem lehetséges-e az, hogy a magában véve egészséges szervezet lelki tényezők hatása alatt beteges tüneteket mutat? Dubois mint orvos a maga orvosi gyakorlatából vett példákkal felel e kérdésekre. Ott van mindenekelőtt az idegesség. Aggódo lelkű emberek mindenben újabb aggodalmakra keresnek okot. Ez visszahat idegeikre. Mint a szerző mondja, az ilyen emberek kitünő művészek abban, hogy idegeiket minél erősebb feszültségbe hozzák. Így lesznek némely érzékeny lelkű emberek neurasthenikusokká. Az ember azt várná, hogy állandó aggodalmaik, a megszokás következtében, közönyösekké teszik őket aggodalmaik tárgya iránt, de nem ez következik belőle, hanem lelki életök és idegzetök annyira elgyöngül, hogy valamely lelki csapás vagy testi betegség teljesen fegyvertelenül találja őket és igen gyorsan végez velök.

Eddig az ily betegeket tisztán naturalista módon gyógyítottak. Értelmöknek és akaratuknak gyengeségét úgy tekintették, mint a vérmérséklet, átöröklés: szóval physikai okoknak következményét. És kétségtelen is, hogy az agynak bármely kóros elváltozása magán visei — mint Hulst mondja — animalitásunk ijesztő jegyét. Ennélfogva mindeddig az animalitást gyógyították, sőt egyedül ezt. Ez még abból az időből származott, mikor az elmét testi jelenségek következményének, a bűnt és erényt a vitriol- és czukorhoz hasonló termékeknek nézték. Csak a test volt fontos és az élettan tanítása szerint a lélek mindenben hűn engedelmeskedett neki. Volt idő, mikor az ellenkező végtet volt divatos. Ekkor azt hitték az emberek, hogy a test és lélek kölcsönhatása nem kívülről megy befelé, hanem megfordítva: belülről kifelé. Belső életünk bizonyos tekintetben megjavíthatja kóros testi szerveinket, sőt a régi psychologusok a morális kezelést tartották legjobb gyógymódnak. Goethe meg épen azt állította, hogy akaratunk lassu és fokozatos csökkenése következtében halunk meg. A mai orvostudomány azt tanítja, hogy minden

betegséget megelőzéssel győzünk le, tudniillik önmagunknak testi és lelki nevelése által. A gondolat nem új, de a módszer új, és épen a positivizmus tanította meg reá az orvosokat. *Képesek vagyunk-e — kérdi doctor Dubois — a lélek útján, morális eszközökkel elkerülni valamely betegség keletkezését, sőt csökkeníteni avagy megszüntetni egy oly betegséget, a mely már jelen van? És mellőzve a sebészet körébe tartozó, fertőző és szervi bajokat, a szerző azt feleli: igen.

A legközönségesebb tapasztalat arra tanít bennünket, hogy egy-egy lelki mozzanat testi változást is hoz létre. Fázunk vagy melegünk van, a szerint, a mint az időt hidegnek vagy melegnek képzeljük. Ha képzeletünk mással van elfoglalva, számos testi változás iránt érzéketlenek leszünk. Mikor haragos állapotban vagyunk, nem vesszük észre azt, hogy valaki megütött bennünket; a csatában nem érezzük a hirtelen kopott sebet. Bernheim nyomán a szerző több példát hoz fel, melyek már bonyolultabb esetekre vonatkoznak. Egy nő — úgymond — nem tudta elviselni a virágillatot s már akkor is rosszul lett, mikor csinált virágot látott, mielőtt tudta volna, hogy az nem valódi. Ha tehát a képzeletnek ily erős befolyása van, miért ne fordíthatók hasznunkra ezt a befolyást?

Erős akaratra nincs szükség, mert épen az erős akarat hiánya okozta a betegséget. Kis dolgokon kell kezdenünk. De lehet nevelni erős akaratot. A kinek elvágják a lábát, lassanként megtanul járni fa-lábon. Ilyen falábra van szükségünk. Kicsiségeken kell kezdenünk s arra törekednünk, hogy figyelmünket bizonyos irányban lekössük. Kerülnünk kell a rossz tanácsadókat: a nyugtalanságot, félelmet, bátortalanságot, bosszúságot s általában az erős szenvedélyeket. Ne legyünk kislelkűek. Az életet úgy kell fölhasználnunk, hogy erkölcsiségünket tökéletesítjük. Így leszünk testileg és lelkileg egészségesek.

Azt szokták mondani, hogy az egészséges emberek a legnagyobb önzők. Dubois tagadja ezt. Az önzés — úgymond — már maga betegség és egészséges ember nem lehet önző. A mig önzők vagyunk, nem gyógyulhatunk ki az idegbajból.

Önző vagy idegbajos emberek környezetüket is idegessé teszik. Ily értelemben az idegesség is fertőző betegség. Egészséges embernek tehát, ha hajlama van idegességre, kerülnie kell az ideges ember társaságát.

Dubois igen hasznos munkát végzett, mikor a psychológiát

belevonta az orvostudomány körébe. Annak az orvosnak, a ki jó psychologus, kétszeresen könnyebb munkája van. Áll ez főleg az idegbajokra, melyeket nem is lehet másként gyógyítani, mint psychológiával.

—l.

Új magyar könyvek.

Albisy Katalin. A mi kisasszonyunk. Elbeszélések. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 215 l.) 3 K.

Bartóky József dr. A gazdasági munkástörvény (1898 : II. t.-cz.) magyarázata. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. XXVIII, 346 l.) 8 K.

Breit József. A gyalogság harcászata. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 455 l. és 8 melléklet.) 10 K.

Csillag Lipót. Hullámok. Versek. Budapest, 1907. Rényi V. (8-r. 136 l.) 3 K.

Évkönyv. Kiadja az Izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczy József. Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 407 l.) 4 Kor.

Falcsik Dezső dr. A polgári perjog tankönyve. (Magyar polgári törvénykezési rendtartás. Birói szervezet. Rendes és sommás eljárás.) Pozsony, 1907. (Budapest, Grill.) (8-r. VIII, 362 l.) 8 K.

Grofsoreán K. Béla. Tanulmányok a hazai textil-ipar mikénti fejlesztéséről és az 1884-ik évi ipartörvény módosításáról. Budapest, 1907. Ráth M. (8-r. 86 l.) 3 K.

Herman Ottó. Az 1902-ik évi nemzetközi madárvédelmi egyezmény és Magyarország. Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. V, 220 l.) 1 K.

Jogi Lexikon, magyar. — Számos szakferfiu közreműködésével szerkesztette Márkus Dezső dr. VI. köt. Pergátló kifogás. Zsupán. Budapest, 1907. Pallas. (8-r. 1180 l.) 20 K.

Kräuter Ferencz dr. A niczkyfalvai német nyelvjárás hangtana. (Magyarországi német nyelvjárások. V. füzet.) Budapest, 1907. Akadémia. (8-r. 51 l.) 1 K.

Kvassay Jenő. A vízi társulatokra vonatkozó statisztikai adatok. Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. XXIII, 247 l.) 1 K.

Kräuter Ferencz. A mássalhangzók hasonlása a magyarban. (Nyelvészeti Füzetek 44. szám.) Budapest, 1907. Athenaeum. (8-r. 39 l.) 1 K.

Krudy Gyula. Pajkos Gaálék. Elbeszélések. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 176. l.) 3 K.

— — A szakállszáritón. Elbeszélések. Budapest, 1907. Bp. Hirl. (8-r. 186. l.) 3 K.

Merriman Seton Henry. Kidár sátrai alatt. Angol regény. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 327. l.) 1-20 K.

Mikler Károly dr. Magyar evangélikus egyházjog. Eperjes, 1906. (Budapest, Grill.) (8-r. X, 741. l. XIX. l.) 15 K.

Molnár Viktor. Wlassics Gyula dr. Élet- és jellemrajzi vázlatok. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 96. l.) 3 K.

Müller Vilmos dr. Klinikai Recipekönyv. Id. Korányi Frigyes előszavával. Második bővített kiadás. Budapest, 1907. Lampel R. (16-r. XVI, 547. l.) 6 K.

Pásztor Árpád. Új versek. 1903—1907. Budapest, 1907. Szilágyi Béla. (8-r. 133. l.) 3 K.

Pásztor Mihály. Az eladósodott Budapest. Budapest, 1907. Szerző. (8-r. 207. l.) 4 K.

Pekár Gyula. Ferrara. Ravenna. Firenze. Korképek 14 mel-léklettel. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 152. l.) 8 K.

Szántó Lajos, (Fülei). Székely föld. Versek. Székelyudvarhely, 1907. Beleg P. és Tsa. (8-r. 148. l.) 2 K.

Szeberényi Lajos Zs. A parasztok helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány, különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra. Békéscsaba, 1907. (Kókai L. bizom. Budapest.) (8-r. 100. l.) 1 K.

Szepesvármegye művészeti emlékei. Szerkeszti Dr. Vajdovszky János. Harmadik rész. Divald Kornél. Iparművészet. Budapest, 1907. Szt. István Társ. (4-r. 93. l.) 8 K.

Szikra. Enyém? A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztinadíjával jutalmazott regény. (Egyetemes Regénytár XXIII. évf. 9. köt.) Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 152. l.) 1 K.

Schwarz Gusztáv dr. A jogi személy magyarázata. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 125. l.) 2-40 K.

Scossa Dezső. Cruore Dives. Öt elbeszélés. (Egyetemes regénytár XXIII. évf. 11. kötet.) Budapest. Singer és Wolfner. (8-r. 199. l.) 1 K.

CLIO LOCUTA.

Toute la vengeance
de la vérité —
c'est: d'attendre.
Lamartine.

Az *Ujság* 1907. évi októberi számában *Dies irae, dies illa* — október hatodikához cím alatt «F. Imre» megemlítvén, hogy egy ízben Görgey Arthurral együtt utazott gőzhajón, sok érdekes dolgot mond el ez alkalomból. Ez elmondottak közül engem főleg kettő érdekel; egy az, hogy a ma is még élő Galsai Kovács Ernőnek, az 1848—49-iki csongrádi 30. sz. honvédszászlóalj egykori vitéz őrnagyának négy kötetre terjedő emlékezései sajtó alá készülnek; a másik: hogy cikkkiró kúsálnak mondván Görgey Arthur életbenmaradásának kérdését, megkísérli röviden megállapítani, hogy e részben 1849 óta mit derített ki a történelem.

Az elsőt a mi illeti: óhajtandó, hogy Galsai Kovács Ernő emlékiratai ne maradjanak kéziratban az idők viszontagságainak kitéve, hanem jelennének meg mielőbb a könyvpiaczon. — A másik megjegyzése a következők megírására indít.

Nézzük, hogy Görgey Arthur életben maradása kuszált kérdésében azóta miket, mennyit derített ki a történelem cikkkiró szerint?

Elmondja ő, hogy azt a levelet, melyet Görgey Arthur Aradról 1849 augusztus 11-én a nagy haditanács határozatából gróf Rüdiger orosz hadtestparancsnokhoz küldött, Szilágyi Sándor már 1850-ben adta közre, sőt Friebeisz István már 1849 szeptember 27-én a *Komáromi Lapok* 65. számában, rossz fordításban. (Hozzá tehetjük, hogy az nemcsak eredetiben Görgey Arthur könyvében 1852 óta, — az én három-kötetes munkámban pedig a III. kötet 569.

és 570. lapjain. («1848-ból és 1849-ből stb. Franklinnál 1885—1888) hű fordításban 1888 óta olvasható.) Belőle cikkíró azt a helyet idézi, a hol a czár nagylelkűségéhez appellál Görgey, hogy nem fogja derék bajtársait és Magyarország népeit védtelenül Ausztria vak bosszúdühének kiszolgáltatni; s ekkor önelszánással hozzáteszi, hogy «talán elég lesz, ha ő egymaga esik áldozatul».

Idézi cikkíró azután az én munkámból ezt a helyet: «Ha Görgey magát és hadseregét Haynaunak adja meg kegyelemre: akkor Haynau, Ausztria, a világ azt mondhatta volna, — s ezt a Duna sem mosta volna le a magyar nemzetről — hogy Haynau mint hadvezér és Ausztria mint nagyhatalmasság most végre legyőzte, meghódította Magyarországot.»

Hivatkozik végre cikkíró arra a köztudomásra, hogy Haynaunak különösen fáj a foga Görgey Arthurra, de hogy nem állt hatalmában, őt is kivégeztetni . . .

És ennyi az egész — nincs több — mit a cikkíró meg tud állapítani feleletül a tőle felvetett kérdésre.

Ez pedig a vállalt feladatnak annyibanhagyása, a fonál elejtése.

Ámde ez a kérdés, ha már egyszer fel van vetve, megköveteli a fáradságos nyomozást, az alapos tanulmányt és ha lehet, a megoldást. S én engedelmet kérek a cikkírótól, hogy az ő elejtett fonalát fölvehessem. Hadd tegyek én kísérletet megállapítani, hogy a szóban forgó kérdésben mit derített ki eddig a történelem tisztára.

Szabatosan kell felállítani a kérdést.

Görgey Arthur és tábornoktársai, a Feldunai hadsereg és tisztikara megadták magokat az oroszoknak kegyelemre: erre az aradi Tizenhármát Haynau kivégeztette; a tisztikar nagy részét — a kiket tudniillik agyon nem lővetett — csak kegyelemből ítélte halál helyett nehéz várfogságra; a többieket közlegényül besorozta: ellenben Görgey Arthur életben maradt és csupán internáltatott, előbb Karinthia koronaország, utóbb Klagenfurth város járása szűk területére.

Ezt a kiáltón ellentétes, logika-ellenes elbánást nem értette senki! Ezt mondja cikkíró ma is még kúszált kérdésnek. Ez a talány.

Hogy először Miklós czár és kevés nappal rá az osztrák császár is Görgey Arthurnak megkegyelmeztek: ez a nagyváradi közönség szeme láttára, s innen szétterjedve, a nemzet füle hallatára ment végbe.

Tehát nem az a talány, hogy a Haynau csapásra emelt karját ki fogta meg a levegőben.

A talány: az indokok, melyek a két uralkodót e kivételes kegyelemre indították.

És voltaképen csak Miklós czár indokairól lehet itt szó. Mert hogy az osztrák császár az orosz fegyveres segítség nagy sikere pillanatában a czárnak már előbb kimondott szavát, tettét nem desavouálta, hanem óhaját, melynek az orosz trónörökös küldetése különös nyomatókat kölcsönzött, teljesítette, de ekkor mégis az utolsó szót magának tartotta fenn — az mind természetes.

És a Miklós czár subjectiv indítékai is itt főleg anynyiban érdekelnek, vajjon nem szerepelt-e azok közt egy olyan, mely csak Görgey Arthurnak egy iniciativ cselekedetére reágált s azt bizonyítaná, hogy ő a gróf Rüdigerhez írt aradi leveléből szóló önzetlen és önfeláldozó érzületet meghazudtoló, titkos önző alkuval egyedül önmagának biztosította a megkegyelmezést, tehát hogy egyenesen ő a felelős a Haynau hóhérmunkájáért.

* * *

Brockhausnál Leipzigban 1852. évben kiadott beszámolójában a II. k. 429. lapján így szól Görgey:

„... És ha a győztes szövetkezett nagyhatalmaknak tetszett volna azt is figyelembe venni, hogy a fegyverletelnek valamennyi részesei közül az ő kegyelmökre minden bizonynyal én vagyok a legérdemtelenebb; és ha következképen elejtenek engem: akkor nagyon valószínűleg megkimélnék engem azon utólagos elrágalmazástól, hogy tulajdon hazámat vagy legalább is bajtársaimat elárultam; önmagokat pedig azon megszólástól, hogy nekik Magyarországot csakis ezen árulás segítségével sikerült legyőzniök, annál bizonyosabban megkimélik: mivel tudtomra sem nekik, sem nekem nincs okunk oly tények felfedezésétől tartanunk, melyekből csak a legtávolabbról is azt lehetne kisütni, hogy akár ők (a nagyhatalmak) a megkegyelmezéssel a fegyver-

letételre, akár én a fegyverletétellel a megkegyelmezésre alkudoztunk volna.»

Elsőrendű felderítő történelmi tanubizonysággá vált a fönti idézet az által, mert benne a vádlott Görgey Arthur 1852-ben az egész művelt világ hallatára, az aradi vesztőhelyre tetemre hívja mind az illetőket, közvetlenül Oroszországot, vagyis a kik ennek nevében 1849-ben illetékesen ő vele szóba, szembe álltak; sőt minden egyes embert, a ki mint közbenjáró vagy közvetlen ténytudomással bíró tanu valahol létezhet és e felhívásra jelentkezhetik, — czáfoljanak rá!

Ezen 1852-ben Brockhaus lipcei czégnél németül megjelent beszámolója azonkívül egyidejűleg vagy rövid időközökben még francziául, angolul és olaszul jelent meg. (Magamnak van egy angol példány birtokomban. A budapesti Nemzeti Múzeumban van egy olasz példány. A franczia kiadás méltatásával írta meg *«Görgei et Kossuth ou la Hongrie en 1848.»* czímű tanulmányát Laboulaye.*)

Oly nagy és általános volt akkor Európában az érdeklődés Magyarország szabadságharcza, győzelmei, az orosz fegyveres beavatkozás miatti bukása és különösen a világosí fegyverletétel részletes körülményei, az október 6-iki pesti és aradi kivégzések és Görgey Arthur kivételes életbhagyatásának talánya iránt, hogy Európa egyik legszámítóbó könyvkiadója Görgey Arthur memoirjainak négy nyelven kiadása vállalatától négyszeres haszonra számított — én pedig imént joggal azt mondhattam, hogy Görgey Arthur a nagy világ hallatára provokált mindenkit, leplezzen le és bizonyítson be ellene csak egy oly tényt is, melylyel ő a fegyverletétel aktusával a maga saját személye számára nyevendő megkegyelmezésre alkudozott volna; vagy más szóval: czáfoljon rá azon állítására, hogy ő soha sem tettel, sem szóval, sem írásban nem cselekedett olyat, mi az ő saját életének megmentését célozta volna.

Ötvenöt esztendeje ennek a felhívási kereset lehető legnyilvánosabb kihirdetésének. Ezalatt ráértek, a kik bár-

*) *Études contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves*, par Ed. Laboulaye, membre de l'Institut, professeur au Collège de France. Troisième édition. Paris Charpentier, libraire-éditeur. 1868.

hol, ide vágó tények közvetlen tapasztalásból tudói, tanubizonyosságra jelentkezni.

Ha erre egyáltalán senki nem jelentkezett volna: ez esetben eo ipso nyert pöre lenne a felhívónak.

De jelentkeztek!

Megszólaltak első sorban és nagyobb számmal az orosz katonairók. Ez természetes is. Ők tudhatják legközvetlenebbül, mi és hogyan történt. S ezért a felhívás is első sorban őket provokálta.

Szedjük tehát számba a jelentkezett tanukat!

Frolow tábornok, gróf Rüdiger hadtestparancsnok vezérkari főnöke, a ki Görgey Arthur fegyverletételi ajánlközását merő hadicselnék tartván, főlebbvalója engedelméből 1849 augusztus 12-én hadikövetségben járt Világoson. (Lásd *Képes Folyóirat a Vasárnapi Ujság* füzetekben 1888. évi 14—19. füzet. Franklin).

Báró Osten-Korff, Paskiévics hadsegede. (Lásd *Vasárnapi Ujság* 1886. évi 46—52. füzet. «Orosz katonai munka az 1849-iki magyarországi hadjáratból.»)

Miljanow Leo Pawlowits: *Magyarországi emlékek 1849-ből.* (Lásd *Pesti Napló* 1889. február 20-ai 52. és következő számai tárczája.)

Newoscsin Fedor Petrovits *1849-iki hadjáratú emlékek.* (*Képes Folyóirat, Vasárnapi Ujság* 1888. évi 4—9. füzet.

Grigorow orosz ezredes (*Egyetértés* 1899. június 18. Melléklet a 166. számhoz. — Továbbá: Dr. Hatala Péter «*Grigorov és Görgey*» *Az orosz beavatkozás jubileumára.* Végre *Pesti Napló* 1899 június 20.)

Jermolow J. «*Vázlatok Miklós császár életéből 1849—1854.* (*Vasárnapi Ujság* 1888. évi 53. szám.)

Báró Fireks Károly. *Baltische Monatschrift* 1892. augusztusi füzet. *Reval.* 432. lap.

Bernhardi. *Unter Nicolaus I. und Friedrich Wilhelm IV. Briefe und Tagebücher aus d. J. 1834—1857.*, von Theodor v. Bernhardi. Leipzig, Hirzel 1893. Ösmertetve a *Budapesti Szemle* 1896. évi augusztusi számában.

Herczeg, Stscherbatow vezérkari tábornok műve: «*Le feldmaréchal prince Paskévitch, sa vie politique et militaire d'après des documents inédits.* Tome sixième 1848—1849. Traduit par une Russe. St. Pétersbourg 1899. Kiadó

nincs megnevezve. Ismertetve magyarul is a *Budapesti Szemle* 1899. évi augusztusi kötetében.

Végre Fadejew, Oreus Murawiew és mások.

Hadd idézzem tehát e tanuk vallomásaiból a mi bennünket érdekel. És pedig mivel a kizárólag Görgey Arthur személyét illető helyeket az összefüggésből kiszakítani igen nehéz: idézek bővebben; hadd lássa az olvasó egyúttal a magyar háborút orosz világításban.

* * *

Frolow így ír: «Augusztus 10-én az összeköttetés Haynau és az orosz hadsereg közt létrejött. Míg tehát Görgey seregének bal oldalát és arcát a Varsói herczeg 85,000 emberrel féken tartotta: addig Haynau a jobb oldalát könnyű szerrel bekerítve, az oroszok felé nyomhatta volna.

«A magyar fővezér tehát — csak a végpusztulás és az önkéntes megadás közt választhatott. Hogy a két elkerülhetetlen rossz közül a föltétlen megadást választotta, az sem tulajdon maga, sem pedig a serege vitézségén csorbát nem ejtett. A szerencsétlenséget mindenütt és mindenkor a világ éles bírálata szokta követni, míg a sikert többnyire természetes dolognak tartják! Hasonló körülmények közt — mondják némelyek — más hadvezérek másképp cselekedtek volna. De ne feledjük, hogy ha valahol, hát a háborúban vajmi képzeletes dolog a «hasonlatosság» . . . Hogy kinek lettek volna leginkább inyére egy utolsó egyenetlen halálos viadal babérjai? azt nem akarjuk feszegetni . . .»

És a vetélytársaitól szintén megvádolt Paskiévíts herczegre vonatkozólag így végzi be Frolow: «Azt mindenkinek el kell ismernie, hogy az orosz hadsereg és vezérei tevékenysége az 1849-iki emlékezetes hadjárat rövid lefolyása alatt a lovagiasság szabályaitól soha el nem tért.»

Báró Osten-Korff (mondja munkájának a *Vasárnapi Ujság*-ban ismertetője) mindenekelőtt határozottan visszatartatja az akkoriban elterjedt hírt, mintha Görgey megadása holmi személyes érdekek vagy intrigák eredménye lett volna.

«A magyar fővezér (írja az orosz szerző) tudván azt, hogy külsegeyre nem számíthat, a matematika elveit tartotta szem előtt. Voilà tout!

Ő maga és katonái számtalanszor megmutatták, hogy mire képesek: de a tízszeres túlerő elleni további küzdelmet cél nélküli vérontásnak tartván. azok előtt tették le a fegyvert, a kik sohasem voltak természetes ellenségeik...

Más helyen: «Ausztria egymaga sohasem lett volna képes a magyar lázadókkal végezni, habár a szerbek, oláhok, horvátok és szászok erősen dolgoztak is a bécsi udvar kezéré; de már 1849 április havában, mikor az orosz hadoszlopok még jó távol állottak, az egész magyarelles nemzetiségi coalitio tönkre volt tévc.»

Más helyen így ír:

«Mihelyt... Haynau biztos tudomást nyert arról, hogy Görgey hadseregével ismét ejszak felé vette útját s így ez időszertint támadásától tartania nem kellett, midőn továbbá értésére esett, hogy Paskievics tábornagy az orosz főhaddal előre nyomul: Komárom vár megfigyelését a második hadtestre bizva, az első hadtesttel, a tartalékkal és Paniutine hadosztályával Pest ellen, s onnan dél felé indult s ilyformán Görgeyt egészen az oroszokpak engedte át.

«És most nyiltan bevallom, hogy a magyarok (azaz Klapka) nagy hibát követtek el, midőn Haynau távozását fel nem használva, a Komáromban és ennek erődítéseiben összpontosított csapatokkal nem vetették magokat teljes erővel a félig-meddig megtizedelt osztrak második hadtestre. Még ha ezt végképen szét nem verik is: a szövetséges seregek hadászati mozdulataiban nagy zavart okoztak volna. A vár biztonsága azért kockáztatva már azért sem lehetett, mivel az ott összevont magyar erőről még csak megközelítő adatai sem voltak az osztrak vezérkarnak; de egyáltalában a mult napok morális benyomása alatt álló osztrak csapatok a magyar fővezér vasmarkától félve, könnyű szerrel leverhetők lettek volna... Bebutoff tábornok, ki Gyöngyösről Vác ellen nyomult, arról értesítette a tábornagyot, hogy az ellenség Komáromból... a Duna balpartján Vác felé indult... Ennek következtében a harmadik hadtest elővéde Sass tábornok vezénylete alatt Hatvantól Vác felé tolatott előre, míg a hadtest zöme szintén utána indult, ezt pedig a második gyaloghadttest követte Gyöngyösről... A negyedik gyaloghadttestnek meghagyatott, hogy Miskolczot elfoglalva, az ellenség menetelését a Tisza partjai felé megakadályozza.

«Bebutoff július 15-én csakugyan rá bukkánván a magyar lázadókra, cserkesz lovasságát előre tolva, Vác mögött foglalt állást, honnan azonban rövid, de heves harc után Ujfalú felé visszanyomatott. Ellenére az Offenberg báró tábornok vezénylete alatt megérkezett erősítésnek és Sass tábornok heves tűzérsei támadásának, mely hét óra hosszáig tartott, csapatjaink nagy veszteség után — czélt nem értek. Július 16-án a harmadik hadtest támadta meg a lázadókat . . . minthogy azonban mindkét hadtest a tikasztó melegben 42, illetve 50 verstet menetelt volt, Rüdiger tábornok a kimerült csapatokkal nem erőszakolta a további támadást.

«Görgey július 16-án éjjel . . . visszavonult. . . 17-én lovasságunk a városba nyomulván, egy üteget el is foglalt, mire azonban a magyar fővezér négy zászlóalj gyalogsággal, hét század huszárral és négy üteggel visszafordulván, kozákjainkat és a velők benyomult dzsidás ezredet újra kiverte úgy, hogy az elfoglalt ütegből csak egy ágyú maradt kezünkben. Ekkor Rüdiger összes csapatjait a lázadók különálló csapatjára vetve, Váczból, nemkülönben utóbb foglalt állomásaiból, iszonyú vérontás közt Szendehelyig visszanyomta. A harc egyes mozzanatai arról tettek tanúságot, hogy mindkét részről oly csapatok küzdöttek, kik az ellenfélben csakis az ellenfelet, de ennél nem többet láttak. Nagyszerű látvány volt, mikor dzsidásaink, kiket a magyar lovasság a hely szűke miatt csak 16—20 emberből álló csoportokban támadhatott meg, mint megannyi hős, kettős párbajban, harczoltak. Az ellenség harczedzett lovasai szikár deli alakok, elszántan, de minden kihívó henczegés nélkül vívtak. Trombitásaik abban a pillanatban elnémultak, mikor az első összeütközés a nagy templom körül sikerült, a hol részünkről . . . Woronzow-Daschkow herczeg alezredes elesett.

(Következnek orosz hadi dispositiók.)

«A főntebbi intézkedésekből kitünik, hogy Paskiewics herczeg Görgey üldözéséről és megsemmisítéséről ez időszereint lemondott ugyan, mert hadseregének biztos állását a Hatvan—miskolczi vonalon s az ebből eredő hasznót többre becsülte, mint a fényes, de egyúttal kétséges eredményt, mely tekintettel a magyar fővezér kitünő tehetség-

geire, nemkülönben válogatott harczosainak vakmerő bátorságára, mindenesetre roppant áldozatokba került volna . . .

«A magyar fővezér, helyzetének teljes tudatában nagy súlyt fektetett arra, hogy az osztrák kormány most már a biztos siker reményében talán nem a megtorlás, hanem a békés kiegyezés útján haladva, közbenjárásunk folytán engedményekre leend hajlandó . . . ez irányban Rüdiger tábornokhoz, nemkülönben Paskiewics herczeghez fordulva, békés alkudozásokra hajlandónak mutatkozott. Azonban a különféle (oroszl) hadtesteknél lévő (oszl) kormánybiztosok, névszerint báró Majthényi László az elsőnél, Gaál Ede a harmadiknál, gróf Czirákyl János a negyediknél, végre gróf Desasse Ferenczl Paniutine hadosztályánál, megbizóik névében oda nyilatkoztak, hogy az oszl) kormány alkudozásokra egyáltalán nem hajlandó; mi különben az oszl) fővezérnek a magyar foglyok irányában tanusított ember-telen eljárásából is eléggé kitünt . . .»

Nagy Sándor tábornok augusztus 2-iki vesztcsatáját báró Osten-Korff mint részese, orosz szempontból critice részletesen leírja. Belőle ezeket idézem :

«Nálamnál bizonyára kevésbbé érdekelt szakemberek a debreczeni csata bírálatában elmondhatnák, hogy a magyar vezér, kinek csak az volt a feladata, hogy bennünket apró csatározásokkal feltartván, komoly actióba ne keveredjék, a túlerő által győzetett le. Ezt nem vehetem tagadásba, mivel a harcztéren tényleg felállított csapataink nagy száma csakugyan oly túlerőt fejtett ki, mely ellen hosszabb ideig harczolni alig lehetett volna. De tekintettel a lázadók előnyös állásaira, tüzéségők határozott fölényére, leginkább pedig lovasságuk imponáló fellépésére, csakis iszonyú vesztességgel kellett volna azt elérnünk, a mi egy egyszerű mozdulat nyomán bekövetkezett. Az ellenség bal szárnya ügyetlenül volt ugyan felállítva : de a hiba azonnal helyrehozható lett volna, mihelyt a részünkről megkerülésre kirendelt csapatok szándéka fölöl tisztába jött a magyar vezér. E helyett azonban ő visszavonta érintetlen lovasságát; megengedte, hogy gyalogsága jól fedett állásaiból rendetlen tömegben a város felé rohanjon és végre bal szárnyát egészen hátrahúzta, mintha csak azt akarta volna jelezni, hogy többé harczolni nem tud.

«Tegyük fel, hogy az ellenség balszárnyának megkerülése félig-meddig sikerült volna: mi hasznát vesszük ennek, ha a magyar lovasság, iszonyú tűzértségének védelme alatt bennünket arcban megtámad s utána gyalogsága zárt tömegei nyomulnak előre. Nagyon, de nagyon sokáig tartott volna, míg túlerőnk súlya érezhetővé lesz; és még akkor is Görgey hollétének bizonytalansága az eredmény értékét vajmi kétséggé tette volna...

«Görgey kísérletei, hogy Aradnál a déli hadsereggel egyesüljön, nem sikerültek. Az osztrák dunai hadsereg Temesvár elfoglalása után Aradot a Maros túlszárnyáról fenyegette. Augusztus 10-én Schlick tábornok váratlanul Aradnál Görgey elővédeire akadva, ezeket a város felé visszanyomta... Ha Görgeynek első hadteste Debreczennél, a helyett, hogy a hatszoros túlerővel harciba bocsátkozva, erejét szétforgácsolja, Arad felé visszavonul és ott Görgeyt bevárja: bizonyára más fordulatot vesznek a dolgok s idővel még oly körülmények jöhetnek volna közbe, melyek akkor számításán kívül estek...

«Augusztus 11-én a magyar fővezér Ó-Aradról Rüdiger tábornokhoz intézett levelében kijelentette, hogy a magyar ideiglenes kormány feloszlása következtében a fegyvert le akarja tenni.

«Görgey ugyan előbb részint Rüdiger tábornokhoz, részint Paskievics herceghez fordult, hogy közbenjárásuk mellett a pacificatio létrejöjjön: de ebbeli lépései eredményre nem vezettek, mivel a herceg tábornagy legfelsőbb helyről vett utasítás értelmében csakis a föltétlen megadást követelte, mire a magyar fővezér — míg a hadjárat esélyei véggépen ellene nem fordultak — hajlandó nem volt, de nem is lehetett.

«Nem tekintve azt, hogy az országban működő szövetséges hadseregek száma a lázadók seregének tetteges létszámát majdnem négyszeresen túlhaladta, még különös figyelmet érdemel a fontos körülmény, hogy az annyiszor emlegetett, de a legcsekélyebb részben sem valósult külső segedelemre kilátás többé nem lehetett, mert a francia ép úgy, mint az angol kormány: a magyar lázadást tisztán helyi érdekű ügynek tekintve, ennek rendezését egyedül az osztrák dynastiára bízta...

«Görgey személyét a mi illeti: a czár életének megkegyelmezett s a Bécsbe induló trónörököszt Nikolajevics Sándor nagyherceget megbizta, hogy számára az osztrák kormánytól szintén kegyelmet eszközöljön; mi ha nem sikerülne: a lázadók fővezére az orosz birodalomban találna menhelyet.»

(Ennyit Osten-Korff könyvéből).

Grigorow orosz ezredes, 1849-ben Frolov tábornok kísérfője Világosra — a fegyverletétel jelenetét mély emberi részvétellel írja le.

Miljanow Leo Pawlowits *Magyarországi emlékek 1849-ből* című emlékiratából, melyben ő is bevallja, hogy a július 15—17. váci ütközet az oroszokra nézve «annyira megalázó» . . . «súlyos csapás volt», továbbá: hogy oly ellenséggel volt dolguk, mely ámbár számban sokkal gyengébb, de minden más tekintetben az orosz katonaságon fölül áll — szószerint ezeket idézem:

«Magát a fegyverletétel tényét az első pillanatban katonai körökben nemcsak nálunk, hanem másutt is túlszigorú bírálat alá vették . . . Többnyire azon nézettel találkoztam, hogy a végső kimerülésig folytatott harczt semmi esetre sem kellett volna . . . capitulatióval fejezni be; az utolsó töltény, az utolsó kardvágás hadd érje az ellenséget; enyém a dicső halál vagy a dicső emlék . . . Sok rejlik e felfogásban: de többnyire csak extra ictum, mikor másokról elmélkedünk. Midőn a villámgyorsasággal egymást ért eseményeknek végére járva, az egész helyzetet a maga tiszta valóságában felismertük: a most idézett felfogást a jelen esetre nem alkalmazhatjuk a nélkül, hogy igazságtalanságot kövessünk el: A magyar fővezér mindaddig folytatta az egyenetlen harczt, míg csak a hatszoros túlerő torkára nem forrt. Hevenyében összeszedett ujonczokkal némileg pótolhatta volna ugyan ritkított sorait: de mindig csak újabb eredménytelen vérontásra nyujtván alkalmat, legfőlebb néhány héttel odázza el a múlhatatlanul bekövetkező katasztrófát.

«A fegyverletétel után kitűnt: a) hogy a magyar csapatok nagyon távol egymástól, elszórva állottak az egész országban; b) hogy lőszereik fogytán voltak; c) hogy ujonczokat vagy pót-anyagszereket sehonnán sem kaphattak és

végre, hogy a sereg legépebb és legjobb része Komáromban maradt hátra a vár védelmére, mely roppant erősséget teljes felszerelése daczára, néhány hét múlva minden kényszerítő ok nélkül feladtak! . . .

«Ezek után még a legelfogultabb katona is beláthatja, hogy az, mit sokan elég könnyelműen gyávaságnak, vagy éppen rosszlelkűségnek neveztek, csak a viszonyok és események vaskényszerének volt a kifolyása.»

Nevoscsin Fedor Petrovits: 1849. *Hadjáratí emlékei*ben így ír: «A magyar fővezér szomorú elhatározása nem annyira szabad akarátának, mint a helyzet kényszerének volt kifolyása . . .

«A fölkelők hadi ereje csakis az országban, nem pedig — a mint eleinte hittük — külföldről lőn kiegészítve . . .

«Igaz ugyan, hogy mindenki fegyvert fogott, a ki csak tehette, és hogy az országban maradt vagy oda visszarendelt serezek tekintélyes haderőt képviseltek; de ha figyelembe vesszük a politikai viszonyok nyomán keletkezett különféle belső bonyodalmakat, lehetetlen el nem ismerünk a magyar nemzet roppant életerejét, melylyel két nagy hatalom hadserege ellen, s úgyszólván az utolsó töltényig védelmezte magát. Hasonló súlyos körülmények között bármely más nép faj is összeroskadt volna . . .

«A július első napjaiban a Duna és Vág közt lefolyt harczok arról tettek tanuságot, hogy a fölkelők serege oly erő, mely ügyes vezérek kezében nagyon is kétséssé teheti a német túlerő hatását. Panutine tábornok hadosztálya mindjárt első fellépése alkalmával nem a kíváncsi néző, hanem a mentő barát szerepét játszotta. A magyar fővezér azon iparkodása, hogy a németekre minél súlyosabb csapásokat mérhessen, némileg meghiusult ugyan a Vág-vonal erőszakolásának megszüntével; de a borzasztóan megtizedelt német zászlóaljnak minden hivatalos szépitgetés daczára arról tettek tanuságot, hogy nem holmi demoralisált csöcselékkel, hanem jól szervezett, fölszerelt és még sokkal jobban vezényelt katonákkal lesz dolgunk . . .

«Már a vácsi szerencsétlen ütközet is, mely fényesen megczáfolta regyvereink legyőzhetetlenségét, már ez egy-maga is elegendő lett volna arra, hogy további hadi műveleteink a legnagyobb óvatossággal történjenek . . .

«A magyar fővezér, helyzetét tökéletesen felfogván, azon eredményhez jutott, hogy a hadiszerecsét a rendelkezésére álló elégtelen erővel magához többé nem kötheti. A bukás nem volt sokáig elodázható, sőt méltán kellett attól tartania, hogy rövid idő múlva, minden oldalról körülzárva, még a tisztességes megadás esélyeit is elveszti, a mikor aztán csak a kétségbeesés útján kellene haladnia. De ő sem ezt tenni, sem pedig a hasztalan vérontás felelősségét magára vállalni nem akarta, s így nagyon könnyen megérthető, hogy az önkéntes, habár fájdalmas megadást választotta, mint középutat . . .

«Egy hadvezér önkéntes megadása rendesen túlszigorú bírálat alá kerül: de ez esetben a magyar fővezérnek nem kellett a gyávaság vádjától tartania, mert még legelkeseredettebb ellenfelei is elismerték, hogy a véres hadjárat eredményei csakis személyes bátorságnak és ritka erélyességnek voltak tulajdoníthatók. Meglehet, hogy hasonló esetben mások tán nem így cselekednek, s egyetlen egy véres hekatomba jelezte volna a magyar sereg egykori helyét; mi azonban Görgey elhatározását most ép úgy, mint akkor, helyesnek tartjuk. Nem is akadt ember, ki más nézetben lett volna, még azok közül sem, kik az események során sokat szenvedtek a lázadók kétségbeesett védelmétől.

«Ámde a lázadó sereg sorsáról a két fejedelem közt létrejött megállapodások értelmében csakis az illető osztrák fővezér rendelkezvén korlátlan teljhatalommal; már a fegyverletétel után megérkezett Varsóból az erre utaló császári parancs, oly módosítással azonban, hogy a magyar fővezér személyéről kizárólag a cár fog annak idején rendelkezni. Ezzel aztán a hadifogságba került magyar hadsereg sorsa eldőlt . . .

«Sokan közülünk eleinte azt hitték, hogy a lázadók csak időt akarnak nyerni, s azért bocsátkoznak alkudozásokba.

Az Ártádon tartott haditanácsban leginkább Frolow tábornok vezérkari főnök pártolta azok nézetét, kik Görgey őszinte szándékát kétségbe vonták. Azonban Rüdiger, Anrep, Sass, Buturlin és Meller-Sakimelski tábornokok, minden eshetőségek megfontolása után elfogadták Görgey ajánlatát, és Frolow tábornok a többi részletek megállapítása végett a lázadók főhadiszállására küldetett.

«Mily módon sikerült az előre nyomuló osztrák csapatokat a lázadók jobb oldalától minden feltűnés nélkül elzárni, azt annak idején Frolov tábornok az 1849-iki hadjáratról írt könyvében tüzetesen leírta; én csak arra szorítkozom, hogy e feladat fényesen sikerült.

«A fegyverletétel a legnagyobb rendben augusztus 13-án ment végbe, a nélkül, hogy valamely részről még a legcsekélyebb zavar is keletkezett volna.

«A szomorú látványt sohasem tudtam elfelejteni; önkénytelenül eszembe jutott az emberi sors forgandósága. Alig lehetett kinosabb érzés, mint fegyveres kézzel, teljes erőben, mindenről lemondani, még a személyes szabadságot is elveszteni.

«A mi ama csapatok külső kinézését illeti, melyek Görgey vezénylete alatt Rüdiger tábornok előtt fegyvereiket letették, határozottan állíthatom, hogy a végső kimerülés rajtok nagyon is észrevehető volt.

«Mily csúf vereséget szenvedtek Bebutoff muzulmán lovasai Vácznál, de másutt is, a hol a huszárokkal összetűztek, azt utóbb Sass is tapasztalta. Ha tehát az eredeti haditerv szerint vonulunk be Magyarországra: tűzértségünk valószínűleg odavész, mivel lovas fedezetével a magyarok hamar elbántak volna.

«Feltűnően kevés volt a magyar tűzértség lökészlete, s ha nem csalódom, ennek hiánya szintén nagy hatással volt a magyar fővezér elhatározására. Az ágyúfogatok erősen elcsigázva, nem bírták volna sokáig a háború folyását. A tisztek közül alig láttunk embert, kinek külseje a műveltség magas fokát ne mutatta volna. Többnyire fiatal, erőteljes, harczedzett alakok, melyekhez képest a mieink szegletes mozdulataikkal szánalmas ellentétet képeztek . . .

«Még évek múlva is szemére hányták Paskievits herczegnek ellenségei, hogy leginkább ő okozta azt az embertelen bánásmódot, melylyel Haynau a hadi fogságba került magyarokat üldözte. Sokan ugyanis azt hitték, hogy Haynau leginkább azért dühöngött, mert a lázadók nem ő előtte tették le fegyvereiket. Ezt az állítást azonban megczáfolja azon többi magyar vezérek sorsa, kik az osztrákoknak adták meg magukat. Valamennyien egyformán bűnhődtek; e részben tehát a varsói herceget semmi sem terheli . . .

«Haynau teljhatalmánál fogva határozottan követelte a magyar fővezér kiadatását, mit a varsói herczeg kereken visszautasított oly indokolással, hogy neki e részben különös utasításai vannak.»

Eddig Nevoscsinból.

Jermolow J. 1849. évi vázlataiból a következő szemelvényeket idézem:

«Midőn az 1849-iki magyar hadjárat végével Miklós czár eltérő nézeteit az osztrák kormánynyal tudatta és többek közt kívánta, hogy Görgey tábornok feltétlenül szabadon bocsátassék: megtörtént, hogy a czár ez akaratát egyenesen visszautasították, sőt annak jeléül, hogy szándékuk szerint fognak eljárni, mindjárt a fegyver-letétel utáni első napokban egy magyar ezredet Aradon a legegyszerűbb törvényes formaságok mellőzésével felakasztottak...

«Azt mondják, hogy első felindulásában a czár személyesen akarta győzedelmes hadseregét hazavezetni, mely szándéka kivitelében csakis gyöngélkedő állapota akadályozta meg...

«Kuriakin, a czár orvosa attól tartott, hogy a rendkívüli izgalom a czár életét veszélyezteti, és Mihály nagyherczeget arra kérte: rendelné el, hogy ezentúl semmiféle sürgönyök a császárnak át ne adassanak. Két napig úgy is történt és Paskievits herczegtől szóló közönyös jelentéseken kívül egyéb hivatalos sürgönyök nem jutottak a czár kezébe.

— «Te Alexej Petrovics — kérdé egyszer a czár, midőn Adlerberg gróf főhadsegéd hozzá belépett — mondd meg, mikor érkezett ide a legutolsó futár Paskievitstől?!... Az ezután keletkezett iszonyuan indulatos jelenetek érdekes elbeszélése után azt jegyzi meg Jermolow:

«E rendkívüli izgalmaknak tulajdonítható, hogy a fogoly magyar fővezér érdekében Miklós czár a trónörököst személyesen Bécsbe küldte azzal az üzenettel, hogy azon esetre, ha az osztrák kormány nem lenne hajlandó Görgey számára amnestiát adni, a czár őt magával viszi Oroszországba. Miként tudjuk, Bécsben a kívánt amnestia megadatott, nem Görgey kedvéért, mint inkább azon okból, mert különben valamely nagyobb horderejű demonstratiótól tartottak Miklós czár részéről stb.»

Báró Fircks Károly a szív emberének mély részvétével nézte végig és írja le híven a fegyverletétel nagyszerű jelenetét, melyet — úgymond — sohasem bir elfelejteni.

Theodor von Bernhardi porosz születésű, 1834 óta Miklós csár személyes irodai szolgálatában, a magyar hadjárat éveiben már elsőrendű szaktudós katonai írónak volt elismerve az orosz császári tudományos akadémia részéről. Utóbb az orosz szolgálat odahagyásával magát repátriálván, mint diplomata, Bismarck bizalmasa és 1865-ben porosz katonai meghatalmazott volt Firenzében, 1867—71. években pedig külön küldetéseken Olasz-, Spanyol- és Portugálországokban működött.

1848—49. évi naplóföljegyzéseiből ezeket idézem:

«1849 márczius közepén (a mi időszámításunk szerint) Bem tábornok nagyszebeni győzelme hírére Miklós csár nagyon jellemző szót ejtett Suworow herczeg előtt: «Volna csak nekem egy Bem a tábornokaim között, akkor tudnám mit tegyek. De az én tábornokaimra nem lehet bízakodni.»

«Augusztus 5. 1849. Görgey nagy ügyességgel működik — írja Bernhardi — elébb Haynaunak, utóbb Paskievicsnek túljárt az eszén. Utóbbit az által szedte rá, hogy a július 15-iki váczi ütközet után, mely a mint most kiszült, a magyarok részéről győzedelmes volt, elhitette vele, hogy ottan elfogadja a döntő csatát... Annyi bizonyos, hogy az oroszok július 15-én verést kaptak Vácznál...

«Augusztus 13. A magyarhoni háború szerfelett elfoglalt. Görgey hadjárata Komáromtól a Tiszához egyik legfigyelemreméltóbb tüneménye az újabbkori haditörténelemnek. Mikor ő neki indult, sikerülése éppen nem volt valószínű; siker és rajtavesztés hajszálon függött sokszor. A ki ily helyzetben mindig ura szándékának s az eseményeken szellemileg uralkodik, a helyett, hogy ezek megtörjék: az hadvezér...

«Augusztus 16. A hírlapi tudósítások szörnyű zavartak, a dicsekvések Bécsből s az orosz főhadi szállásból laposak és léhák. De a viszonyok elejétől fogva olyanok valának, hogy a magyaroknak annyi mint semmi kilátásuk nem volt boldogulhatni. E részben semmi sem változott a sok mulasztás daczára. Ha a szövetségesek csak a legközségesebb

emberi józan észszel és csak némi erélylyel is működnek: a harcznak hamar vége kell hogy legyen . . .

«Szeptember 23. Az öreg Paskievicsnek sok volt az ellensége Szt. Pétervárott . . . Varsóban sokan dolgoztak Paskievics bukásán, nevezetesen Lieven Vilmos báró . . . Ekkor megjön a hír, hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát: s erre Paskievics állása újra szilárdabb lett, mint valaha! Előtte sok ideig tisztán állt, hogy e közös hadjáratból halálos gyűlölségnek kell származni oroszok és osztrákok között. Az orosz hadi tudósítások önhitt sértő hangja ezt kétségtelenné tette. És úgy is lett. Hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát, ez valamint az osztrákokat a legnagyobb mértékben bántotta, viszont az oroszoknak egészen a fejükbe szállt. Az egész eseményt fel sem bírják fogni; nem értik jelentőségét, milyen jövőendő veszélyek Ausztriára nézve, mekkora viharok jelentkeznek abban . . .

«Együttal a czár egész környezete furesa módon rajong Görgeyért, a ki nyomban önfeladása után Nagyváradon (Paskievics által) mint egy fejedelem, úgy fogadtatott. Feltűnt, hogy Paskievics, mikor ketten magukra külön szobába visszavonultak, őt előre bocsátotta . . .

«Október 21. 1849. Batthyány Lajos gróf kivégeztetése az itteni felsőbb körökben a legnagyobb indignatiót keltette. Báró Wremeszky tábornok, a hadügyminiszter Tschernitschew creaturája, a kiről bizonyosan tudva van, hogy nincs egy szava is más, mint a mit főnöke már előbb kifejtett száján és jóváhagyott, az angol clubban nyilvánosan a legnagyobb megbotránkozással nyilatkozott akkép. Ma meg az a hír érkezik, hogy az osztrák kormány tizenhárom magyar tábornokot kivégeztetett» . . .

Paskievics herceg tábornagy életrajzából, melyet herceg Stscherbatow orosz vezérkari tábornok kiadatlan levéltári okiratok és jegyzetek alapján írt meg, a hatodik kötetből a következő helyeket idézem:

Szerinte az 1849 június 20 és 21-iki peredi utolsó csatában az osztrák negyedik hadtest elveszhetett volna, ha Panyutine hadosztálya nem megy segítségére . . . A július 2-iki komáromi csatáról azt írja, hogy gróf Schlick hadteste a legnagyobb veszedelembé jutott, és ismét csak Panyutine hadosztálya mentette ki belőle . . .

A július 11-iki komáromi csatában (Klapka vezetése alatt) a magyarok rosszul harczoltak, mert Görgey megsebesült volt . . .

«Görgey, noha értesült az orosz sereg közeledtéről, arra számított, hogy Váczon és Gödöllőn átvág az oroszszal való találkozás nélkül.

A csárhoz irt egyik jelentésében megjegyzi a tábornagy, hogy az egész háboru Görgey személyében öltvén alakot, fölteszi, hogy mihelyet vele végzett, nem lenne méltó egy orosz tábornokhoz, továbbra is Magyarországon maradni, sem az orosz névhez, hogy földözze az osztrák kormányt és tábornokai összes cselekedeteit.

Július 8-ról neki a czár azt válaszolja: «Mindig reméltem, hogy sikerülni fog Görgeyt tönkre tenned, mielőtt átkel a Tiszán. Kár volna, ha nem így történnék; de azt fogom mondani, teljesüljön Isten akarata . . . Ha Görgey megmenekül, azt hiszem teljesen elégséges őt két hadtesttel követni . . . A magyarok phantastikus vágyódása Kostia (Konstantin nagyherczeg) után, vagy az után, hogy a mi uralmunk alá jussanak, csak azért jelentős, mert éretlenségeket bizonyítja.

. . . Az augusztus 2-iki debreczeni csatáról szólva, melyben az oroszok Nagy Sándor tábornokot megverték, míg Görgey két mértföldnyi távolságban Vámospércsen táborozott, írja Paskievics a czárnak . . . «Görgey ért a háborúhoz: csak hadi műveletekkel, nem pedig harczczal lehet őt tönkre tenni. Érezve gyöngeségét, nem fog megütközni . . . Körbe fogom őt zárni, noha nehezen vihetem véghez hadi műveletemet, mert 40,000 társzekér van hátam mögött.»

«Végtelenül sajnálom, írja a czár, hogy Görgey odább állhatott seregével . . . Nem fogom a dolgot megérteni, a míg csak meg nem magyarázod személyesen azt, a mit itt igen nehezen fogunk fel. Ma tisztára nem lehet arra gondolni, hogy a sereg valamelyik része vissza térjen; ellenkezőleg szükséges, hogy kezedben legyen minden eszköz, hogy ezt a hadjáratot dicsőséggel fejezhessük be.»

Az orosz udvar ezalatt egyre áskálódott Paskievics ellen és Nesselrode külügyminiszterrel élén azt kívánta, hogy a külföldről ép akkor haza érkezett Woronzow herczeg nevezessék ki főparancsnokká. Nem hitték képesnek Paskievicset

arra, hogy Görgeyt és seregét kézre kerítse; pedig ennek kell az orosz közvélemény szerint a hadjárat dicsőséges befejezésének lennie . . .

„Augusztus 11-én Kossuth Aradon Görgeyre ruházta a katonai kormányzati hatalmat. Görgey látván, hogy a vasgyűrű összekapcsolódott: Rüdiger közeledik Arad felé; Lüders előtt, ki Erdélyben szétverte Bem seregét, szabad az ut a Maros és Arad felé; Temesvár pedig az augusztus 9-iki döntő ütközzetel Haynau kezébe esett: elhatározta, hogy leteszi a fegyvert az oroszok előtt . . .

„A Világoson augusztus 13-án történt fegyverletételt senki sem látta előre.

„Ennek első híré a tábornagy küldte meg augusztus 13-án a csárnak . . .

„Ha ki merném fejezni véleményemet, azt mondanám, jó volna, ha Görgey nálunk maradna, mint diadalmi jelvény. Felséged döntését várva, Görgeyt magamnál tartom.”

. . . Két nappal később a tábornagy a következő levelet írta a csárnak: „Nagy zavarban vagyok, Görgey felséged nagylelkűségére bizza magát Megállapodásunk értelmében nem követelhetek semmit. De az osztrák császárnak bele kellene egyeznie az amnestiába már azért is, mert egyedül ez nyugtatná meg az országot . . .”

„Ebben az időben Haynau elküldte Lichtenstein herceget Paskievicshez, hogy üdvözlje a Görgeyn vívott győzelem alkalmából.

„Lichtenstein herceg tulajdonképeni feladata azonban az volt, hogy arra kérje a tábornagyot, adja ki foglyát Haynau kezébe. Paskievics erre a kérésre fölháborodásának adott kifejezést, s azt felelte, hogy ő csodálkozik azon, miként merte Lichtenstein herceg ezt az üzenetet elmondani . . .

A Görgey megadására vonatkozó első jelentésre a csár augusztus 16-án Varsóból válaszolja:

„Még ma elküldöm Bécsbe fiamat és örökösömet, hogy vigye meg a hirt, s kérje meg az osztrák császárt, kegyelmezzen meg Görgeynek, vagy engedje meg nekem, hogy Görgey részére Oroszországban jelöljek ki tartózkodó helyet . . .”

Haynau vérengzéséről szólva, október 17-iki levelében

kérdi a czár: «Miért végeztették ki az osztrákok azokat is, a kik a mi seregeinkre bízta magukat? Magukviselte értelmetlen. Míg egyrészt főbelövik és fölakasztják azokat, a kik önként kezünkbe adták magukat Aradon és Világoson, másrésztől nemcsak megkegyelmeznek a Komáromban ellenszegülő fölkelőknek, hanem előnyös föltételeket és a külföldre való szabad távozást engednek is nekik. Mit jelent ez az ellentmondás?»

Paskievics így felelt: «Haynau kegyetlenségét mái régóta ismerem; már Aradon föbe akarta lövetni a helyőrség tisztjeit, a kik Krulevnek adták meg magukat, de ez, valamint Grünne tábornok, a ki Bécsből érkezett, megakadályozták abban, hogy dühét kitöltse . . .»

«Ha a magyarok elkeseredettek az osztrákok ellen, ez az osztrákok hibája, a kik nem fogadták meg felséged jó tanácsait.»

* * *

Így írnak az oroszok — meglepő loyalitással; ellenségnél ritkán tapasztalható tárgyilagossággal; a magyar nemzet iránt önkéntelen megnyilatkozó méltánylással, sőt rokonszenvvel.

És most concludáljunk!

Először is — közölök egy sem czáfolt rá Görgey Arthur 1852-iki felhívására. Nem jelentkezett senki, ki bebizonyítani képes lenne, hogy Görgey Arthur alávaló módon kijárta életben maradását; hogy a fegyverletétel előtt vagy utána, bárkivel szemben, bármit szólt, írt, vagy cselekedett volna olyat, mi tábornok-társaitól elkülöníttetését s azok sorsánál a maga számára valami jobbat czélozott volna.

Ellenkezőleg, mindnyájan megannyi tanubizonyságot tesznek azon őszinte tiszteletről, arról az önkéntelen megbecsülésről, melylyel az orosz legelőkelőbb katonai és nemkatonai körök a hadifoglyot kitüntették.

Mit jelent ez?

Jelenti azt, hogy Görgey Arthur nem görbe háttal, hanem emelt fővel haladt az orosz tábornokok sorfala közt el, az ő életét halálát kezében tartó Varsói herczeg színe elé; hogy ő egyrészt a hadifogolyhoz illő szerénységgel, de egyszersmind a halálraszánt katona és magyareMBERnek, a híven teljesített kötelesség emberének, a nagy pillanat és

a nagy cselekedet emberének önérzetével nézett nyugodtan az orosz hadvezér szemébe; és hogy ekkor is a szerencsétlenségben,*) a magyar nemzet méltóságát képviselte egész magatartásában.

Van egy nemzetközi szövetkezet, melynek egyetlen czikkből álló alapszabálya tagjainak a szívébe van írva és ezen egy szóból áll csak: «Becsület.» E szövetkezet tagjai, szét-szórva a világban, állás és életviszonyok, kor- és világnézet által, sőt a rájuk tapadt legkülönbélebb emberi gyarlóságok által is különbözhetnek egymástól, fél életen át vagy soha egymást nem ismerik, de a mely pillanatban véletlenül szembe találkoznak, rögtön egymásra ismernek és köszönnek.

A nagyváradi orosz főhadiszállásban voltak, a kik Görgey Arthurban tagtársukra ismertek és salutáltak.

* * *

És Miklós czár indító okai is, a miért Görgey Arthur életét megmentette, teljesen ki vannak derítve a fönti tanubizonyságok által. Ezek röviden: egy hatalomérzetétől duzzadó autokratának szeszélye, talán emberi érzése is, mikor ennek nem áll útjában érdeke, sőt támogatja azon vágya, hogy a versengő Haynauval szemben az orosz hadsereg fölényét megállapítsa és föntartsa, mit a (jöllehet nem az oroszok kedvéért, hanem magyar lélekből, a magyar érdek felfogásából fakadt) arad-világosi elhatározás tett lehetővé. És végre Haynau kategorikus követelésével szemben, hogy Görgey Arthur neki kiadassék — a felágaskodó dacz.

És aztán még egyet nem szabad felejtetni: a czárnak Bernhardi tanusága szerint, Bemnek nagyszebeni győzelme hírére Suworow herczeg előtt ejtett szavát: «Volna csak nekem egy Bem tábornokom!» Bem öreg ember volt: Görgey Arthur akkor még csak 31 éves...

Valamennyi idézett orosz kútfő megerősíti, a mit Görgey Arthur 1852-ik évi munkája II. kötete 429. lapján írt meg: hogy nagyváradi hadifogsága alatt egy napon Paskievics azt tudatta vele, «hogy Miklós czár neki megkegyelmezett; és legidősebb fiát, a trónörökös Sándor nagyherceget Bécsbe küldötte a végett, hogy számára az osztrák csá-

*) Daczára Klapka tábornok illetéktelen ellenkező állításának.

szár részéről is kegyelmet eszközöljön ki, és hogy ha ez megtagadtatnék, ötöt Miklós csár parancsából elviszik Oroszországba». (És nem valószínűtlen, hogy a megtagadásra állt a számítása. Odáig persze már nem terjedt Miklós csár psychológiája, hogy nincs az az ügy, a magyaron kívül, mely mellett Görgey Arthur újra kardot rántson.)

És itt van helyén, egy tulajdon élményemet elmondanom.

Megboldogult Zichy Mihály barátommal csaknem halálig föntartottuk a levelezést. Ő igazított rá Willewald Bogdán nyomára, kit az ő biztatására kerestem fel azután Drezdában. Willewald volt 1849. évben Miklós czárnak az a kedvencz udvari csatakép-festője, a ki Paskievicset magyarországi hadjáratában elkísérte, a fegyverletétel nagy jelenetének szemtanuja volt és Nagyváradon bátyámat aquarellben lefestette uralkodója parancsára és számára. Willewald akkor 1849-ben fiatal ember — most félig megvakult nyugdíjas orosz titkos tanácsos — szívesen fogadott és mikor vagy egy órai beszélgetés után búcsút vettem tőle, megajándékozott annak a Nagyváradon bátyámról megfestett arczképnek első vázlatával, melyet emlékeim közt őrzök.

Társalgásunkból ide most csak a következő felelete tartozik, melyet azon kérdésemre adott: «Vajon Miklós csár, mikor magát a bátyámért ennyire exponálta Ausztriával szemben: miért nem terjesztette ki e hatalmas pártfogását a többi tábornokainkra is?»

Erre Willewald oly mozdulattal, mintha azt akarta volna mondani: «Hogy is lehet ilyet kérdezni?!» ezt felelte szóval: «Hiszen írott szerződése volt Ausztriával a beavatkozásra nézve! Ezt Európa szeme láttára egyszerűen megtörnie nem lehetett. A conventio szerint a csár köteles volt minden magyar nemzetiségű hadifoglyot, mit az oroszok ejtenek, Ausztriának kiszolgáltatni. Ön bátyjánál kivételt tett. Az ember tetszett neki . . .»

És ide vág a következő hely Paskievicsnek mindjárt a fegyverletétel után a csárhoz írt leveléből: «Nagy zavarban vagyok. Görgey fölséged nagylelkűségére bizta magát . . . Megállapodásunk értelmében nem követelhetek semmit. De az osztrák császárnak belé kellene egyeznie az amnestiába már azért is, mert egyedül ez nyugtatná meg az országot.»

De a mit különösen keresünk: nem akadunk-e rá az idézetekben Görgey Arthurnak oly actiójára, a melyre csak reagált volna Miklós csár?

No hát, ha volt valami, a mivel Görgey Arthur is közvetlenül hatott a csár elhatározására: az nem más, mint: a fegyverletétel előtt a hadviselésben, a csatában, Rüdiger grófhhoz írt levelében, — a fegyverletétel után a hadifogságban — mindig azonos, egyenes, igénytelen és önzetlen igaz személyisége.

* * *

A *Pesti Napló* 1899. évi június 20-ikai száma Grigorow orosz ezredesnek általa bő kivonatban Dr. Hatala Péter tollából ismertetett könyvére visszatérven, «szabadságharcunkban szintén hőiesen küzdött» egy másik «tiszteltetreméltó kéztől» e sorokat közli:

«Az 1849-iki hadjáratban részt vett orosz tisztek közül számosan írtak és tettek közzé a Grigorowéhoz hasonló emlékiratokat . . . Mindez orosz emlékiratok megegyeznek egyben: részvéttel és elismeréssel adóznak a honvédseregnek és tisztelettel szólnak a fővezér Görgeyről, kinek katonai nagy tehetségét, férfias vitézségét elismerik és azt is említik, hogy a mit lehetett, elkövetett bajtársai megmentése végett. E tekintetben Grigorow Fedor könyve is egyez velök . . .»

És végzi e közleményt névtelen beküldője a következő szavakkal:

«Alig volna történetíróra érdekesebb feladat, mint az, ha a mieink közül akadna, a ki az orosz katonák emlékiratait egybeszedve, azoknak adataiból és kivonataiból magyar nyelvű könyvet adna ki. Nem csak érdekes és kapós olvasmány lenne az, hanem szükséges kiadás, mely a katasztropha képét tisztába hozná és véget vetne nem egy igazságtalan legendának.»

Midőn tanulmányom jelen vége felé másnak, egy ismeretlen gondolkodónak fönti óhajtásával és tanácsával találkozom: a gondolatnak ezen véletlen találkozása nekem azt a megnyugvást szolgáltatja, hogy jó uton indultam.

Az oroszból lefordítás azonban nem az én érdemem. (Oroszul megtanulnom késő). Készen kaptam és érte az ismeretlen fordítóknak s a közlő lapoknak hálával adózom.

* * *

Klagenfurtban 1850 május 21-én az ott internált Görgey Arthur a Karinthiát beutazó I. Ferencz József császár Ő Felségétől audientiát kért és miután az megtagadtatott tőle, írásba foglalta a mit előadni kívánt; s ezen felségfolyamodványát Báró Bach miniszternek adta a kezébe.

Ezen kérvénye hű német szövegét Görgey 1852. évben közzétette kétkötetes munkája előszavában. S én lefordítva, magyarul közöltem azt munkám III-ik kötetének 716. és következő lapjain.

A mit egy hosszabb pórázra fűzött államfogoly a maga uralkodójának mond el és azután átad a nyilvánosságnak: az nem lehet nem igaz.

Görgey Arthur ezen felségfolyamodványa és szintűgy báró Bachhoz írt két kérvénye kétségtől ma is a bécsi levéltárak valamelyikében őriztetnek, épen úgy, mint az 1711. évi pacificator gróf Károlyi Sándor kurucz generalis folyamodványai III. Károly királyhoz. A császári levéltár és a nyilvánosság mindkét esetben egymás és az igazság ellenőrzői.

Hogy a folyamodó e kérvényét beadta és hogy Ő Felsége kevéssel rá, a benne foglalt kérelmet (Görgey szerint: «annak daczára, hogy ő a kérő») teljesítette s a várfoogságban synlő honvédtisztek nagy részét szabadon bocsátotta: ezen tények is «történelem» épen úgy, valamint «történelem» az általam idézett orosz katonai írók sine ira et studio megnyilatkozott egybehangzó tanubizonysága.

És szintűgy történelem a kétszáznál több régi honvédek minden hivatásból, a legjobb neveknek, 1884-ben a Nemzeti Muzeumba örök emlékezetül letett úgynevezett rehabilitáló nyilatkozványa.

Történelem az általam az elkallódástól megmentett és 1885. és 1888. években ismertetett 1848—49. évi eredeti okiratoknak szintén a Nemzeti Muzeumban letett gyűjteménye.

És nem megvetendő történelmi tény és tanubizonyság az sem, hogy Kossuth Lajos *Iratái* közrebocsátása alkalomával — tehát azután, hogy a méreg 32 esztendeig ráért a nemzet egész testében elterjedni — indíttatva érezte magát, mind a közkézen forgó orsovai búcsúszózatának, mind a widdini levelének szerzőségét eltagadni; és hogy ugyanő

1866. évi május 20-án Nemeskéri Kiss Miklóshoz írt levelében világosan kimondja, hogy Görgey Arthur nem volt áruló. (Jóllehet egyszersmind gondoskodott róla, nehogy, a míg ő él, ez a titok köztudomásra jusson.) Így aztán csak 49 esztendő leforgása után tette közzé Kossuth Ferencz ezt az érdekes vallomást, atyja *Iratai* VI. kötetében.

És ezzel azt hiszem, az akták le is vannak zárva és Görgey Arthurnak nemcsak életben maradása kuszált kérdését, hanem mind a többi ezzel szervesen összefüggő kérdést is az ő nyilvános életéből, melyeket annyi mindenféle emberi gyarlóság és önző érdek kúszalt össze, tisztázta a *történelem*.

És ítélt.

A történelem verdiktje az, mit Kossuth Lajos honáru-lási vádjával, Szemere Bertalan és a többi érdektársak rágalmaival szemben egy Rüstow,¹⁾ Laboulaye,²⁾ Wacquant,³⁾ Colonel G. B. Malleson⁴⁾ és legújabbán Wojnovich Emil altábornagy⁵⁾ külföldi történészek komoly munkái, nálunk pedig egy Péterffy Jenő,⁶⁾ Hunfalvy Pál,⁷⁾ Kovács Lajos államtitkár,⁸⁾ Beksics Gusztáv,⁹⁾ Kovács Albert tanár, Busbach Péter, Králik Lajos, Elemér Oszkár, Balkányi Kálmán¹⁰⁾ és mások tanulmányai igaz gyanánt megállapítottak: Görgey Arthur jellemének és tetteinek tisztaságát.

¹⁾ W. Rüstow. *Gesch. d. Ung. Revol. Krieger 1848—49*. Zürich. Schulthesz. 1860.

²⁾ Ed. Laboulaye. *Études contemporaines*. Paris, Charpentier 1868.

³⁾ Anatole Wacquant. *Die ungarische Donau-Armée 1848—49*. Breslau, S. Schottländer 1900.

⁴⁾ Colonel G. B. Malleson. *The united Service magazine*. No. 746. January 1891. fol. 295.

⁵⁾ T. M. L. Emil von Woinowich. *Osterr. Rundschau* XIV. 3. füzet, 203. lap.

⁶⁾ Péterffy Jenő. *Budapesti Szemle*.

⁷⁾ Hunfalvy Pál. *Ungar. Revue*. 1888. III—V. füzet. Budapest, Kilián Frigyesnél 1888.

⁸⁾ Kovács Lajos. *Gr. Széchenyi István közéletének 3 utolsó éve*. Budapest, Franklin 1889.

⁹⁾ Beksics Gusztáv. *Kemény Zs. a forrad. stb.* Athenæum. Budapest, 1883.

¹⁰⁾ Balkányi Kálmán: *Der Fall Görgey* (Eine psychologische Studie) *Pester Lloyd* 1908 márczius 18.

S ezt ezentúl már csak feltalálendő új bizonyítékok alapján, perújítással lehet — bárkinék, bármikor in infinitum — megtámadni és ha bírja, megdönteni. .

Addig azonban áll a verdikt.

Clio locuta.

★ ★ ★

Óvatosságból világosan kijelentem a magától értetődőt: hogy jelen tanulmányom, mint ilyen, mindenki szabad kritikájának engedelmes tárgya.

Id. GÖRGEY ISTVÁN.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA.

Első közlemény.

Eötvös Józsefet, az állambölcselet nem ismeri eléggé se a magyar tudományos világ, se a művelt olvasó közönség. Trefort Ágoston, már elmúlt 25 éve, az Akadémia 1883 január 29-i ülésén panaszkodott, hogy *A XIX. század uralkodó eszméit* elfeledik, «a fiatal nemzedék, mely e munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még nevére is alig ismerni.»

Trefort itt csak azt ismételte, a mit Csengery 1855-ben állított, «hogymegész politikai könyvtárral fölér» (*Budapesti Hírlap* 1855. 669. szám) s arról panaszkodott, a miről Lukács Móríczt 1860-ban (*Budapesti Szemle* XI. köt.) hogy «hihetőleg tudományszerűsége és terjedelmessége miatt nem terjedt el annyira, nem gerjesztett (nálunk) oly figyelmet, a minőt... érdemelt volna.» Igaz, egyik hivatott bírálója, Cherbuliez, mindjárt a második kötet megjelenése után írta: «Nem vonzó olvasmány, abban az értelemben, melyet e szónak a közönség ad. Eötvös mit sem áldoz föl a formáért, szándékosan kerülni látszik a retorika és az irány minden fogását, mely okoskodása menetét élénkké, ötletessé, vonzóvá, elragadóvá tehetné... Erősen megfeszített figyelem kívántatik a tételeknek hosszú sorozatát egy 550 oldalas kötetten végig követni...» *) Laboulaye pedig 1860-ban «a francziákra nagyon tudományos formájúnak találta».**)

A mit mások is mondtak, Cherbuliez ismétli, hogy Eötvös uralkodó eszméit Montesquieu *Esprit des Lois*-ja

*) L. *Bibliothèque universelle de Genève.* 1885. Octobre. 180. l.

**) *L'état et ses limites.* Magyarul Molnár Antal fordításában.

mellé kell állítani, de hozzáteszi, «a *l'Esprit des lois*-t kapjuk, a csábító ékességektől megfosztva, melyek Montesquieu munkáját oly népszerűvé tették.»

Úgy látszik e szoros, tiszta tudományos formája miatt hasztalan volt az én iparkodásom is, Eötvös nagy munkáját főpontjaiban kritikailag és rendszeresen földolgozva, de előszóval is a tanszékről állandóan és részletesen méltatva, (*Politika* I. és II. kötet) szellemi világunkba visszahozni. Ezért más módhoz fordulok, hogy e nagy gondolkodónk iránt az érdeket fölkeltssem, s ezáltal az intetivebb tudományos buvárlatra is — Eötvös gondolatvilágából kiindulóan — lökést adjak. A megfeszített gondolkodás szükségessége, az út nehézsége végül is nem lehet akadály, hogy egy bányába leszálljunk, mely tele van kincsekkel.

Nagy nemzeti fölbuzdulásunk, vagy tán nemzetieskedésünk mellett a tudományt illetőleg nagyon nemzetköziek vagyunk. Külföldi bélyeget kívánunk szellemi termékeinkre, hogy irántuk érdeklődjünk. Megtörtént, hogy magyar munka ittthon észrevétlenül tűnt le irodalmi piaczunkról, csak midőn ugyanaz német fordításban visszakerült, keltett figyelmet.

Ennélfogva Eötvös munkájának külföldi hatásaihoz kívánok adalékokat nyújtani. E hatások jellemzése fölkelti tán az érdeklődést Eötvös állambölcselete iránt, adalékaim hézagossága pedig kiegészítésekre fog sarkalni.

Idők és körülményektől független hódolatomon kívül Eötvös szelleme iránt, a vele való foglalkozásnak tudományt tápláló erejébe vetett meggyőződésemen kívül, a jelennek is van része abban, hogy adalékaimmal épen most lépek elő.

Rég foglalkozom Eötvös külföldi érintkezéseinek, a külföldre gyakorolt hatásainak megfigyelésével s vizsgálatával. Egyéb elfoglaltatásom is akadályozott tanulmányaim rendezésében. De soha nem is találtam oly időszaknak azok közzétételét, mint ma. Egyrészt azon oknál fogva, mert a mai társadalmi rend híveinél is igen erős a hajlandóság a politikai jogok teljes egyenlősítését keresztülvinni, továbbá az állam hatalmát oly terekre kiterjeszteni, melyek az egyéni és szabad társadalmi tevékenység körébe esnek. Másrészt mert a mai társadalmi rendnek akár erőszakos megbontására, akár békes, de gyökeres átalakítására irányuló törekvések is céljukat csak a politikai jogok egyenlősítése, az

államhatalomnak mindenre kiterjesztése, állam- és társadalom egybeolvasztása által érhetik el és így a mai társadalmi rend hívei is önkéntelenül, akarattuk ellen a szocialisták utait egyengetik.

Kivel lehetne ily helyzetben időszerűbb foglalkozni, mint Eötvössel, a ki valódi látnok volt mind e tekintetben. Élete legnagyobb alkotásának, *A XIX század uralkodó eszméinek főtételét*, annak leglelkét, miben foglalhatni össze?

Abban, hogy az emberiség az új korban az által jutott Európában mindenütt válság elé, mert a szabadságot nem az egyéni szabadságban, hanem a politikai szabadságban kereste, mely utóbbi az állami hatalomban való részesedést jelenti, továbbá mert az egyenlőséget a szabadságnak mind e két neménél nagyobbra becsülte. Az egyenlőséget az állami hatalomban az általános szavazat útján megvalósítva, a nemzetek meg nem állapodhatnak, míg e politikai egyenlőséget a társadalmi egyenlőség is nem követi, mert az embereket csupán politikai egyenlőségük ki nem elégítheti, ha azzal társadalmi állásuk egyenlősége nem párosul. Ennek a társadalmi egyenlőségnek bekövetkezése azonban mindaddig lehetetlen, a míg az egyéni, különböző birtok és tulajdon intézménye fennáll, mert az egyéni tulajdon hatalmat, függetlenséget ad, más egyén, de még az összeség, az állammal szemben is. Az egyéni tulajdonnak megszüntetése pedig semmi akadályba sem ütközik, mihelyt a kis jövedelműek és a birtoktalanok jutnak az általános szavazat útján többségbe. Mert a democratia az egyéni szabadságot kicsinyelve s az egyenlőséget mindenk fölé helyezve, állami hatalmának ép oly kevéssé ismeri el korlátait, mint a legkorlátlanabb egyedur.

A mint a democratia ily korlátlan hatalmat vesz igénybe, s a társadalmat teszi collectiv tulajdonossá, természetsszerűleg bekövetkezik az összeség hatalmának átszállása egy emberre, mert ez a teljes egyenlőséggel is inkább megegyezik, mintha a nép több képviselőre ruházza hatalmát, egy kivétel tétetvén akkor csak az általános egyenlőség alól.

Sokan lehetetlennek tartják — ez Eötvös okoskodásának vége — a társadalomnak communisticus, collectivikus átalakítását. Tévednek; a socialisták elveit alapul lehetne venni egy új társadalmi szerkezet alakításánál, ily szerke-

zetek léteztek is, p. o. Peruban, mert ez elvek: a közösség és egyenlőség nem összeférhetetlenek a társadalmi léttel, főleg ha bizonyos fokig, megfelelő módon alkalmaztatnának.

Nem a socialistikus eszmék kivitele lehetetlen, de igen azoknak az államhatalom minden hatósága nélküli kivitele.

Félszázad elmúlt, midőn Eötvös a XIX. századnak ránk szállott, megoldást követelő főproblemáját ily világossággal felállította. Éles látásának fényes bizonyossága a helyzet, a melyben a mai francia democratia vergődik. A mit Eötvös 1851-ben állított, előre látott, — hogy az elvek terén Európában tulajdonkép csak két politikai felekezet fontos: a jelen társadalmi rend hívei s a socialisták, a kiket az egyéni tulajdon intézménye állít egymással föltétlen, kizáró ellentétbe, a kik azonban az államhatalom mindenhatósága, az egyéni szabadság megvetése, az egyenlőség imádása tekintetében teljesen egy nézetben vannak, — Eötvösnek e látománya megtestesülve, teljes plasticitással áll előttünk az uralom levő francia radikálisok s a velők — az egyéni tulajdont kivéve, — coalitióban levő szocialisták blok-jában.

A radikálisok absolutista kormányzását hűségesen támogatják a szocialisták, így remélve az egyéni tulajdon megszüntetésének útját egyengetni, míg a radikálisok folytonos védelmi harczra kényszerítvék az egyéni tulajdon érdekében, melynek hívei, különösen a törpe paraszt birtok körében, alkotják választóik zömét.

Az Eötvös jelezte főellentétek bonyolult közéletünkben, nem ily szembetünők, ennek előterében szövetségi viszonyunk Ausztriával, a horvátok s a többi nemzetiségek federalistikus törekvései állanak s homályba borítják a világot mozgató főproblemát, az egyéni szabadság s a socialista közösség élet-halálharczát; de éppen ezért kétszeresen üdvös visszatérni Eötvöshöz, a ki oly fényes világot derített arra s a jelen szerény irodalomtörténeti tarlózások jogosultságát is abban véltük rejleni, hogy e visszatéréshez talán kedvet ébresztenek.

I.

A XIX. század uralkodó eszméinek első kötete, mely 1850. végén nagyrészt ki volt nyomva, 1851 július 1-en jelent meg magyarul s körülbelül ugyanakkor németül. *) Megjelenési idejének nagy fontossága van. Cherbuliez **) hangsúlyozza, «ne feledjük, hogy Eötvös 1851 augusztus elseje előtt, oly időben írt, midőn a végrehajtó hatalommal (t. i. Franciaországban) erős törvényhozó test állott szemben, melynek többségében semmi hajlandóság sem volt küldöinek alkotmányos jogait olcsón áruba bocsátani.» Igen, az 1848 decz. 10-én megválasztott köztársasági elnököt, Napoleon Lajost két éven át sakban tartotta e törvényhozás. Az alkotmányt módosítani kellett volna, mert azzal, melyet az 1848-i forradalom hevenyészett, Franciaország meg nem élhetett. 1851 július közepén kezdődött a vita az alkotmány módosítása fölött, a kétharmad többség azonban hiányozván annak elhatározásához, a feszült helyzetnek, az anarchiától való félelemnek szükségszerűen a deczember 2-i államcsinyhez kellett vezetnie. Ezt azonban 1851 közepe előtt vajmi nehéz volt előre látni, Eötvös előre látta.

«Korunk két nagy pártja — így összegezi Cherbuliez Eötvös jóslatát, — azonegy célra töreksenek a politikában, mert ez a közvetlen céljuk előfeltétele annak a távoabbinak, melyet elakarunk érni. Mindkettőnek abszolút kormányra van szüksége, az egyiknek a végből, hogy lerontsa, a másiknak a végből, hogy fenntartsa az egyéni tulajdonra alapított társadalmi szerkezetet; a hatalmat mindegyikök egy emberre fogja hát ruházni, abban az alapos meggyőződésben, hogy minden erélyes és kitartó működéshez egy-ség, összpontosítás kívántatik.»

Eötvös e jóslatát, e következtetését, az I. kötet XI. fejezetében, főleg a *Fönnálló rend védői* czim alatt (318—358. lap. Összes művek.) találjuk.

«Az ellene vethető két látszolagos kifogást az előre-látásnak oly hihetetlen biztosságával czáfolja meg Eötvös,

*) L. Ferenczi Zoltán: *B. Eötvös József*. 178. l.

**) *Bibl. universelle de Genève*. 1853 février 189. l.

így szól végül Cherbuliez,¹⁾ hogy ha kötetét magunk nem kaptuk volna meg megjelenése időpontjában, a kiadó csatládságára gyanakodnánk.»

Ugyanezt az ítéletet mondja magánlevelében Eötvös jóslatáról Montalembert, a nagy francia szónok és író, akadémiaiink egykori kültagja.

Eötvös ugyanis munkája első kötetét kora több nevezetes emberének megküldte, a kik arról köszönő leveleikben²⁾ fejezték ki benyomásaikat. Ezek közt volt Montalembert. Eötvös fordul először 1853 január 15-i levelével³⁾ hozzá s küldi meg annak kapcsán munkáját.

«Ön próféta volt, írja Montalembert, művének nem egy helyén és jövődölései hazám szabadsága és méltósága kárára rettenetesen beteljesedtek.»

E két nevezetes külföldi írónak, különösen Cherbulieznek oly körülményesen megokolt nyomatékos ítéletét, magánlevelben számos, más külföldi vélemény előzte meg s róluk elsőben csakis E. munkájának megjelenési ideje s a vele kapcsolatos fontos következmény miatt szoltunk.

Eötvös a priori okoskodásának ereje Franciaország, jövőjére nézve ugyananis azon fordul meg, csakugyan 1851 közepe előtt irta-e fent idézett nevezetes jövődölését?

Az egész mű alapelveiben ugyan annyira benn rejlik ez, hogy az időrendi külső bizonyíték szinte fölösleges, mégis ha az 1851-i juliusi francia események után íródik, a francia államcsíny Eötvös tételére nevezve csak induktív, egyes eset számba menne, ez események előtt megjósolva, levezetve, a geometriai szükségképiségi magaslatára emelkedik.

Kiadatlan magánlevelek ítéleteinek nincs ugyan oly irodalmi történeti értéke, bármily értékesek legyenek egyéb tekintetben, mint a nyomtatásban megjelent bírálatoknak. vagy éppen annak a hódításnak, mely egy munka kideri-

¹⁾ Id. folyóirat 1853 février. 189. l.

²⁾ E levelek fölhasználhatásáért b. Eötvös Lorántnak tartozom köszönettel.

³⁾ Kont állítását (*Budapesti Szemle* 1907. *Eötvös és Montalembert*. Febr. szám. 202. l.), hogy a levelezést M. kezdte, midőn E. művét olvasta, maga M.-nek 1853 márcz 24-i levele, melyet Kont kivonatol, czáfolja meg. Utóbbi levél válasz E. fenti levelére s köszönet a küldött munkáért.

tette tények, bebizonyított tételeknek a tudomány többi művelői általi elfogadásában nyilatkozik. Nem hisszük mégis, hogy irodalomtörténeti dolgozatunk végeztélje — Eötvösnek mentül helyesb megismerése — ellen vétenénk, ha mindenekelőtt a XIX. század uralkodói eszméinek ily magánlevelekben foglalt méltatására pár sorban kitérünk.

A múlt század 50-es éveinek elején Európaszerte a keserű csalódás érzete fogta el azok lelkét, a kik a nemzetek alkotmányos életrendjének, társadalmi szerkezetének új, szabadabb, igazságosabb átalakításaért szóval és tettel, közülök nem egy fejük, vagy legalább is megélhetésök kockáztatásával harczoltak.

A XIX. század uralkodói eszméinek kiinduló pontja e desillusio, mely a nagy mű végén, a második kötetben egy biztos, szebb jövő iránti meggyőződésnek ad helyet.

«A keresztény polgárosodásnak e szerint nem hanyatlása, hanem teljeseése előtt állunk. Minél nagyobbaknak tetszenek előttünk a veszélyek, melyek polgárosodásunk büszke hajója körül tornyosulnak e pillanatban; minél iszonyubban fenyegetnek a hullámok; annál bizonyosabbak vagyunk benne, hogy a parthoz közeledünk.»

Eötvös művének nem e — majdnem — végszavai, hanem csak a kiindulása, a zavar, a kétely érzete tör elő Hammer-Purgstallnál,* az ismert orientalistánál. A nem rég alakult bécsi tudományos Akadémia időrendileg első elnöke, az «új és nyomatékos gondolatokkal teljes munkát» megköszönve, mely világosan kifejezte, a mit ő homályosan sejtett, a prähistorikus archeologia francia megalapítójának, Boucher de Perthes-nek egy encyclopaedikus munkájából (*Hommes et choses*) idézi a Szabadság, Egyenlőség és Testvériségről a francia gunyszót. Három szó, három hazugság! melynek Brassai nálunk egy más, alliteráló változatát emlegette: *Deux songes entre un mensonge.***) A levél, könnyed formája mellett is, tanuskodik írója éleslátásáról és hízeltető ítéletét az avatott szakismerő tudománya, nem az udvariasság sugallja.

*) 1851 szept. 14-i levele.

**) A munkában, *Tome troisième*, 87. p. szó szerint akként: *Trois mensonges en trois mots*.

A német kriminalista Mittermaier, Eötvösnek még az 1843-i büntető törvényjavaslat idejéből ismerőse, a vigasztalan jelen, az uralkodó gyávaság, képmutatás miatti szomorkodása mellett is nem tartja a szabadság és egyenlőség*) elveit oly ellentéteseknek mint Eötvös. A mit azonban kiegyenlítésök lehetőségéről mond, hogy fejlődési fokokat kell elismerni, hogy a formákra nem kell súlyt fektetni, Mittermaiert mélyebb állambölcselelőnek nem mutatják.

A német történetírás nestora, Raumer, és az *Ueber die geschichtliche Entwicklung von Recht, Staat und Politik*. 1826. szerzője is a lehangoló hatásról szól,**) melyet E.-nek Raumertől nagy elismeréssel fogadott s teljesen jogosult kritikája kelt. Mégis a második kötet megjelenéséig hangsúlyoznia kell, hogy az uralkodó eszmék jót is idéztek elő, hogy az állam föltétlen hatalma s az egyéni önállóság nem zárják ki egymást. A számszerű többség kétségtelenül zsarnokságra hajlik, de a tulságosan kiváltságolt kisebbség sem kevésbbé. Az államot a korlátlan adóztatási jog nem tette gazdaggá, de mire vezet a korlátlan magántulajdon?

Mindezen nézetkülönbségek s eltérések mellett is alapjában véve meleg rokonszenvét fejezi ki Eötvös műve iránt, csak Lamartine méltatásában nem birna osztózni. Eötvös ugyanis az I. kötet X. fejezetében, előre bocsátva, «hogy Lamartine neve volt az, mely Franciaországban s egész Európában hónapokig a köztársaság jelszavaként tekintett,» nyomatékosan hangsúlyozza: «A nagy eseménynek az első lendületet nem ő adta, ő lelkiismeretesebb és észélyesebb volt, hogysen ily felelősséget magára vállaljon.» Lamartine egyszerűen «képviselője volt azon sokakkal közös meggyőződésnek, hogy Franciaországnak több mint félszázados bajai csak úgy szüntethetők meg, ha . . . végre köztársasággá alakittatik.»

Lamartine szerepéről és felelősségéről egészen más a véleménye, mint Eötvösnek s Raumerrel e tekintetben teljesen megegyezik Montalenbert, a ki imént említett levelében megütközik Eötvös felfogásán, melylyel Lamartine-t lelkiismeretesebbnek és észélyesebbnek tartja, hogysen a

*) 1851 nov. 6-i levele.

**) 1851 okt. 24-i levele.

februári forradalom támasztója lehetett volna. «Franciaország és Európa mai helyzetéért, így ír Montalembert, higgye el nekem báró úr, a februári katasztropha szerzőit kell felelősekké tennünk. A lelkiismeretnek és józan okosságnak egyaránt hijával volt az az ember, a ki a Girondisták történetét*) írta és az 1847-i reform-banquetteket kezdeményezte.»

Eötvös tévedése Lamartinere nézve nyilvánvaló; talán a költő rokonszenve a költő iránt tévesztette meg éles látását. E tévedésnek nincs semmi jelentősége Eötvös munkájának elvi igazságára. Még sem tartjuk fölöslegesnek, ama nagy érdek szempontjából, mely a történelmi események általános okai mellett, a személyek magatartásában jelentkező különös, alkalmi okokhoz fűződik, Lamartine ténykedésére és egyéniségére nézve Raumer és Montalemberté mellé annak a férfiúnak ítéletét ideiglatni, a ki mint a 48. francia események jelentékeny részese, külügyminisztere s mint a legkifogástalanabb jellemű, kényes lelkiismeretű, lovagias férfiú a legalkalmasabb volt Lamartine szerepét megítélni.

Tocqueville nagybecsű emlékiratában a 48-i eseményekről, *Souvenirs de Alexis de Tocqueville*, melyek halála után csak 35 év múlva, 1893-ban tétettek közzé, a második rész hatodik fejezetében vázolja (162—1731) Lamartine szerepét s egyéniségét imiggy jellemzi: Nem tudom találkoztam-e abban az egoista ambícióktól mozgatott világban a közjótól üresebb lélekkel? Egy csomó embert láttam az országot a maga emelkedése érdekében zavarni, ez volt az általános elfajulás, (c'était la perversité courante), de úgy hiszem ő az egyedüli, a ki, nekem úgy látszott, mindig kész a világot a maga szórakozása végett fölforgatni. Kevésbé őszinte lelkiületet s a melyben az igazság iránt teljesb megvetés lett volna, soha sem láttam. Mikor azt mondom, megvetette az igazságot, tévedek, arra se becsülte, hogy vele valamikép foglalkozzék.»

Raumer levele a Lamartine megítélésén kívül más által is figyelemreméltó, vagy tán inkább mulatságos? Raumer e

*) A nagy forradalmat minden tárgyilagosság nélkül dicsőítő munka 1847-ben jelent meg.

levélben Eötvös iránti nagyrabecsülésének különös jelét is akarja adni. *Ueber die geschichtliche Entwicklung, von Recht, Staat und Politik* című 1826-ban megjelent munkájából a kiadója második kiadást akar rendezni; biztatja Eötvöst vállalja el annak gondozását. Ez ajánlatából, úgy mond, láthatja, mily nagyra tartja ő a XIX. század uralkodói eszméit.

A Hohenstauf-ok nagynevű történetírója ez ajánlatával, — mely különben köztük fennállott régebbi bizalmas összeköttetés nélkül egyenesen nevetséges, — az öntúlbecsülésnek örök, emberi hibájához igen csattanós példát szolgáltatott. Nevezett munkája csakugyan megérte a második, sőt 1861-ben a harmadik kiadást is, de a XIX. század uralkodó eszméinek írója inkább sértésnek, mint kitüntetésnek vehette a kérdésben levőnél jelentékenyebb mű új kiadásánál is ily segédi feladattal való megkínálást. Eötvös nem vette rossz néven a Raumertől jött, önhitt megtiszteltetést, mert Raumer egy újabb levelében *) lépéseiről tudósítja a német kiadóknál egy Eötvös tervezte, *Analecta* című, nem tudjuk miféle nagy munka kiadása érdekében.

Az *Uralkodó eszmék* megjelenése után mindjárt Eötvöshöz érkezett levelek között időrendileg első, de tartalmilag is a legjelentékenyebb Radowitz Józsefnek 1852. szeptember 12-én kelt levele.

E férfiú körül, tüneményes pályája következtében, Németországban bizonyos mondakör keletkezett. Nem csoda, ha ennek kapcsán voltak egyesek idehaza is, a kik azt a képtelenséget komolyan állították, hogy Eötvös vezérgondolatait Radowitz munkái ébresztették. Bánfay Simon, a *Pesti Napló* szerkesztője 1851-ben, később pécsi közjegyző, magasabb jogi műveltségű, kifogástalan jellemű férfiú, a 60-as években emlegette előttem többször e hirtelést. Legyen azért szabad Radowitzra s működésére bővebben kiterjeszkednem.

Radowitz magyar, a *Pallas Lexikon* szerint Radóczy nevű, köznemes család ivadéka volt, a mily nevű családot tényleg ismer Nagy Iván. Radowitz életírója, dr. Paul Hassel, (*Joseph Maria von Radowitz. Erster Band. 1905. 3. l.*) csak annyit mond: Die Familie von Radowitz ist magya-

*) 1353 ápr. 4.

rischen Ursprungs und gehörte zu dem Komitatsadel des Königreichs Ungarn. Öregatyja, Demeter a XVIII. század közepén szakadt Németországba, nevezetesen a Hohenfriedbergi csatában, 1745 június 4-én porosz fogságba esett; unokája, József, a Napoleon alkotta westfali királyságban született, részben Párisban nevelődött s a katonai pályán nagy sikerrel haladva, erős katolikus iránya ellenére a későbbi porosz király, IV. Frigyes Vilmos benső barátja s egy Voss grófnővel házassága által a porosz udvari aristocratia ünnepelt tagja lett.

Radowitz, az egyszersmind sokoldalú író,*¹) pályája elején annak a politikai iránynak volt a híve, mely az abszolút monarchia helyett a rendi jogok által korlátolt monarchiát, az állam központosítása helyett a tartományok a testületek, az egyházak autonómiáját, a francia forradalomnak a történeti jogot tagadó iránya, mindent egyformásító egyenlősítése, rationalismusa helyett a történeti jog tiszteletét, a természetes különbségek megőrzését, az ösztönszerűnek, a vallásnak ápolását kívánta. S a mily hévvel küzdött a forradalom ellen, ép oly serény volt annak bizonyításában, hogy a jogegyenlőségből kiinduló, centralisált, alkotmányos monarchiák, különösen a parlamentáris kormányzatuk, nem egyebek, mint leplezett forradalmak. A nemzetek bajait a francia forradalom elvei okozták, melyeket ezek megfontolás nélkül tettek magukévá. Csak a visszatérés a nagy forradalom előtti időkre gyógyíthatja a nemzetek sebeit.

A «politikai romantikusok» ez eszméihez azonban Radowitz a nemzeti eszmét is hozzákapcsolta**²) s azokat 1846-ban névtelenül közzétett, sok kiadást ért művében: *Gespräche aus der Gegenwart über Staat und Kirche* hirdette. Ezek alapján akarta IV. Frigyes Vilmos Poroszország reformját 1847-ben megkezdeni. E törekvéseket túlszárnyalták az 1848-i események s Radowitz kivált a király környezetéből s a közszolgálatból, nehogy a király modern alkotmányos szándékait kétségbe vonják, egyben maga is elfogadta az egyszerű alkotmányos monarchiát, annak alapjára helyez-

¹) L. *Gesammelte Schriften*, 5. kötet. 1853.

²*) Meinecke, *Weltbürgerthum und Nationalstaat*. 1908.

kedett Frankfurtban, mint a jobboldal vezére. A német nemzeti egység létesítése viszi vissza újra a kormányzat körébe 1849-ben. Midőn azonban királya Ausztria előtt meghátrálni kész, eltávozik külügyminiszteri állásából 1850 november 2-án, Manteuffellnek engedi át az olmtüzi meghalázkodást s közzéteszi 1851-ben *Neue Gespräche aus der Gegenwart über Staat und Kirche*.*)

Emű és Eötvös *Uralkodó eszméi* majd egy időben jelentek meg s bár Radowitznak alapiránya utóbbi munkájában az elsőhöz képest jelentékeny simulást mutat az új kor szükségéhez, még ebben is a legnagyobb elvi ellentétek mutatkoznak Radowitz és Eötvös között. Csak a teljes értetlenség beszélhet hát arról, hogy Eötvös vezéreszméit Radowitz munkái ébresztették. A nálunk fölmerült e képtelenségen azonban kevésbbé fogunk csodálkozni, ha halljuk, hogy az *Uralkodó eszméket* némelyek Németországban is szerző conservatív irányzata megnyilatkozásának akarták tekinteni, mely E. multjával nem egészen egyezik. Schmidt Julian *Grenzboten*-je (1854, III. füzet, 421. l.) kél e részben védelmére. «Eötvöst semmi tekintetben nem szabad ahoz a párthoz számítani, mely magát conservatívnak nevezi... A reactió, mely a könyvben kétségtelenül nyilatkozik, nem valamely párt, hanem a politikai idealismus ellen általában irányul. Az eszméket, melyek élete nagy részében őt is mozgatták, de a melyekben a közvetlen tapasztalás által csalódott, éleselműjű dialektikának vetette alája s arra az eredményre jutott, hogy egymásnak ellentmondanak s ha nekik a szenvedélyek kezében szabad folyást engedünk, az egész civilisatio fölbomlására vezetnek.»

Eötvös és Radowitz munkáihoz visszatérve, utóbbinak kérdéses munkája később is jelent meg, mint Eötvösé, hisz ez 1850 végén majd teljesen ki volt nyomva, amannak ellenben előszava 1851 márczius 28-i keletű. Az 1846-i pedig bár szintén a francia forradalom s az állami mindenhatóság, túlhajtott központosítás eszméi ellen küzd, mint Eötvös, bár utóbbi is civilisatióink keresztény alapját oly nagyra

*) L. Bluntschli, *Staatswörterbuch*-jában Kaltenborn cikkét, továbbá Bluntschli, *Geschichte des allgemeinen Staatsrechtes*, 593—596. lap.

tartja, ha nem is teszi a vallást az állam alapjává, mint Radowitz, műveik között csak némely kritikai eredményekben, de sem az elvi alapokban, sem a módszerben, sem a végcélban nem lehet rokonságot találni.

Igen élesen hangsúlyozza ezt Radowitznak Eötvöshöz intézett, elismeréssel teljes, de bizonyos előkelő tartózkodással irt levele. Alapnézeteiben osztozik s a mód, a mint E. az állam természetét, a napi és pártvéleményektől függetlenül, kutatja, Eötvösnek jelleme és belátása iránt egyformán tiszteletet kelt. A második kötetet meg kell várni, de annyit máris megjegyezhet, hogy az államtudományokat a tiszta tapasztalati tudományokkal egy sorba állítani, nem látszik teljesen kielégítőnek (erschöpfend). Az államtudományban a lényeg és forma között különbség teendő. Az elsőt változatlanul tartalmazzák az isteni törvények a ki nyilatkoztatásban és az egyes ember lelkiismeretében. Az igazságosság és szeretet törvényei az államra is érvényesek; az az állam, mely ezeket megtartja, szabad. Másként áll a dolog a formára nézve, melyben e követelmények megvalósulnak, e forma változó. Ezen alapeltérés választja el Eötvöstől, különösen eltér azonban tőle a nemzetiség fogalmának korunkra és ebben Németországra való alkalmazását illetőleg. A levél köszönettel végződik Eötvös közeledéséért, mely őt, Radowitzot, a jelenkor legtiszteletreméltóbb politikai gondolkodójával hozta össze.

A német egység oly jelentékeny harczosának, a minő Radowitz volt, levelében kifejezett e nézetei rövidletben adják egyidőben megjelent művének, *Neue Gespräche aus der Gegenwart*, legfőbb tételeit, melyeket ideigtatok.

„Igazságosság és rend teszik az igazi állam lényegét és ez kiformálja magát.» (*Neue Gespräche*, 2. Th. 192. l.) „A forma, legyen az a régi rendi, vagy az alkotmányos monarchia, vagy a korlátlan despotismus formája, nem nyújt biztosítékot se igazságosság és rend, se külvédelem és belbiztonság iránt.» (U. o. 194. l.) Radowitz fölfogásának ellentétessége Eötvösével azonban legjobban a nemzetinek meghatározásában jelentkezik és itt Radowitz fölényét kétségtelennek tartjuk. «A nemzetiségi elv, ha elválasztatik egyéb politikai föltételektől, a szerződések szentségétől, a katonai és kereskedelmi érdekektől, a történelmi fejlődés egész menetétől, elég-

telen s nagyon ártalmas lehet. Ellenben ezekkel az eleven végtagjaival összekötve az állami élet lelke és Európa jelen korának épen az a signaturája, hogy a nemzeti, mint magasabb, mert szellemiebb fokozat emelkedett az állami élet többi föltételei fölé.» (U. o. 207. l.)

«A ki a nemzetit az ember legfőbb törvényévé teszi, az megreked a pantheismusban, az élet földi megjelenésének istenítésében. Nekem azonban a földi élet csak átmeneti állapot. De a földi életnek vannak tényei, melyeket lelkiismeretesen vizsgálunk és figyelembe vennünk kell. E tények közt pedig szememben az emberi nemnek származás, nyelv, erkölcs, történelem által elkülönült ága, a nemzet a legfőbb.» (U. u. 209. l.)

A szavát fontolva válogató egykori porosz miniszternek, a párbeszédi formában is mélyre ható államböleseleti gondolkodónak, Radowitznak fentartásokkal nyújtott, de épen ezért igen becses dicséretét valóságos dythirambus követi a kutató buvár és a finom tollú szépíró között középúton álló Fallmerayer részéről.*) Hazánknak e melegszívű barátja, az orosz csári s a középeurópai byzantinismusnak fáradhatlan ostromlója, a német egységi mozgalmak alatt rövid ideig birt müncheni tanszékétől megfosztott tanár**) Eötvöst a XIX. század Montesquieu-jének nevezi. Éleselméjűség tekintetében, úgymond, egyenlő előképével, classicus tudományosságban, a régiség ismeretében föltötte áll, az érvek meggyőző erejét s a politikai tapasztalatok gazdagságát illetőleg pedig tiszszerezen fölülmulja gall előzőjét. Kár, hogy munkája magyarul iratott s oly nyelvre fordított, a melylyel szintén nehéz megbirkózni.

Az inkább subjectiv benyomásokat, mint tárgyilagos megokolást tartalmazó levél utolsó pontjának Eötvös is érezte igazságát. Tett is lépéseket mindjárt a megjelenéskor, de később is, hogy munkáját a német közönségen túl is ismertté tegye, de különösen hogy az abban leginkább érintett franczia közönség elé vihesse, mely akkor németül még egyáltalában nem olvasott. A franczia nyelv útján

*) 1851 október 14.

**) L. Trefort, *Emlékbeszédek és tanulmányok. Emlékbeszéd Fallmerayer Jakab Fülöp föltötte.*

ellenben egyszersmind az egész művelt világra is megközelíthetővé vált volna.

Montalemberttel volt ez iránt levélváltása. Levelezésekben azonban Eötvösnek éppen 1865 szeptember 19-i levele hiányzik, mely az ügyet megmozgatta, s csak M. szeptember 29-i leveléből értesülünk arról. Wie sehr ich Ihnen für die Mühe (dankbar) bin, így ír, 1865 november 5-én, mint hosszas levelezések alatt mindig németül, Montalembertnek szeptember 29-i levelére válaszolva, die Sie sich geben mein Werk übersetzen zu lassen, kann ich Ihnen nicht ausdrücken. Da ein grosser Theil des Buches sich mit den politischen Zuständen Frankreichs beschäftigt, ist mir jedes Urtheil, welches von da kommt, doppelt wichtig.

Montalembert ugyanis szeptember 29-i értesítésében hivatkozva a szeretetteljes csodálatra, melyet a XIX. század uralkodó eszméi benne keltettek, s melyet Eötvös eléggé ismer, teljes erejét fölajánlja, hogy fordítót és kiadót is találjon. Montalembert ugyanaz évi december 5-i és 1866 február 25-i, július 3-i leveleiben további kísérleteiről ír, melyeket a fordítás érdekében tett, melyek azonban eredménytelenek voltak.

Eötvös, hogy munkájáról illetékes francia ítéletet kapjon, ügylátszik a legilletékesb helyre, Tocqueville-hoz is fordult. A XIX. századi francia politikai bölcsesletnek ez a legnevezetesebb munkása, a ki hazáján kívül is oly általános hatással volt a világ összes népeinek alkotmányos reformtörekvéseire, Eötvösnek ez a legközelebbi szellemrokona nem kapta meg azonban Eötvös levelét s csak Montalembert útján értesült ily levél létezéséről, a ki egyúttal átadta neki Eötvös munkáját.

Tocqueville Eötvöshöz intézett levelében*) biztosítja ezt, hogy soha levelét meg nem kapta vagy Montalembert tévedt, midőn hitte, hogy Eötvös neki, Tocquevillenek írt. Az átadott munkáért, így ír, nagy köszönettel tartozik, s a nélkül hogy részletekbe bocsátkoznék, a nemes érzelmek-

*) 1858 július 1-én St. Pierre-Église. Manche. Trefort, *Emlékbeszédek és Tanulmányok* 59. l. közli a levél érdemleges részét egész terjedelmében, de elhagyja az Eötvös—Tocqueville közti levélváltás viszontagságára vonatkozót.

ről kíván szólni, melyek a munka lelkét teszik. Ezek: a valódi s törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete s a vágy, megtarthatni a keresztény polgárosodásnak ránk maradt örökségét. A kérdésekre nézve szíve mélyéből rokonszenvez Eötvössel s nagyon óhajtja oly valódi tehetségű férfiúval, mint Eötvös személyesen megismerkedhetni, s ne tartsa ez óhajt bóknak, lelki szükséglet az, hogy a nagy problémát, melyet munkájában fölállított, vele megbeszélhesse.

A ki Tocqueville gondolatvilágát ismeri, az az Eötvössel szellemi rokonság biztosítását s az iránta való rokonszenvnek azon erősb kitörését, mely a személyes érintkezés lehetővé tételét mindenkép keresi, egészen természetesnek fogja találni.

A szellemi rokonság meg van, de nagy a különbség is. Non omnibus facies una, nec diversa tamen, qualem decet esse sororum. Az a Tocqueville, a ki Amerikának néprajzi, közgazdasági, szellemi és közjogi positiv tényeiben, a régi Franciaország történelmi adataiban keresi a democratia és a szabadság lehetőségét, s az az Eötvös, a ki az emberi rendeltetés, a keresztény civilizatio szempontjából veti föl e rendeltetés alkotó elemeinek, a szabadság, az egyenlőség, a különböző nemzetiségek együttlétének dialektikáját az államban, vagyis az embereknek ez elemek nevébeni tülekedését az országló hatalomért, sok egyforma eredményre is kellett hogy jussanak, mert az emberi élet végső alapjaira, az emberi élet értékeire nézve, a mint azokat a kereszténység megállapította, megegyeznek.

De Eötvös, a lélekbúvár költő, az ókor bölcséletével, az újkor politikai irodalmával, a nemzetek történelmével, mindenek fölött azonban az uralkodó eszmék szükségképi következményeinek mesterileg megrajzolt képével vértezett kutató és tanító, a meleg vallásos érzésű kereszttyén távolabb lát, mint Tocqueville, a ki, mint maga írja, Pascal, Montesquieu, Rousseau kizárólagos társaságában, írja a *Democratia Amerikában* című munkáját.*) Eötvös szemében az állami mindenhatóságnak az új korban elfogadott

*) Tocqueville, *Oeuvres et correspondance*, I. köt., 338. l. Lettre à Louis de Kergorlay.

elve, a socialista törekvések a pogányság főtámadását jelentik. Tocqueville perspektívája nem világít be ily távoli tájakat, mikor a *Democratiát* írta s vallásilag még soká különbösb, mint Eötvös. Az emberi lélek belső problemaival különösen nem foglalkozott, aggodalmai inkább a társadalmi és állami rend időleges zavarai, mint egész civilizációnk rombadőlése miatt vannak. A ki nagy munkájában az egyenlőség fokozatos fejlődését a Gondviselés tényének nevezi, csak 1850-ben,¹⁾ mint a köztársaság miniszteri veszi észre, hogy a forradalom, melyet brumaire 18-ával, melyet 1814-el, 1830-al, 1848-al célhoz jutottnak hittek, egyre haladóban van, pedig a tulajdonon kívül mindent elsöpört. De hova akar eljutni? Tocqueville nem tudja s azt hiszi, hogy a kérdés mindenkinek értelmi képességét fölülmulja.

Nagy fontosságú emlékirataiban, melyek az 1848-i francia forradalom socialistikus kitéréseivel annyit s oly közelről foglalkozunk, ismételve fölveti e kérdést.²⁾ «Vajon a socialismus ugyanannak a megvetésnek a sírjába fog-e belé-esni, mely az 1848-i socialistákat oly joggal elnyelte? Felteszem a kérdést, a nélkül, hogy rá felelnék. Nem kétlem, hogy modern társadalmunk alaptörvényei hosszabb idő múltával erősen módosíttatni fognak... de sikerülni fog-e őket teljesen eltörölni s helyökbe másokat tenni? Nekem ez kivihetetlennek látszik.»

Eötvös munkájának erősen meg kellett hát ragadnia Tocquevillet, mivel az, úgy hisszük, épen arra adott feleletet, a mit Tocqueville megfejtethetlennek hitt. Rokon területet világított meg, de más világosító eszközökkel, mint ő s azon az emberi léleknek legnemesebb, örök szárnyalásával sokat foglalkozott, melyek Tocquevillet ekkor, 1858-ban, midőn Eötvöshöz levelét küldte, jóval inkább érdekelték, mint előbbi munkái írásakor. Élete végéhez közeledett: csak egy hóval előbb nagyfokú vérköpés lepte meg, melyet ő ugyan jelentéktelennek hitt, de mely a valóságban 1859 április 16-án bekövetkezett halálának előpostája volt.³⁾

¹⁾ U. o. 461. l. Lettre à Eugène Stoffels.

²⁾ Tocqueville, *Souvenirs*, 1895, 111. 208. l.

³⁾ L. *Oeuvres et correspondance* I. kötetében, Notice sur Alexis de Tocqueville, par Gustave de Beaumont és Mgr. Baunard, La Foi et ses victoires, 2. kötet 212—249. l.

Tocqueville e levele, mindazokkal együtt, melyeket bemutatunk, azonban csak előposták; a bennök Eötvös műve iránt külföldiek részéről nyilvánult rokonszenv, tisztelet, bámulat, fényes megerősítést nyernek a nyilvánosság terén megjelent külföldi bírálatokban, melyekre ezután áttérek.

II.

Ha nem is legilletékesebb, de időrendileg első s szerfölött rokonszenves külföldi bírálatban Eötvös *Uralkodó Eszméi* Fallmerayer Jakab Fülöptől részesültek.

A Trapezunti császárság történetének, a keleti töredékeknek eleveneszű, messzelátó írója, a mozgékony utazó, a szellemes publicista híjával volt az Eötvös megítéléséhez szükséges állambölcseleti magaslathoz. Sokkal inkább azoknak a viszonyoknak hatása alatt állott, melyekbe az 1848-as német események sodorták, hogy bírálatában Eötvös valódi értékének megállapítását lehetne keresni. Szinte kizárta ezt sajátságos nézet- és érzületmódja a keleti és az újkori byzantinismus tekintetében, mely mint Trefort, Fallmerayer alapos ismerője és nagy tisztelője is kiemeli*) «életének vezériránya lett és egész szellemi munkásságán, egész élete történetén átvonul.» «A byzantinismus eszméje annyira bevészte magát észjárásába, hogy alig van értekezése vagy kisebb cikke is, melyben nem érintené.»

Fallmerayer fő életezéljával. a byzantinismusnak, a keletinek ép úgy, mint a nyugatinak leálcázásával, ostromlásával nagyon összhangban vannak Eötvös érvelései az államhatalomnak túlságos kiterjesztése ellen. Mint történetest pedig meg kellett ragadniok Eötvös változatos bizonyítékainak.

Fallmerayerben hiányzik tehát a teljes elfogulatlanság, valamint az Eötvös fölvetette problémának, tételeknek mérgeelésére szükséges elvont gondolkodás.

Fallmerayer impressionista, szónoki természet, kiben az érzelmi elemet nem fékezi eléggé a higgadt gondolat.

*) *Emlékbeszédek és tanulmányok. Emlékbeszéd Fallmerayer J. F. fölött.* 92, 95 l.

Hosszú bírálatát,*) melynek első fele 1852-ben jelent meg, azon kezdi, hogy a világ a magyart illetőleg, a kiről a németek már a X. században tudták, mint van a mesebeli centaurként lovához-nőve s mily jól tudja a fegyvert forgatni, lassan-lassan szégyenkezve rájött arra is, hogy a magyar elütőleg más népektől, az uralmat és dicsőséget többre becsüli az életnél. Az élni szerető teutonok a magyaroknak ez elsőbbségét, hogy nemzeti büszkeségükért készek lelkesen a halálba rohanni, nem irigyelték volna, ha a Németországban hiányzó két fényes természeti adomány: hadvezéri genie és államférfiúi képesség minden várakozás ellenére nem megint a legutóbbi magyar fürgetegben jött volna fölszínre.

Fallmerayer a saját nemzetét ily modorban csipkedő fejtegetéseit folytatva s a németek vigasztalásául gúnyosan fölemlítve, hogy a magyarok időszerűtlen vakmerőségükért lakoltak, végül megállapítja, hogy az irigység fulánkja mégis megmaradt a német kebelben a saját szegénység s az idegen tehetség miatt és Eötvös könyve e fulánk mérgességét nem fogja csillapítani.

Ha Németországban, a tudománynak dúsan fölhalmozott tárházú hazájában a német tudomány valamely celebrítása írta volna, senki sem csodálkozik rajta, de föl kell tűnni, hogyan támadhatott Magyarország kedvezőtlen művelődési viszonyai között egy ilyen érett, derék munka, melyet ha francziául s különösen a francia munkákat jellemző modorban íratott volna, Montesquieu *Esprit des Lois*-ja mellé, s egyes részleteiben föléje lehetne helyezni.

Kár, hogy a tartalmas munka eszmegazdagságát, éles logikai következetességet az elnyújtott, végnélküli szakaszok igen fárasztóvá teszik. A hol a phantasia pihen s az értelmi logika kizárólagosan uralkodik, ott a mennyire csak lehet, dolgozzon a szerző rövid szakaszokkal s kihegyezett sentenciákkal Montesquieut vagy Riehl W. H.-et véve mintául.

A jelen bajainak orvoslására Eötvös mindenekelőtt szükségesnek találja — s ez, Fallmerayer nézete szerint, munkájának különösen becses része, — az európai államok

*) *Gesammelte Werke*, II. kötet 195—222. lap.

politikai eszmemenetét a latin császárság megalapításától napjainkig megrajzolni. A nélkül, hogy világosan megmondaná, vagy talán akarná, Róma és Byzancz ellentétét állítja előtérbe. Nyugateurópa, hangsúlyozza Fallmerayer, a latin egyház teremtménye, ez oltotta be a népekbe a szellemi hatalom — habár csak passiv — ellenállásának gondolatát az anyagi erőszak ellenében.

Igy találja meg Fallmerayer élete vezérgondolatát Eötvösnél, s szinte ujongva sorolja föl ennek történelmi levezetéseit, melyekből Fallmerayer szerint világos, hogy a nyugateurópai emberiség nem engedi bensőséges hajlamait a byzantinismus által elfojtatni, sőt szükségét érzi, hogy a vak természettel a szellemet, a megfagyott merevséggel a mozgást, a sötétséggel a világosságot, a nyersességgel a finomodást, az önkénynyel a jogot állítsa szembe.

A magyar író fölvetette dilemma, folytatja Fallmerayer, mely szerint vagy hamisak azok a művelődési alapfogalmak, azok az uralkodó eszmék, melyeket a nyugateurópaiak a fizikai erő ellenében követtek s az egész nyugateurópai keresztény civilisatio nagy eltévelyedés, a vagy tudomány és országló művészek tévedtek, nem értették ez uralkodó eszméket s az állam berendezésében a helyes útról letértek, zavarba fogja ejteni a forradalmi állambölcseleket s a liberális gyakorlati politikusokat. Ne higgyék azonban, — fejtegeti Fallmerayer — hogy Eötvös e dilemmát e bölcseلمي speculatio segítségével akarja megoldani, hanem kétezer év történelmének tapasztalataival, egyszóval az államtudományokra nézve az akar lenni, a mi verulami Boco a természettudományokban volt.

Eötvös munkájának valószínűleg nagy jövője lesz, valóságos politikai Oedipus az, így minden várakozás ellenére egy évvel előbb előre megmondta, hogy a hadsereg véget fog vetni az alkotmánynak Franciaországban, a mi még inkább növeli szerző tekintélyét és hitelét.

A második kötetnek túlnyomólag az államberendezés elveit fejtegető részletei már nem ragadják meg annyira Fallmerayert, mint az elsőnek történeti levezetései s azoknak inkább ismertetésével, mint helyeslésével vagy bírálataival foglalkozik.

Fallmerayer egyéniségére jellemző azonban, hogy a

második kötetnek annyira fontos történetbölcseleti részéről, az utolsó könyvről, a melyben az emberiség fejlődésének törvényeit kutatja Eötvös, a bírálat egyáltalán nem emlékezik. E nagyszabású hat könyvnek általános szempontjai úgy látszik igen távol álltak Fallmerayernek Rómára és Byzanczra határolt látkörétől.

Az állam berendezésének elvei tekintetében azt emeli ki ismertetésében főleg Fallmerayer, hogy az állam föltétlen hatalmát s az egyén hatalmát, vagyis szabadságát a Nerva császár iskolájához tartozó Eötvös az által egyenlíti ki, hogy az állam hatalmát a legszűkebb körre szorítja, de e körben föltétlennek kívánja, mindazt ellenben, a mi ezen túl esik, az egyén hatalma, szabadsága részére foglalja le. Eötvösről szintén elmondhatni, a mit Nervának érdemül tudott be Tacitus: *Res olim dissociabiles miscuit: principatum et libertatem.*

Vajjon lehetséges-e az állam hatalmának ilyen erős és huzamos megszorítása?

Fallmerayer dagályos, német nehézkességgel szellemeskedő, de nem egy igaz szempontot is tartalmazó hosszadalmas bírálatát így végzi: «Ha a világ állami ügyekben valaha megokosodik, a mi természetesen nincs még eldöntve, akkor az bizonyára csak azon az uton fog bekövetkezni, a melyet Eötvös mutat».

A byzantinismus e nagy ostromlójával rokonlelkű volt Eötvösnek nálunk sokkal ismertebb franczia kritikusa, Laboulaye, a kinek méltatásánál rövidebben időzhetünk, mert kritikáját megjelenése idejében behatólag ismertette Lukács Móríz a *Budapesti Szemle* 1860-iki folyamának XI. kötetében. Molnár Antal pedig az egész tanulmányt: *L'état et ses limites*, melyben Laboulaye kritikája foglaltatik, magyarul kiadta 1869-ben.

Laboulaye életének vezérgondolata az 50-es évek óta az amerikai szabadság lett, a politikai és az egyéni egyaránt. Ő, a franczia jogtörténeti irány kezdeményezője, a tekintélyes jogi szaktudós és közjogi publicista megírja magyarrá is fordított munkáját, Északamerika történetét, hogy ott az állami gyámkodás souverain rendszerével ellentétben meghonosodott iránynak honfiainál propagandát csináljon, sőt a regény formájához is folyamodik, nálunk is közked-

veltségnek örvendett symbolikus műveivel: *Páris Amerikában, Pulli fejedelem*.

Lukács Móríciz ismertette Laboulaye tanulmányát, annak első részét majdnem egészen Eötvösből merítettnek találta, a mi ugyan túlzás, tény azonban, s e részben Lukács Mórícznak teljesen igaza van, hogy Laboulaye nagy elismerését Eötvös irányában nemcsak az foglalja magában, a mit róla mond, midőn Humboldt Vilmos és Mill Stuart fölé emeli, hanem az, hogy Eötvösnek «tanait, elveit, eszméit, sőt okoskodásának egész fonalát magáévá teszi».

Azt csakugyan elmondhatni Lukács Móríczzal, hogy Laboulayenak 102 oldalra terjedő értekezését «egészben és részeiben Eötvös nézeteinek és eszméinek szelleme lengi át.

Az amerikai intézményekért lelkesülő, vallásos Laboulaye természetszerűleg vonzódott Eötvös eszméihez, az 1859. olasz-franczia-osztrák háború pedig mint francziának fordította rokonszenvét a magyar Eötvös felé.

Laboulaye így legalább nem esett a *Revue des Deux Mondes* ismertetőjének hibájába, a ki különben is röviden, az 1854 október 15-iki füzet borítékán végzett Eötvössel, s főlemlítve, hogy magyar, tiszteletre méltó helyet jósol neki Németország publicistái között. A munkán ugyan jelezve van, hogy magyarból fordította a szerző maga németre, így a francia bíráló erről megelégedve, a magyart nyilván a német egyik törzsének tekintette, a minő még a porosz, bajor stb.

A *Revue des Deux Mondes* kritikusat bővebben hallani egyébként igen kíváncsatos lett volna, mivel a néhány soros ismertetés írója nem áll Eötvössel oly rokon alapon, mint Laboulaye.

Szerinte is ugyan Eötvös eredeti tudott lenni a politikai és sociális intézményeknek 1848 óta elcsépelt témájában; elismeri, hogy élénk és mélyreható a szelleme; szereti a finom elemzéseket, a nélkül, hogy miattuk a világosságról lemondana. A szabadságot és egyenlőséget, az összpontosítást s a fajok hagyományainak föléledését, ez ellentétes törekvéseket, melyek mindenütt egyszerre jelentkeznek, hogyan lehessen összeegyeztetni? kérdezi Eötvös. Eötvös e nagy problémát fejtegeti, gyakran új és mindig szellemes szempontokról. A mily világos és szabatos azon-

ban a publicisták rendszereinek bírálatában, e világosság elhagyja következtetései megvonásakor. Határozatlan (vague) elvekkel zárja le munkáját és a kereszténységtől tudja Isten minő belső átalakulást vár, melynek eredménye a megingott társadalmak megerősítése lesz. A szabadság e hiánya mellett is, a nemes vélekedések, melyek Eötvöst egész művén át vezetik, emelkedett értelem tanuságai.

Laboulaye-t, hogy végre reá térjünk, nem bántják ily aggodalmak, mint a *Revue des Deux Mondes* rövidesen végző, de odavetett megjegyzéseivel is nem avatottság nélkülinek látszó kritikusat. Laboulaye történelmi tanulmányában arra az eredményre jut, (L'état et s. lim. 47. l.), hogy a modern népeknek, mióta a jogegyenlőséget s a politikai jogokat megszerezték, nem a hatalom, hanem a szabadság hiányzik. A hatalom és szabadság közti viszonynak hamis, helytelen meghatározása fáj a continens népeinek is, ezért akarja a legjelentékenyebb külföldi íróknak szavát hallatni, a kik között az Eötvösé a legeslegjelentékenyebb.

Eötvös a szabadság problémájának adja az elsőséget. erre vezeti vissza az egyenlőségét és a nemzetiségét is s azt sokkal átfogóbban tárgyalja mint Mill.

Az állam, vagyis a hatalom, ez Laboulaye eszmemenete Eötvösről, azért létezik, hogy kifelé a nemzeti függetlenséget, befelé mindenkinek jogait megvédelmezze. Ehhez egyesített, összpontosított nagy erőre van szüksége. Melyek erejének határai? Ugyanazok, a melyek legitim hatalmáét megvonják. Az állam nem a társadalom, se nem az egyes; az egyéni és a társadalmi élet kívül esik hatalma körén.

Az államnak csak ezeken kívül lehet föltétlen vagy más néven összpontosított hatalma. A hol a függetlenség és a közbéke forog kockán, joggal mondhatni, hogy az állam az összes polgárok összesége, hogy a közjó mindenkinek java. De nem így van egy más téren. A mint belügyi kérdésekről van szó, melyek a közös biztonságot nem érintik, az állam akarata még a hol az általános szavazatjog uralkodik is, csak a többség óhajta, mely gyakran igazságtalan s a kisebbségek és egyének elnyomására vezet.

Hol található hatályos biztosítékokat a politikai többségek ellen? Laboulaye teljesen megelégszik Eötvös feleletével: az állam hatáskörének megszorításában. Más szóval

az állam túlhatalmával, a centralisatióval, ha az a nemzeti függetlenség és belbéke védelmén túlterjeszkedik, szembe kell állítani az egyén szabad kormányzatát, az önkormányzatot, a selfgovernment-et, melyre a francziának szava nincs, mert olyasmije sincs, a mit az önkormányzat szó jelent.

Mi áll annak ellent, hogy az államnak e reformja megvalósuljon? Az előítélet. A görög és római eszmék, ezeket találni meg a köztársasági és szocialista elméletek fenekén. Ezek az elméletek a népnek képzeleti szabadságot adnak, valóságban az állam despotismusát szülik. A forradalmat lefegyverezni, az emberiségnek a haladás útjára térni csak az által lehet, ha az egyén fölszabadul, ha az egyéni szabadságok tért nyernek.

Az egyén szabadsága, az egyéni élet szentsége keresztény eszme, a pogányság nem is gyanította. A pogány eszme s a keresztény eszme viaskodik újra a világ uralmáért, de a győzelem nem lehet kétséges. Mert mit keresnek a népek a forradalmakon keresztül, az egyenlőség, a nemzetiség, az alkotmány jelszavai alatt? Mi egyebet, mint a szabadságot? Ez volt civilizatióink indítója, ennek teljesülte, a szabadság keresztény eszméjének megvalósulása, nem megsemmisülése felé haladunk.

Laboulayenak e méltatása nyilván nem kritika, hanem viszhang. Rokonszenves, meleg taps, mely a nagy munkának csak igazságait veszi észre, de hiányairól, vagy tán helyesebben mondjuk hézagairól sejtelve sincs.

Eötvös munkájának nagy hiánya, hogy a szabadság és hatalom azonosságát föl nem ismeri s azonosságuk megbomlásának, szétválásának okait a történelem folyamán nem is kutatja. Eötvösnek a szabadság csak elvont fogalom, nem tény alakjában illik be gondolati épületébe, mert mint lyrai költőt, psychologust az emberi lélek szándékának tisztasága, belső jósága érdekli kiválóláig s a jót, a szépet, a nemest subjectiv idealismusában mint jövőre megvalósítandót látja csak, a részben megvalósultat, a tökéletlenül létrejöttet csekélyre becsüli.

Laboulaye gondolatiránya hasonló. Nem veszi észre ennélfogva, hogy a nemzeti függetlenség fenntartása sem vitán felül álló követelmény, hogy az internationalismus áll vele szemben.

Hasonlókép elkerüli az ő figyelmét is, hogy a belbéke, közös biztonság megzavarása éppen abból következhetik be, mert az egyéni szabadság, az egyéni önkormányzat rendszerében az emberek egyik része az egyéni szabadságot, az egyéneknek egymáshoz, nem pedig az államhoz való viszonyát különbözőképen óhajtják rendezni s annak oly törvényes szabályozásában, mely az államnak, a törvények alkalmazásán kívül, az egyének egyenlő szabadságába semmi beavatkozást nem enged, megnyugodni nem tudnak.

Eötvös sem vette e körülményt figyelembe, a ki pedig munkája kiindulásául az egyéni és a collectiv tulajdon harczát választotta. Az emberek ugyanis szabadságukat az egyéni tulajdonban, mint ennek főalapjában kereshetik, egyik részük a föld birtokában, a másik ingóokban és pusztá értékekben láthatja azt inkább biztosítva. De épp úgy vezetheti őket a családi, a nemzetségi vagy, mint neveztek, az ősi tulajdon, a testületi tulajdon szeretete, a mint másrészt földbirtokos, iparos, pénztőkés a maga tulajdonának elsőbbségét, sajátosságát vitathatja, s szabadságukat különleges tulajdonuk követelményeinek biztosításában találhatják s a belbékét azért zavarják meg, mert a szabadságnak az egyik rész az ilyen, a másik amolyan alapját kívánja.

Az egyéni szabadságra fektetett társadalomban oly belső ellentétek támadhatnak, melyekbe az államnak nemcsak az által kell beavatkozni, hogy a zendüléseket, lázadásokat megakadályozza, a törvényes rendet helyreállítsa, hanem hogy a tulajdonnak e különböző rendszerei és fajtái közt igazságot tegyen, a mivel azok egyéni szabadságát a legerősebben megszorítja, a kikre a nekik tetsző tulajdoni renddel ellenkezót létesít.

A mondhatni csekély kivétellel egy népből alakult francia államra nem problema a több népet magában foglaló, nemzetiségekkel megrakott állam egysége. Laboulaye is, mint Eötvös, az egyéni szabadsággal véli megoldhatni a nehézségeket, a melyek ily államban fölmerülnek. Ámde a czélnak, a jónak az a közössége, melyet Laboulaye Eötvös után az állam függetlenségének érdeke által az összes polgárok közt meglevőnek állított, az államtól elszakadni akaró nemzetiségekre nézve már nem áll fenn. Az állam függetlensége nem következik, mint ők hitték, az egyén szabad-

ságából, a kettőt nem lehet egymásból se levezetni, se egymásra visszavezetni; államnak, nemzetnek más a szülő oka, mint az egyéni szabadságnak. Ép oly kevésbé egyeznek meg az egyéni szabadság elve alapján az együttélés követelményeire, a közbékére nézve a különböző népek, ha egy államba foglalvák össze. Az egyéni szabadság elvéből ilyen esetben az állam felbomlása s legfeljebb a népek szövetsége következik. Ha pedig egy államban együtt tartatnak ebből az egyes népek s a hozzá tartozók egyéni szabadságának megszüntetése, korlátozása következik, annak a népek az előnyére, mely az államnak kifelé a külpolitikáját, befelé a törvények és intézmények alapjellegét megadja.

CONCHA Győző.

AUSZTRÁLÁZSIAI NAPLÓTÖREDÉKEK.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

Dunedin, 31. X. 903.

Szombat reggel. A munkát délben fejezik be. A délután vacatio. Vasárnap pihenő. Csoda-e, ha mindenki siet dolgát elvégezni?

De az angol-szász nép munkaképességének titka, hogy aránylag rövid idő keretébe sok teendőt oszt be.

Nem dolgozik gyorsabban, mint más nemzet fia. Nem fárasztja magát felényire sem. Többet mint nyolcz órát a 24-ből nem dolgozik. És az eredmény mégis meglepő.

Magyarázatát a rendszerben találom. E népnél minden rendszeresítve van. Az élet minden legapróbb functiójának megvan a maga ideje. A beosztás bámulatos. Meg van mindennek a percze, órája, napja határozva. Mindenki ugyanazon órában ébred, kel, öltözik, reggeliz, szivja pipáját és megy munkába.

A társadalom valóságos óraszerkezetté vált. Megannyi kerék, mindannyi chronometerszerű pontossággal forog.

Az élet maga — hogy úgy mondjam — egy rendszeres napszámmá alakult.

Déli 12 óra. Az üzletek, hivatalok ajtai egyszerre zárulnak be. A munka be van fejezve. Nálunk könnyen kérdezhetnék, vajon érdemes volt-e egy pár órára meg is kezdeni.

A felelet attól függ, mit végeztek ez idő alatt.

A beosztáson és rendszeren kívül e népfaj másik kiváltsága, hogy soha sem végez feleslegest. Csak azt teszi, a mi

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 374. 375. és 376. számában.

szükséges. De azt a lehető legjobban. A lehető legrövidebb idő alatt. Még nagyobb előnye, hogy soha sem mulaszt el semmi előnyt. Legkevesbbé idejét. Ha dolgozni kezd, dolgozik igazán. Ha pedig pihen, élvezi restségét. De a kettőt soha sem zavarja össze.

Sőt tovább megy és kiszámítja minden mozdulata, minden gondolata értékét. A hiábavalót, elveti vagy félre teszi. Csak azt, a mi céljának felel meg, alkalmazza.

Délután mindenki a játszótereken van. Itt Dunedinban csak úgy, mint az óriási császárság bármely pontján. Volt csónak- és yacht-verseny is. Este felé pedig sétált, a kit csak a lába birt. Mert sétál John Bull fia és leánya minden szombat este a nagy utcán. Minden zóna alatt és minden időben. Londontól Montrealig, Wancouvertól Wellingtonig vagy vissza Australia, India, Aegyptom városain át minden kikötőben, minden katonai telepen. És ha a nagy utca végén vissza nem fordulnának és az egyik sétáját befejezve meg kezdeni a második sétáló indulását, a végtelen láncz könnyen átövezné a föld tekéjét.

Dunedin, 1. XI. 903.

Mindszent. A St. Joseph Dom tele a zsúfolásig. Püspöke, baldachin, teljes ünnepély. Jó zene. Én tartom a szent beszédet. A gyülekezet figyelme épületes. A lapok tudósítói gyorsirói jegyzeteket vesznek fel.

A residentián nagy ebéd.

Délután South Dunedinba Father Clearyvel, a *Tablet* írójával. A város kihalt. Valódi skót vasárnap délután. St. Patrickban kis ünnep. Az éjszak new-zeelandi missiók feje ismerteti a keresztény benszülöttek helyzetét. Szónokolt egy jó órát. Pater Leinhart hollandus. Erős németes kiejtése mellett is világosan beszél. A benedictiót én adom. Vacsorára mind a residentiába.

Est. Még végső rendezéseimet kell elvégezni. Holnap reggel a híres Waketipu környékére utazom.

Dunedin, 2. XI. 903.

Nagyon korán kelek. Nyolczkor már a domból visszátértem. Gyorsan reggelizem. Kilenczkor indulok.

Az állomás tömve, akárcsak Angliában. A vándor szellem a gyarmatokon még erősebb.

A vonat amerikai berendezésű. Folyosó és közös kocsik. Csak két osztály van. Majd minden hely el van foglalva.

A vidéket a város körül ismerem. De azon túl is megtartja barátságos jellegét. Két oldalt kitünően művelt földek terülnek. Bárány legelők. Megannyi zöld színes tábla. Megannyit sövény keríti. A távolban hegylánczok húzódnak.

Több város mellett állunk meg. Gyarmathelységek. Széles utcák. Deszka házak. Vas verandák. Nem nagyon izléses, de barátságos épület mindannyi.

Baldutha és Gore a legjelentékenyebb helyek.

Öt óra után Kinsgtonban vagyunk. Mindössze egy állomás a tó mentén. A vonat a parton áll meg, a kis kikötő mellett.

Wakatipu ma már világhírű. Ha nem is olyan ismert, mint a Lucerni tó, de neve vetélkedik Tirol tavaival. Utazó is kerül néha-néha, a ki az ó világból felkeresi. De nem sok. És ez az elhagyatottság Wakatipu fővárosa. Legalább ezt szeretem én leginkább. Parti vendéglők, turistaforgalom, civilisatio tönkre tennék komoly kifejezését.

Jellege mindenekelőtt elhagyatott, méla. Mint Scotia lochjai és Norvégia fjordjainál itt is fő dolog: a hangulat. Sötét víztükréből meredeken felemelkedő kopár sziklák fellegekkel koronázva alkotják a hátteret.

A hajón több utas. Nyájtulajdonosok, bányászok. Gallustownig egyszer állunk meg egy kis tanya előtt. Egész utunk hosszán az egyetlen ház.

A kapitány beszéli, hogy a lakosság nagyon gyér. Mindössze néhány elszigetelt gazdaság van.

Lámpagyújtáskor kötünk ki Gallustownban. A parton Father O'D. vár. Kocsija elé két kis mokány hegyi ló van fogva. Szinte repülnek fel a dombra, hol a templom és plébánia áll. Az egyház csinos. A kis fa lakóház olyan, mint a legtöbb paplak. De igen szép a kilátás. Köröskörül meredek sziklák. Lábaiknál a néma tó. A kihalt kísérteties táj a hold sugarainál még kísértetiesebb.

Kétségkívül a legfestőibb pont, mióta Austral-Ázsiába érkeztem.

Három kirándulás New-Switzerlandba.

Hegyek között a lakosság korán kel. A kis templomból az utolsó hívő is hazafelé ballagott nyolcz óra után.

Reggeli után a szomszédos zárdát és iskolát nézzük meg. Szinte csodálatos, az apácák milyen és mennyi nemű munkára képesek ilyen távol eső kis községekben. Az egyik még érettségire is készít elő. A latin nyelv ismerete szinte meglepő. Zenész, festő valamennyi. És iskoláikat csak úgy tudják fentartani, ha a mai igényeknek nem csak meg tudnak felelni, de az állami intézeteket sok tekintetben felül is mulják.

11 órakor indulunk Arrow-Townba.

A távolság 12 mérföld. Az út kezdetben a Wukatipu partján halad. Majd felkanyarul a hegység lábai mentén. Végre megkerül egy szép barátságos tengerszemet és, leér a völgybe.

Arrow-Town régi bányász telepítvény. Több ház és templom. Talán több templom, mint ház. Van presbiterianus, Wasleej követőinek imaháza. stb. A római katolikus a legjelentékenyebb. Csinos, új kőépület. Mellette iskola. A szomszédban zárda. Az ausztráliai St. Joseph nővérek vezetése alatt áll. Mindössze néhány nővér. Elhagyatva itt a hegyek között élnek. De a rendnek ez rendeltetése. Innen népszerű nevök: The Sisters of the bush.

Ebéd után családokat látogatunk meg. Csupa deszka otthon. Szerényen, de tisztán butorozva.

Hazafelé más irányt veszünk. A vidék szép mindenfelé. Csupa magas sziklás hegység, mind annyi meredeken, váratlanul emelkedik ki a völgyből.

Útközben egy csinos cottage előtt állunk meg. Jólétről beszél minden a barátságos portán. Ritkán láttam derültebb otthont.

Csak a tulajdonosok szomorúak. Az öreg pár napbarátított, redős arczát a bú mintegy megdermesztette. Némán jönnek elénk. Kezet szorítanak. De mikor szólani akarnak, a könny elfojtja hangjokat. Nem képesek tovább fékezni szenvedéseiket. Hangos zokogásban törnek ki.

Fiok Rómában volt. A propaganda nagyreményű tanítványa vala. Most végezte volna tanulmányait. És végezte életét.

A halál hírére a héten hozta meg a táviró. Váratlanul. Annyira váratlanul, hogy még mindig nem tudnak a gondolathoz szokni, hogy fiúk nem tér vissza e kis virágos

udvarra soha többé. Vigasztalni jöttünk, de nem találtunk szavakat, együtt könnyeztünk velök.

Gueenstown, 3. XI. 903.

Pihenőt tartok. Jobban mondva íróasztalomnál töltöm az egész reggelt. Sok dolgom volt. A rendes írni valón kívül, egy tele táska levélre kellett válaszolnom. A kormányzó külön postával küldött egy zsák levelet, melyek ott vártak a Gouvernement-Houseban.

Jöttek Chinából, Japánból, Európából stb. stb. Felére sem voltam képes válaszolni. Szolga hiányát sohasem éreztem, de egy titkár nagyon elkelne.

Délután a vidék egyik birtokosához kocsizunk. Bauer als millionair. Mr. Mac. Breidl mint napszámos jött ki az új világba. Ma nagybirtokos. A viszonyok változtak. De ő maga változatlan. Az, a mi volt külsőleg, belsőleg, mikor garas sem nyomta zsebét. A régi maradt gondolkozás módja. Az ma is, a mi volt hajdan, minden tekintetben.

Tanyája valóságos földmívelési kiállítás. De a ház maga egyszerű. Csak a vendégszoba cifra. Egy állomás-önöki vagy patikárius otthont boldoggá tenne.

Fiokat az eke megsértette. Lovai elragadták. Állapota veszélyes. Kérdezősködni jöttünk. A család szerencsére irigylendő flegmával van megáldva.

Este a templomban expositio van. Beszélek majd egy óráig az összegyűlt congregciónak. Később benedictio fejezi be az ájtatosságot.

Gueenstown, 6. XI. 903.

Hat órakor reggel a kis hajó élesen füttyöl. Pár percczel később lapátolunk el a Wucatipu sötét hullámain.

Fater O'Donnel még ott integet kalapjával a parton, majd eltűnik, elmosódik az egész kép: a város és lakossága egyaránt És a távolból visszanézve megsemmisül mindaz, a mi sértett; mindaz, a mi durva, vagy materialis.

Az érintkezést finomult szervezetekre nézve mindig megnehezíti, a mi durva. Ami csiszolatlan, az fáj. Az æstetikailag selejtes sért. De a távolból vissza nézve elenyészik a forma, csak a tartalom marad. A drága kő, a kincs, a rossz foglalat nélkül.

Kingtontól egész Goreig helyi közlekedésű vonat zötyög. A vidék szép. Kivált a Tiano-tó partjai mentén emelkedő havasok megragadók. Körrajzban, színben a hatás teljes.

Goreban delelünk. Egy óráig várok a csatlakozásra. Van időm besétálni a helységbe. Mindössze egy nagy utca. De ez széles, mint egy boulevard.

Az utat a közös- vagy dohányzó-kocsiban folytatom. Több utas saját személyemről beszél. A lapok tele vannak cikkekekkel. De nincs okom panaszkodni. A közvélemény kivétel nélkül jóindulatú.

Négykor Invercargillba érkezem. Dean B. vár. Typikus ír pap. Ir az irebbnél. Zöld mint a nemzeti virág, a sham-rock levele. Zöld mint a nemzeti zászló.

Estig nemzete történetét ismétli. Mióta Australiába érkeztem, hallottam ugyan azon episodokat számtalanszor. Ugyan azon chronikákat mondta el minden káplán és minden plebános. Mintha könyv nélkül tanulták volna be mindannyian. A seminariumban kétségkívül nagy gondot fordítanak a reactio szellemének kifejlesztésére. A hazaszeretetet dicséretes, de a megtorlás szelleme kevésbbé. A bosszú nem keresztény. De néha szinte azt kérdem: a nép nem ir-e elsősorban és csak azután katolikus. Sokszor azt hiszenek, hogy vallásos összetartása, mindenekelőtt nemzeti liga, buzgalma harczy szenvedély.

Invercargill, 7. XI. 903.

A St. Joseph-templom tele van már nyolczkor. A congregatio egyszerűbb, mint a fővárosokban. De rokonszenves és komoly.

Tizenegy órakor St. Maryban beszélek. A hallgatóság nagyon hálás. Látszólag meg vannak hatva.

Ebédre a káplánnal maradok. A Dean csak [este tér vissza. Így az ír történelmi előadás elmaradt.

A délutánt a reporterek foglalták el. Vajon hány órát rabolták el, mióta a déli hemisphæra alatt vagyok?

A Dean theára került meg. Alig ült asztalhoz, kezdte országa történetét. Vitt forradalmak és vérontások végtelen sorozatán keresztül. Fontenoyig meg sem állott. Hét felé a housekeperjött jelenteni, hogy a hivek a templomban több mint félórája várnak. De a kis pontatlanság nem hozza zavarba. Teljes nyugalommal lassan megy fel a szó-

székre. És aztán misszióimról kezd beszélni: «És hogy mennyire érdekesek, mennyire kivételesek, abból is láthatjátok szeretett hiveim, hogy én Vayt mostanáig hallgattam... és hallgatnám még mindig, ha nem hivattatok volna.»

Az ir nemzet, ha nem dicsekszik is feltétlen igazságszeretettel, de találékonysága a cigányéhoz hasonlítható.

A Dean e mellett nem két, de három legyet ütött agyon egy csapással. Kimentette magát, kedvezett nekem és a legjobb hirdetést találta ki a templom javára adandó felolvasásra.

Invercargill, 8. XI. 903.

A király születésnapja. Mióta a coloniákba érkeztem. először tapasztalok loyalis hangulatot. A város ünnepel. Jobban mondva üres. Az egész lakosság a vidékre rándult.

Délelőtt írtam. Később a zárdát és iskolákat néztem meg. De az iskolák is kihaltak. Fiatal, öreg, mindenki elhagyta a várost. A vidéken számos összejövetelt, versenyeket, stb. rendeznek e napra. És a ki teheti, csoda-e, ha oda sereglik?

Este a Zealandia-Hallban felolvasást tartok. A helyiség egy csür. Oriási faalkotmány. Ott a város színe-java. Jól öltözött intelligens társaság. Szinte alig hihető, hogy mindössze 12—13 ezer lakost számláló ujan alakult községben ilyen hallgatóság kerüljön össze. A többség skót presbiteriánusokból áll. A mint kilépek az emelvényre, látom, mennyire el vannak csodálkozva.

De egy sem mozdult helyéről. Sőt a mint tárgyamát kifejtettem, nagyon rokonszenves hallgatósággá változtak. Végre a felolvasás után ők tapsoltak leglelkesebben.

Néhányan megvártak a kijáratnál. És az egyik öreg vastag nyaku, egyszerű őszinteséggel üdvözölt. «Jam vot a catholic, bul liked your lecture. You are dooing a good work. You are a good man.*)

Dunedin, 10. XI. 903.

A rendesnél is korábban kezdem a napot. Bucsuzások. Indulás. Tizkor az állomáson. Öt percczel később a külvárosokon át robog a vonat. A népiskola előtt ott hemzseg

*) Én ugyan nem vagyok katolikus, de szerettem előadását. Áldásos munkát végez. Ön jó ember.

az egész gyermeksereg. Integet kendőivel. Lengeti kalapját mind a hány. Kedves meglepetés.

A vonat zsúfolva. Utasok hol fel, hol leszállanak minden untalan. A wagonok közösek. Hasonlók a közuti kocsikhoz.

Az állomások mindig tele vannak. A ki nem utazik is, az is eljő körülnézni. Ki-ki talál ismerőst.

Estefelé vagyok Dunedinban. A püspök vár. Ebéd után át a dominicanus főiskolába. Felolvasást tartok nők és növendékek előtt.

A fiatalság mindig a leghálásabb közönség. A nagyterem csak úgy harsogott a nevetéstől. Fényképek nem voltak velem, így a fekete táblára rajzoltam az illusztrációkat. A kísérlet olyan jól sikerült, hogy többször fogom a módot alkalmazni. Volt sok taps és kértek új és új képeket. Csoda-e, ha bőven megtoldtam az eredeti műsort.

Az egyik tanuló leírta az egész felolvasást és a másolatot átadta. A növendékek igazán boldogoknak látszottak lenni és távozáskor nem volt vége a Hip! Hip! Hurráhnak.

Dunedin, 11. XI. 903.

Tízkor munkám nagy része kész. Fél tizenegyig egy reportert fogadok. Később a városban búcsulátogatásokat teszek. A clubban megköszönöm a disztagságot.

Lunch után a leány-főiskolát nézem meg. Az igazgatónő vezet körül. Művelt és utazott. A berendezés jó. És az igyekezet tanítók és tanulók részéről tagadhatatlan.

A délutánt az egyetemen fejezem be. Még bölcsőkorát éli. Ha elkészül és ha meggyökerezik, reményilem, megállandja helyét.

Az épület csinos. De még nem kész. A termek, csarnokok szerények. De mindez a helyi viszonyokhoz mérve elegendő.

Este nagy felolvasás. Ott az egész város. Püspök, főpolgármester stb. stb.

Christ-Church, 12. XI. 903.

Uton Christ-Church felé töltöm a nap nagy részét. A vidék a pálya egész hosszán változatos. Eleinte az öböl partján haladunk. Csupa hegy és völgy. Közbenkilátás a tengerre. Több helység. Csupa csinos, jómódu lakás.

Néhány nagyobb várost is érintünk. Omaru, Eimaru, Ark-

barton, a legjelentékenyebbek. Az állomások mindenütt zsufolva vannak. Mindenütt a papság fogad.

Vonatom szinte végtelen. Százával szállítja a vidék lakosságát a földművelési kiállításra és lóversenyekre. Mintha a sziget összes lakossága Christchurchba vándorolna.

Eimarutól kezdve az Alpések kíséroi. Hatalmas hegyláncz. Méltóságosan emelkedik ki a síkság közepett. Hóval van fedve. Körrajzuk szaggatott. Mikor a nap hanyatlani kezd, ezüst csipkével látszik szegélyezni az arany alkonyt.

Öreg este érkezem. Az állomás egy Babel. Az ünneplő vakációk tömeg hömpölyög, hullámszik. A tarka tömegből fekete csoport válik ki. A papság élén a püspök. Üdvözlések, beszédek stb. A residentia nincs messze. De nyugalom helyett . . . reporterek várnak.

Christ-Church, 13. XI. 903.

(Három nap Christ-churchban. A műsor összevonva a következő: Otthonom jellemzése. Az új székesegyház. Földművelési kiállítás. New-Zealand népe. A Polyorama. Miként gyűlik az egyházi alap. A város és lakói. Épületek, terek, parkok. Látogatás egy öreg németnél és a kórházban. Szombat este a templomban és az utcán. Vasárnap reggel az egyházban. Reggeli a vidéken. Úri otthon és versenyistálló. Vecsérnye. Szónoklatom hatása.

Pihenő a vasuton. Eimaru. Város a tenger partján. Kikötő. Kórház. Iskolák. Zárda. Plébánia. Csupa szellemi táplálék, de ebédelni elfeledek. Haza a püspökkel. A három közül a legnehezebb nap. Mise. Zárda. Főiskola. Mount Magdala. Fogadások. Beszédek Ebéd Sir G. Cliffordnál. Polyoramában fejezzük be a napot).

Hogy milyen hosszúnak tartjuk az időfolyamot, leginkább attól függ, mit végeztünk. A három utolsó nap nemcsak az események tulterhelése, de az események változatossága által tűnik hosszúnak.

A residentián lakom. A püspök Mgr. G. angol. Nem irlandi. A marista rend tagja. Szíves házi úr. Modoros. Láthatólag sokat ad külsőségekre. A vicarius teljesen eltérő természet. Breton. Nemzete jellemző vonásaival. Szilárd a

csökönyösséggig és naiv, mint egy gyermek. A másik két kápolán M. és O. St. Patrick szigetéről származik.

A püspöki lak csinos. Valamivel több igyekezetet tapasztalok csin és izlés tekintetében.

A ház mellett az új székesegyház épül. Bazilika. Tornyok. Kupola. Oszlopsorok. Csupa díszítés és csupa részlet. Az összehatást, a nagyszerűséget tönkre teszi a tulterhelt díszítés.

A költség másfél millióra van előirányozva. De valószínűleg jóval több lesz. És mindez egy alig pár ezer lakosú városban.

De bátraké a győzelem. És a kis püspök visszariasztatlan céljától: *kér, koldul és foszt* székesegyháza érdekében.

Christchurchi tartózkodásom alatt nyílt alkalmam megtanulhatni a gyűjtés mesterségének ezer variációját. Sock, gyűjtő kártyák, füzetek és a mesterség összes segédeszközei mind ott voltak csoportosítva, rendezve, felhalmozva az irodában. De a fő jövedelmi forrás a *Polyorama* volt. A város nyilvános gyűléscsarnokát bérelte ki egy társaság. És folyt a vásár minden este. Minden éjjel két hétig. Árultak mindent, mi vevőre talált. Daloltak, tánczoltak, ki virradtig, ki hajnalig. Részt vettek a város összes fiatal hajadonai és összes pénzes asszonyágai. A művészi kart pedig az iskolás kis leányok szolgáltatták. Még nekem is kijutott a magam része a szereplésből. A jó püspök az ujságokban hirdette érkezésemet. Lefényképeztettek és arcképemet ott árulták a csarnokban. Végre háromszor szónokoltam és a gyűjtés eredménye szintén az építési alaphoz csatoltatott.

Christchurch két pártra szakadt. Kik a polyorama mellett, kik az ellen foglaltak állást. Sokan elítélték teljesen.

A christchurchi tartózkodás főeseménye a földmívelési kiállítás volt. Canterbury. New-Zealand legkitünőbb földmívelési területe. A *Canterbury Lam* csak olyan jó névre tett szert, mint a *Yorkham*. Elárasztja a világpiacot. A baromkiállítás így nagy esemény. 30 ezer ember volt a mezőnyön. A rendezés, program stb. ugyanaz, mint minden angol «agriculture show»-n.

A püspök még délelőtt kivisz. A bizottság fogad. És miután megnézzük a híres bárányokat és igavonókat, csordát, nyáját és gulyát, egy dísz sátorban monstre reggeli vár.

A rendezés jó. A társaság megjelenése, magatartása

kifogástalan. Kétségkívül egész Ausztral-Ázsiában a tömeget illeti meg az elsőség.

A három nap alatt végig néztük a város összes nevezetességeit, könyvtárat, kórházat, iskolákat, muzeumot. Egyik sem nagy szabásu, egyik sem olyan, mint Melbourne vagy Sydney nyilvános épületei De mindannyi izléses, csinos rendszeres, és mi leginkább lepett meg, hogy mindannyi jó izlésre vall. És valamennyit tömve találtam látogatókkal. A város előkelőségei szíves meghívásaikkal tüntettek ki. Egy napon Mr. Rhodes, a város főpolgármesterénél ebédelünk. Házuk Christchurch egyik legszebb otthona. És még jobban meglep, az, hogy tele van könyvvel és képpel.

Egy más napon Sir George Clifford vendége vagyok. Földesuri porta. A napi létet a mezőgazdaság és sport foglalja el. Soha egészségesebben kinéző gyermekeket nem láttam. Megannyi kis óriás. És az apró 6—8—10 éves leányok szőke fürteikkel, száguldó ponnyjaikon nyargalva megannyi walkür.

Vasárnap mindig nehéz és munkás nap. Miséztem kilenczkor, predikáltam tizenegykor. Szónokoltam hétkor, és a benedictiót nyolczkor adtam.

A templom zsufolva van. A hallgatóság mint mindig, úgy itt is csupa figyelem és rokonszenv. A lapok elismerése általános. A dicséretetek szinte kifogyhatatlanok.

Sohasem bittem volna, hogy idegen nép között idegen nyelven ilyen fogadásra találhassak.

Hétfőn pihenőre elutazom Timaruba. Növekvő tengerparti város. Új kikötő. A plébános vár egy ijedős lóval és nyaktörő gíggel. Vajon mit szólnának az ó-világ abbéi, ha egy ilyen sporting járművön látnák cellegáikat közlekedni.

De baleset nélkül szállit a Sacré-Coeur zárdába. Nagyszabásu épület. Kifogástalan rend. Nagyon szertartásos fogadás, és persze keztyüs növendékek.

Itt a gyarmaton, hol az asszonyok olyan sokat dolgoznak, e szokás teljesen felesleges. A főnökné kétségkívül tehetséges és mindenekfelett okos asszony.

Az esteli vonattal vissza Christ-Churcba. A vasuton a püspököt találom. Megérkezve az állomásról, egyenesen a... Polyomába hajtott. De én rövid negyed óra után megmenekszem.

A munkásnapok között az utolsó volt a legmunkásabb. Reggel hat-tól este hét-ig talpon és aztán éjfélig járomban.

Korán mise. Reggeli után a nagy zárdába. Ünnepelesen fogadásnak. Valami négyszáz növendék van összegyűlve a diszteremben.

Ünnepi üdvözlő beszéd, virágok, ajándékok átnyújtása, hangverseny, mindez a rendes iskolai műsor. De mi kivételeslen megható, az a püspök köszönete. Szép szavakban emeli ki fáradozásom sikerét, és hálásan sorolja fel, hogy Ausztráliai tartózkodásom mennyi haszonnal járt a hitélet felélesztésére. A társaság valódi ovatiókat rendez távozásomkor.

A napot Mount-Magdalán töltjük. Refugium-Peccatorum. Menedékház nők számára. Kenyérkeresetet és foglalkozást itten is a gőzmosó intézet ad. Ugyanaz a rendszer, mint Abbotsford, Melbourne, és a Bon-Pasteur többi házainál.

A telep nagy. Majdnem túlnagy. Jobban szeretem a filialisokat — mint a kiterjedt anyaházakat. Tulságosan magára vonják a figyelmet. Irigységet kelt. És ha esetleg confiscatióra kerül a sor, a veszteség nagyobb.

Délután folyamán az összes tagok allegorikus előadást tartanak. A püspök beszél, én felelek.

Hazafelé megnézzük az új templomot, plébániát és a Mercy kolostort. Szinte hihetetlen az utolsó félszázad alatt mennyi jótékony intézmény keletkezett e tájon.

Nyolcz órakor Sir G. Clifford nagy ebédet adott a clubban, ott volt a város mérvadó férfi világa. Meglepő, hogy az emberek mennyivel «angolosabbak», mint a colonia többi részein. És meglepő az is, hogy a kapocs az anyaországgal mennyivel erősebb.

Sorsunkat nem kerüljük ki. A püspök — mint forgószél sodor, seper, a Polyoramába mindannyinkat . . .

Christ-Churchben majdnem megotthonosodtam. Azt, hittem, Angliában vagyok. A város jellege, épületei, utcái terei, mindenekfelett pedig a csendesesen kigyózó Avon gype-s-füzes partjai — Albionra emlékeztetnek.

De maga a nép, miként fentebb említém, jobban megőrizte otthoni külsejét, szokásait, modorát, mint bárhol a gyarmatokon. És Christ-Church ezt tudja jól. Ez népe büszkesége.

Van egy közmondás is ma már, mely nagyon jellemző.

Valaki Londont dicsérve egy helybeli lakosnak, színes vonásokkal ecsetelte a világmetropolis csodáit, zaját, tömegét.

«Indeed — volt a válasz — but you did not see Christ-Church on a Saturday evening!...»*)

Én láttam Christ-Churche-öt szombat este... hasonlatokat nem szeretek... de értem a jó polgár büszkeségét...

Stony-Hurst, 18. XI. 903.

(Három nap falun. Látogatás Sir G. Cliffordnál. A new-zealandi pusztá és népe.)

Majd lekésem a vonatról. Az utolsó perczben érkezem a christchurchi állomásra. Esik. Hideg idő. Sir George a külvárosban száll fel. A vonat gazdag vetések közt halad. Kisebb helységek, tanyák. Gyümölcsösök. A jelleg barátságos, jól művelt. Angliára emlékeztet.

Szinte alig hihető, rövid félszázad alatt milyen intensív lett e gyarmat gazdasága.

Átszállunk egy mellék vasutvonalra. Scargill a végpont. A kis faállomás előtt amerikai kocsi vár. Három óra alatt hagyjuk hátra a 18 mértföldet.

A vidék jellege hullámos. A távolban hegyek. Csupa nagy birtok. A kormány most kezdi részletekre osztani. Megannyi juhállomány. Az állattenyésztés New-Zealand fő gazdasági forrása.

Egész ideig alig akadunk egy-két épületre. A vidék néptelen. A falkák őrizetlenül barangolnak a határban.

Az országút kigyózik hegyen-völgyön át. Néhány patak felett hid vezet. Mindössze egy nagy ötlovas szekérrel találkozunk.

Stonyhurstbe késő délután érkezünk. A birtok lenyulik a tenger partjáig. Arányosan van felosztva táblákra. Közben egy pár csoport fa. Sövény, kapuk. Mintha csak a Solent mentén vagy a Manche-csatornán volna Stonyhurst és nem az Océán partján, a világ másik oldalán.

A lakóház bungalow. Földszintes, ámbitusos épület. Szerény, de kényelmes. Kívül igénytelen. Belől minden van, a mi szükséges. Köröskörül elterülő váltógazdaság. Határát a tenger alkotja.

*) De nem látta még Christ-Churche-öt szombat este.

Sir George szenvedélyes gazda. Alig érkezünk meg, elvezet istállóiba és ólaiba. Az épületek deszkából vannak összeütve. A fedél bádog. A gyarmatok gazdasági épületei nem díszítési célra épülnek.

Az egyik hangárban éppen a gyapjút csomagolják. A gőzös itt áll meg az öbölben és a nagy zsákok — London piaczáig meg sem állanak.

E nép kereskedő szelleme bámulatos. Ebben rejlik ereje. Ha Amerika fiai kezdik megelőzni — mindössze atyáit mulja felül.

Megnézzük a béresek és juhászok lakását. Ez emberek, kik napjában 8—12 shillinget keresnek — úgy élnek, mint a cigány. A helyiség szobának alig nevezhető. Butor nincs. A fal mentén vályuféle deszkapadok huzódnak. Pár pokrócz van rajtok kiterítve. Ez az ágy. Mindannyi nőtelen. A szomszéd épületben főznek számukra. A táplálék nehéz, de erősítő. Napjában háromszor esznek ürühúst.

A sétát az ispánnál fejezzük be. A régi urasági házban lakik. Apró egy pár szobás faépület. Ilyenben éltek az első telepedők.

Stony-Hurst, 19. XI. 903.

Hideg van, fú a szél, a tenger hullámozik. A házban csinos kápolna. Hétkor van a mise. A délelőtti folyamán irok. Sok a dolgom, felét sem végzem el.

Ebéd után kísétalunk a telivérek paddockjához. Sok a csikó. Számos két éves. Szép telep. Távolság a bárányseregnek. Megannyi ezer. Angol Shropshire és egyéb kiváló faj. Sir George báránysereg híresei. Az utolsó kiállításra is nyolcz díjat nyert nyája. Kosokat Angliából importál még most is. Néhány táblán tehének legelnek. Elmegyünk a tengerpartig. Ez a birtok legszebb pontja. A tágas öböl, mély hasadékok, zöld rétek: változatos képet adnak.

A vidék jellege barátságos. Hullámos. Virágos. A sövények, fehérre festett kapuk, és az itt-ott emelkedő hatalmas facsoportok adják meg a táj angol jellegét.

Este elmegyek a munkásokhoz. Együtt vannak egy nagy félszerben. Többen kártyáznak. Mások a tűz körül melegednek. Durva szintelen alakok. Ruházatuk, külsejük, modoruk olyan, mint városi csöcseléké. Elfogultak, szegletesek. El vagyok csodálkozva, mennyire félszegek. Jobban mondva vadak.

A legelhagyatottabb sziberiai falu muzsikja közlékenyebb. — Afrika és Ázsia őslakói milyen csodálatos ellentétet alkotnak. Ez emberekhez hasonlítva az utolsó arab, vagy legnyomorultabb hindustán született *grandseigneur*. Európa legcivilizáltabb országainak parasztsága csodálatos módon a legalacsonyabb szellemi fokon áll.

Stony-Hurst, 20. X. 903.

Reggel irok. Olyan sokat szerettem volna végezni — de egy pár óra olyan kevés idő.

Korán lunch, 1 órakor egy amerikai sulkyn a birtokot nézem meg. 20 ezer hold. Nagyjára legelő. Mindenfelé nyájak. A vidék hegyes-völgyes. Kevés fa. A határt kelet felé a tenger mossa.

Mellettem Sir George és az ispán lovagolnak. Magyarázzák büszkén az egyes pontokat.

Érdekes, hogy ez óriási területet az öreg C. mint első telepedő majd félszázadja foglalta el. Ma értéke rohamosan emelkedik. Száz év múlva kincseket fog érni.

A családnak van egy 60 ezer holdat meghaladó birtoka is. A kormány most vissza akarja váltani. De a mai ár közel jár a tíz millió koronához.

Az év leghidegebb napja. Legalább úgy mondják. Majd megdermedek. Szerencsére utnak híre sincs. Az avar ráz.

A dohányzóban lobogótűz vár. És forró thea. Az érkező postazsák tele van hírlapokkal.

Angol ház változatlan, mindig és mindenfelé. Megtaláljuk sértetlen összes berendezésével és hagyományaival. Az éjszaki sark felé, vagy lent itt az antipoduson.

Christ-Church, 21. XI. 903.

Tizenegykor indulunk. A három nap lefolyt csendesen. Jó alkalom volt a falusi életről fogalmat alkotni. Reám fért egy kis pihenés. Még inkább elkelt a csend. Christ-Churchban nagyon kimerültem.

A 20 mértföldet az állomásig koczogva hagyja hátra a két kis sárga.

A vidék csak olyan magányos, kihalt, mint jövet. Köröskörül végtelen legelők terülnek. Számtalan nyáj legel mindenfelé. Néhány távoli tanya látszik.

De mégis a féluton váratlan körvonalak válnak ki a láthatáron. Két lovas. Nagyon messze lehetnek; parányik, mint két játékszer.

Sir George két kis leánya. Egyik tíz, a másik nyolcz éves. A reggeli vonattal jöttek Christchurchból. A nevelőnő és egy még parányibb nővér az állomáson várják a kocsit. Ők pedig felnyergelték saját magok apró ponnyjaikat — és vágtatnak hazafelé — egyedül, mint mondják, estélig megteszik a 20 mérföldet.

Ilyenek a colonia gyermekei.

A vasuton sok utas. Meglepő, hogy a vidék egy pár pontja úgy van művelve, mint akár London szomszédsága.

Az állomáson a püspök vár. Sietve át kell öltöznöm. Visz a polyteamába. Tizenöt estén át ének, táncz, szerencsejátékok és minden elképzelhető mulatság foly az épülő templom javára. De vajon a heteken át tartó szórakozás nem károsabb-e a vallásos életre, kérdéses. A legtöbb színész tánczos iskolás gyermek. A színpadon él, hogy úgy mondjam, az egész idő alatt.

Christ-Church, 22. XI. 903.

Vasárnap. Mise hétkor. Reggel irom, jobban mondva a typewriter alá dictálok a pápai encyclica magyarázatát. Ma este hirdetik ki a népnek.

Egy órákor nagy luncheon a Rohdes-családnál. Christchurch legszebb otthona. Itt lakott a walesi hercegi pár két év előtt. Püspök, Cleffordok és az előkelőség vannak meghíva.

Később a múzeumot mutatják meg. Talán a legjobb egész New-Zealandban. Végre a városi könyvtárt látogatom meg. A parkon át haza.

Hétkor az egész város a székesegyházban. A pápa első encyclikáját hirdeti ki a püspök, utána beszélek. X. Pius életét és munkásságát ismertetem.

Christ-Church, 23. XI. 903.

Egész reggel dolgozom. Egy új tanulmányt írok. A tegnapi siker várakozás feletti.

Tizenegykor a városba sietek. Talán Christchurch a legrokonszenvesebb Ausztrálázsia összes városai között. Leg-

jobban emlékeztet Albion városaira. Legderültebb, legmosolygóbb.

A nép maga műveltebb, modorosabb. És mintha kevésbé volna a pénzkeresés igájában.

Délután felolvasást tartok a nagy intézetben. Ötkor a vasutra sietek. A püspök és vicarius a elkísérnek. Egy pár órát Littletownban töltök. Christchurch kikötője.

A plebános vár. Ebéd az új presbiteryn. Később megnézem az iskolákat és a többi intézeteket.

A kis kikötőváros gyorsan fejlődik. Jövője biztos. Egy-két utcája szinte nagyvárosi jellegű. De fekvése a fő előnye. Valóságos katlanban terül. Az öblöt magas hegylánc környezi.

Kilenczkor a hajón vagyok. Elég nagy. De olyannyira fáradt vagyok, hogy még körülnézni sincs időm.

Wellington, 24. XI. 903.

Wellington New-Zealand fővárosa. Az első benyomás nem kellemes. Talán az idő okozza. Valóságos orkán. Száraz poros szél fú.

Az érsek megyéjét látogatja, de nagyon szívesen ajánlja palotáját. A kikötőben a vicarius és clerus várnak.

Milyen kár, hogy legérdekesebb napjaink, eseményeit soha sincs időnk feljegyezni.

A hét, mióta Wellingtonban vagyok, egy évnek tűnik fel. Annyi volt az esemény. Olyan sok a teendőm.

A város fekvése szép. Amphiteatrumszerűen elterjed messze a környező hegység lejtőin. A terv nem mindig szerencsés. De kik az első házakat építették — alig reményelték, hogy rövid emberélet alatt Wellingtonból világváros lesz.

(A hét főbb eseményei következők: templomok, iskolák, nevelőintézetek, kórházak, egyéb jótékony célú intézetek, valamint a kormány és város főbb épületeinek megtekintése. Látogatás a parlamentben, a miniszterelnöknél és a két ház elnökeinél, a közlekedési és egyéb minisztereknél, városházán a polgármesternél.

Két napon tizennégy beszédet mondok . . . A lapok itten is egyhangúlag kifogyhatlanok dicséretben. És habár a nép munkás — munkaképességemet nem győzi eléggé kiemelni.

Volt két nagy banquet tiszteletemre. A miniszterelnök, kormány és a város összes előkelőségei mind jelen voltak. Egy este a tanulók díszturna előadására, egy másikon a Crossley hangversenyre hívnak meg. Advent vasárnapján prédikálok kétszer zsúfolt templom előtt. A felső iskolában tartok felolvasást és beszélek a város hat iskolájában. St. Patrick Collegeben nagy toast, beszéd stb. Criquet Wallington college. Kórház. Ebéd az új plébánián. Felolvasást a Sisters of Mercy főiskolán is rendeznek. Ezek voltak a wellingtoni tartózkodás főmomentumai.)

A hét eseményeit leírni soha sem lesz érkezésem. Elszámolni egymásután a hét nap cselekvéseit szinte lehetetlen volna ma, utólagosan. Így csak egyet választok mutatványul. Advent Vasárnapját.

A korai misét a S. Heartban tartom. Már reggel a hőség olyan tikkasztó, hogy majdnem elájulok. A zsúfolt templomból két elalélt alakot visznek a friss levegőre.

Rosszullétem ellenére tízkor a város másik részén fekvő nagy templomba megyek. Énekes mise után prédikálok. Soha rokonszenvesebb feleket nem óhajtok.

Tizenkettőkor van az istentiszteletnek vége. Valóságos körmenetben át St. Patrick collegeba. Rector, tanárok, fiatalság a kapuban várnak.

A vendégeket a csarnokban mutatják be. Itt van az egész város előkelősége. A miniszterelnök: Mr Seddon. Közlekedési miniszter: Sir J. Ward. Képviselők. A lapok tulajdonosai stb.

A díszterem patkóalakú asztala körül együtt látom New-Zealand színét-javát. A kiszolgáltatot a jövő nemzedék — a collegium fiatalsága végzi.

A kép és hangulat a hivatalos banquetek félreismerhetlen nyomát viseli magán. Az első felköszöntőt a rector tartja mint háziúr — a vendégre, reám.

A toasztok változatlanok. Dicsérünk, hízolgünk, mindaz, mit egy irlandi képes ilyen alkalommal arcunkba vágni, szinte kellemetlen. Nem volt erény, melyet ne osztott volna bőségesen. Nincs jó tulajdon vagy tehetség, melynek ne lennék gazdag tulajdonosa.

Van egy ír közmondás, mely azt tartja, hogy ki megcsókolta a «Blarney-követ», annak mézes szája leend.

A Father Kue nyelve az émelyítésig mézesmázos. Aztán belekevert mindent. Palotákat és fényt, multat és jelent. Szent Alajos erényeit nem méltathatta volna méltóbban. Válaszomban egyszerűen «rendreutasítottam».

Aztán áttértem New-Zealandra. Az itt töltött hetek benyomásait vázoltam.

De mindezt hozták a lapok, megvan a kivonata.

A legnagyobb volt a lelkesedés a következő pontoknál. New-Zealandban kellemesen azon körülmény lepett meg, hogy nem láttam se koldust... se milliomosokat. Ezt feleltem a Rector megjegyzésére származásomat illetőleg.

A mai kor csak egy aristocratiát fogad el: a munka arisztocratiáját. Meghalt nagyatyák érdemeinél dicsérendőbb a jelen nemzedék személyes érdeme.

Utánam a miniszterelnök állott fel. Seddon híres szónok. Megérdemli nevét. Jól beszél.

Óriási alakja, erős hangja, komoly kifejezése — mind segítségére jönnek. A toast tartalma nem ért sokat. De a mint elmondta, nagy hatást keltett.

És ennyibe összegezhetnénk Seddon miniszterelnök parlamenti beszédeit is. Tartalmuk közönyös, de előadásuk hatása meggyőző.

Az elnöki széket több éve megszakítás nélkül foglalja el. És ma, hogy úgy mondjam, dictátora New-Zealandnak. *)

Az utolsó szónok a közlekedési miniszter, Sir J. Ward. Kellemes külső és modor. A beszéd közönyös.

Sir Joseph is maga erejéből küzdte fel magát a cabinetbe. Élete pályáját mint «telegraf boy», sürgönykihordó fiú kezdte. Ma e ressort minisztere.

Banquet után az egész társaságot lefényképezték a főiskola lépcsőzetén. Kétségkívül sikeres hirdetési eszköz leend a képes lapok hasábjain.

Három óraker egy bizottsági gyűlést hívtak össze. Felkértek, hogy tartsak egy felolvasást elutazásom előtt.

Négy óraker a fiatalság gyűlt egybe a díszcsarnokban és egy rögtönzött előadást tartottam.

*) Mr. Seddon a múlt évben halt meg és ez alkalommal a lapok részletesen foglalkoztak e kimagasló politikus életével. Sir. I. Ward jelenleg a miniszterelnök.

Hatkor a S. Heart templomban volt vecsernye és az utolsó predicatio. Utolsó, szerencsére. Ki voltam merülve teljesen. De nem az előadások vagy a munka fárasztottak el — hanem a társalgás és ismerkedések.

Az ezer kérdés és kétezer felelet: a bemutatások, színességek és az élet többi üres conventiói kimerítettek.

„Ha csak dolgoznánk a nap folyamán, ha csak munkánk volnának, milyen könnyen telnék az idő! A mi kimerít és nehéz nyűg, az a forma, az etiquette, melyeket az emberek és a társadalom saját büntetésére talált ki. A másik ebédet a városi plébánián adták. Szintén hivatalos jellegű volt.

Az érseki palotában is volt majd mindig vendég. Ha más nem, a vidékről beránduló plébánosok. A lower-hutti esperes valódi typus. Ir, és nemzete összes jellemző tulajdonait bírja. Két év előtt világműködő útra indult, de a városok közül csak Port-Saidra látszik emlékezni. A helyet úgy megszerette, hogy mint hallom, alig akart tovább utazni.

Az érseki palota kényelmes. Jól van tartva. Szép fekvése van. Az érsek távollétében Father L. volt a háziúr szerepével megbízva. Páratlanul végezte. Ritka rokonszenves alak. És minden tekintetben kitűnő pap. Megjelenése aszetikus. Lénye bizalmat keltő. Kétségkívül ő tette [reám a legjobb benyomást az egész helybeli clerus között.

Father H. szinte marista — de kevésbbé szerzetes.

A wellingtoni napirend ugyanaz, mint a többi fő városokban. *I.* hivatalos látogatások. *II.* templomok, zárdák, nevelőintézetek, iskolák, kórházak és egyéb jótékonyági intézetek megtekintése. Üdvözlések és beszédek stb.

Egész napokat szántam a katolikus iskolák látogatására. Korán az elemi iskolába. Tízkor St. Marista gymnasiumba. A város egyik leglátogatottabb közoktatási intézménye. A fiuk egyenruhában, fegyverekkel presentálva fogadtak a bejárat előtt. Onnét a városi nagy elemi és középneveldebe. És végre New-Townba az új nagy iskolával zártuk be a fáradságos körutat.

Az üdvözlő feliratok után mindenütt hosszabban kellett beszélnem.

Ebédre P. A. új plébániájára. A tulajdonos egy óriás. Háza egy skatulya. De sok izléssel, csinnal van berendezve.

Ebéd után a Sisters of Mercyk anyaházában tartottam felolvasást. A nagy diszcsarnok zsúfolva volt. Az összes tanuló-ság és sok vendég volt jelen. Felolvasás után hangverseny.

Az intézet egyike a legbarátságosabb és legderültebbeknek az egész gyarmatvilágban.

Több rövid kirándulást is tettünk a vidékre. Legérdekesebb a város mögött emelkedő hegység. Félutig sikló visz. A kilátás tágas. Az öböl, körülte a város képe lábainknál terül. Kár, hogy a legtöbb fát kivágták. A hegység nagy része ma kopár.

Vissza egy szép erdős sétányon át tértünk. És ozsonnára a közlekedési miniszter, Sir J. W. házába fordultunk be. Lady W. szeretetreméltó háziasszony.

A nyilvános épületek közül leghíresebb az államhivatal. A mint a lakosság büszkén mutatja, a világ legnagyobb faépülete. A szomszédban a közlekedési palota minden tekintetben ellentéte. Kizárólag czin-, vas-, aczélból készült, amerikai módra. A falak és tetők, lépcsők és folyosók csupa új vegyi anyagból épültek. A diszítés elég csinos.

A fa után a vaskor következett New-Zealandban. A faház tőszomszédságában a vaspalota kétszeresen feltűnő. «Les extrêmes se touchent»: a szó szoros értelmében.

A városháza most épül. A főposta elég nagy. A parlament*) faépület és szorult. Aprólékos részletekkel túl van terhelve. A kormányzói lak szerény. A főiskola is faház. De a fekvése remek.

A városi kórház talán a legcéli irányosabb középület. Egyszerű. Tágas. Szép kert közepett áll.

Jól van tervezve az új városi criketmező. Körül a domb amphitheatrum alakba van partolva. És a föld pázsitos emelkedéséhez fehér kőlépcsők vezetnek. A hatás szép. Művészies. Majdnem classikus.

De mint érkezésemkor említém, Wellington szerencsétlenül van tervezve. Nem sok építészeti művet bír. És a pár jobb háza is vagy el van rejtve, vagy tönkre van téve a szomszéd épületek által.

Az első benyomás rendesen a legigazabb. És az nem elégitett ki.

*) Egy pár hét előtt teljesen leégett.

Wellington egyedüli igazi előnye földrajzi fekvése. A két sziget között majdnem a középponton. Kikötője páratlan. Öble teljesen meg van védve.

Ezek voltak a főokok, hogy Aucklandből ide helyezték a kormányzat vezetését.

Wellington ma New-Zealand fővárosa.

Palmerston, 29. XI. 903.

Reggel tízkor indulok. De mennyi teendőm van addig. Templomban, postán, pár boltban és a *Times* szerkesztőségén, hol egyik beszédemet hibásan nyomtatták, van előbb dolgom.

Érkezem ötkor. Palmerston csinos város. Új, de gyorsan fejlődő.

A plébánián az érseket találom. Marista. De épen nem tesz szerzetes benyomást. Inkább falusi plébánosra emlékeztet.

Vacsora után concertba megy. Ada Crossley ma este itten énekel.

A fő-utcza tele. A boltok kivilágítva. Palmerston egyike a legderültebb városoknak.

Wanganui, 30. XI. 903.

A templom csinos, de faépület. Szomszédban kis kolostor, iskola. Egy pár száz tanuló. Jól van tartva. Apácák műve. Hogy az apácák az egyház legerősebb támaszai a gyarmatokon, itt újabban tapasztalom. Ők nevelik a gyermekeket. Ők pótolják sokszor az anyákat is.

Délben elutazom. Wanganui a következő étape. Pár órányira fekszik. Termékeny vidék. Néhány kisebb helységet érintünk közbe közbe. Több plébános vár az állomásaikon.

Wanganui. Egyik legvirágzóbb város az éjszakai szigeten. Szép a fő-utcza. Gazdag kereskedőházak. Fényes üzletek. A plébános műveletlen. Irlandi, a legrosszabb fajtából. Paraszt — de a rossz értelemben; testvére, ki kocsisa — ellenkezőleg gentleman a jó értelemben.

A különbséget paraszt és gentleman közt szeretném kifejtteni. De nem érek rá. Sok gatyás paraszt tökéletes gentleman és sok nadrágos gentleman paraszt.

The very Reverend Dean C. ez utóbbi osztályhoz tartozik.

Az a káplán, ki egy évnél tovább türi, mint collegái mondják, megérdemli canonisálást.

Estefelé kivisz kocsiján a vidékre. A lovat majd agyonhajtja. Szegény állat.

A környéken számos apró falu. Kitünően vannak művelve. Megannyi kert.

A dombról szép kilátás nyílik. A város jól van tervezve. Az utcák szélesek, fásak. Minden jóléről tanuskodik. Este korán lefekszem. Egyedüli menekvés a háziuramtól.

Tengeren, 3. XII. 903.

Az első vonattal elsietek. Father O. S. elkísér egy pár állomásig. És sohajtva tér vissza principálisához.

A vidék változatos. Dombos, völgyes. A híres Mount Egmont táján majd ezer láb magasan vagyunk a tenger színe felett.

Egy-egy pont csinos. A föld mindenütt gazdag. Néhány helyen még a régi őserdő ottan áll sértetlen. Több szép kilátás tárul fel a tengerre.

Sok épülő, virágzó város mellett robogunk el. Hawerában az utasok ostrommal veszik be a vonatot. Földművelési kiállítást tartanak. Ott a plébános is. Valamint a kerület képviselője, Mr. Mayor — beszédes nejével. Több más vidéki nagyság mutatja be magát.

A tömeg átlag véve itt is jó benyomást tesz. Rendesen öltözött, csiszolt modorú emberek. Csak a christchurchi földművelési kiállítás közönsége volt még pallérozottabb.

De az nem is volt tömeg — de közönség. — A különbség jellemzetes.

Este van, mire New-Plimouthba érkezem. A vasút lenyúlik a kikötőig. A hajó készen vár. Az eső szakad. A tenger hullámos. Lefekszem.

Auckland, 5. XII. 903.

Helyszín: kunyhó a tenger partján. Idő reggel tíz óra. A hangulat viharos — bár az égbolt derült.

Az előzmények következők. Tegnap kora reggel érkeztem Aucklandba. A hajónál a püspök képviselőjében, ki távol van, fogad Father P. és a hitközség notabilitásai.

Kocsin Aucklandba. Hét mértföld. Útközben megállunk egy kis templomnál. Csinos. Mgr Paul építette.

A másik állomás Mount-Eden. Kiegett kráter. Csodálatos czukorsüveg. De szép a kilátás. A hegyet város keríti körül. Csupa csinos, bár szerény épületek. Szépek kivált a kertek.

Bekocsizzuk az egész várost. Megnézzük St. Benedict, St. Patrick stb. egyházakat.

Ebéd a presbiteryn. Több vendég. Üres koponyák, de tele gyomrok. Bőséges lakoma, a mi a helyzetet csak kellemetlenebbé tette. Kinálnak «tejjel-mézzel», mindennel, a mi jó és drága. Jobban szeretnék a sok ingyencség helyet egy gondolatot — de azt nem kapok.

Ebéd után az ujság-levelezők zavarnak. De pompás ürügy az ebédlőből menekedni.

Később jő O. M. a consul és kivisz falura családjához.

Csinos külvárosi otthon. Hat óra van, mire odaérünk. Csoda-e, hogy egy csésze tea vagy egy darab kétszersült elkelne. De a háziasszony, ki porosz, német szokás híve, kivéve a végtelen udvariassági formákat, nem kínál semminél.

Vissza vasuton. Öreg este érek haza. Kimerülve, kiéhezve.

Délben majd agyontömtek — este éhezettek — jellemzetes különbség az ir és német vendéglátás között.

A kettő között a kellemesebb mégis az esti volt. C'étaît moins indigeste.

Ez az első nap története Aucklandban. Ures, lélekölő, idővesztesség.

A város csinos. A fő-utca élénk. Egy pár épület jelentékeny. Egy futólagos látogatást a városházán is tettem. A polgármester megmutatta az egész tágas épületet. Az egyik terem könyv-, egy másik képtár. Egy-két csinos festményt is láttam. Kivált a vízfestmények jók. De a néhány kép gyenge kárpótlás volt a vesztett napért.

Auckland, 6. XII. 903.

A tegnap üres volt. A mát elvesztettem!

Boldogok, kiknek fogalma nincs az idő értékéről. Nagyon korán mentem a templomba. Ezer dolog várt a délelőtti folyamán. A polgármester néhány nyilvános intézetet

akart megmutatni. A consul a főbb ipartelepekre ígért vezetni. Délután, reményeltem, Father Paterson az iskolákat és kolostorokat mutatja meg.

Ez volt a terv.

A helyett alig nyeltem le a reggelit, ragadnak ki a kötőbe. Ültetnek egy hajóra. Megyünk az öböl szembe lévő partjára. Felkapaszkodunk egy omnibuszra, átkoczogunk poros országutakon, végre egy nyomorult fakunyhó előtt állunk meg. «A mai napra ezt a meglepetést tartogattam. Tudom, a helyet soha sem fogja elfeledni». Így szólva nyitja fel a kis ajtót háziuram.

Ritkán haragudtam jobban... magamra. -- Az életben túl sokszor engedtem merő udvariasságból. Vissza kellett volna utasítani a kirándulást. Haragudtak volna egy-két perczig. És azzal vége. Így elvesztettem egy egész napot. Üres kirándulással teltek el a nap legdrágább órái.

Időtöltésül e sorokat firkálom — összes tevékenység gyanánt. De legalább van ürügy, hogy a társaságtól megszabaduljak. Alkalom, hogy magam legyenek.

Hosszú utazásom alatt sok typussal találkoztam, de Father P. a maga nemében unicum. Az irlandinál is irlandibb. Beszél, lármáz, hadonáz, szalad, ugrál. Egy percznyi szünetet nem tart. Felel saját magának, aztán kezdi a mondókát újra. Hangja kong, mint a harang, de talán még üresebb a harang szavánál. Az utolsó hónapok alatt hallottam sok felületes csacsogást, de valami hasonlót F. P. társalgásához még nem.

Írok délig. Délben átmegyünk a szomszédos árvaházba. A S. Joseph-rend tartja. Nem vártak, így mindössze epreket kapunk.

Délután egy «Bush» omnibuszon körülkocsizzuk a földnyelvet. Kétséggkívül csinos vidék. Pár kényelmes nyári lak előtt időzünk. Egy kis tó partján vendéglő áll. Ez a legfestőibb pont.

De lehettem volna a világ leghíresebb táján, nem tett volna ma — az sem. Egy elrontott napot nem tehet jóvá semmi sem. Az elveszett idő pótolhatatlan marad.

Majd hat óra van, mire hazaérünk. Elvesztettem az egész napot. A mi egy kellemes délutáni kirándulás lehetett volna — egy unalmas nappá nyult.

Magányra volt szükségem. Elmentem egy hosszú sétára. A város tömve volt. A boltok kivilágítva. Élénk kereskedés.

A lapok sajnálatomra elhamarkodva közölték, hogy a város mind a három templomában fogok prédikálni. Tízkor a St. Heart-, féltizenkettőkor St. Dominic és hétkor St. Patrickban. A két első helyen kimentettem magam az utolsó órában. A mint hallom, nagy volt a csalódás. A templomok tömve voltak. Sokan a vidékről jöttek be. Sajnálom. De nem láttam a szükségét.

Ebédre F. Pattersonnal a consul házába megyünk. Szépen volt rendezve. Minden tárgy angol — és mégis tipikusan német «Mahl» jellegével bírt.

Este hét órakor a székesegyház körül a tömeg óriási volt. Sokan az ablakokba kapaszkodtak. Mások a bejárat felett rögtönöztek állványt. Egy-két tengerész egymás vállára helyezkedve várta a beszédet.

Ritkán vagyok magammal megelégedve. Ma megvoltam.

A gyülekezet látszólag meg volt hatva, láttam férfiakat könnyezni. Elismerésük nem ismert határt. Százával jöttek az áldás után üdvözölni.

Végre a reporterek is beköszöntöttek. Kérték a kéziratot. De beszédem rögtönözve volt. Így újra kellett tollba mondanom. Gyenge mása volt az eredetinek.

Auckland, 7. XII. 903.

Még egy nappal megtoldtam tartózkodásomat. Auckland nagyobb kereskedéseit, üzleteit néztem meg a consullal. Egy-két jó ház. Az ismertebb czégek mindannyian birnak boltokkal a négy nagyobb városban.

Luncheonra a Clubba. Szép fekvése van. Kényelmesen van berendezve. Az étteremben sokan. Auckland előkelőségei. Üzletemberek. Főbb hivatalnokok. Délben nem térnek családjuk körébe. Itt találtam Lord Northlandot is. Atyja, a kormányzó is ide fog jönni a hét közepén Rotoruából. A Government House be van zárva. A club lesz otthona. A közös életért nem irigylem. De olyan sokan szeretik a «communitás» érzését. Úgy meg vannak szokva közös asztalnál ülni, hogy azon esetben, ha otthonuktól távol vannak, a table d'hôte-ok mellett keresnek vigasztalást.

Délután tértem csak haza. Szerencsétlenségemre Father P. éppen kimenőben volt. Magával ragadott. Miért, hova, meddig, természetesen mind hiába volt kérdezni. Rövid séta után egy héber üzletében találtam magam. És Father P. egész ékesszólása — jobban mondva teljes bőbeszédűsége erejével igyekezett Mr. N.-t meggyőzni ügye előnyeiről.

Hogy F. P . . . milyen fináncztehetség, legjobban mutatja azon körülmény, hogy a lakosságtól kipréselte az óhajtott motorkocsit. Nem volt senkinek menedéke. Nem volt senki megkímélve. Magok a legfukarabb polgárok is bőven írtak alá. És ma Father P . . . nem tudja, mire legyen büszkébb, a diocesis automobiljára, vagy akarateréjére, mely erősebb volt — a Mr. Nathan vasládája lakatainál.

A Geyzerek között.

Csodás ország. Mesés táj. Pokoli kép. Feljegyzéseimet túlzásokkal kell kezdenem. Csak túlzott leírás adhat némi sejtelmet a valóról.

Wakasewarma boszorkány konyháival, Waisoa a földszínéről eltűnt, elnyelt, vizeséseivel vagy Waimangu a fekete vizet okádó szökőkút, megannyi természeti tűnemény. És mégis alig van egy-két pont, mely meglepne. Alig egy-két természeti tűnemény, mely nagy hatást okozna.

Talán sokat írtak minderről. Talán aránytalanul túloztak kivétel nélkül.

A Geyzer vidék kétségtelenül érdekes. Érdekes minden tekintetben, minden értelemben.

Gőz és tűz. Kénpára és izzó láva. A föld kérge sok helyen alig keményedett meg. Másutt nyitva tátong méhe. Kavargó beleit félelem tárja fel. Majd ismét dörögve, pőfelve okádja tajtékzó tartalmát a láthatatlan kohó.

Ha véletlen akadtam volna e tájakra, milyen más lenne a hatás. «Utleírások» tönkretették az első impressiókat. A «kirándulás» által élvezhetetlenné vált a hangulat.

Utikönyv és kirándulás — van-e két kegyetlenebb ellensége a természetnek ennél.

Van-e a földgömbnek olyan varázs sarka, melyet e két intézmény ne törpítene el? Utikönyv és kirándulási vállalat tette nyomorultá New-Zeeland leghíresebb táját.

Rotorua, 8. XII. 903.

Aucklandot reggel tízkor hagyom el. Az állomásra sokan elkísérnek. A vonat tele van utasokkal. Többek közt az arany karpereczes dr. Mr. L... sem hiányzik.

A tájkép változatos. Termékeny. Zöld. Több kiégett crater mellett haladunk.

Aztán egy pár kisebb helység állomásain iszik a mozony. És isznak az utasok.

Délután a hegység közt kanyargunk. Néhány szép részlet. Végre egy fordulat és alattunk Rotorua tájképe úszik.

A tó és sziget, a part halmái, és maga a fürdőhely csinos — de nem meglepő.

A híres Rotoruát nagyobbaknak, civilisáltabbnak hittem.

A Grand-Hotel banális faépület. Egyszerű, de tiszta.

Meglepetésemre, az ebédlőben tele asztal ismerőst találok. Lady M... (Queensland kormányzójának felesége) és Lady és Sir Donald R... Mysore residence. Két év előtt házukban laktam Bangalorsban. India egyik legszebb otthona.

Itt van maga a kormányzó Lord R... és magántitkára Maj. R...

A világ igazán nagyon kicsiny. Nincs zúg, hol ne talál-nánk régi ismerősöket.

Az estét a kormányzónál töltöm. Jovialis derült. New-Zealandban van öt év óta. Nagy népszerűsége tett szert, mint rendesen, kinek egyénisége nem nagyon erős. Hivatala egy pár hónap múlva lejár. Lady R... ki nemcsak háza, de a kormányzat rúdját is tartotta, pár hét előtt utazott vissza a családdal Angliába. Mint mondja, nagyon vártak. Szobám kész volt hetek óta, többször a hajó-állomásokra is küldtek tudakozódni érkezésem felől.

Az estét szobájában töltöm. Nem érdekes, de kellemsen társalog.

Sir D... R... eszes és ravasz benyomást tesz. Typikus «indián civil service» tag. Routine és praxis, mintegy kicserzi, új bőrt húz az anglo indiánra. Harminczöt évi szolgálat csoda-e, ha látható nyomokat hagy. Harminczöt év a keleten lehetetlen, hogy ne befolyásolja egy ember egész lényét, valóját.

Rotorna, 9. XII. 903.

A napot a maori falu kis templomában kezdem. Szerény faépület. Mellette kis paplak. Apró, kezdetleges. Pár fából összeszegezve. A három hollandus misszionárius maga faragta és tákolta össze. A szomszédban van egy kis zárda és iskola is, valami 50 gyermeket nevelnek, fele maori.

Falujok itt terül a tó partján. Pár viskó és putri. Valóságos cigány vásár. A maorik megannyi rajkók. Barna bőr. Kóczos fekete haj. Félig meztelenek.

Páran ott sütkéreznek a napon, gunyhóik előtt. Mások ebédjüket főzik nyitott tűzhelynél a szabad ég alatt.

Azt hiszem otthon az egyházon vagyok. A maori népről majd annyit írtak, mint a cigányokról. Eredetük mind-ekkoráig ismeretlen. Ki Aegyptomba, ki Indiába helyezi eredeti otthonukat.

De kétségtelen, hogy távolról vándoroltak a szigetvilágba.

Mikor alig ötven éve az angolok elfoglalták e területet, a Maurik különféle törzsekre oszolva harczoltak egymás ellen. Fejedelmek voltak.

Életmódjuk a mai napig kezdetleges. Erkölcük vad. Törvényeik kegyetlenek. Műveltségük sajátos. Művészetök eredeti. Építészetük eléggé fejlett.

A paterek megmutatnak mindent. Sajnálva tapasztalom, hogy a civilisatio több kárt, mint hasznót hozott. A maori, míg kezdetleges életét élte, meztelen, de romlatlan volt. Ma a fehér ember összes hibáit, bűneit elsajátította.

Délután a főorvos a fürdőket mutatja meg. A víz kitünő. De a fürdők meglehetősen kezdetlegesek. Majd mindannyi faépület. A kert csinos.

Később kikocsizom Whakarewarewaba a híres Geyser vidékre. Több épen kitörőben van. A hatás meglepő. Érdekes. De mintha Niagara után e szó: «víz» elvesztené jelentőségét. Sőt a modern technika is ártott a természetnek. Az utóbbi években voltak világkiállítások, melyek vízművei geyszeri arányokat öltöttek.

De érdekes a hely. Csodálatos a topographia. Sziklák. Barlangok. Gőzkazánszerű üregek. Itt-ott egy-egy víz-sugár tájtézkzik. Szökik magasra időközönként. A hely borzalmas.

Pokolszerű. És méltó lakói annak a fekete bőrű maorik. Megannyi eleven ördög. És a mint ott futnak, szaladnak a forró, gőzlő feneketlen üregek körül, mintha az alvilágból hányma volna ki megannyit a föld bele.

Utikönyvem hosszasan írja le a sok különböző geysert. Kétségkívül mindannyi megérdemli a részletes ismertetést. Megannyi természettudományi tünemény. Van minden alakban, minden színben. Az egyik néhány száz lépés magasra szökik. Tarsa csak bugyborékol. Vannak kristály tiszták, fehérek, vagy kékek, mintha kékitőt öntöttek volna beléjük. Egyik meg olyan fekete, mintha tinta volna benne víz helyett. Neveik megfelelőek. Elkeresztelve a maori képzelet virágos nyelvezetével.

E rémes világ a maorik otthona.

Sátraik, kunyhóik itten állanak a legfélelmesebb kráterek mentén. Itt melegszenek naphosszat a forró vizes-medencékben. Itt főzik az izzó lávában ebédjüket. Ez elemek életök. A napirendet, szokásokat a geyserek kitörései befolyásolják. Időt-tért mindent azok határoznak.

A kis falu főutcáján áll egy nagyobb ház. A gyűlésterem és club. Lehetnek vagy huszonöten a helyiségben. Épen billiárdoznak. Úgy vannak öltözve, mint városi munkások. Mind beszél angolul. Mintha napról-napra többet veszítenének eredeti jellemvonásaikból.

Egy büszke törzsből városi csöcselékké fajultak.

Asszonyaik talán még visszataszítóbbak. De nem a külsőre nézve. Ellenkezőleg. Erős, szabályos vonások. Dús haj. Sima, bár sötét bőr. Derült kedély. Vig vérmérséklet.

Érintkezésök a fehér fajjal nem járt haszonnal. A legtöbb mint vezető ajánlja föl szolgálatait. «Maggie» országos hírnévnek örvend. Angol iskolába járt. Jól ír. Olvas. Kis maori házában még könyvtára is van.

A királyné «Sophia». Ma nyugalomdíjat élvez. Túl van a hatvanon. De azért előjött putrijából üdvözlésemre. Még a vasárnapi strucztoallas szalmakalapját is fel tette. Sőt napernyője is volt és a csodálatos alak úgy nézett ki, mintha most került volna ki London Eastendjének siktoraiból.

Vajon a civilisatio hatása üdvös-e, mindenkor nagyon kérdéses marad.

A falu gyermekserege egy magasan fekvő hidról ugrált a mélységbe. Penny! Penny! visszhangzott minden felől. Mintha csak a brightoni molón lettem volna.

A szomszédban kis angol iskola. A mester, mint mondja, azon törekszik, hogy az erkölcsöket javítsa. Mennyi csodálatos ellentétből áll az ember. Egyszer ront, másszor javít. Csoda-e, ha a maori nép fogalma az európai eszméket illetőleg épen olyan zavaros, mint a mennyire kétes.

A Grand-Hotel ebédlője eléggé meg van telve. Alakok, mint bármelyik vendéglőben. Emberek a világ minden részéből. Sokan Ausztráliából. Nyéhány Indiában laknak; ezek a szünidőkre jöttek át néhány ezer mértföldre.

Az este szép. Az utcán sok a járó-kelő. Fürdői hangukat. Hozzá másodrangú fürdője.

Az utolsó napon sorra nézem a környék nevezetességeit. Tavak, szigeteket, kisebb-nagyobb geysereket. Az igazat megvallva, kötelességérzetből tettem e körutat. Sőt azt is megmondom, untatott. Mindaz a mit láttam középszerű. És legfeljebb másodrangú érdeke van.

Este a városi könyvtárban közkivánatra felolvasást tartok.

Sokan az ajtóban állanak. A terem zsufolva van. Lady Ch . . . és Lady R . . . a védnöknők. A bevételt a kis maori missio kapta.

Este még elbúcsúzom mindenkitől. Másnap tova. Rotorua, a híres Rotorua három napnál alig tud tovább vonzani. A ki rá ér, az talán másképp gondolkozik. A ki a fürdőket használja, annak pedig nincs akarata.

Wairaku, 11. XII. 903.

Reggel hét órakor indulok a világhírű koci útra a vulkánok földjén át.

Eltart folyton utazva hol postával, hol gőzösön öt napig.

Az első nap fő pontjai: Tikitapu kraterjei és a Tarawera tó. Wairoa, New-Zeland Casamicciolája. Néhány év előtt a föld elnyelte az egész határt. A híres fehér és rózsaszín terrasszokkal együtt.

A vidék fő nevezetessége ma Waimangu, a nagy Geyszer. Állítólag a világ legmagasabb kitörése. Érdekesekek a tavak. Különféle színű víz és különféle hőmérséklet.

Waiotapu egy másik «solfatora» környék. Csodálatos képződmények. Üregek. Kivált érdekes egy pezsgőmedenceze.

De az igazat megvallva, mindez nagyon hasonló. Egyik olyan, mint a másik. A mi legérdekesebb, az nem a speciális, hanem generális geologikus képzés.

Az egész földrengéses terület hullámos. Száraz, kiszült. Valóságos siralomvölgye.

Az út tekervényes. Hol fel, hol lekanyarodik. A négy lónak van mit huzni. És a magas bakról körül nézve nem látok mást, mint tuskés, kopár buczkákat.

Este érkezem Wairakuba. Postaállomás. Inkább tanya, mint vendéglő. Több faépület. Mind alacsony. Mind apró. Közben kertek. Elég csinos otthon lenne. Csak a tulajdonos rontja el. A vendéglők egyik fő előnye a jó modorú, szíves gazda.

A szomszédban nyúlik el a híres geyservölgy. Vacsora után oda sétálok. Sötét éjjel, borult égbolt. Távolban vilámlik. Mennydörög. A geyserek bömbölnek. A föld köröskörül okádja kénes tajtékát. A szédületes üregekből sűrű gomolyagban tódul a gőz és pára, nehéz fellegeket írva a sötét égholtra. Walpurgis éjjel. A szó legszorosabb értelmében. Pokol, minőt képzelet alig alkothat. Legfeljebb egy Dante volna képes azt méltón ecsetelni.

Ott barangoltam soká a rettenetes helyen.

Csodáltam a háborgó földet és villámtól hasogatott égboltját.

Ipa, 12. XII. 903.

Reggel a turistákat vezető kísért el. Hozzájuk csatlakoztam.

Az ég kiderült. A nap sütött. Mit tegnap este sejtettem, ma világosan láttam.

Craterek, mint a többi. Másodrangú geyserek. Bugyborékoló források.

A vezető megmagyarázta valamennyit. Előadást tartott, mint egy elemi iskolai tanító. Az utazók naiv kérdéseket tettek, mint iskolás gyermekek.

A fél útnál nem birtam tovább. Elmaradtam. Haza felé fordultam. Igyekeztem megmenteni a tegnap estéli benyomást.

A délutáni postával Taupóba. Az árát másodszor kell

megfizetnem. Mint a világ minden részén, hova turisták járnak, itt is zsarolnak. Hozzá otrombán. És a mi legkeservesebb, pénzéért az utazó vajmi keveset kap.

Balra a Huka kigyózik. Szépen kacsaringózó kék pántlika. Félúton a híres vízesés.

Szembe Taupo tava terül. E pont talán a legcsinosabb két napi kocsizás óta. Csinos, de kedélyünkre nem hat. Üres, mintha nem volna lelke.

Vagy ha van, egy más fajé. Más népé. Maori. Nem értjük meg, hozzánk nem beszél. Aztán majd ha kihaltak a maorik, kihal velök az ország érzése is. Az új a gyarmatos szellem vesz majd rajta erőt. Elpolgárosodik.

Mint vidék, a déli sziget a legszebb. Milford fjord. Ta Anno tó. Otira szakadék. De bájuk elenyészik a néppel, mely egykor lakta. Az új gyarmatok Canterbury mezeit honosították meg először. A mai New-Zeelandnak az a legrokonszenvesebb része. Talán, mert a legrégibb.

Christ-church, a főváros kétségkívül a legelőrehaladtabb, legalább művelődés tekintetében.

Taupo egy név, de se nem város, se nem falu. A tó parton egy szegényes vendéglő, jobban mondva korcsma. Az ivó előtt egy pár szennyes alak. Nincs bátorságom ide szállani. A goromba kocsissal elvitetem magam a szomszéd fürdőbe. Neve Ipa.

Nem bánom meg. Mély völgyben csinos oázis. Zöld rétek. Virágos kertben egy pár apró faház. Közben patak foly szélesyes meanderekben. Itt-ott hidak ívezik. A hidakat rózsálgas árnyazza. A hely igazán csinos. Barátságos. A kapuban őszhajú, de mosolygó patrona, hogy ne mondjam, matrona fogad. Elszállásol az egyik kis fa házban. Otthon érzem magam.

A kertben szabad uszodák vannak. Távolság a híres geyserek területnek.

Egy társaság indulóban van. A vidéki bíró, egy maori hivatalnok, egy félvér őrök és egy turista.

«Crow-nest» éppen forr. Majd óriási gőzfellegeket fű. Végre kitör teljes pompájában. A tűnemény háromszor egymásután ismétlődik. Öt negyedenként.

A hatás szép. A vízsugár habos és kristály tiszta. Hasonló az artézi forrásokhoz. De az utóbbi évek világkiállí-

tásai alatt olyan nagyszerű vízműveket rendeztek be, hogy még a geysereknek is erős concurrentiát alkotnak.

Maradok soká. A touristákat hagyom ebédre sietni.

Bejárom az egész környéket. A föld kérge alig fedi az izzó lávát. Csupa vulkán. Minden lépten-nyomon kitörnek. Itt gőzöl. Amott vizet köpköd, távolabb sötét sarat okád. Csodás tájék. Rettenetes világ.

Este érek haza. Mielőtt le feküdném az uti port a forró úszó tükörben mosom le.

Ipa, 13. XII. 903.

Csak a harmadik reggelen hagyom el a kis virágos oázist.

A csendet és virágokat szerettem meg e félre eső helyen.

Mintha Christ-churchben lettem volna. Otthon éreztem magam.

A tűzokázóndó a közepett Ipa sziget volt a száraz földem.

Költészet és idyll szigete.

A második napon pihenőt tartottam; írtam reggeltől estélig. De tollam lassan haladt a papíron. Gondolataim megelőzték azt messze. Majd elragadtak teljesen. Olyan régen nem értem rá szabad folyást engedni eszméimnek. Megérdemeltem régen egy kis ünneplőt.

Aztán a hely, körülmények mind szolgálatomra jöttek.

Virágos liget és magány.

Taupótól Piperiki-ig a híres «Overland» út második része.

A távolság kétszáz kilométer harminczöt öl, hajón a tavon át. A többit postakocsin teszem meg.

Waiuru, 14. XII. 903.

Ötkor kelek. Hatkor kocsin Taupóba. Búcsúm Ipatól majdnem érzékeny. Hajnalban a kis fészek még csendesebb. A virágok körös-körül még illatosabbak.

A tóparton a hajó készen vár. Apró, kényelmetlen, szennyes. Csak egy osztály. A két órai út ára 15 shilling. Ez még New-Zeelandban is túlzott.

A tó túlpartján Tokaanuban postakocsi vár. Mig a podgyászt felrakják, megreggelizünk. Rossz és drága.

A kocsis indulásra csattogtatja ostorát. A bárkaszerű jármű nagyot ing szíjrugóin. Az öt ló megiramodik. Via!

A vándor társaság egy patriarchaszerű öreg úr, fiatal barátja, egy középkorú hölgy, és végre két más utazóból áll. Az út rossz. A kocsi még rosszabb. A társaság így hamar összeverődik. A gyarmatos kedélyes vig czimbora. A tréfák sorozatát a postakocsis kezdi meg. A patriarcha bőven viszonzozza. Az asszonyosság pedig nevet mindannyihoz egyaránt.

Az út egyre rosszabb. A cséza mindjobban ráz. A társaság mind hangosabb.

Soha kietlenebb vidéket. Száraz taraczk és kóró alkotja az egyedüli növényzetet.

Majd szembe feltűnik Tongariro crattere. Kietlen és kiégett. Czukorsüvegszerű. De czukor helyett mintha hamuból hányták volna fel. Koronáját sötét páraernyő fedi. A szomorú táj méltó háttere.

Körül minden változatlan. Homokos buczkák. Taraczkos mezők. Órákon át mást sem látunk. Se fű, se fa. Se ember, se állat. Mintha kihalt volna minden, növény- és állatvilág egyaránt.

De a siralomvölgyyszerű táj ellenére is az utazó társaság rózsás hangulatban van. A patriarcha, ki nem más, mint professor B. . ., Boston egyik híres tudósa, kifogyhatlan élczeivel. Mrs. C. . . hálás közönség. Mr. W. . . pedig a vakációs gyermek őszinte közvetlenségével élvezi a kirándulást.

Igy telik el a hosszú nap. Aránylag elég gyorsan.

Hét ember összeszorítva egy szűk ketreczbe, bő anyag megfigyelésre. Az anyag érdekessé vált az antagonismus miatt.

Az idealistikus természettudós, pásztoréletet folytató barátja. A szünidejét élvező családanya és a nyugalomba vonult végzett földesúr, mennyire eltérő alakok.

Az első óra lefolyása után többet mond el életéből valamennyi, mint valószínűleg szándékozott.

A vakációs mama egy bording houseba deponálta három csemetéjét, míg ő férjével bicyclen körutazik. Gépe persze a kocsisaraglyában van, csak férje hajtja e járatlan utakon kerékpárját.

A földesúr elég tőkét takarított meg, hogy élete alkonyát boldog semmittevésben töltsen el. A professor páfrányokat keres és fiatal barátjának mutatja a világot.

És én hallgatom mindegyik mondókáját egyforma közönnyel. És megérttem azt is, a mit nem mondanak el.

Az idő délre jár. A kietlen sivatag még szárazabb, még leperzseltebbnek látszik a vakító világításban. Szintelen, fakó. Se fű, se fa. Semmi, a mi színes, semmi, a mi élő.

Végre a láthatáron egy fehér folt tűnik fel. Majd nő lépésről-lépésre. Mind nagyobb, mind fehérebb. Monumentális és vakító. New-Zeeland gyémántkoronája. Ruapaku.

A hajdani tűzokádót az Aetnához hasonlíthatnám. De nem szeretem a hasonlatokat.

A fehér hegynék egy fekete szomszédja van.

Olyan mint egy süveg. Váratlanul nő ki a fensíkről. Csúcsán kráter. Haragosan fujja a füstöt.

Csodálatos két hegy. A fehér és fekete szomszéd. Értetlen természeti tünemény. Meseszerű két óriás a törpe vidék közepett.

Csoda-e, ha meglepnek. Lekötik figyelmünket. Nem természetes-e ha a maori nép hagyományai, legendái bő forrásokat találtak a környéken.

Az út mind rosszabb. Töretlen, kátyus. A nagy cséza nyöszörög, sir, szinte csodálom, hogy nem mondja fel a szolgálatot. Az öt ló pedig csak vágdat tüskön-bokron át, a kocsis ostorcsattogásának nótájára.

Öreg este érkezünk Waiuruba. Kunyhó a sivatag közepett. Eszembe jutnak a Sahara karaván Serai-jai. Csakhogy a finom és modoros arab helyett durva és neveletlen «bushman» vár.

Az emberek igazán nem értik, miképen tegyék a meghálást kellemessé.

A szobák parányik. De többet senki se vár a vadonban. Az ebéd meglehetősen jó.

Több utas asztalnál. Reggel indultak a völgy felől.

Az este csendes. A magány teljes. Éjjel vihar tör ki. Azt hihetném, tengeren vagyok.

A vihar lecsendesült, de hajnalban Mr. C. . . veri fel a házat. Ázva-fázva érkezik. Az éj az úton találta. A sötétben útját vesztette. Majd kitört a zápor. A hajnalt a mezőn várta meg.

Piperiki, 15. XII. 903.

Hétkor elhagyjuk Waiurut. Hogy Waiuru a maori nyelven mit jelent, nem tudom, de bátran fordíthatnám Siralom-völgyére.

A társaság a régi. Ki-ki elfoglalja megszokott helyét. Ki-ki folytatja félbeszakadt mondókáját.

Kísérőink változatlanul Ruapaku és Tongariro. A fehér és a fekete hegyek. Az út kigyózik végtelen csavarodásokban. Fordulunk jobbra, fordulunk balra. De a két jóbarát, Ruapaku és Tonagriro mellettünk maradnak változatlanul.

A nap zenitje felé közeledik. A tájkép jellege változik. A négyezer láb magas fensíkről ereszkedünk alá a völgybe.

A lejtők be vannak növe bokorral, fával. Bush, mint itten nevezik. Őserdő.

Délelőtt egy állomást tartunk. Épülő város. «Bush town.» A vendéglő a nagy utca disze. Deszkából van össze-szegezve, de emeletes. Ebéd a szokott. Roastmutton és Roastbeef. Főtt burgonya és pudding.

Egyforma változatlanul mindennap és mindenütt az év 365 napján. Az egész óriási angol birodalom területén.

Délután három óra. Megfenekeltünk. Az öt ló sem képes kocsinkat a kátyuból kihuzni. Egy utolsó erőfeszítés és a kisefák eltörnek.

Alattunk egy mélység. Felettünk kösziklák. A partokat a világ legpompásabb páfrányai fedik. Az erdő, madárdaltól visszhangzik. Az égbolt derült, a tájkép páratlan. Egyike a legszebb pontoknak az egész csodás szigetvilágon.

A kocsis parancsot ad mint kapitány. Mindenki leszáll.

Az erős nem hozzá kezd a mentési munkálatokhoz. Előkeresnek minden kötél darabot, minden szeget. Nem használ semmi. Se előre, se hátra. Kénytelenek vagyunk várni, míg egy más jármű erre nem vetődik.

De a vidék olyan szép, hogy senki sem törődik a késedelemmel.

Mint említém, a hosszú koci út legfestőibb pontja. A sziklahasadék nagyszerű és borzalmas. De a fő varázs a páratlan növényzetben rejlik.

Végre jó egy terhes szekér. A lovakat kíségetőül a posta cséza elé fogják. A kocsisok ordítanak, ostorok pat-

tognak, az utazótársaság a kerekeket tolja. A bárka nagyot zökken, megindulunk . . .

Villamos lámpás mint világítótorony szórja sugaraít az erdön át. Oda vezet egyenesen a Piperiki-House kapuja elé. Megérkeztünk.

A Piperiki-House tipikus nyaraló. Svájci chalet. Hotel mint a Lucerni-tó partján a Bajor hegységben, vagy akár Tátra-Füreden. És ez a banális épület most jobb hatást kelt a legérdekesebb faragott maori kunyhónál. Kényelmet, otthont jelent.

Egy órával később az ebédlőben. Asztalok, teríték. öltözetek, társaság, minden olyan, mint a világ bármely nagy szállójában, a földkerekség bármely központján.

A társalgás a helyszini körülményeknek megfelelő. Különböző tárgyak. Utazás, zene, irodalom stb.

Ebéd után a csarnokban ének és zongora. Egy pár jó amateur.

És mindez, a mi otthon untatott volna, és a mit rendes körülmények között szinte kerülök, most a bushból jöve, a keserves tapasztalatok után jól esik.

Piperiki, 16. XII. 903.

A napot a Wanganu folyón töltöm. New-Zeeland Rajnája, mint itten nevezik. A közlekedést valóságos flotilla tartja fönn. A tulajdonos Mr. Hatrich. Mindent elkövet, hogy az idegeneket ide vonzza. Külön hajót bocsát rendelkezésemre. Talán reclam kedvéért.

Kilenczkor indulunk. A Wangami megérdemli hírnevét. A világ egyik legfestőibb folyója. Csupa kacskaringó, végtelen meredek. De mi legmeglepőbb, az a partok képződése. Megannyi harántos szikla. Lenyúlnak az égboltjától a folyó tükréig. Még mélyebben, visszatükrözve végtelenül a hullámokban.

Inkább cataract itt, mint folyó a Wangami.

A két harántos fal között az ár hömpölyög: vadul, feltartóztatlanul. A hatás jó és eredeti.

Utközbe sok az örvény. Megannyi kis vaskapu. A sziklák közé a fenéken sodronykötél van elhelyezve. A hajók ezeket felszedik és aztán egy kerék segítségével így küzdik le az árt.

Közbe-közbe több állomást tartunk.

De az igazat megvallva, a «Seight seeing» mindig unatott. Mint utam hátterét, szeretem a vidéket és méltánylom teljes értékében.

Az első pihenőt a Tündér-barlangnál töltjük. Nevét megérdemli. Szébb pontot elképzelni nehéz. A sötét szikla üreg falát kristálytisztá vizesés kárpitozza. A bejárat függönye pedig füstös, függő, himbáló folyondár, virágzó orchideákkal pettyezve.

A folyón maradunk egész nap. Minden csavarodással szébb: minden fordulattal meglepőbb a vidék. Minduntalan mellékfolyókra akadunk. Vagy vizesések locsognak előttünk. De ha nincs is semmi meglepetés, elég a sziklafal és az őserdő, elég, hogy teljesen elbájoljon bennünket.

A végezel egy maori falu. Fönt, a magas parton pár kunyhó. Olyanok mint a cigány putrik. És a pitvar előtt ott guggol egy sor rajkó.

Azt hihetném, egy alföldi falu szélére értem. A hangulat pathetikus.

A szigetvilág őslakói alázatosan üdvözik a hódító nemzet fiait. A büszke harczos törzsek leigázva könyörödmányból élnek. A régi vezérek gyermekei a Cook-touristák pojáczái.

Pedig milyen erős, értelmes faj. A Pacific-sziget fiai közt övük az elsőség. Bizonyos fokig culturnépek voltak. Szokásaik, törvényeik, nemzeti szervezet mind a fejlődés magasabb fokán állott évszázadok óta.

Hagyományaik, történetök felette érdekes. Valószínűleg nyugatról vándoroltak mai otthonuk felé. Indiából eredtek, a világ bölcsőjében ringott gyermekkoruk.

Mondáikban, meséikben sok a rokon vonás. Művészetök faragásaikat tekintve, számos hindu reminiscentiát találunk. Vonásaik, külsejük föltűnően hasonló.

Köztük maradunk jó darabig. Néhányan beszélnek angolul. Az egyik udvar előtt egy nadrágos maori legény gyapjút présel szállításra készen egy zsákba. A londoni czég neve fekete betűkkel van arra nyomtatva.

«Oh they arequite civilised» mondja az egyik utas a «pantallóra» és gyapjűzsákra mutatva...

Milyen sokan hiszik, hogy műveltség és kereskedés

egyértelmű. Mennyire általános a tévhit, hogy a mi a nyugaton divat . . . az egyszersmind művelt is.

A londoni «Slum» aligha érdemli meg az indusok vagy cingalesek felett az elsőséget.

A falu büszkesége a hajdani harczi ladik. Egy óriás fatörzsből van kivágva. Falába több golyó furódott. E vidéket az angolok alig félszázadja hódították meg.

Mintha a koczká fordult volna. A parton horgonyzó kis hajót ellepték a maorik. A fedélzeten mint méhraj tolonganak. Zsibongnak akár egy farka.

Milyen félelmetes látvány lett volna, alig húsz éve. Ma mindössze egy kis kíváncsiságot jelent. A lakosság egyedüli szórakozása, a néha-néha idevetődő hajót szemügyre venni. Itt vannak a falu összes porontyai. Itt ögyelegnek az öregek. Itt van mindenki, a kit lábai elbírnak.

De az öröm rövid. Mint az életben rendesen. Éles fűtű. És hajónk távozik, eltűnik, mint a bolygó hollandusé.

A kirándulás este ér véget. Talán a legérdekesebb és legélvezetesebb volt az összes látnivalók között.

Másnap. Deczember 15. Vissza Wellingtonba. A külön hajó reggel hétkor indul, hogy a déli gyorsvonathoz időben érkezsem.

Majdnem sajnálom Piperikit elhagyni.

Az utazás az árral alá gyors. A partvidék mint panoráma siklik el csodálatos gyorsasággal. Itt-ott rövid állomást tartunk. «Jerusalem» egy kis missionárius telep. Templom, árvalház, kolostor, nagyjára a maorik érdekeit tartja szem előtt.

Délbe Wangamiba. A várost ismerem. A polgármester fogad és elkísér a vasutra. Néhány bemutatás. Pár banális mondat. Búcsú és a körút a maorik csodás, vulkanicus földjén véget ér.

Az utolsó körutam New-Zealandban.

Nellington, 19. 20. 21. 22. XII. 903.

Szeles reggel. Mint Wellingtonban rendesen. A délelőtt folyamán számos látogató . . . zavar. Mind kér persze valamit. Egyik arczképet, a másik névaláírást, a harmadik ajánló levelet. Pedig mennyi dolgom van a nélkül is. Néha igazán nem merek íróasztalomra tekinteni. És mindent egyedül

kell elvégeznem. Mióta Khinát elhagytam, se titkárom, se szolgám.

St. Maryban Mr. O'C. vár. Vele bucsulátogatásokra indulunk. A város fő katolikus családait keressük fel. Megannyi jómódú. Csinos otthonok. De semmi fényűzés. Férfi cselédség, egyenruhás inas, vagy komornyik ismeretlen intézmény.

Ebédre haza, az érsekhez. Bőbeszédes társalgó. De szerencsére nem vár feleletre.

Vonatom egy órakor indul. De előbb még fel kel hajtanom Mr. R.-hoz. Fent lakik a hegyen az öböl partján. Kertje Wellington legszebb pontja. Családja a New-Zealand hajózási társulat tulajdonosa, és megígérte, hogy utamra Dél-amerika felé egy kis kápolnát rendez be egyik cabinban.

Naplement felé a Rimataku nyerge felé pöfékel a vonat. Négy mozdony alig tud előre haladni. Az út meredek csavarodásokban kigyózik. Kétoldalt mélység. New-Zealand mérnöki büszkesége. Emlékeztet a híres indiai »ghat» okra.

A vízvászlátnál megállunk.

A három segélymozdonyt, melyek közül egy hátul, kettő pedig a kocsik közé volt ékelve, kifogják. A tulsó völgybe aztán gőz nélkül rohanunk. Gazdag földmivelő környék. A Wairarapa-tó környéke kies. De nincs időm és nem szeretek vidékeket vázolni. Leírások sohasem adnak fogalmat a valóról.

Mastertonban nagy fogadás vár. Csinos város. És az utczák tömve, mert szombat este van.

Ebéd után szives háziuram, Dean G. Kenna elvezet a clubba. Typikus kis városi társaság tekézik és élcel el sörös poharai mellett.

Itt az egész előkelőség. A doktor és jegyző, a bankigazgató és egy pár ügyvéd.

Ez esték a legjobb alkalmat nyújtják a szokások megfigyelésére.

Masterton, 20. XII. 903.

Az utolsó vasárnap Ausztrálázsiaiában. Két szent beszédet mondok. Délelőtt az énekes mise után és este vecsernyén. Több közlendőm volt elutazásom előtt. Több megjegyzést bucsuzásra hagytam. A hatással meg lehettem elégedve. A hivek valóságos óvációkkal fogadtak a kimenetnél.

Délután háziuram kivitt a vidékre. Megnéztük a tájé-

ket. Befordultunk egy pár család portájára. Mind csinos, mind kényelmes, de mind szerény. De meglepő, hogy ez alig négyezer lakost számláló helység zsufolt házakat szolgáltat, ha művész, énekes vagy szónok érkezik. És egy-egy Melba vagy Crossley, kik alig méltatnak Európában pár fővárost, New-Zealand összes másodrendű városait is felkeresik — és a 25 koronás belépti jegyek mellett is, minden hely el van foglalva.

A napot a St. Bridget zárdában fejezem be. Az iskola a követelményeknek megfelelő. A szerény apácza, ki egy ír munkás leánya, szakavatottsággal magyarázza a Leschiticki és Virgil zongorarendszer közötti különbséget.

... De csakis úgy tudják iskoláikat és önmagukat fentartani, ha minden tekintetben nemcsak megfelelnek a kívánalmaknak, de kiállják a versenyt a nyilvános iskolákkal.

Napier, 21. XII. 903.

Reggel hatkor hagyom el Mastertont. Hosszu nap vár reám. A delet a Sidney J. . . birtokán töltöm. Éjjelre Napierban hálok meg. Másnap vissza Wellingtonba. Harmadnap . . . Délamerika felé vitorlázok.

Tapanba egy-kor érkezem. A kis J. vár a vonathálón ponnykocsiján. Feltűnik jó modora. De nem csodálkozom, mikor mondja, hogy a párisi Sacré Coeurben volt.

Tapan New-Zealand egyik mintagazdasága. Szébbet nem láttam. Valódi angol park. A vetéstáblákat terebélyes facsoportok tarkázzák. Szépek a kertek. A ház chaletszerű, tornyos, erkélyes, emeletes épület. A belső kivált csinos.

Uri otthon. Az atmosphæra finomult. Örülök, hogy láttam. Jobb fogalmat ad az itteni társadalmi színvonalról.

Négy órakereszt. A vonat csupa mintaszerűen művelt gazdaságok közt halad. Néhány csinos otthon látszik a távolból. Hawka-öböl a szigetvilág egyik leggazdagabb tája.

Napierban Father G. vár. Amerikában született. Rendkívül keresett nyelvezettel beszél, akárcsak a bostoni aca-demikusok. És majdnem szónokol, midőn egyszerűen jónapot kíván. Egy estére elég.

A háza csinos. Butorzata, berendezése majdnem annyira keresett, mint a gazda lény.

Este még megmutatja az ujon épülő katolikus csar-

nokot és templomot. Megannyi faépület. Körúttal térünk haza. Az utcák élénkek. Több ismerőssel szóba állunk. Napier, legalább este lámpafénynél, egészen civilisált benyomást tesz. Boltjai jók. Kövezete még jobb. A világítás gyengébb. A város legmagasabb pontján a fogház áll. A kitátás szép. A felügyelő irlandi — mint a legtöbb rendőr a földteke e részén. E csodálatos nép mindenre alkalmas. És mindenre vállalkozik, ha az haszonnal jár.

Wellington, 22. XII. 903.

Az egész napot vasúton töltöm.

Pater G. elutazás előtt meg akarja mutatni napvilágnál városát. Így hajnalban kelünk. De értem büszkeségét. Napier csinos kis fészek.

Kilenczkor indulok. A vonat zsufolva. A szünidők tarlamára a jegyek árait leszállították. A new-zealandi vasut olyan, mint az omnibus. Ki jó, ki megy. Közös kocsik és mindössze két osztály van. Legközelebb e rendszerhez a helvetiai közlekedés áll. Egyiken sincsenek éjjeli vonatok. És mindkettő egyaránt kényelmetlen.

Este térek vissza Wellingtonba.

Wellington, 23. XII. 903.

Az utolsó nap Ausztrálázsiaiban.

És az utolsó nap összes teendői, unalmi és sietségével nehezedik reám. Mindent magamnak kell végezni. Jó gyakorlat, testnek és szellemnek egyaránt. Ebben az értelemben örömet fogadom el a fáradságot.

Igéretem szerint az utolsó misét a Sisters of Mercy zárdában mondom. Később egy pár látogatást fogadok. 10—1-ig posta, bankok, hajóigazgatóság. Pár látogatás. egy-kor reggeli az «Empire» hotelban. A tulajdonos egy szatmármegyei polgár. A város első háza. Az ebédlő fehér és bronz. Jó izlés. A helyiség tele van. Nem csodálom, hogy milliomos lett M . . . uram.

Délután folytatom a körutat. O . . . oknál kezdem. A város és egyház fő támaszai. Mindannyi új ismerős. Embeerek, kiket soha sem fogok látni az életben.

Theára a new-towni plebániára. Főt. A. az óriás, és báb háza csodálatos ellentet. A délutánt M. A. menházában.

Csupa gyógyíthatlan beteg. M. A. francia születésű. A francia asszony összes erényeit látszik birni. Buzgó. Jó gazda. Szorgalmas. Intézetében több mint száz csecsemő és aggasztán talál menhelyet. A szabályzat ugyanaz, mint *Petites soeurs des pauvres* rendnél. Könyöradományokból tartják fel a házat.

Ebédhez akarok átöltözni, midőn eszembe jut, hogy a san-franciskói posta éjfélkor záródik. Így a főpostára megyek. Az estét pedig fent töltöm a hegyen. A Ch. Johnstownoknál. Valódi utazás. Sikló és kocsizás. A ház szép. A berendezés izléses. Mint itten nevezik, elsőrangú colonialis otthon.

Egész éjjel irok.

24. XII. 904.

Ausztrálázsiai tartózkodásom véget ért.

Déli tizenkét óraker a «Rimutaka» simán, csendesen kiúszik az öbölből.

Még egy darabig nézem a partokat. Aztán eltűnnek az utolsó hegycsúcsok is. Nem látszik semmi az egész gyarmatvilágból.

A viszontlátás reménye nélkül távozom. De búcsúm nem érzékeny. Az új világreszekben ismeretlen fogalom a sentimentalismus. Én, a ki máskor még a legmagányosabb, legárvább fészkekből is nehéz szívvel tudok megválni, bánat nélkül távozom.

Ausztrálázsiaihoz idomultam. A majd egy évi tartózkodás alatt hozzánöttem a földjéhez. Mintegy gyermeke lettem. Úgy érzek, mint fiai. A multat feledem gyorsan, sokszor gyorsabban, mintsem elmulhatott volna — csupán a jövő elé nézek. Csak azt látom, a mi előttem van.

Legalább így fogom fel az utolsó óra hangulatát. Mert nem szeretném azt állítani, hogy e föld nem tudott kedélyvilágomhoz szólni, hogy népe hidegen hagyott és hogy élete, foglalkozásai, vágyai mind egyaránt közönyös avagy idegen maradt.

Aztán eszembe jut érkezésem. Felélednek Townsville és Brinsbane első benyomásai. A csalódás.

Az igazat megvallva, Ausztráliában kikötve csalódtam. Sokat hallottam a legújabb világreszről; csoda-e ha várakozásaim nem teljesedtek.

Mindent nagyszabásúnak vártam. Amerikát ismerve, igényeim túl voltak csigázva. A hiba képzelőtehetségemé.

De még szomorúbb volt meglepetésem az új városok lakosait, társadalmi viszonyait, lelki műveltségét illetőleg. Jólét mellett túlsok volt a durvaság, a gondos közoktatás még sértőbbé tette a nevelés hiányát.

Ha valaki azt kérdezné, mi lepett meg először és arra kérne, hogy írjam le az első jelenetet, vázoljam az első képet, a karczolat a következő lenne.

A helyszíne Townsville. Időpont dél. Az aránytalanul széles utca sarka. Néhány faház. A legmagasabb a korcsma és szomszédja a banküzlet. Az előbbi előtt több férfi áll. Némelyik lovát kantárja száránál tartja. Megannyi napbar-nított alak. Öltözetük városi — de kopott.

A poros járda, a bádogfedeles deszkaház szintelen és szomorú képet ad.

Még szomorúbb, a mit takar, vagy mondjuk, a mit jelképez. Hajsza a pénz után. — hogy aztán a keresetet el-igyák és eldorbézolják.

Ez volt az első kép.

Később, hónapok után ismereteim tágultak, fogalmaim változtak. A poros utcákhoz mindjobban hozzá szoktam. A deszkaház nem lepett meg többé. Hogy a legtöbb sarkon csapszék, nyílik természetesnek találtam. De az utolsó perczig nem tudtam hozzászokni ahhoz, hogy a kedély nemesítése, a lélek fejlesztése milyen kezdetleges fokon maradt.

A gazdasági siker, kereskedelem sikere, általános haladás csak másodszorban érdekelt.

Az anyagi jólét nem tudta a szellemi nyomor hiányát pótolni.

Csak ma értettem meg — távozásom pillanatában — mit a mult tavasszal nem tudtam felfogni, egy elutazó csadot kísérve a hajóhoz.

Szülők és gyermekek elváltak évekre. Szülők és gyermekek egyformán derültek voltak. Mindkét fél csak arról beszélt mit fognak végezni. Mindannyi saját terveit kovácsolta.

Mintha nem lett volna mire visszaemlékezni. Semmi, a mit sajnáltak, a mit megkönyezhettek volna.

Ilyen könnyen búcsúznak Ausztrálázsia-tól gyermekei. Ilyen az én távozásom is.

Gróf. VAY PÉTER.

A HALÁSZBÁRKA.

· Regény.

Ötödik közlemény.*)

XIV.

Minthogy az ujdonságok könnyen elterjednek az ilyen kis zugokban, csakhamar egész Cabañal tudta, hogy a rector bárkájának *Május virága* lesz a neve.

És mikor a fölavatás előtti napon kivitték a tengerpartra az új bárkát, szembe az ökörkarámmal, már a farára volt festve ultramarinkékkel csinos neve.

Másnap délután akárcsak vasárnap lett volna a Barracas-negyedben. Ilyen ünnepet se lát az ember minden nap!

A bárka keresztapja Mariano volt, ez a *callao*, ez a zsugori, a ki máskor a fogához ver minden garast, de a ki ma, az unokaöcscse tiszteletére, nagyon pénzszeró kedvében volt. A parton hadd görögjön a czukor, hadd folyjon a bor rogyásig.

A rector értett hozzá, hogy intézze a dologát. Elment a templomba összes személyzetével, hogy onnan kísérje ki a plebánost a tengerpartra.

A plebános, Don Santiago, jó híveinek kijáró mosolyával fogadta. — Nos, már eljött az óra? Akkor hát az egyházfi készítse ki a szenteltvizet meg az izsópot. Ő maga kész lesz egy percz alatt, csak a karingét kapja magára.

De Pascualo méltatlankodva kiáltott fel: — Mi? Csak a karingét? Ő azt akarja, hogy pluvialét öltöszön, azt is a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 373., 374., 375. és 376. számában.

legjobbat. Az ő bárkájának keresztelője nem mindennapi dolog. Meg aztán tud ő fizetni, nem kérdi az árat.

Don Santiago csak mosolygott. — Jó. Ilyen alkalmakkor nem szoktak ugyan pluvialét öltetni, no de a Pascualo kedvéért megteszi, mert hű keresztyén és tisztességesen bánik az emberekkel.

Kivonultak a plebániáról, elől az egyházi a szenteltvizeztartóval meg az izsóppal, mögötte Don Santiago, a hajósgazda és emberei négyszögében, egyik kezében a ritualét tartva, a másikkal fölfogva, hogy a sárba ne érjen, ócska, banális pluvialejét, melynek fehér színe megfakult, nehéz arany sujtása megzöldült s melynek fölbomlott szálai alól kikandikált a domború himzések öltése.

Az utcagyerekek csapatosan szaladtak utána, hogy nagybuzgón odatöröljék orrukat a szent kézhez, mely minduntalan ki-kinyúlt a pluviale alól. Az asszonyok mosolyogva köszöntötték a *pare capellà*-t*) a ki kedélyes ember volt, türelmes, a ki szeretett csipkelődni is, a ki tudott alkalmazkodni nyájának erkölcsiéhez, és a ki csöppet sem ütközött meg, ha valamelyik ájtatos halaskofa megállította az utca közepén, hogy áldja meg a kosarait s a serpenyőjét, nehogy a rendőrség rajtaérje kevésbbé lelkiismeretes mérésén.

Mikor a menet a tengerpartra ért, megszólaltak a harangok s vidám csengésük elelegyedett a hullámok morájával.

A báméskodók siettek, hogy idejében érkezzenek és mindent lássanak a szertartásból.

A *Május virága* szabad téren állt a parton s fekete, mozgalmas raj vette körül. Csak úgy csillogott, ragyogott a napsugárban, mely megaranyozta fehér oldalait; finom, karcsú árbocza a kék ég felé nyúlt és csúcsán lengett az új bárkák jegye: egy fű- és művirágcsokor, a melyet rajta is hagynak mindaddig, míg a vihar szele le nem tépi.

A rector és emberei utat nyitottak a plebánosnak a tömegben, mely a bárka körül szorongott.

A tat előtt álltak a keresztanya és a keresztapa: *siña Tona* új mantillában és új szoknyában, meg Mariano bácsi, kalapban, sétatálczával, urasan kiöltözve, mint mikor be ment Valenciába a prefektushoz.

*) Tisztelendő úr.

Az egész család úgy kicsipte magát, hogy csupa öröm volt látni. Dolores rózsaszín ruhában volt, nyakán remek selyemkendővel s minden újja rakva volt gyűrűvel. Tonet a fedélzeten feszített vadonatúj, rikitó kabátban, fülére huzott elragadó sapkában; a bajuszát pödörgette s tetszett neki ez a magas pozíció, mert így jobban bámulhatták a szép leányok.

Lenn állt, Roseta mellett, a felesége, Rosario, a ki tekintettel az ünnepélyes alkalomra, kibékült Doloressel és szintén tőle telhetőleg fölciczomázta magát.

No a rector meg épen elkápráztatott mindenkit; olyan volt mint egy angol abban a pazar kék gyapjú ruhában, melyet Glasgowból hozott neki egy gőzhajó gépésze; a mellényén pedig — ezúttal először — olyan vastag óraláncz ragyogott, akár a bárkájának kötele. Csak úgy csurgott az izzadságtól ebben a téli öltözkében; és mind a két könyökével dolgozott, hogy a tömeget távol tartsa a plebánostól meg a keresztszülőktől.

— Ej, uraim! Egy kis csendet! A keresztelő nem nevetséges dolog. Később aztán lökdösődhetnek.

És hogy jó példát adjon a tiszteletlen csöcseléknek, áhitatos arcot vágott, levette sapkáját, míg a plebános, a ki szintén izzadt nehéz aranyozott pluvialejében, megkereste könyvében azt az imádságot, mely így kezdődik:

*Propitiare, Domine, supplicationibus nostris, et benedic navem istam . . .**)

A keresztszülők földresütött szemmel, a pap jobb és bal felére álltak. Az egyházi szájtátva fülelt, hogy idejében mondhassa ki az *Ament*.

A sokaság elcsillapult és várakozó figyelemmel vette le süvegét, mintha most valami rendkívüli dolog jönne.

Don Santiago jól ismerte közönségét. Ünnepélyes lassúsággal olvasta imádságát, minden betűt külön hangsúlyozva, hosszú szüneteket tartva az általános csend közepette.

És a rector, a kinek a fejébe szállt az izgalom, bólintott egyet minden mondatnál, mintha meginná mindazt, a mit a pap latinul mondott a *Május virágára*. Az egyetlen

*) Kegyesen fogadd, Uram, könyörgéseinket és áldd meg ezt a hajót.

mondatrészt, a mit megértett, ez volt: *Arcam Noc ambulantem in diluvio*;*) és csak úgy dagadt a büszkeségtől, mikor félig-meddig kitalálta, hogy az ő bárkáját a keresztyénség leghíresebb hajójával hasonlítják össze, úgy hogy ő maga is mintegy bajtársa, czimborája lett a nyájas patriarchának, a világ első tengerészének.

Siña Tona a szeméhez nyomkodta zsebkendőjét, hogy letörölje kicsorduló könnyeit.

Az imádság végeztével a plebános kezébe vette az izsópot:

— *Asperges* . . .

És a bárka tatjára egész viznyalábot szórt, a mely apró cseppekben folyt végig a festett deszkákon. Azután, elől a hajósgazdával, a ki utat nyitott a tömegben, mögötte az egyházfival, a ki az *amen*eket hadarta, megkerülte a bárkát, megismételve a latin imádságot és a szenteltvízhintést.

A rector el sem hitte, hogy már vége a szertartásnak. Még meg kellett áldani a bárka belsejét, a fedélzetet, a cabineokat, a fedélzetközt. — Rajta, Don Santiago! Tegyen ki magáért egy kicsit. Ne féljen, Pascualo tudja, mi a tisztesség.

És a plebános, elmosolyodva a hajósgazda rimázkodó arczán, a kis lajtorjához ment, mely a bárka hasához volt támasztva és ügyvel-bajjal felkapaszkodott rajta kényelmetlen pluvialejében, a mely az alkonyuló nap fényében, messziről holmi czinczér fényes hátához hasonlított.

Miután mindent megáldott, visszavonult a plebános. Most csak a minisztráns gyerek kísérte.

Az egész közönség a bárka köré sereglett, mintha meg akarná ostromolni. — Most már csak föl kell szerelni!

Ott volt Cabañal minden naplopója, borzasan, szurtoosan s tolakodó rivalgással noszogatták a keresztszülőket:

— Mandulát, czukrot! . . .

A fedélzeten Mariano mosolygott méltóságosan. — Mindjárt meglátják, mi a jó! Elköltött egy uncia aranyat az öcsese tiszteletére.

Végre lehajolt s belemarkolt a kosarakba a lába között.

*) Noe bárkáját, mely a vízözönben járt.

— Nesztek!

És az első czukorözön kemény golyókként hullott az üvöltő, porontyok közé, a kik valóságos élet-halálharcot vívtak egymással egy-egy szem manduláért vagy bonbonért, a homokban henteregve, égne vetett lábakkal, hogy rongyos nadrágjuk alól kilátszott pirosra perzselt bőrük.

Tonet a borókapálinkás korsókat vette kezelés alá s oly leereszkedő arcczal intette magához barátait, mintha az ő vendégei volnának. Színültig teltek a poharak a fehér pálinkával és mindenki odajárult kóstolóra: a finánczok, puskával a karjukon; a többi bárkák gazdái mezítláb, sárga *bayetá*ban, hogy olyanok voltak, mint a bohócok; a matrózinasok egy-egy rémítő késsel övükben.

A fedélzeten folyt legjavában a lakzi. Oly vidáman dobogtak ott a lábak, akár egy bálterem padlóján; a bárka körül pedig valóságos kocsmaüzem terjengett.

Dolorest is vonzotta ez az általános jókedv; fölragott a lajtorjára, minden lépésénél félrehárítva a hajósinasok dévaj csapatát, a kik meg akarták egy kicsit csipkedni úrnőjük piros harisnyás lábait.

A rector felesége elemében volt ezek közt az emberek közt, a kik mohó bámulattal vették körül. Önérzetesen lépkedett ezeken a deszkákon, melyek az ő tulajdonai voltak, míg letről irigyen nézték a többi asszonyok, legkivált az ánya, Rosario. — Hadd pukkadjon a lelkem a féltékenységtől!

A rector nem tágitott az anyja mellől. Ezen az ünnepélyes, vágyva-vágyott napon föléledt benne a fiúi szeretet, úgyhogy elfeledkezett a feleségéről, sőt Pascualetjéről is, a ki csak úgy tömte magába a sok czukrot, a nélkül, hogy valaki ügyelt volna rá.

— Hajósgazda! . . . Hajósgazda! . . .

És megölelte öreg anyját és nagy csókokat czuppantott dagadt arczára, könnybelábadt szemeire.

Tona agyában pedig emlékek fakadtak fel. A bárka ünnepe visszaidézte múltját; a finánczczal leélt szomorú kalandja és öregségének hosszú évei mögött, a mikor már úgy irtózott a férfaktól, megjelent előtte az elhunyt Pascualo, fiatalon, délczegen, a mint házasságuk idején ismerte; és oly keserves sirásra fakadt, mintha csak tegnap óta volna özvegy.

— Fiam, fiam! — rebegte és megölelte a rectort, a kiből föltámadt férjét vélte látni.

A rector volt övének büszkesége, a ki munkájával kivívta családjának, hogy visszaszerezze elvesztett tekintélyét. És Tona csak azért sirt, mert egy lelkifurdalás kínoztta: vádolta magát, hogy nem szerette ezt a fiút úgy, a mint megérdemelte.

Most a szíve túláradt az ellágyulástól; úgy érezte, mintha sietnie kellene, hogy nagyon szeresse őt és attól rettegett, — «bizony Isten!» — attól rettegett, nehogy az ő drága fia is az apjához hasonló sorsra jusson.

És a míg elhebegte félelmét, zokogástól megcsukló hangon, arra a nyomorúságos cantinera nézett amott a tengerparton, arra a roncsra, a melynek öle tanuja volt egy rémes tragédiának, melyben elhullott a munka egyik vértanúja.

Az ellentét az új, büszke, káprázatos bárka közt meg e gyászos lebujság közt, a mely vendégek hiányában napról napra szomorúbb, feketébb lett, oly kínosan hatott Tonára, hogy képzeletében már látta a *Május virágát*, bezúzott bordákkal, égnek álló gerincezzel, a mint akkor látta azt a másik bárkát, melynek vaczkában szerencsétlen férjének hullája rothadt. — Nem, mondogatta, ő nem tud örülni, fáj neki a vendégség lármás vidámsága. — Ezért megharagszik a tenger, az az alattomos tenger, mely most is ott mormolt álnok hizelgéssel, mint egy ravasz, kajtár macska, s a mely boszút is áll, mihelyt egyszer rábizakodik a *Május virágra*.

Tona féltette ezt a fiát, a kit egyszerre oly rajongó szeretettel szeretett meg, mintha most találta volna fel hosszú távollét után. Mit ér az, hogy bátor tengerész! Az volt az apja is, daczolt a zivatarral. Hiába, szegény Tonának azt sugja a szíve, hogy a tenger a vesztére esküdött az egész családnak és el fogja nyelni az új bárkát is, mint a hogy elnyelte amazt!

De a rector megbotráncoskodva szakította félbe:

— *No, recristo!* Elég volt a sopánkodásból... Épen ilyen napra való az efféle beszéd, a mikor mindenki örül!...

Ez mind csak az öreg asszony rémlátása, bántja a lelkiismeret, a miért oly sokáig elfeledkezett az uráról... Most csak azt az egyet tegye meg, hogy gyűjtson meg egy

jó nagy gyertyát az elköltözött lelkiüdvéért. És félre a búbánattal! Azt meg ő, Pascualo, egyenesen megtiltja, hogy valaki rosszat mondjon a tengerről. A tenger hűséges barát, a ki olykor, az igaz, megharagszik, de kész szövetségese a bátraknak és segítője a szegény embereknek.

— No Tonet, még egy pohárral! Csak folytassuk az ünnepet. Kereszteljük meg alaposan a *Május virágát*.

És újra nekilátott az ivásnak, míg anyja tovább jajveszékelt, a gyászos lebujra meredve, a mely gyermekeinek bölcsője volt.

Most igazán dühbe jött a rector. — Hát már nem fogja be a száját? Ilyen napon arra gondolni, hogy a tengernek gonosz szeszélyei vannak! Hát aztán? Ha nem akarta a fiát veszélynek kitenni, miért nem nevelt belőle püspököt? . . . A fő az, hogy az ember becsületes legyen, hogy derekasan dolgozzék: azután jöjjön, a mi jön. Magafajta ember tengerésznek születik; nincs más kenyérkeresetük, mint a tenger; örökre odanőttek emléihez és nem tehetnek egyebet, minthogy jó szívvel fogadják, a mit a tenger kínál, akár kellemetlen, mint a zivatar, akár kellemes, mint a jó halfogás . . . Valakinek csak koczkára kell tenni magát, hogy ellássa hallal a városiak asztalát: nos, hát ez az ő sora és ő ezután is hajózni fog, a mint tette gyermekkorá óta . . .

— *Rediel!* Fogd be a szád, anyukám. Éljen a *Május virága!* . . . Még egy pohárral, uraim és hölgyeim! Az ünnep ünnep!

Ő fizette az áldomást s az ő sérelme lett volna, ha vendégeit nem úgy szedik fel a homokból éjfél tájban, horgyogva. röfögve, mint a disznókat.

XV.

A rector Valenciában töltötte a napot az ügyei miatt és most tért vissza Cabañalba.

Mikor a Glorietára*) érkezett, megállt a dohánygyárral szemben.

*) A dohánygyár előtti tér, melyen egy kis park is van.

Hat óra volt.

A nap narancssárgára festette ezt a roppant épület-tömeget és megenyhítette a sárréteg piszkos zöldjét, a mit az eső hagyott a padlasablakokban.

A levegő langyos volt.

III. Károly szobra átlátszó kékes fényben fürdött és a rácsos erkélyeken méhdongásszerű moraj hangzott ki, a melyben nóta, rikoltozás, ollók csattogása olvadt egybe.

A széles kapun most szállingóztak kifelé, oszló csordához hasonlóan, az első termék munkáslányai: a vászon szoknyák, feltürt ingújjak, izmos karok, veréblépésben ugráló lábak egész özöne. Csetepaté, trágár beszéd zavaros lármában kavargott a tágas téren, a hol a strázsáló katonák sétáltak el száz lépésüket s a hol apró limonádés kioszkok álltak.

A rector, a Glorieta járdáján állva, a rikkancsok közegette, tetszelegve nézte a munkáslányok szapora sokadal-mát, ezt a szeleburdi csapatot, mely fehér fejkötőivel úgy első tekintetre egy forrongó zárdához hasonlított, szemérmetlen apáczákhoz, a kik végigmérik a férfit fekete szemükkel és mintegy levetköztetik egy-egy megvető pil-lantással.

Meglátta Rosetát, a ki elvált egy csoporttól és elébe jött. A leány barátnői megálltak, hogy bevárjanak más munkáslányokat, a kik nem abban a műhelyben dolgoztak s a kik valamivel később távozhattak.

— Pascualo hazamegy? Épen jó. Akkor együtt mehetnek.

És megindultak a Grao útja felé.

A karikalábú, totyakos rectornak ugyancsak kellett igyekezni, hogy lépést tarthasson ezzel az ördögborða leánynyal, a ki csak gyorsan tudott járni, miközben kecsesen ringatta csípőjét, hogy a szoknyája úgy tánczolt bele, mint egy sajka a vizen.

Udvariasan el akarta venni a Roseta kosarát. De az nem engedte. — Köszöni, ő már úgy hozzá van szokva, hogy a karján érezze azt a kosarat, hogy nélküle járni sem tud.

Még mielőtt a hídhöz értek volna, a rector már a bárkájáról kezdett beszélni, a *Május virágáról*, a mely miatt

képes volt megfeledezni Doloreséről, Pascualetjéről is. Holnap kezdődik a *bou* halászat, minden bárka kivonul. Majd meglátják akkor, hogy mit tud az ő bárkája! Milyen szép is az a bárka! Tegnap már a vízre vontatták az ökrök; és most ott van a kikötőben, a többi bárka között. De mekkora a különbség! A *Május virága* úgy magára erőszakolja a figyelmet, mint a valenciai kisasszony, a ki a tengerparti csürhe közé vetődik. Most járt benn a városban, hogy bevásárolja a mi még hiányzott a felszerelésből; és fogadni merne egy duróba, hogy Cabañal összes vagyonosai, a kik megtömik a zsebüket a halászat java jövedelmével, a nélkül, hogy a bőrüket koczkára tennék, nem dicsekedhetnek olyan fényes bárkával, a milyen az övé.

De minthogy mindennek vége szokott lenni, a rector is kifogyott a magasztaló litániából, minden lelkesedése daczára; és mikor Figuetes piaczára értek, ő hallgatta Rosetát, a ki a felvigyázónők kutyálkodása miatt sopánkodott. Hogy milyen zsarnokai azok a munkáslányoknak és hogy megérdemlik, ha távozáskor megczibálják a kontyukat. Még szerencse, hogy Roseta meg az anyja kevésből ki tudnak jönni; de jaj, hány szerencsétlen nő van, a ki kénytelen úgy megdolgozni, mint egy szerecsen rabszolga, hogy eltart-hassa naplopó férjét meg tömérdek kölykét, a kik ott várják a kapuban és sohasem elég nekik a kenyér. Igazán nem érti az ember, hogy ennyi nyomor daczára van még kedve némely nőnek férjhezmenni.

És egyre komolyan, megőrizve szerény tartózkodását, a szőke, hozzáférhetlen hajadon, a ki a tengerpart nyomorúsága közepett nőtt fel, elbeszélte bátyjának egy botrányos történetet, a legridegebb szavakkal, mint olyan nő, a ki mindent tud; de hangjában annyi nemesség volt, hogy a durva szavak csak mintegy átcsúsztak ajkain, de nem szennyezték be azokat. Egy műhelybeli társáról volt szó, egy mákvirágról, a ki most nem dolgozhatott, mert eltört az egyik karja: a férje törte el, a ki meglepte egyik szeretőjével a sok közül s alaposan helybenhagyta. — Micsoda ringyó! És a gyalázatosnak még négy gyermeke van.

A rector röhögött egyet. — Eltörte a karját! *Redeu*, ez nem rossz. De ő ezt még kevésnek találja. Ő nem tudja szólni a kikapós asszonyokat. Hogy is lehet együtt élni

egy ilyen néemberrel! Hálát adhat az istennek az, a ki, mint ő, szerencsés, hogy tisztességes felesége, házi békéje van.

Roseta gúnyos szánakozással nézett rá. — Persze, hogy a rector szerencsés ember és van is miért hálát adjon az istennek.

E szavak iróniája sokkal finomabb volt, semhogy a rector elérte volna.

Szinte átalakult felháborodásában e kikapós asszony ellen, a kit nem is ismert és szánalmában a boldogtalan férj iránt, a kinek még a nevét sem tudta. Az ilyen aljaságok dühbe hozták őt. Hogy egy férfi agyondolgozza magát a felesége meg a gyermekei miatt s aztán, mikor hazamegy, egy lator karjában találja azt a gyalázatost, no hát őszintén szólva azért megérdemelné a vétkes, hogy a fegyházba küldjék egész életére. És ki itt az igazi vétkes? Szerinte csak az asszony.

— Ah! ezek az átkozott asszonyok csak azért vannak a világon, hogy tönkretégyék a férfit.

De aztán rögtön megbánta, hogy úgy elkapatta magát, kijavította szavait és Rosetát meg Dolorest kivonta ítélete alól.

Ám azért mégis megjárta. Huga fölhasználta ezt a neki meg anyjának kedves tárgyat arra, hogy ő meg a férfiak ellen forduljon és szende hangja heves elkeseredésbe csapott. — Hát a férfiak! Arról is lehet csevegni. Ők az igazi bűnösök. Ah! az anyjának meg nekik nagyon igazuk volt, mikor azt mondták: ha egy férfi nem himpellér, akkor hülye. Ha az asszonyok olyanok a milyenek, annak csakis a férfiak az okai. Már fiatal leánykorukban igyekeznek őket megejtteni. Ő tapasztalásból beszélhet, mert ha ő is elég bolond lett volna, hogy rájuk hallgasson, most Isten tudja mi lenne vele. Ha mint férjes asszonyok elbuknak, az is a férfiak hibája, akár mert fölingerlik őket durvaságukkal s maguk adnak példát a bűnre, akár mert olyan bambák, hogy nem látnak semmit és nem orvosolják a bajt idejekorán. Csak Tonetet kell megnézni. Nem lehetne inkább menteni Rosariót, ha elbukott volna, ha mindjárt azért, hogy boszút álljon férje hűtlenségéért? No a hülyék fajtajára nem idéz példát. Cabañalban sem hiányzanak az

olyan férfiak, a kiknek az a vétjük, hogy elbukni engedték a feleségüket, ismeri őket jól mindenki.

És akaratlanul úgy rámeredt a rectorra, hogy ez minden együgyűsége mellett is kezdte elérteni a czélzást és kérdően nézett hugára. De tüstént megnyugtatta vak bizodalmatól, beérte annyival, hogy szeliden tiltakozott Roseta vádjai ellen. — Eh! sokat fecsegnek az emberek olyasmiről is, a mi nincs. Rossz nyelvük van az idevaló népeknek. Hihetetlen könnyelműséggel viszik piacra a családi ügyeket; nevetni tudnak a feleség hűségén s a férj tisztességén is; a legvaskosabb tréfát üzik a családok békéjével; no de utóvégre mindez csak incselkedés, sértő szándék nélkül. Nincs ezeknek az embereknek nevelésük, a mint jól megmondta a plebános úr, Don Santiago. Hát maga Pascualo is, ha komolyan vette volna a mókáikat, nem bekapta volna a legyet? Nem gyanúsították-e meg rosszhiszeműen és merészen az ő Doloresét is, nem hozták-e hírbe őt is ott a tengerparton? És kivel, uramisten, kivel? Az ember el sem hinné! Hát Tonettel, az ő tulajdon öccsével!... No hát! Legjobban teszi az ember, ha nevet az ilyesmin. Hát föl lehet tételezni egy pillanatig is, hogy az az ő jó felesége összeálljon valakivel és a lator épen Tonet legyen, Tonet, a ki oly tisztelettel nézett Doloresre, mint egy anyára?...

És a rector — noha egy kicsit boszantották e mende-mondák — nevetve emlegette azokat, a megvetés és a hit olyan kifejezésével, mint egy paraszt, a ki előtt tagadnák a falujabeli szüzanya csodatetteit.

Roseta meglassította lépteit és mélységes nagy szemével úgy nézett Pascualóra, mintha kételkednék e nevetés őszinteségében. De nem, nem lehetett abban kételkedni: természetes volt az a nevetés. Az istenadta bekötötte a saját szemét a gyanúval szemben. Épen ez háborította fel Rosetát; és ösztönszerűen, meg sem gondolva, hogy milyen bajt okoz, kimondta végre, a mi rég a nyelve hegyén volt. — Nem, ő nem áll el a szavától: minden férfi, kivétel nélkül, vagy himpellér, vagy hülye! — És bátyjára szegzett pillantása világosan jelezte, hogy őt a második osztályba sorozza.

Erre a hájfejű ember kezdte érteni a dolgot. — Hü-

lyék? ... És talán ő is hülye? ... Talán Roseta tud valamit? ... Akkor csak beszéljen ... beszéljen világosan!

Feleúton voltak, a kálvária mellett.

Megálltak néhány pillanatra.

A rector sápadt volt és egyik ujját harapdálta — s az ujjai vaskosak, idomtalanok, kopott körműek voltak, igazi tengerész ujjak.

— Igen, csak beszéljen világosan!

De Roseta nem beszélt.

Látta, hogy a bátyja ugyancsak zavarba jött s ez nyugtalanította.

Megijedt, hogy nagyon eljárt a szája; a derék leány lelkiismerete fölzúdult és vádolta magát, mikor látta e más-kor oly mamlasz embernek dült, sápadt arcját. Hát végezetül majdnem visszavont mindent. — Dehogy is, nem tud ő semmit. Holmi pletykát, semmi mást ... No de mégis, hogy ne lafatoljanak annyit az emberek, jól tenné Pascualo, ha szépen megmondaná Tonetnek, hogy lehetőleg kerülje a házatájékát.

A rector csak hallgatta, a feszület melletti forrás fölé hajolva; és jó nagyot is nyelt a csapból, mintha az iménti felindulás egész kályhát gyújtott volna meg mellében. Ezek után megindult újra, vízzel tele szájjal, vörös keze hátával törölgetve ajkait.

És a jóság megint lebirta benne többi érzelmeit. — Nem, ő sohasem tudna gorombán bánni Tonettel. Az a szegény fiú a hibás azért, ha rossz nyelvek megrágalmazták? Meg aztán, ha becsukná az ajtaját Tonet előtt, azzal a vesztét okozná, mert ha ez a konok fő javulni kezdett egy kicsit, az épen Dolores jó tanácsainak köszönhető s azt a szegény asszonyt annyian gyűlölik csupa irigységből, csakis csupán irigységből.

És olyan mozdulattal kísérte utolsó szavait, mintha Rosetát is a Dolores irigyei közé számítaná.

— No de csak hadd fecsegenek, a míg el nem kopik a nyelvük. Ő azért nyugodt, ő füttyöl az egész világra ... Ő úgy szereti Tonetet, mint a saját fiát. Még úgy emlékszik most is, mintha tegnap lett volna, arra az időre, mikor ő dajkálta azt a porontyot és ott hált mellette az öreg bárka cabinejában és összebb is huzódott, hogy az kényel-

mesebben fekhessék. No hát! Ilyen emlékeket csak úgy egykönnyen el lehet felejteni? A boldog napokat, azokat elfeledi az ember; a czimborák emléke, a kikkel együtt ittunk, együtt nótáztunk a korcsmában, az mosódik el hamar. De mikor az ember együtt koplalt, *redéu!* nincs a világon, a mi elfeledtetné vele bajtársát a nyomorúságban... Szegegy Tonet! A rector eltökélte, hogy embert farag abból a boldogtalanból, a ki olyan szánalomraméltó; és nem is nyugszik addig, a míg meg nem alapítja a szerencsáját. Hát mit képzelt magának Roseta? Hiszen Pascualo együgyű, az igaz; de van szíve, olyan nagy szíve, hogy alig fér el a mellében.

És megdöngette öklével széles mellét, mely úgy kongott, mint egy dob.

Azután tovább mentek vagy tíz perczig, egyetlen szó nélkül.

Roseta bánta, hogy erre a tárgyra terelte a beszédet; Pascualo lesütötte a fejét, elgondolkozott, koronként összeránczolta a szemöldökét és ökölbe szorította kezét, mintha valami rossz gondolatot akarna üstökön ragadni.

Megérkeztek a Graoba és utczáin tovább haladtak Cañaal felé.

Ott megszólalt végre Pascualo, mert sürgős szükségét érezte, hogy kiöntse szívét, hogy kitarja titkos gondolatait, melyek háborgását élénken mutatta összeránczolt homloka.

— Egy szó mint száz, ez a sok beszéd csak a rossz emberek koholmánya. Mert ha az a dolog valamikor beigazolódna, *recristo!* akkor nem ismerik még a rectort azon a földön. Vannak pillanatok, a mikor megijed saját magától... Igen bizony, ő békés ember, irtózik a torzsalkodástól; sokszor a parton is lemondott a maga jogáról, mert hát apa volt s hogy kötekedőnek ne mondják. No de arra ne merje a kezét emelni senki, a mi az övé: a pénzére meg a feleségére!... Most is rémülettel gondol vissza arra, hogy mikor visszajött Algeriából, eszébe jutott, hátha utóléri őket a finánczok dereglyéje és akkor megveti lábát az árbocznak, kirántja a kését és akkor ölni fog, ölni mindaddig, a míg őt magát is leterítik azokra a málhákra, a melyek a vagyonát képviselték. A mi meg Dolorest illeti, néha-néha, mikor elnézte, hogy milyen csinos, bájos, azzal

az előkelő külsővel, mely olyan jól áll neki, azt mondta magában — miért ne vallaná be? — azt mondta magában, hogy talán végtére elhódítják tőle;’ haj de arra, *redéu!* olyan kedve kerekedett megfojtani mindenkit s kirohanni az utcára, mint egy dühös kutya, össze-vissza marni az embereket . . . Igen, az ő, egy kutya ő, egy joravaló, békés kutya, de ha egyszer megdühödik, kiirtja az egész világot, ha ugyan előbb le nem bunkózzák . . . Hát csak hagyjanak neki békét; csak ne zavarják az ő boldogságát, a melyet munkával szerzett meg és tartott fenn.

Élénk hadonázással kísérté szavait és olyan merőn nézett hugára, mintha épen Roseta akarná ellopni tőle az ő Doloresét.

Majd hirtelen olyan mozdulatot tett, mintha most ébredne föl és arcára kiült az ijedt bánat, a mit akkor érez az ember, ha fölhevülésében nagyon eljárt a szája.

Bántotta őt huga jelenléte s örült, mikor lerázta a nyakáról.

És míg Roseta az ócska bárka felé tartott, — Pascualo tiszteltette az anyját is, — a rector a házának vette az útját.

XVI.

A rector egész éjszaka nem tudott aludni, annyira felizgatta ez a párbeszéd.

De reggel, mikor a *Május virága* matrózai eljöttek kikérni rendelkezését (most ment a vízre a bárka először), elcsillapult az izgatottsága.

Tonet is itt volt mellette; és ennek az embernek látása csöppet sem hozta zavarba.

Ez a legbiztosabb bizonyosága volt annak, hogy minden szóbeszéd csupa hazugság. Mivel a szíve nem mondott neki semmit, hát nem is volt a dologban semmi.

Teljesen visszanyerte] hidegvérét s kiadta rendeleteit a másnapi útra is.

A *Május virága* egy másik bárkával együtt indul, a melyet úgy bérelt ki. Ha isten jó szerencsével áldja meg, hamarosan ácsoltathat egy másik bárkát s akkor lesz egy pár.

Volt a személyzetben egy matróz, a kire a rector

úgy hallgatott, mint egy régi oraculumra: Batiste apó, egész Cabañal legöregebb halásza, a ki hetven évet töltött már a tengeren; kis hiján háromnegyed százados tapasztalás, a mely cserzett pergamen burkolatban, gyakorlati tanácsok és tengeri jóslatok alakjában hangzott fekete, rossz dohányszagú szájából.

A hajógazda nem azért fogadta fel, mintha szüksége volna elgyengült karjaira, hanem azért, mert kitünően ismerte a partvidéket.

A San Antonio foktól a Canet fokig nem volt az öböl végételen síkján egyetlen zug sem, a mit Batiste apó ne ismerjen. Ha hallá változott volna, elúszhatott volna a vízfenéken a nélkül, hogy egyszer is eltévedjen. A tenger tükre olyan volt számára, mint egy nyitott könyv, a mely másoknak kibetűzhetetlen, de a melyben mindent játszva tudott olvasni.

A mint ott ült a bárka fedélzetén, mintha megérezte volna a tengeralatti talaj legkönnyebb ingásait; és egy futó pillantás elég volt neki, hogy megtudja, vajon algaszőnyeg fölött vannak-e vagy a *fanch* fölött vagy a *pedrusquet* nevű rejtelmes dombok fölött, a melyeket a halászok kikerültek, hogy hálójuk föl ne akadjon a szirtekben és darabokra ne tépődjék. Tudott ő halászni azokban az árok-szerő, örvénylő mély vizekben, a melyek a *Muralls de Confit*, a *Barreta de Casaret* és a *Roca de Espioca* közt áramlottak; úgy vontatta a hálót ebben a labyrinthban, hogy sohasem akadt fönn a veszélyes pontokon, sohasem tévedt el a hinár közt, a mely rogyásig megtölti a szemeket és nem hajt semmi hasznót. És sötét éjszakákon, mikor négy lépésre sem lehetett látni a bárkáról és a világító-tornyok utolsó sugarát is elnyelte a köd, elég volt a nyelve hegyével megkóstolnia a hálós dézsát, hogy biztosan megmondja, milyen helyen van a bárka. Azt lehetett volna hinni, hogy ez az ördögadta ember ott töltötte hetven évét a tenger fenekén, a halak meg a polipok társaságában.

Azonkívül tudott egy csomó igen hasznos dolgot: például, hogy a ki Mindenszentek napján megy halászni, halott ember kerülhet a hálójába; a ki pedig minden év Nagypéntekjén segít vinni a graoi szent keresztet, az sohasé

fulhat a tengerbe. Ezért maradt meg ő is ilyen jó erőben, hetven évi tengeri élet daczára. Tíz éves korában már megkérgesedett a válla a sok vontatástól.

És nemcsak halász volt ő; utazott is egy párszor Havanában, de nem ám úgy, mint a mai léhűtők, a kik már tengerészeknek képzelik magukat, ha kukták vagy padlósúrolók voltak valamelyik városnagyságú óceánjárón; ő olyan lélekvesztőkön járt, a melyek el sincsenek könyvelve s merészebb utakat tett meg, mint Barceló; Cubába mentek borral s hoztak cserébe czukrot; tekintélyes hajósgazdáik voltak, a kik plaidbe burkolóztak és cilindert viseltek és mindenki inkább elpusztult volna, semhogy elfelejtsen mécesst gyűjtani a fedélzeten a graoi Krisztus előtt vagy elmondani az olvasót napnyugtakor. Be mások az idők manapság! Régente derekabbak voltak az emberek.

És Batiste apó, megsimogatva redős arczát és tisztcs kecskeszakállát, kikelt a mai istentelenség és kevélység ellen, a káromkodásokról sem feledkezve meg.

A rector gyönyörködve hallgatta. Ebben az aggastyánban régi gazdáját, Borrascát találta fel; és mikor Batistet beszélni hallotta, az apja jutott eszébe.

A többi legénység, vagyis Tonet, a két matróz meg a hajósinas, ugratták az öregot s azzal bosszantották, hogy már nem való a halászatra, s hogy a plebános egyházfinak akarja szerződtetni. — *Chentola!* *) Majd meglátják ezek a pelyhesállúak, mit tud az öreg, ha majd a tengeren lesznek s akkor aztán majd ő tanítja meg őket keztyűbe dudálni.

Másnap az egész Barracas negyed izgalomban volt. Este kellett a vízre vontatni a bárkákat, a melyek elviszik a férfiakat kenyeret keresni.

Ez a kívándorlás minden évben megismétlődött; hanem azért az asszonyok javarésze nem gondolhatott bizonyos zavar nélkül arra az aggodalomra és nyugtalanságra, a mit ki kell állaniok az egész évadban.

A hajósgazdákat nagyban foglalkoztatták az utolsó előkészületek.

Eljöttek a kikötőbe, megvizsgálták a bárkákat, felhúzták a csigákat, megindították az alattságokat, megemel-

*) Lefordíthatlan indulatszó.

ték, lebocsátották a vitorlarúdakat, kifürkészték a hajóköz fenekét, megnézték a vitorlás és a köteles cabineokat, megszámlálták a kosarakat és még egyszer kivasaltatták a hálókat.

Ezek után elvitték írásait a hivatalba. hogy a kapitányság mogorva, gögös urai kegyeskedjenek azokat láttatni.

Mikor a rector hazament délben villásreggelizni, a konyhájában találta *siña* Tonát, a ki könnybelábadt szemmel beszélgetett Doloressel. Egy nagy csomag volt az öreg mámi térdén; s alighogy meglátta a fiát, korholó szóval támadt rá:

— Hát illik ez egy apától? Hogy teheti ezt? Most hallja, hogy Pascualet, az unokája is velük megy a *Május virágán*, hogy *macska* minőségben megkezdje ott inaskodását. Hát okos dolog ez? Hogy egy nyolcz éves gyerek, a kinek még szopni kéne vagy legalább is ott maradni a cantinában, a nagyanyja mellett, a tengerre menjen, mint a férfiak, osztózzék velük a fáradalmakban s ki tudja, talán valami rosszabb sorsban is? Nem, az istenért, ő azt meg nem engedi. Azt a kis fiút ne ítéljék ilyen mártiromságra; és ha már az anyja hallgat, ha már az apjának ez az embertelen gondolata jött, hát felszólal ő, a nagyanyja! Ő magához veszi a kisfiút, hogy megakadályozza ezt a büntettet...

— Gyere, Pascualet, gyere lelkem nagymámihoz!

De az az átkozott tascó, szép sárga flanelle öltönyében, mezitláb, új állásának jeléül, melléig erő övével, fülére húzott fekete sapkában, léggömbként dagadó zubbonyában, ott begyeskedett, Batiste apó modorát utánozva és az orrát fintorgatta a nagyanyjára, hogy mintegy boszút álljon azért a sérelemért, a mit a gyámoltalan rimánkodása ejtett rajta. Nem a', ő nem akar többet a tengerparton ját-zani. Ő már férfi, ő is a tengerre akar menni, mint a *Május virága* második macskája.

A szülei csak mulattak a csöppség szemtelenségén. — Ördögadta kölyke! — És a rector majd felfalta, úgy összeesókolta.

Nagymámi sírt, mintha már a halál torkában látná unokáját. Erre az apa haragba jött. — Nem hallgat el mindjárt? Még megöli azt a gyereket a sok jajveszékléssel. Meg aztán mi különös van abban? Hogy Pascualet tenge-

rész lesz, mint az apja, mint minden előde? Talán jobb szeretné *siña* Tona, ha csavargó lenne belőle? Ő, Pascualo azt akarja, hogy derék, dolgos ember legyen a fiából, hogy ne féljen attól a víztől, a melyen a kenyerét keresi meg. Ha az apja, mikor elköltözik ebből a világból, hagyhat annyit a fiára, a miből könnyen megélhessen, annál jobb. Akkor a gyerekek nem kell magát veszélynek kitenni, de legalább tudni fogja, mi az a bárka és nem csaphatják be... Persze, hogy olykor történik baleset; de ha a Tona boldogult férje úgy halt meg — a mint kiki tudja — következik abból, hogy minden halásznak a vízbe kell fuladni?

— Ugyan, ugyan, hallgasson már és ne nevetesse ki magát.

De *siña* Tona nem hallgatott. — Mindegyikükben ördög lakozik. Az az átkozott tenger csábítja őket, hogy elpusztítsa a családjukat... Nagymámi aludni sem tud már. Jaj, ha elbeszelné nekik borzasztó álmait, a melyek egész éjszaka gyöttrik! Már is mennyit szenvedett, mikor azokra a veszélyekre gondolt, a melyeknek a fia elébe megy; hát ez még nem elég, most még az unokájáért is kelljen rebegnie... Nem, nem, ilyesmit ő meg nem engedhet! Ezt csak azért teszik, hogy őt halálra búsítsák... Ah! ha nem szeretné őket úgy, látni sem kívánná őket.

A rectort közönyösen hagyta anyja sopánkodása; leült az asztalhoz, a párolgó bogrács elé. — Öreges agyrémek! No Pascualet, gyere, együnk.

És hogy végét szakítsa a pityergésnek, megkérdezte anyjától, mi van abban a csomagban.

Siña Tona újfent sirva fakadt. — Neki hozta, haj bizony szomorú dolog... A mult éjszaka, hogy a sok gondtól aludni sem tudott, arra gondolt, hogy összeszedi azt a kis megtakarított pénzét, hogy valamivel megajándékozza a fiát. Ezt az ajándékot hozta el: egy mentőövet, a melyet egy barátnéja közvetítésével egy angol gőzös gépészétől vett.

És kibontotta a parafalemezes, hatalmas vértet, a mely rendkívül hajlékony volt.

A rector mosolyogva nézte. — Nem is rossz. Milyen furcsa dolgokat találnak ki az emberek. Hallott az ilyen övekről és nagyon örül, hogy most már van neki is, noha

úgy úszik mint egy gadócz és nincs szüksége semmiféle masinára.

Gyerekes örömeiben, melyet az ajándék okozott, meg is szakította a reggelijét és rögtön föl akarta próbálni az övet. Maga is mulatott e vastag burkon, a melyben olyan volt, mint egy foka és alig tudott lélekzeni.

— Köszönöm, mámi! Ebben nem merülhet el az ember, de megfuladni megfuladhat... *Síña* Tona nyugodt lehet most már: beviszi az övet bárkájára.

És ledobta a padlóra a parafa vértet.

Pascualet menten rávetette magát és nagy ügygyelbajjal úgy belemászott, hogy csak a feje meg a végtagjai látszóttak ki és olyan volt mint egy teknősbéka.

A villásreggeli után beállított Tonet. Egyik keze be volt kötve. Azt mondta, hogy reggel megütötték, de olyan hangon, hogy a bátyja csupa kiméletességből nem akarta tovább firtatni. A kópé bizonyosan valami kocsmai verekedésbe elegyedett.

Hozzátette azt is Tonet, hogy sebesült kezével semmit sem dolgozhat a bárkán. Legjobb lesz tehát, ha nélküle indulnak el. Pascualo fölveheti majd két vagy három nap múlva, mert csak reméli, hogy addigra munkába állhat.

Míg a rector komótosan felelgetett neki és sajnálta, hogy öcsce nem mehet vele a *Május virága* első útjára, Tonet meg Dolores lesütötték a szemüket és nem mertek egymásra nézni, mintha valami miatt szégyenkeznének.

XVII.

Délután kezdtek fölszedni a horgonyt.

Mintegy száz bárka állt föl két sorban a rakparttal szemben, árboczaikat a tisztelgő uhlánusok lándzsáiként hajtva meg és folytonos, kecses ringásban illegetve derekukat. Ezek az apró járművek, a régi gályák nehézkes profiljával, Aragonia hajórajára emlékeztettek, azokra a hadi flottákra, a melyekkel Lauriai Roger rémületbe ejtette Siciliát.

Csoportokban érkeztek a halászok, vállukon a tarisznyával, elszánt arczezal, miként azok a paraszt katonák, a

kik Salóu partvidékén gyűltek össze, hogy ilyesfajta vagy még rosszabb hajókon menjenek Majorca meghódítására.

Ebben a bárkatömegben s ezekben az idomtalan dereglyékben volt valami, a mi legendás emlékeket idézett föl, a mi a középkori tengerészetet juttatta eszünkbe, azokat a hajókat, melyeknek háromszögű vitorlája hol az andaluziai mórokat ijesztette, hol Görögország mosolygó egét szelte.

Az egész népesség a kikötőbe tódult.

Az asszonyok meg a gyermekek ide s tova szaladgáltak a rakparton, az árbocz, kötélzet, hajóderék bonyolult mismásában azt a bárkát kereste, a melyen övéik indulnak.

Minden évben így folyt ez a kivándorlás a tenger sivatárára, ez a veszélyes vállalkozás, hogy mintegy kibányásszák a kenyeret ama rejtelmes mélységekből, a melyek hol jóságosan átengedik kincseiket, hol lázongva büntetik meg a vakmerőt.

A hajladozó deszkákon, a melyek összekötötték a bárkákat a rakparttal, meztelen lábak, sárga nadrágok, nap-sütött arcok mozogtak, az az egész nyomorult csapat, mely ott születik és ott hál el a tenger mentén, nem ismerve egyebet a világból, csak a kék végtelenséget; az örökös veszélytől elbutult faj, a mely erőszakos halálra szánja magát azért, hogy a szárazföldön más lények, dűsan terített asztal mellett ülve, megbámulhassák mint valami korállékszereket a rózsaszínű rákokat vagy megrázkódjanak az inyencz vágytól az óriás tőkehal láttára, a mely étvágykeltő mártásban úszik. Az éhező szegénység szembenézett a veszélylyel, hogy kielégítse a dűsak érzékiségét.

Már alkonyodott.

A nyár utolsó legyei, puffadt, roppant legyek zümmögtek a levegőben, a mely langyos fényben fürdött és úgy ragyogtak, mint megannyi arany szikra.

A tenger egységes, békés síkja mintegy összekötötte az eget a láthatárral; és a távolban, azon a bizonytalan vonalon, mely őket megosztotta, homályosan bontakozott ki a Mongó csúcsa, úszó sziget gyanánt.

A felrakodás csak folyt. A kis flottának ember kellett, még több ember, mindig ember.

Az asszonyok nekihevülve beszéltek az időjárásról, a

halászatról, melytől dús eredményt vártak, a kezdődő évadról, a mely megsokasítja házukban a kenyeret.

A matrózinasok össze-vissza száguldoztak a rakparton, mezítláb, kátránybüzösen, hogy végrehajtsák gazdáik utolsó parancsát, vigyenek kétszersültet, megtöltsék borral a kis hordót.

Most már közeledett az éjszaka és minden bárkának legénysége a fedélzeten volt, több mint ezer ember.

Hogy elhagyják a kikötőt, ahhoz csak egy dolog hiányzott: hogy a hivatalbeli urak elvégezzék az írások láttatását; és a molókon szorongó tömeg már türelmetlenkedett, mintha valami várt látványosság késnék.

Volt egy szokás, a mit nem mulasztottak el soha a bárkák indulásakor.

Emberemlékezet óta ide sereglett az egész népesség, hogy kedélyesen leszidja azokat, a kik a *bou* halászatra mentek. Szörnyű tréfák, véres kötődések változtak a molók meg a bárkák között, mikor ezek átszelték a csatornát: mindez nyíltan, kereken, rossz szándék nélkül, mert így kivánta a szokás és mulatságos volt valamit mondani nekik, ezeknek a mafláknak, a kik nyugodt szívvel indultak halászni, nem is törődve azzal, hogy a feleségük mit fog csinálni az alatt az idő alatt.

És ez a szokás annyira meggyökeresedett, hogy maguk a halászok is előre elkészültek rá és kosárszámra hordták a kavicsot bárkájokba, hogy közáporral feleljenek a szemtelen istenhozzádra. Goromba játék volt ez, de illő e földközi tengeri partvidékhez, a hol örökké pereg a tréfa — a legkisebb rosszindulat nélkül — a férj elnézéséről s az asszony hűtlenségéről.

Beállt az éjjel.

A rakpartokat szegélyező lámpások füzére tüzes koszorúként gyuladt ki. A pislákoló fénysávok reszkettek a kikötő nyugodt vizében, a hajólámpák pedig zöld és piros csillagokként tündököltek az árboczok csúcsán.

Az ég meg a tenger egyforma hamvas szint öltött, a mely feketére festett minden tárgyat és chinai árnyképekhez tette őket hasonlóvá.

— No gyűnnek már! No gyűnnek már!

Amott kifeszítették a vitorlákat, a melyek kibontott

fátyoldarabokhoz vagy nagy éjjeli lepkék finom szárnyaihoz hasonlóan szűrték által a kikötő világosságát.

A tengerpart egész csürhéje a molók legkiugróbb részére nyomult, hogy köszöntse a távozókat. — *Cristo!* Micsoda multság lesz! De jó lesz vigyázni, nehogy az embert eltalálja a kő.

És az első pár *bou* lassan megindult a gyöngé szélben s a két bárka feje úgy mozgott, mint a lusta bikák, mikor rohanni készülnek. A sötétségben is meg lehetett ismerni a bárkapárt s a rajtok ülőket.

— *A Diós!* kiáltották a matrózok asszonyai. Szerencsés utat!

De a csürhe már irtózatossá, gyalázó szidalmakba tört ki.

— Halljátok ezeket a rossz nyelveket!..

Még a sértegetett asszonyok is, a kik a vidám támadók háta mögött álltak, majd megpukkadtak a nevetéstől, mikor egy-egy találó szó elhangzott. Egy karneval volt ez, szabados őszinteségével, a melyben igazság és hazugság vegyült együvé.

— *Lanudos! Lanudos!* Halászni mennek a maflák s egyedül hagyják a feleségüket otthon. Majd a plebános ellátja őket. *Meuh! meuh!*

És utánozták az ökrök bögesét s a tömeg hangosan röhögött hozzá, mert furcsa és visszás szokásból tetszését találta abban, hogy összeszidja ezeket az embereket, mikor éppen kínlódni mennek, vagy talán a halálba, a betevő falatért.

A halászok azonban értették a tréfát, belemarkoltak a kosarakba és a golyókként süvöltő kavicsok csak úgy kop-pantak a sziklákon, melyek mögött az incselkedők elbujtak.

Valóságos boszorkányszombat volt ez. A rakoncátlan banda hangyaként nyüzsgött a molók szirtei között és egetverő ripakodásba tört ki, valahányszor egy bárkapár elhagyta a szűk vízi ösvényt. Ha pedig a hangjok elrekedt, a bárkákról folytatták az ordítást. A halászok sem akartak csöndben elvonulni; s olyankor egy-egy öblös matrózhang bődült el barátságosan a csatorna felől:

— Nohát nem szóltok semmit?

Dehogyan is nem szóltak! Ujra felhangzott a *lanudos!* a kürtök harsogásába vegyülve, a melyekkel a matrózinasok

adtak titkos jelet, hogy az egy párba tartozó bárkák felismerhessék egymást és össze ne keveredhessenek a sötétben az egy úton haladó más bárkákkal.

Dolores az egyik molón állt, majdnem az ordítózó banda közepett s nem félt a kövektől. Barátnői valamivel távolabb álltak meg, hogy fejbe ne üsse őket egy-egy kavics — és így egyedül volt... De nem, már nem volt egyedül, mert egy férfi közeledett hozzá csöndesen, színlelt szórakozottsággal és szinte odatapadt a vállához.

Tonet volt.

A pompás asszony érezte nyakán a fiatal ember lehelését és nyakszirtjének fűrtjei felborzolódtak erre a forró leheletre.

Megfordult s a sötétben sógora szemét kereste, mely mohó lázban csillogott; és elmosolyodott, mert boldogította ez a néma imádat.

Majd érezte, hogy egy nyugtalan, izgékony kéz fogja körül a derekát, ugyanaz a bekötött kéz, mely pár órája még úgy fájt, hogy mozdulni sem tudott.

Mind a kettőnek pillantása ugyanazt az örömet fejezte ki: van tehát végre egy szabad éjszakájok! Ez nem lesz már olyan futólagos vizionlátás, tele rebegéssel és veszedelemmel. Egyedül, teljesen egyedül lesznek egész éjjel, és a következő éjjel, és más éjjeleken is, mindaddig, a míg a rector és a gyermek vissza nem térnek. Tonet foglalja el a bátyja ágyát, mintha ő volna a ház ura.

És e vétkes boldogságnak, e testvérarúlással párosult házasságtörésnek várása mindkettejüket borzalmasan kéjes remegéssel töltötte el s ez volt oka, hogy testők szorosan egymáshoz simult, hogy izmaik csupa fizikai vágytól feszültek, mintha a szenvedély gonoszsága még növelte volna élvezetük erősségét.

A csöcselék ordítása riasztotta fel őket szerelmes elragadtatásukból.

— A rector! Itt a rector! Itt a *Május virága*!

És volt is min mulatni, mikor a bárka megindult. Szegény Pascualónak tartogatták az ünneplés legszebbjét. És nemcsak a csöcselék kiabált; a szárazon maradt néhány pajtás meg a Dolores vetélytársnői is belerikoltoztak a vásott kölykök rekedt lármájába.

— A *lanudo*! Ha visszagyün a szárazra, *capával* *) kell fogadni!

Ezt üvöltötte a tömeg és még durvább szidalmakat is, szapora dühvel, mint mikor az ember biztosan tudja, hogy nem sujt a levegőbe. Vele szemben ez már nem volt tréfa: az igazságot mondták neki, a puszta igazságot.

Tonet reszketett, félt, hogy eljár a szájok ezeknek az vadállatoknak. De Dolores, ez a szemérmetlen, merész asszony, őszintén nevetett és mintha tetszett volna neki ez a sok sértés, a mit özönével zúditottak potrohos maflájára. Haj bizony, a Paella apó lánya volt ő!

A *Május virága* lágyan siklott előre a csatorna közepén; és a bárka faráról vidáman felelt vissza a hajósgazda, mintha a megérdemelt ünneplésnek örült volna:

— No hát! Mondjatok még valamit! Mondjatok még többet!

Ez a kihívás csak ingerelte a tömeget. — Még több kell? Jó, megkapja azt is. — Majd meglátják, befogja-e a száját a *lanudo*.

És éppen Tonet meg Dolores mellett megszólalt egy hang, válaszul a kihívásra, de úgy, hogy a két szerelmes kétfelé ugrott.

— A rektram nyugodtan halászhat. Már itt van Tonet Dolores mellett, hogy megvigasztalja!

A rector egyszeribe elengedte a korlátot és felugrott.

— Bitangok! — ordította. — Disznók!

No hát ez már mégsem járja. Vele tréfáljanak, a meddig jól esik. De hogy a családját is kikezdjék, ez pimaszság, ez undokság!

XVIII.

Ebben az évben Isten fölkarolta a szegények ügyét. Legalább ezt mondogatták a Cabañal asszonyai, mikor este kigyúltek a tengerpartra, két nappal a bárkák elindulása után.

A *bou* párok kibontott vitorlával jöttek vissza, szél-

*) Ujjatlan nagy köpeny, melylyel a bikaviadalokon a *cuadrilla* emberei ingerlik a bikát.

iránt, apró szárnyakhoz hasonlóan tarkítva a láthatár világos vonalát: mintha megannyi egymáshoz fűzött galambpár lett volna, melyek a víz színe fölött repülnek.

A vidék legöregebb halaskofái sem emlékeztek ilyen szerencsés halfogásra.

— Haj bizony! Azt hitte volna az ember, hogy a hal ott van a víz alatt csapatostul s készen várja a bálót, hogy önként belemenjen, mintha épen könnyíteni akarna a halászok nyomorúságán.

Megérkeztek a bárkák, bevonták nagy vitorláikat, azután csöndesen maradtak, néhány méternyire a parttól. A hány-szor egy-egy pár érkezett, a tömeg odatódult a tenger szélére; piszkos szoknyák, kipirult arcok, boglyas fejek keveredtek ott össze; kiabáltak, káromkodtak, hajbakaptak egymással a hal miatt.

A «macskák» derékig ugrottak a bárkákról a vízbe és hosszú lánczot alkottak, a melyben hordozók és kosarak váltakoztak; az a láncz egyenesen nyúlt a part felé, mindegyre kijebb jutva a békés hullámokból, úgy hogy végtére a száraz homokban tapostak a mezítelen lábak. Akkor a hajósgazdák feleségei átvették a halat és vitték eladni.

Egész vagyon volt ott a parton s a halak még viczánkoltak a gyékénykosarakban: az eleven kamélia-szirmokhoz hasonló kövi gadóczok, melyeknek piros háta meg-megvonaglott, a mint levegő után kapkodtak; a sikamlós fejlábúak meg a polypok, melyek eszeveszetten lóbálták egymásba fonódó végtagjaikat, hol összezsugorodva, hol neki-duzzadva végső vonaglásukban; a lapos, cipőtalpvékony félszegűsök; a ráják, melyeknek folyton rezgett nyálkás izma; és legkivált a rákok, a legbecsesebb fogás, melyekből meglepően sok volt az idén, átlátszók mint a kristály, kétségbeesetten verdestek ollóikkal és a fekete kosarak sötét aljából élesen ütött ki enyhe gyöngyházszínük.

A keskeny tengerszalag a part meg a bárkák között annyira tele volt emberrel, mintha egy darab szárazföld lett volna. A matrózinások korsóval a vállukon jöttek-mentek, mert a legénység, ráunva a hordók pállott, piszkos vizére, nagyon megkívánta a gazi forrás üde vizét. A parti leánykák, minden szégyenkezés nélkül föltűrve rongyos szoknyájukat és csokoládészínű czombjukat mutogatva, bele-

gázoltak a vízbe, hogy jobban lássanak, no meg hogy esetleg elkaparítsanak egy pár apró halat.

A halászczeh ökrei is ott ballagtak a hullámok közt, hogy partra vontassák azokat a bárkákat, a melyeknek másnap szárazon kellett maradni: pompás, szökesárga és fehér állatok voltak ezek, majdnem akkorák, mint egy-egy elefánt, nehézkes méltósággal lépkedtek s a római senatorok büszkeségével rengették kövér szegyüket.

Ezeket az igás barmokat, melyeknek lábai mély nyomokat ástak a homokban, izmos nyakuk pedig a legsúlyosabb bárkát is elhúzta, egy csámpás, pupos legényke hajtotta: Chepa volt a neve, amolyan vigyorgó, vénasszonyos arcú torzszülött, a ki csak úgy lehetett tizenöt esztendő, mint harmincz. Sárga viaszosvászon ködmön lógott rajta, s ez alól két vézna, kurta lábszár nyúlt ki. oly vézna, hogy a bőr szinte rászáradt a csontjára s annak minden hajlását és bütykét pontosan utánozta.

A bárkák körül, melyek lassan tartottak a part felé, hangyabolyként nyüzsgtek a rongyos, borzas gyerkőczök, derékig a vízben, mint a mythologiai hajókat kísérő nereidák és tritonok s rikácsolva kiabáltak egy-egy marék *cabet* után.

A parton már meg is nyílt egy kis piacz, a hol nagy láрма, hadonázás és veszekedés közben árulták a halat. A hajósgazdák feleségei, tele kosaraik mögött czivódva alku-doztak a halaskofák nyelves csapatával, a kik aztán másnap újra eladják azt a halat Valenciában. És mikor meg-egyezték az *arroba**) árában, újra elülről kezdték a veszekedést, mert az eladó nem akart nagy halat adni a kialku-dott árért, míg a vásárló nem fogadta el a selejtesét. Két, kötélre akasztott öblös szatyor szolgált mérlegül, súlyokul pedig néhány nagy kő; és mindig akadt egy pár utcza-kölyök, olyanok, a kik iskolába is jártak s a kik most könyv-vezetőkül szegődtek a halárusnők mellé, egy papírszeletre írva föl a vásári számadást.

Kerültek, fordultak a tele kosarak — a vásárló rúgott is egyet-egyet rajtok — míg a parti csöcselék majd elnyelte őket a szemével. A mi hal kipottyan egy kosárból, az el

*) Majdnem tizenegy és fél kilót kitevő mértékegység.

is párolgott, oly hirtelen, mintha épen a homok nyelte volna el; és a jámbor polgárokat, a kik kijöttek Valenziából megbámulni a friss halat, ugyancsak összelökdöste, dögönyözte ez a gyülevészhad, mely forgataghoz hasonlóan, minduntalan változtatta a helyét, valahányszor újabb bárka érkezett.

Dolores ugyancsak feszített a piacon. Mikor még csak egyszerű kofa volt s ő is úgy vásárolta a halat, az volt évekig a legforróbb vágya, hogy bárkatulajdonos lehessen, hogy joga legyen megkínózni a többieket, hogy fölébe kerekedjék a kofák nyomorult csordájának. Most tehát beteljesült ez a vágya; most nem vásárolt, hanem eladott; kecses orra büszkén kitágult, a mint letelepedett az elébe hordott kosarak közt. Tonet mérte a halat és írta föl a számadást.

A *Május virága*, féloldalt dölve, enyhén himbálódzva várta, hogy az ökrök szárazra vontassák.

A rector segített matrózainak bevonni a vitorlát; és koronként meg-megállt, hogy a feleségét ügyelje, hogyan boldogul az üzlettel, hogyan alkuszik a kofákkal, miként köti meg a vásárt, a mit Tonet legott fölirt.

— Látjátok? Akárcsak egy királyné!

És a szegény ember úgy megörült arra a gondolatra, hogy az ő Dolorese mindent, de mindent neki, csakis neki köszönhet.

A mellső részen föltűnt Pascualet karcsú alakja. Olyan mereven állt ott, mintha egybe lett volna faragva a hajó orrával. Ugyancsak megváltozott. Igazi tengeri farkas volt most, pizzkosan, mezítláb, az ingét kívül hagyta a nadrágján, hogy szellőzzék s e közben látni lehetett kis potrohát, mely olyan piros volt, mint egy agyagszobor hasa.

Szemben a bárkával egész sereg parti csavargó bámulta őt. Ágrólszakadt koldusok voltak ezek, a kik holmi vad néptörzshöz hasonlítottak; barna bőrüket valóságos patinával vonták be a tengeri levegő; lesóványodott tagjaik pedig arra vallottak, hogy ennek a sós levegőnek nem sok táplálód ereje van.

— Micsoda kutya szerencséje van ennek a rectornak! Tele rákkal hozta vissza a bárkáját s a rák fontja két peseta.

És a csöcselék kitátotta a száját és kidüllesztette a szemét. mintha látná is a peseták káprázatos záporát.

Chepa megjelent óriási pár marhájával és a *Május virága*, a fatörzsekre csúsztatva, melyek megnyikorgatták gerinczét, lassan kiczammogott a vízből.

A rector lejött a bárkából és Dolores mellé állva, boldog mosolylyal nézte felesége kötényét, mely a szakadásig tele volt pénzzel.

— Micsoda nap, de micsoda nap! Még néhány ilyen s alaposan megtömheti a bugyellárisát. Ki tudja, hátha a jó szerencse is megismétli önmagát, mert az ő öreg matróza igazi boszorkány, a ki mindig a legjobb helyeket szimatolja meg...

De félbeszakította áradozását, hogy megnézzze az öcsce kezét. Már nem volt bekötve.

— Tehát Tonet meggyógyult? Annál jobb! Akkor eljöhét ő is a második kirándulásra s meglátja, hogy az milyen mulatságos. Igazi gyönyör a halászat, mikor az ember kivonja a tele hálókat: nem nagy fáradság az egész. Pascualo más másnap reggel vissza akart menni. Föl kell használni a kedvező időt.

Mikor a vásárnak vége volt, Dolores megkérdezte a rectort, hogy haza megy-e. De ő erről hallani sem akart. Nem hagyhatja egyedül a bárkát. Az emberei beülnek a kocsmába, mihelyt hátat fordít; és a bárka nem maradhat ott a parton, a hemzsegő csavargók prédájaként, a kik tüstént készek megdézsmálni a más vagyonát, ha az ember csak behunyja egy kicsit a szemét. Kénytelen tehát ott maradni, míg az emberei el nem alusznak, sőt valószínű, hogy az egész éjszakát is a fedélzeten fogja tölteni. Ha már most nem tér vissza kilencz órára, Dolores ne is várja, hanem fekdjék le. Tonet pedig búcsúzzék el a sógoraszszonyától és csomagolja össze a holmiját; de pirkadat előtt már legyen a bárkán, mert a gazda nem szereti, ha az emberei késnek.

Dolores, miután egy futó pillantást váltott a sógorával, búcsut vett a férjétől. Magával akarta vinni Pascualetet is, de a kölyök kijelentette, hogy inkább apjával marad a bárkán.

A szép asszony tehát egyedül indult haza, míg a két férfi szemével kísérte e pompás test kecses ringását, a mint egyre távolodott, kisebbedett s végre eltűnt.

Tonet ott őgyelgett a tenger mellett az éjszaka beáll-

taig, eszmecserébe bocsátkozva Batiste apóval meg más halászokkal a ritka dús fogásról. Mikor aztán a matrózinas a vacsorafőzéshez látott, elvonult ő is.

XIX.

A rector, mikor egyedül maradt, sétálni kezdett a homokos part hosszában, kezét övébe dugva és vízhatlan nadrágjának surlódását hallgatva, mely úgy recsegett, ropogott, mint a száraz pergamen.

A part sötét volt.

Néhány bárka fedélzetén tűz égett, melynél a vacsorát főzték s mely előtt időnként emberi árnyak surrantak el.

A tenger szinte láthatatlan volt és csak halvány, phosphoreszkáló fényével és békés morajával árulta el közellétét.

A sötétség mélyéből kutyaugatás hallatszott, meg gyermekhangok, melyek valami nótát gajdoltak, a hogy a távolból sejteni lehetett. Matrózinasok voltak, a kik most tértek vissza Cabañalba.

A rector azt a halvány, kárminpiros csíkot nézte, mely még ott világított a láthatáron, túl a tetők vonalán, melyek mögött a nap leáldozott. Nem tetszett neki ez a szín s mint tapasztalt tengerész azt mondta, hogy az idő nem megbízható. De nem sokat törődött vele; most csak ügyeire, meg a boldogságára gondolt.

Az igaz, hogy nem panaszkodott a sorsára. Van békés tűzhelye, jó felesége, jövedelme, a mely egy év alatt lehetővé teszi számára, hogy megépíttesse a *Május virága* pártját. és van egy hozzá méltó fia, a ki máris nagyon szereti a tengert és a kiből idővel a legjobb hajósgazda válik Cabañalban. Istennek hála, a legszerencsésebb halandónak tekintheti magát, már csak azért is, mert nem hasonlít ahhoz a mesebeli boldog emberhez, a kinek nem volt inge, mert neki az is van, több mint egy tuczat és megvan egy darab biztos kenyere öregségére.

Fölvidámítva boldogsága gondolatától, meggyorsította nehézkos lépteit és serényen dörzsölte a kezét, mikor némi távolságban egy árnyat vett észre, mely lassan közeledett. Egy asszony volt, bizonyosan valami koldusnő, a ki ott

kószált a bárkák között, hogy egy kis alamizsnát kérjen a halászat maradékából.

— Istenem! mekkora is a nyomor errefelé!

És mivel a saját boldogságának érzete azt a vágyat sugallta neki, hogy abban részesítsen mindenkit, a tüzsjébe nyúlt, a hol egy zsebkendőbe kötve volt néhány pesetára való aprópénze.

— Pascualo! suttogeta az asszony, szelid, félénk hangon. Te vagy az, Pascualo?

Cristo! Majdnem micsoda baklövést követett el! Hiszen ez Rosario volt, a sógorasszonya.

Azt mondta neki, hogy ha a férjét keresi itt, az kárba veszett fáradság, mert Tonet már rég eltávozott s otthon kell lennie vacsorára.

De mennyire zavarba jött a rector, mikor megtudta, hogy Rosario nem Tonetet keresi. Hát akkor miért jött ide? Talán neki akar valamit mondani?

Elsodálkozott, hogy az asszony csakugyan ezzel a szándékkal jött, mert nem sokat érintkezett az öcsce feleségével s el sem gondolhatta, mit akarhat tőle.

Összefonta a karját, a bárkáját nézve, a hol Pascualet meg a másik matrózinás körültánczolták a tűzre akasztott fazezat, és úgy várta ennek az árnyéknak szavait, a mely ott állt előtte, lesütött fővel, mintha most egyszerre leküzdhetetlen félelem fogta volna el.

— Nos, hát beszéljen, ha van hozzá mondanivalója. Ő hallgatja.

Rosario hirtelen fölkapta a fejét, mint a ki gyorsan akar végezni és egyszerre elmondani mindent és a rector szemébe meredt a saját szemével, a mely valami rejtelmes fényben villogott.

— Csak azt akarta neki mondani, hogy ő a szíven viseli a család méltóságát. Ő nem tűrheti tovább azt, a mi itt történik. A rector meg ő maga nevetség tárgyai egész Cabañalban.

— Ugyan már! Ő, a rector nevetség tárgya? És mit nevetnek rajta? Nem majom ő, nem talál magán semmi kinevetni valót.

— Pascualo, — szólt Rosario, nagyon mély, de nagyon szilárd hangon, mert végre eltökélte magát, — Pascualo, Dolores megcsal téged.

— Micsoda?... A felesége megcsalja őt?...

Lehajtotta pár perczig nagy buksi fejét, mint az ökör, mikor tarkón sujtják.

De hamar megjött a visszahatás: volt benne elég hit arra, hogy ellenálljon a legkeményebb csapásoknak is.

— Hazugság! Hazugság!... Pusztulj innen, te kigyó!

Ha nem lett volna olyan nagy a sötétség, Rosario talán megrémült volna a rector arcának láttára. Úgy toporzékolt, mintha a rágalom onnan bukkant volna ki a homokból s össze akarná tiporni; a karjával fenyegetően hadonászott és a szavak akadozva jöttek ki a száján, mintha az irtózatos düh félig a torkára fojtotta volna őket.

— Ah! az elvetemült! Hát azt hiszi, hogy nem ismerik?... Irigység, tisztára irigység!... Gyűlöli Dolorest s képes hazudni is, hogy beáztassa... Nem elég, hogy azzal a szegény Tonettel sem képes bántani? Még Dolorest is becsmérteni akarja, a ki pedig egy szent!... Az bizony, egy szent; és Rosario még a cipője talpáig sem ér föl!

— Pusztulj! ordította. Pusztulj, mert megöllek!

De minden fenyegetés daczára, a mi ezt a parancsot kísérte, Rosario csak ott maradt, mintha mindenre elszánva, nem is hallotta volna a rector kifakadásait.

— Igen, Dolores megcsal téged, ismételte kétségbeejtő makacssággal. Megcsal téged, még pedig Tonettel,

Recordons! Hát még szegény öcscsét és bele meri keverni a játékba?... Elfojtotta a fölháborodás; ilyen rágalmat csak nem lehet eltűnni; és dühében nem tudott egyebet ismételni ennél:

— Menj, Rosario! Menj, vagy megöllek!

De ezt oly irtózatossággal ismételte, megragadva a sógornéja két csuklóját s oly durván rázta, taszigálta őt, hogy a szerencsétlen asszony, a kinek erőt adott az ijedtség, valahogy kiszabadította kezeit s elment néhány lépésre. És most ő kiabált fölháborodva: Ő javát akarta a sógorának, útját akarta vágni, hogy az emberek tovább mókázzanak rajta; de ha a rector még haragszik a jó szóért, hát csak viselje tovább a szarvait. Az a bamba, az a *llanut!**)

És miután arczába köpte ezt a két szitkot, megvető

*) Birka; a *lanudo* valenciai alakja.

búcsú gyanánt, visszafordult és ott hagyta a rectort meg-
rökönyödve, keresztbe font karokkal.

Ah! az elvetemült! Be szánandó az öcsce, hogy
ilyen felesége van! Valami elégtételfélét érzett heves föl-
háborodása miatt. Erdeme szerint bánt el azzal az irigy-
kedővel. Csak merjen még a szeme elé kerülni a rágál-
maival!...

És sétálni kezdett a hullámoktól nedves homokon s
koronként érezte, hogy a víz behatol a cipőjébe.

Igen, ha eszébe jutott erélyes viselkedése, nagyot fújt
megelégedésében.

Hanem azért az a pár szó mégis szeget ütött a fejébe;
a szive körül meg valami tétova nyugtalanságot érzett, mely
olykor halálos aggodalomná vált és a torkát szorongatta.

Mert utóvégre nem lehetne igaz is az, a mit Rosario
mondott? Hiszen az öcsce szerelmes volt egy időben
Doloresbe és épen Tonet révén ismerkedett meg Pascualo
is Doloressel. A házasság óta nagyon sokszor látták egy-
mást, sokszor voltak ketten együtt, egész órák hosszat, és
a sógorasszony nagyon is melegen érdeklődött a sógora
iránt.

— *Cristo!* És ő nem sejtett semmit, nem is gyáni-
totta a gyalázatát! Az ám, ezen nevethettek az emberek!

És dühöngve toporzékolt, ökölbe szorított kézzel s
ajkán a legrémítőbb káromkodásokkal, a melyeket csak
viharos napokra tartott fönn.

No de nem, az még sem lehetséges!... Hogy ujjongna
az a vipera, ha látná őt, a hiszékeny gyermek dühében!...

Meg aztán mit is mondott neki Rosario? Semmit,
csak azt a pletykát, a mivel annyit bosszantották már a
parton. Csakhogy ha a halászok megengedték maguknak
ezt a goromba tréfát, azért tették, hogy őt ingereljék és
mulassanak mogorva arcán; de Rosario egyenesen azzal
a rosszhiszemű szándékkal eresztette meg a rágalmat, hogy
megbontsa házasséletüket. Hanem ez mind, ez mind csupa-
hazugság... Hogy Dolores megfélekeznek a kötelességéről?
Olyan nincs, az nem lehet! A ki olyan jó asszony, a kinek
van egy gyermeke, a kis Pascualet s azt oly gyöngéden
szereti!...

És hogy még jobban meggyőzze magát, hogy elűzze a

lelkére nehezülő aggodalmat, a rector meggyorsította lép-teit és újra meg újra elmondta magában:

— Hazugság! Csupa hazugság!

De a fölindulás annyira elváltoztatta hangját, hogy magának is úgy tetszett, mintha a más szavait hallaná. Mindegy, azért ezek a szavak lecsillapították. Megenyhült, ha elismételte azokat; és mintha meg akarta volna győzni a tengert, a sötétséget, a bárkákat, melyek tanúi voltak ennek a rágalmazó árulkodásnak.

Sajnos azonban, már megragadt benne a kórság; és mialatt az ajka ezt ismételte: «Hazugság!» a füle zúgott, mintha még benne rezegtek volna a sógorasszonya utolsó szavai: «Bamba! *Llanut!*»

— Nem addig van az, *recristo!* Akármit inkább, csak ezt nem!...

És arra a gondolatra, hátha Rosario igazat mondott, újra azt a dühös, romboló vágyat érezte, a melyről egyszer Rosetának beszélt, néhány nappal azelőtt, a graoi úton; és Tonetet, Dolorest, sőt a saját fiát is úgy képzelte el, mint legrettenetesebb ellenségeit.

És miért ne volna igaz ez? Föltehető, hogy Dolores elleni gyűlöletből egy olyan nő, mint Rosario, alattomban megrágalmazta őt a szomszédasszonyoknál. De hogy így magához a férjhez fordul, ebből nem lehet-e kiérezni a kétségbeesését annak az asszonynak, a ki valóban azt hiszi, hogy megcsalták?...

Most már megbánta, hogy olyan goromba volt a sógor-asszonyához. Nem lett volna jobb, ha meghallgatja és tisztába hozza az egész kegyetlen igazságot? A bizonyosság, minden kínos szenvedés mellett is, csak többet ér, mint a kétség.

— Apám! Apám! kiáltotta egy csengő gyermekhang a *Május virága* földézetéről.

Pascualet volt, a ki vacsorálni hívta. De volt is kedve a rectornak vacsorálni! Épen ebben az izgalomban, mely összeszorította a torkát s ólomsúlyként nehezedett a mellére.

Közelebb ment a bárkához s száraz, parancsoló hangon kiadta az utasítást embereinek, hogy csak vacsoráljanak; ő bemegy a városba és ha nem jönne vissza, a legénység háljon a földézetén s ott várja be a másnapi indulást.

Eltávozott, rá sem nézve fiára, úgy ment át, mint egy kísértet a fekete parton, egyenesen előre tartva, olykor belebotolva a régi bárkákba, beletapicskolva nagy cipőjével a tócsákba, a hol még hagytak egy kis vizet az utóbbi viharok hullámai.

Most jobban érezte magát. Hogyan lecsillapította ez az ötlet, hogy menjen, keresse föl Rosariót. Nem hallotta már azt az irtózatos zúgást, a melyben sógorasszonyának utolsó szitkai visszhangzottak; nem gyötörte már rögeszméje, nem okozott több kínos nyilallást agyában. Mintha üres lett volna a koponyája; a mellét nem nyomta már semmi; valami csodálatos könnyűséget érzett, akárcsak szökellve járt volna, alig érintve a földet; és az egyetlen dolog, a mi még bántotta, az a csomó volt ott a torkában, meg valami sós íz a nyelvén, mintha tengervizet ivott volna.

Meg fog hát tudni mindent, mindent! Milyen szomorú elégtétel!

— *Recristo!* Gondolta volna-e valaha, hogy ez történjék vele, hogy egy éjszaka mint egy bolond szaladjon végig a tengerparton, az öcsce viskójáig, kikerülve a nagy utcákat, mintha szégyelne emberekkel találkozni!... Értett hozzá ez a Rosario, hogy tört döfjön a szívébe! Micsoda rejtelmes hatalma volt e gonosz asszony szavainak, hogy őt ilyen dühöngő örültté tették!

Szinte futva ment be egy sikátorba, mely a tengerpartra nyílt, törpe olajfaival, földtúrásos járdáival, ócska palánkok közé ékelt rozoga házikoival, a melyekben szegény halászok laktak.

Olyan durván taszította be a viskó ajtaját, hogy az recsegetve csapódott a falhoz.

Egy *candil**) pislogó fényénél meglátta Rosariót, a ki egy zsámolyon ült, a tenyerébe fogva a fejét. Ez a bánatos tartás épen illett e nyomorúságos hajlékhoz, a melyben alig volt bútor, a falait pedig mindössze két kép, egy ócska gitár, meg néhány rongyos háló ékesítette. A szomszéd-asszonyok azt mondták, hogv ez a ház csak úgy bűzlik az éhségtől, meg a botsuhogástól.

*) Kis bádoglámpa, melyet a padmalyra vagy a kályhára lehet akasztani.

A zajra Rosario fölütötte a fejét; és mikor megismerte a rectort, a kinek potroha alig fért be a kis ajtón, keserűen elmosolyodott.

— Ah! te vagy...

Várt reá. Biztosan tudta, hogy eljő. Beljebb tessékelte; nem haragudott rá az imént történetekért. Haj bizony ilyen esetben mindenki csak így cselekszik. Ő maga is így volt: mikor először vádolták előtte férjét, nem akarta elhinni, nem akarta meghallgatni a szomszédasszonyát, a ki beárulta neki Tonet szélesapságát, sőt még hajba is kapott azzal az asszonnyal! És azután... azután ő maga ment el az árulkodóhoz, hogy megkérdezze tőle, Isten nevében, a teljes igazságot, mint a hogy Pascualo eljött hozzá most, miután majdnem megverte a parton. Mikor valaki nagyon szerelmes, így van ez mindig: először dühöng, toporzékol a vélt hazugsággal szemben; azután vadul vágyik megtudni a valót, még ha az összetöri is a szívét... Ah! milyen boldogtalan Pascualo is, meg ő is!

A rector betette az ajtót és megállt sógorasszonyával szemben, kereszbefont karral, vasvillaszemeket meresztve rá. Rosario látása fölébresztette benne azt az ösztönszerű gyűlöletet, a melyet azzal szemben érzünk, a ki megöli ábrándjainkat.

— Beszélj! beszélj! szólalt meg a rector fojtott, parancsoló hangon, mintha terhére volna sógorasszonyának haszontalan fecsegése. Mondd meg az igazat.

A szerencsétlen ember meg akarta tudni az igazat, a tiszta igazságot; a türelmetlenség fenyegetővé tette külsejét; hanem azért lelke mélyén remegett és szerette volna, ha a másodperczek századokká nőnek, hogy a végtelenségig késleltessék azt a perczet, mikor meghallja Rosario vallomását.

De Rosario már beszélt: Van-e elég ereje, hogy megtudjon mindent, hogy kibirjon mindent?... Ő nagy bánatot okoz neki, de azért kéri, hogy ne gyűlölje őt. Ő maga is nagy kinokat áll ki; és csak azért szánta el magát a szólásra, mert nem viselheti tovább gyötrelmét, mert megutálta Tonetet, meg gyalázatos sógorasszonyát, mert Pascualo iránt a legőszintébb részvétet érzi, hiszen osztályosa a balsorsban... Nos hát igen, Dolores megcsalja őt; és a dolog nem tegnapi keletű. Bűnös viszonyuk régóta tart: elkezdték már néhány hónappal a Tonet és Rosario házas-

sága után. Mikor az a bestia látta, hogy Tonet egy más asszonyé, megkivánta őt és Doloressel követte el Tonet az első házasságtörést.

— Bizonyságot! Adj bizonytságot! kiabálta Pascualo, vérbenforgó szemmel s a nézése majd keresztülszúrta az asszonyt.

Az szánakozóan mosolygott. — Bizonyságot? Azt kérhet akármelyik szomszédjától, mert azok több mint egy éve ezen a viszonyon mulatnak... A teljes igazságot akarja tudni? Nem haragszik meg? Nos hát a parton, mikor a fiatal matrózok, sőt a matrózinások egy megcsalt férjről beszélnek, azt mondják egy kis túlzással, hogy nagyobb *lanudo* mint a rector...

— *Recordons!* hördült fel Pascualo, görcsösen összeszorítva öklét és nagyot dobbantva lábával. Vigyázz a szavadra, Rosario! Ha nem igaz, hát megöllek!

— Még hogy megöli? Sokat is csinál ő az életből! Csak jót tenné vele az, a ki a másvilágra küldené. Egyedül van, nincs gyermeke, olyan az élete, mint egy igás állaté, majdnem éhen hal, csakhogy néhány pesetát adjon a férjének s hogy az ne üsse-verje: hát ugyan miért ragaszkodnék az élethez?

— Nézz csak ide, Pascualo, nézz ide!

És föltúrte köntöse ujját és vézna bőrén több kék foltot mutatott, a melyek egy durva kéz szorításának békó-szerű nyomai voltak.

De ez még semmi! Mutathatna neki egész testén ilyen nyomokat. Ezeket mind a drágalátos Tonettól kapta, mikor szemére hányta neki a viszonyát Doloressel.. A karját pedig éppen ma este szorongatta úgy össze, mielőtt a halpiacra ment, hogy segítsen a sógorasszonyának az eladásban, mintha ő volna a férje... No az embereknek volt elég okuk nevetni a szegény rectoron!

Pascualo bizonytságot kíván? No hát abban sincs hiba. Miért maradt Tonet a szárazon az első kimenőkor? Miféle seb volt az a kezén, a mely csak addig tartott, míg a *Május virága* el nem hagyta a kikötőt? Másnap már levette a hazug kötést, nélküle látta mindenki... Ah! a míg szegény Pascualo a tengeren volt, virrasztott, küzdött a hullámokkal meg a széllel, hogy megkeresse a kenyeret családjának, az ő felesége, az ő Dolorese a markába neve-

tett és Tonet ott feküdt a férj nyoszolyájában, úgy mint a magáében — jó, meleg is volt, meg sem kellett vetni — és kiröhögte oktondi bátyját... Igen, ez az igazság, ő nagyon is jól tudja: az egész idő alatt, a míg Pascualo a tengeren járt, Tonet egyetlen egyszer sem hált odahaza. Ma éjjel sem fog otthon hálni: az imént elvitte a batyuját és búcsút vett Rosariótól, mikor elment. Tonet és Dolores azt hiszik, hogy a rector a *Május virágán* tölti az éjszakát s talán éppen ebben a pillanatban is ott fekszenek az ő jó ágyában.

— *Recristo!* dünnyögte a rector fájdalmasan és fölfelé nézett, mintha az égietek akarná vádolni, a kik megengedik, hogy ilyesmi essék meg egy tisztességes emberrel.

Hanem azért még mindig nem adta meg magát. Egyes, jóságos lelkülete föllázadt e szörnyűségek hallatára. Bensőleg egy kicsit kezdte ugyan hinni, hogy a sógorasszonya igazat beszél, ám azért egyre fölháborodott hangon kiabált tovább:

— Hazugság! Hazugság!

Rosario nekimelegedett: — Hazugság? Ilyen vak embert nem győz meg semmiféle bizonyosság... Miért kiabál úgy? Meg akarja őt enni?... Ah! ez a Pascualo egy vakondok, az biz' isten, egy szánalomra méltó vakondok, a ki nem lát tovább az orránál. Más az ő helyében rég rájött volna mindenre. De ő!... Ah! micsoda elvakultság! Hát még meg sem nézte a fiát, hogy lássa, kihez hasonlít?

Ez a kérdés már törszúrásként érte a rectort. Barna bőre alatt is elsápadt, fakósárga lett, zömök lábai meg-inogtak, mintha belebotlott volna az igazságba és szava elcsuklott a meglepetés és a szorongás miatt.

— Az ő fia! az ő Pascualetje!... Hát kihez hasonlít? Csak mondja ki!... Miért nem beszél szaporábban, az árgyélusát?... Az ő fia az övé, igen, az övé, hát csakis hozzá hasonlíthat!... No de hát mit nevet, mit nevet ez az átkozott teremtés? Hát olyan nevetséges az, ha ő erősíti az apaságát?

Megdöbbsenve hallotta most Rosario magyarázatait. A kis Pascualet egészen a nagybátyjára ütött: ugyanaz a szem, az a karcsú termet, az az arcbőr... Ah! szegény rector! jámbor *lanudo!* Miért nem nézte meg egy kicsit

figyelmesebben? Ő is láthatná, hogy az a fiú tökéletes képmása Tonetnek, mikor ez tíz éves volt és mint vásott kölyök csavargott a parton.

A rectornak egyszerre elmúlt minden kételye. A szeme leszikkadt, mintha hályog esett volna le róla s minden dolog ritka tisztasággal, új alakban, ismeretlen részletekben jelent meg előtte, mint a vakonszülöttnék, a ki most nyerte vissza látását. Igen, ez igaz volt: a fia eleven képmása volt annak a másiknak. Sokszor, ha úgy elnézte Pascualetet, félig-meddig gyanította ezt a hasonlóságot, csak azt nem tudta soha biztosan megmondani, kihez hasonlít a gyermek.

Mindkét öklét a mellére szorította, mintha föl akarná azt hasítani, kitépni onnan valamit, a mi égette; azután egy nagyot ütött a fejére.

— *Recontracordons!* nyöszörögte oly rekedt hangon, mely megrémítette Rosariót.

Lépett egyet-kettőt, mintha részeg volna és hanyatt-homlok fölbukott. Úgy odavágta magát, hogy a padló megrendült nehéz teste alatt, a lábai meg az égre kapáltak.

Mikor a rector magához tért, a hátán feküdt s az arcán valami meleg czirógatást érzett, mintha egy kis macska mászkált volna rajta.

Nagy kinosan összezúzott arcához emelte egyik kezét és a *candil* világánál látta, hogy az a kéz csupa vér volt. Az orra sajgott; most értette meg, hogy esés közben a padlóba vágta arcát s eleredt az orra vére.

A sógorasszonya mellette térdelt és vizes ruhával mosogatta arcát.

A rectornak, hogy meglátta Rosario dült vonásait, egyszerre eszébe jutottak a leleplezések és gyűlölködő pillantást vetett arra az asszonyra.

— Csak hagyjon neki békét, nem kell a segítsége. Föl tud ő állni magától is... Sohse mentegesse magát a miatt a fájdalom miatt, a mit neki okozott... Ellenkezőleg, nagyon köszöni... Igen, ő meg van elégedve! Az ilyen újdonságokat nem feledi el az ember soha... És még jó szerencse, hogy vért is vesztett, mert talán szörnyet hal, megüti a guta... Azért szenved még. De se baj, majd megjő a kedve... Máris kezd belefáradni az örökös jó-

ságba. Ér az valamit, ha az ember tisztességesen él és elnyüvi a bőrét, hogy a családját kényelemben eltartsa? Vannak a világon csavargók, czédák, a kiknek az a hivatása, hogy elemésszék a jó embereket, a mint halálra kínozták őt is... De végén csattan az ostor! Ah! igen, Cabañal megemlegeti még a rectort, a híres *lanudót*!

És míg kinyögte e sopánkodásokat, fenyegetéseket, sóhajokkal, ordításokkal vegyest, buzgón dörzsölte dagadt arcát a vizes ruhával, mintha annak hűvössége megenyhítette volna.

Most az ajtóhoz ment, eltökélten, kezét tüszőjébe dugva. De Rosario elébe futott, láthatóan megrémülve, mintha fölébredt volna benne a szerelmes asszony örült szenvedélye és remegne a Tonet életéért.

— Nem, nem! Még várjon a rector, még gondolkozzék egy darabig. Utóvégre hátha mindez csak hazugság, csak rossz szomszédok pletykája... Meg aztán Tonet a testvére Pascualónak!

De a rector baljóslatúan mosolygott. Fölösleges itt már a szószaporítás: ő meg van győzve. A szíve azt súgja neki, hogy a dolog igaz, több bizonyosságot nem kér már. Rosario ijedelve épen csak erősíti meggyőződésében...

— Tonetet félti Rosario? Tehát még szereti? Nos hát ő is szereti az ő Doloresét, azért még mindig a szívéhez van nőve; ezt a szerelmet soha, semmiképpen ki nem tépheti a szívéből. Hanem azért meglátja Rosario, meglátja az egész vidék, mire képes Pascualo, a *llanut*!

— Nem, Pascualo, nem! esengett az asszony, vaskos kezei után kapkodva. Várj! Ne ma éjjel! Máskor!

Pascualo elértette, mit jelent ez a könyörgés. De csak nyugodjék meg Rosario. Ma éjjel nem csinál semmit... Különben is letette valahol a *facáját**) és csöpp kedve sincs a fogával tépni szét azt a hitvány párt... De az anyalát, már ki akar menni. Az ember megfullad ebben a szobában!...

És félrelökve Rosariót, kirohant az utcára.

BLASCO IBÁÑEZ után, *spanyolból*

GY. B.

*) Kés.

A VÉN KOMFORTÁBLIS LÓ.

Szegény, — csak a csontja s a bőre;
S hogy üget, hogy igyekszik előre.
Feltört szügye mennyire fájhat,
Nekifekszik mégis a hámnak.

Vén is, vak is, rokkant is a pára,
De suhogni az ostort sohse várja.
Biztatni se kell, kár volna a szóér',
A nélkül is hajtja a jó vér.

S hallgatja napestig a vak ló:
A kövön hogy csattog a patkó.
Hall-e egyebet? Gondol-e másra?
Van-e egy kis szórakozása?

Nem ötlik-e olykor eszébe
Vidáman a kis falu képe?
Örök éjben s utczai zajban
Nem zsong-e fejében a *hajdan*?

Nem látja a szánnivaló vak
Magát deli, fürge csikónak,
Kis csengetyűjét magasan rázva,
Iramodva, szökelve, czikázva?

Kél völgyben az út pora hosszan,
Gyors, könnyű szekér zörög ottan,
S ő, nyargal előtte, utána;
Madarat ha röpít így a szárnya.

Be-bevágat a zöld gabonába,
Tiporja kevélyen a lába;
Nyíl' hosszú csapás, a hol átkarikázott,
Letörték a gyenge kalászek.

Megáll a szekér, rakodáshoz,
Friss széna virágszaga szálldos;
A csikó csak pár harapást fal,
S továbbúnik gyors futamással.

A rét közepéhez elérve,
Mint szarvas szökken az érbe,
A vizet gázolja, tapossa,
Fölfecscsen a gyöngye magosra...

Szegény szomorú gebe, téged
Kísérnek-e vajjon e képek?
S ha ügetsz nyomorún, elepedve,
Van-e balzsam néma sebedre?

Ládd, mint te, igás gebe, vén is,
S fáradt, szomorú vagyok én is.
S ki felel, töprengve ha kérdek,
Van-e annak haszna, hogy éltem?

De lelkemet egyre kísérik
A színek, a hangok, a sírig,
S a bánatos éjbe, homályba
Beragyog gyermekkorom álma.

VARGHA GYULA.

MENNYI GYÖNGY . . .

Mennyi gyöngy és mennyi gyémánt,
S a mit kívánni lehet,
Szemeid legis-legszebbek —
Mit kívánsz még egyebet?

Legis-legszebb szemeidről
Irtam egész kötetet,
Egy kötet hallhatlan verset —
Mit kívánsz még egyebet?

Legis-legszebb szemeiddel
Elgyötörtél eleget,
A míg végre tönkre tettél —
Mit kívánsz még egyebet?

HEINE után, németből

GYULAI PÁL.

SAN PANTALEONE.

I.

A homokos piazza csillogott a napfényben, mintha porfinomságú lapili földte volna.

Köröskörül a fehérpettyes házak különös fémfénnyel ragyogtak és valósággal sugározták a meleget, mint a kialvó kemencze falai. A templom kőoszlopai a tovairamló felhők visszaverődött fényétől vöröses fényben ragyogtak. Az üvegablakok szikráztak, mintha belülről, a templom belsejében tűz égne. A képek és diszítmények, mintha megelevenedtek volna, teljes színpompájokban ragyogtak. A különös, tüneményeszerű alkonyi világításban hatalmasan állott itt és uralkodni látszott ez a nagy épület, a raduzai apró házak felett.

Lármás és kezökkel hadonászó férfiakból meg asszonyokból összeverődött emberrajok siettek keresztül a piazza felé vezető utcákon. Valamennyit babonás, a rémületig fokozódó szorongás fogta el, ezeknek a még sohasem látott felhőalakulásoknak és borongó felhőszíneknek láttára és ezeknek az egyszerű embereknek phantasiája már rémképeket is látott az ég ezerféle csapásairól. Pletyka, makacs czivódás, panasz, szitok, átkozódás, ima és káromkodás hangjai vegyültek össze-vissza a levegőben és a zűrzavar olyan volt, mint a mennydörgés moraja a vihar kitörése előtt.

Már jó egy pár napja, minden naplemente után megjelent az égen ez a félelmetes bakacsin-vörös szín, a mely kísértetiesen világította meg az álmodozó messzeséget, belenyúlt az éjszakák csendjébe és félelmetes csaholásra kényszerítette a kutyákat.

A templom kapujánál, az egyik oszlop körül egy csoport raduzai szorongott és halkán, tompított hangon beszélgetett. Aztán egyik-másik integetni kezdett és így kiáltozott:

— Giacobbe! Giacobbe! . . .

Hosszú, ösztövér, hektikás láztól emésztett ember jelent meg a templom főkapuja alatt és feléjük tartott. A feje kopasz volt, csak a halantékát és nyakát fődte lángvörös, lelógó haj. Apró, mély fekvésű szemei kissé ferdén állottak az orrtőhöz viszonyítva és a színök bizonytalan volt, de valami szenvedélyes, félelmetes tűz lobogott bennök. Felső állkapcsának két hiányzó foga és borostás, ritka szakállal fődött állának, a beszéd közben való különös mozgása, valami faun-szerű jelleget kölcsönzött arcának. A teste pedig zörgő csontoknak siralmas váza volt. Szent helyek emlékezetére, vagy emlékezéséül isteni kegyességeknek, meghallgatott fogadalmaknak, testére, kezére, felső karjaira, sőt a mellére is túvel meg indigóval különböző kék alakok voltak tetoválva.

Mikor közelebb ért az oszlop körül szorongó emberrajhoz, ezek a félelemtől megszállott lelkek a kérdések valóságos özönével árasztották el:

— Nos? Mit mondott, don Consolo? Mégis csak az ezüst kart viszik ki a menetben? Nem volna jobb az egész szobrot? Mikorra tér vissza Pallura a gyertyákkal? Lesz-e össze-vissza száz font? Csak száz font lesz a viasz? És mikor fognak megszólalni a harangok? No, mondd hát, hogy lesz, mint lesz?

A zaj nőttön-nőtt Giacobbe körül; a távolabb ácsorgók is a templom felé tolongtak. Az összes utczákból a piazzára özönlött a nép, a melyet valósággal meg is töltött.

És Giacobbe tompa hangon felelt a kérdezősködőknek, mintha valami rettenetes titokról, ősi jóslatokról lenne szó:

Fönt, fönt a magasban félelmetes, vérben úszó kezet látott, majd egy fekete fátyolt és egy kardot.

— Mondd el! Mondd el! — unszolták a körülállók, telve babonás félelemmel és szorongással.

Ezalatt viharebességgel már el is terjedt az álom híre az emberrajban.

II.

A láthatár fölött terjengő sötét-vörös sáv lassanként mind feljebb húzódott és befődte az egész égboltozatot. A házak tetői fölött, mint hogyha olvasztott arany hullámozott volna és a lassanként kihunyó alkonyi pirba most sárga és violaszínek is keverődtek. Hosszú, vakító villogással fellobogó fénysáv cikáz-

zott keresztül a folyó partja felé torkoló utcák házai felett, el-eltűnt a magasba nyúló ciprusok és pineák közt és végre egészen elenyészett a folyó csillogó tükrében. A folyó mögött kopár lapály terült el és a vén saracenus tornyok, mint kőszigetek, határozatlan körvonalakkal emelkedtek ki a mindsűrűbb ködből. A levegő frissen kaszált szénától volt illatos, a mely illat néha oly édeskés volt, mint a minőt a tőkén erjedő szőlő áraszt. Csicsergő fecskerajok szakadatlanul és nyílsebesen czikáztak a folyó partja és a háztetők között.

Hirtelen várakozásteljes csend szakította meg az emberek lármás nyüzsgését. Aztán szájról-szájra járt Pallura neve és olykor-olykor türelmetlen káromkodások harsantak fel.

A folyó partjáról még semmi sem volt látható a kordéból. A gyertyák még mindig nem érkeztek meg. És Don Consolo épen csak emiatt vonakodott még, hogy kihozza az ereklyéket és megkezdje a szertartást... De úgy látszik, a veszély még nem múlt el.

A félelem keresztülfutott az embereken, mint a nyájba verődött birkákon, a melyek a fejüket sem merik felemelni... Az asszonyok kebléből sóhajok szakadtak fel és a panaszos hangok nyomasztó hatása alatt a tömeget leírhatatlan zavar fogta el.

Végre megszólaltak a harangok.

Az egyes kongások között tisztán hallani lehetett, hogy zúgja zümmögi a nép:

— San Pantaleone! San Pantaleone!...

Egyetlen közös, könyörgő sóhajba tört ki a kétségbeesettek panaszos szava. Valamennyi térdepelt és összekulcsolt kezekkel imádkozott.

Most megjelent a templom kapujában Don Consolo, violaszínű, nehéz aranyhímzésű miseruhában, két himbálodzó tömjénes füstölő között. Magasra emelte a szent ezüst-kart:

— *Ut fidelibus tuis æris serenitatem concedere digneris. Te rogamus, audi nos!*

A tömeg a szent ereklyék láttára mámoros elragadtatásban tört ki. A szemek könnyel teltek meg és a nedves, fátyolos tekintetek valami földfölötti fényt láttak kisugározni az áldásra fel-emelt ujjakból. Az ezüst kar, a magasba emelve, hatalmasnak látszott és pompás drágakövei csodás színjátékkal ragyogtak.

A tömjénfüst valósággal megejtette az ájtatoskodókat:

— *Te rogamus, audi nos!*

A mikor a kar újra eltűnt és a harangok elnémultak, a folyó partja felől egyre közeledő csörgés hallatszott.

A tömeg most hirtelen megmozdult abban az irányban és egyik-másik felkiáltott:

— Pallura... a gyertyákkal!... Pallura jön! Itt van! — Pallura!

A homokban csikorgott a kordé, a melyet szép, csillogó veretű szerszámmal felszerelt szürke öszvér húzott.

A mikor Giacobbe és a többiek elébe mentek, az öszvér megállott és nyihogva fújta ki magát.

Giacobbe, a ki legelőbb ért el a kordéhoz, rögtön észre vette a kordé fenekén elterülő Pallura vérbefagyott testét; elszörnyűködve emelte fel karjait és úgy kiáltotta oda, a többi felé:

— Meghalt... Pallura... halott!...

III.

Mint a villám terjedt el a szomorú hír. Mindenki a kordé felé tolongott és előre nyújtogatta a nyakát, hogy jobban lásson. Többé senki sem gondolt már a magasból fenyegető vészre. Mindnyájokat az a legyőzhetetlen kíváncsiság hajtotta ide, a mely az embereket a vér látásánál elfogja:

— Meghalt?... Hogyan... igazán meghalt?...

Pallura mély homloksebbel, szétmarcangolt fülekkel, karjáról és lágyékáról leszakgatott ruhákkal, hanyatt feküdt a kordé fenekén. Meleg vérpatak ömlött végig a szemein, állán és nyakán, vörösre festette ingét és mellén, a bőr-öv felett, feketés tócsát alkotott.

Giacobbe Pallura fölé hajolt és a többiek várakozásteljesen állották körül. A közeledő hajnali pir beragyogta a zavart arcokat, mialatt a beállott csendben a folyó partja felől idehallatszott a békák kuruttyolása és az emberek feje fölött ott keringtek a bőregerek.

Giacobbe, a ki oly közel hajolt Pallurához, hogy már az ő arca is vértől piroslott, most hirtelen felállott és úgy kiáltotta:

— Még nem halt meg!... Még lélegzik!

Tompa morajlás futott végig az ott ácsorgó tömegen, a mely most mind közelebb nyomult. A távolabb állók nyugtalankodni kezdtek és úgy kiáltoztak át egymáshoz, egymás feje felett. Két

asszony vizet hozott oda egy vödörben és egy másik tiszta vásznat nyújtott fel nekik; egy fiatal legény borral telt, tökből készült kulacsát tartotta oda.

Lemosták Pallura arczát; elállították a halánték tátongó sebéből előtörő vérzést és megtámasztották a fejét.

Egyre hangosabb lett a mormogó zsibongás. Az emberek tudni akarták, hogy mint történhetett az eset. A száz font viasz hiányzott; a kordénak fenekén, a deszka eresztékei közé csak egy pár silány viaszdarabocska volt beleszorulva.

Az emberek véleményeket váltottak és közben izgatottan, hevesen vitatkoztak. A régi gyűlölet a túlsó part községe, Mascalice ellen, újra feltámadt bennök, buzogni kezdett és fornni.

Giacobbe hangja érdesen csengett, a mikor hangosan kitört belőle:

— Talán San Gonselvónak szántuk mi a gyertyákat? . . .

Ez a néhány szó úgy hatott a tömegre, mint valami tüzes csóva. Egy pillanat alatt felbuzogott az emberek templomi fanatizmusa, a mely évszázadok óta, tompa megszokásként vakhitben és nyers rajongásban ünnepelte egyetlen bálványát. A rajongó szavai szájról-szájra szálltak.

A tompa hajnali fényben ez a nyüzsgő embertömeg lázadó czigányrajhoz hasonlított.

Mint valami csatakiáltás hangzott fel száz és száz torokból a Szent neve. Az emberek karjaikkal a levegőben hadonásztak és a hevesebb vérűek ökleiket fenyegetőleg emelgették fel a folyó irányában és — szitkozódtak! Majd azután a részvét fogta el őket és a haragtól, meg a különös hajnali fénytől megvilágított arcok, a melyeknek vad jelleget kölcsönzött a kóczos haj meg a lelógó nehéz aranyfülbevaló, most gyöngéden fordultak a szerencsétlen Pallura felé.

Az asszony nép megindulva és segítségre készen állotta körül a kordét és azon fáradoztak, hogy újra életre keltsék Pallurát. Gondos és szeretetteljes kezek válogatták a tépést a seben, locsolgatták vízzel a sápadt arczot, öntöztek vizet a halvány ajkakra és toltak párnát Pallura feje alá.

— Pallura, szegény jó Pallura, felelj hát! . . .

Hátracsuklott fejjel, összeszorított szájjal, félíg nyitott szemekkel feküdt ott Pallura. Az álla és torka körül fel volt borzolódva a barna szakáll. A máskor fiatalos, nyájas, kedélytől sugárzó arcz fájdalomtól volt eltorzulva. A homloktól a hajtó mel-

lett egész a halántékig véres sáv huzódott. Szájszögletében már vöröses hab ült. A torkából gyenge fuldokló hörgések törtek ki.

Egyre aggodalmasabbak és türelmetlenebbek lettek az emberek kérdései és egyre szorongóbbá vált a körülállók tekintete.

Az öszvér e közben meg-megrázta meggömbült nyakát és a házak felé nyihogott.

Mint valami közelgő vihar előtt, nyomasztó érzés ült az egész tömegen.

A hirtelen beállott csöndben, most felhangzott a piazza felől Pallura anyjának szívtepő siránkozása.

Elhízott, a kövérségtől szinte fuldokló asszony tört keresztül a tömegen és hangos sikoltással érte el a kordét. Nehézkés testével hasztalanul igyekezett felszállni a kordéba. Zokogva vetette most magát a fiának lábaihoz. Szívszakgató siránkozások között becézgetni kezdte. Siránkozása és őszinte nagy fájdalma mellett is azonban minden mozdulata oly nevetséges volt, hogy a körülállók félre néztek, csakhogy eltitkolják a feltörni készülő nevetést.

— Zaccheo! Zaccheo! . . . Szívem, szerelmem! — siránkozott egyre az özvegy — csókolgatva a sebesült lábát.

A súlyosan sebesült Pallura most megmozdult és kinyitotta görcsösen összeszorított száját. Felfelé fordított szeméből kilátzott a szem fehérje. Senkit sem ismert meg és a tekintetét enyves nedvesség fátyolozta be. Nehéz könnyecseppek gördültek le szemszögletéből, arczán keresztül egészen a nyakáig. Ajka rángatódzott és torkából hörgő hangok törtek fel.

Körülötte sóhajtások hangzottak szünet nélkül:

— Pallura, Pallura . . . beszélj hát . . . Ki sebesített meg? Ki volt az? Mondd! . . . No mond!

Kérdések és káromkodó átkozódások váltakoztak, a harag és szenvedély nőttön-nőtt, a bosszú komor érzése kitörőben volt és a kedélyeket végleg felforralta a régi, öröklött gyűlölet az ősi ellenséggel szemben.

— Mondd hát, Pallura, ki volt? . . . Mondd . . . Mondd, no mond!

Pallura most már egészen kinyitotta a szemét. Öntudata visszatért, talán épen a körülötte fáradozóknak meleg ölelgetése és kézszorításai következtében.

Tekintete elevenebb lett. Ajkai értelmetlen szótöredékeket dadogtak, a szájszögletében meghuzódó hab dúsabb és színesebb lett. Még nem lehetett megérteni szavait.

A beállott pillanatnyi csendben hallható volt a tömeg visszafojtott lélegzése. A szemek villogtak. Valamennyien csak egy árva szót vártak.

— Ma . . . Ma . . . Ma . . . scalico . . .

— Mascalico! Mascalico! — kiáltott fel Giacobbe, a ki fölėje hajolt, hogy ajkairól lesse le a szavakat, a miket ott mormogatott fogai között.

Ez a szó úgy futott végig a tömegen, mint a parton megtörő tajtékzó hullám, a mely megzavarja az embereket. De a mikor egy éles, metsző hang bosszúért kiáltott, kitörtek az indulatok. Egyetlen egy gondolat cikázott át a féktelen tömegen: fegyvert fogni és — gyilkolni! Ölni! . . .

A félelmetes félhomályban és a Campagnát is megfekvő nyomasztó borulásban, valamennyit vérszomjas fanatizmus fogta el.

IV.

A tömeg kaszákkal, sarlókkal, csákányokkal, szigonyokkal, fejszékkel és puskákkal fegyverezte fel magát és a piazzán, a templom előtt gyülekezett. Valamennyi, mint pogány bálványimádó, ezt kiáltozta:

— San Pantaleone! San Pantaleone! . . .

A lármától megdöbbenve, don Consolo az oltár mögé egy kis zugolyba menekült.

Giacobbe vezetése mellett most egy maroknyi csapat tört be a templomba, a főkapornában feltörte a bronz-rácsot és betört a földalatti helyiségbe, a hol a szent szobrát őrizték. Három kis olaj örökmécses pislákol nyugodtan a sacrariumban. Egy kristálylap mögött ott csillogott a keresztény bálvány, sima fejével, a melyet arany dicsfény övezett.

Négy herkulesi erejű ember vállaira kapta a bálványt és pár pillanat múlva már ott állottak a templom előcsarnokában, a díszes oszlopok között. Itt a hajnali pirban felmutatták a tömegnek a szobrot, a mely most szenvedélyesen megremegett.

Az arcok örömtől sugároztak.

A tömeg megmozdult és felettük üres tekintettel maga elé meredve, ide-oda himbálódzott a Szent.

Olykor-olykor, nagy ívvel, lehulló csillagok sziporkáztak végig az égbolton; apró felhő-rojtocskák szakadoztak le a nagy tömör, felhőgomolyagokból és lágyan uszáltak tova. Radusa házai

úgy állottak ott a háttérben, mint valami hamuhegy a parázsló tűz felett, a lapály pedig bizonytalan fényben csillámlott.

Az egyhangú csendet csak a mérhetetlen sok béka örökös brekegése zavarta meg.

Pallura kordéja még most is ott állott a folyó-parti utczában. Most már üres volt, de azért még itt-ott vérnyomok látszottak rajta. Szitkok, átkozódások harsantak fel.

Giacobbe most felkiáltott:

— Gyertek, tegyétek rá a szentet! . . .

A szobrot rárakták a kordéra, a melyet most felváltva húzott a harczzakész tömeg, a határon túlra . . .

A fegyverek csillogtak-villogtak a sorok felett. A távolban, a négyszögletes saracenus tornyok irányában, a pineákon keresztül, vörösesen csillogott a folyó.

Mascalico, a melyet most a pusztulás fenyegetett, egy kis, olajfáktól övezett halmon feküdt és — még aludt.

A tömeg, most hogy a határt átlépte, nyílegyenes irányban vágott keresztül a lapályon. Az ezüst szobrot ismét vállaikra emelték az emberek és az messze kimagaslott fejük felett. Ott himbálódzott jobbra-balra, a míg körülötte szentjánosbogarak keringtek.

Egy pásztor, a ki szalmaviskója mellett, a mezőn őrködött, a sok fegyveres radusai láttára ijedten futásnak eredt és segítségért kiáltozott. Szavai visszhangoztak az olajfaberkekben.

A radusaiak most fogtak a támadásba.

A mikor a szobor hordozói meg-megbotoltak a kiálló fagyókerekben, vagy összetaposták a letördelt száraz galyakat, az ezüst szobor hangos csengéssel beleszólt a békák kuruttyolásába és most, a mikor a támadók már elérték a magaslatot, a szobor, mintha élne, villogva ragyogott fel . . .

Tíz, tizenkét, húsz fegyverdörrenés dördült el a házak irányában. Hallani lehetett a golyók lecsapódását, aztán az ide-oda futkosó fejevesztett tömegek lármáját, kiáltozását . . . Ajtókat téptek fel, aztán megint becsapták azokat. Ablakok törtek be nagy csörömpöléssel. Virágserepek hullottak le az utcára és törtek ott össze.

Fehér füstfellegek szállingóztak az előnyomulók előtt és oszoltak el kékes párában, a míg aztán végleg el nem veszték a magasban.

Állatias szenvedélytől elragadtatva ordítozták az elvakultak:

— Halál! Halál!

San Pantaleonét egy csoport rajongó vette körül. A meg-

suhintott sarlók és kaszák csengése összevegyült San Gonselvo ellen fel-felharsanó szitkokkal.

— Rablók! Zsiványok!... Koldus csőcselék! A gyertyákat!... A gyertyákat!

Mások az ajtókat döngették fejszékkel és a mikor azok a súlyos csapások alatt beszakadtak, a támadók őrvongva és gyilkos szenvedélyvel törtek be a házak belsejébe. Félmeztelen asszonyok menekültek, könyörögtek kegyelemért, védekeztek kezökkel a csapások ellen, a miközben a dühöngők a védekezőknek újjaikat vagdosták le. Az asszonyok a földre vetette magát és az össze-visszahányt ágyak és ágyneműk között igyekezett elrejtőzni.

Giacobbe volt a csoport vezetője. Időről-időre megállott, hogy parancsokat osztogasson; feje fölött óriás gabona-sarlót suhintgatott és ajkán San Pantaleone nevével, rettenthetetlenül nyomult egyre előre. Több, mint harmincz ember követte. Valamennyit az a rettentő és kegyetlen érzés sarkalta, mintha lángoló tűz közepett harcolnának, — alattok a remegő föld, fejük felett, mint izzó tető, az izzó égbolt, a mely minden pillanatban fejükre zuhanhat...

Azonban most már minden oldalról előretörtek a védők is. A mascalicóiak, — erősek és barnák, mint a mulattok — kétségbeesetten küzdöttek hosszúnyelű bárdjaikkal és rekedt ordítások mellett sujtottak jobbra-balra.

A harc színhelye mindjobban a templom felé terelődött. Két-három háztetőről már láng is csapott ki. Egy sereg asszony és gyerek menekült és a rémülettől elvakulva, egyenest a meredeknek rohant, hogy egy pár pillanat múlva eltűnjék az olajfák között. Most már, az asszonyok siránkozásától menten, még dühösebben folyt a harc. Ember ember ellen küzdött.

A tűzvészről pirosuló égbolt alatt a földön már halottak heverték. A sebesültek kínosan nyögtek és átkozódtak. Közben szünet nélkül hallatszott a radusiak kiáltozása.

— A gyertyákat!... A gyertyákat!...

A templom nehézkes, vaspántos tölgyfa ajtaja ellentállott az ostromlóknak. A mascalicóiak erősen védekeztek a fejsze-csapások és döngetések ellen. A hullámozó, küzködő embertömeg feje felett pedig ott himbálódzott érzéktelenül a ragyogó, ezüst szent, a melyet hatalmas férfiak tartottak vállaikon. De a hatalmas férfiak most már valamennyien tetőtől talpig vérrel voltak borítva. Ám mégsem tágtítottak. Legforróbb vágyuk, fogadalmuk az volt, hogy bálványukat az ellenség oltárára emelik.

Mialatt a mascalicóiak, mint oroszlánok harcztak a templom lépcsőin, Giacobbe hirtelen eltűnt. Az épület egyik csendesebb oldala felé tartott és egy ajtó, vagy bármilyen más nyílás után kémlelődött, hogy bejuthasson a szentély belsejébe.

Jó magasan, egy őrizetlen nyílást fedezett fel. Valami rácsos ablakfelét.

Párducz ügyességgel felkúszott oda és hosszú, sovány testével nagy-nehezen, de mégis csak átsúszott, belopódzott a keskeny rácson. Bent volt a templomban. Az isten házában nagy, csöndes belsejét édes illatú tömjénszag töltötte meg. És Giacobbe a sötétben, előre nyújtott kezekkel, tapogatózva haladt előre a fel-felboruló székek és padok között. Nem törődött azzal, hogy kezét, fejét összezúzza...

Végre elérte célját.

Kivülről behallatszottak a radusaiak erős fejszezapásai, a mint a nagy, nehéz tölgyfakaput döngették és Giacobbe most belülről igyekezett egy vas darabbal feltörni a zárat. De már nehezen emelgette a kezét meg a lábát és állandóan önmagával is küzdenie kellett: le kellett győznie egyre erősödő fáradtságát, a mely őt elnyomni készült és a mely erejét végleg megbénítani igyekezett. Tekintete merev kezdett lenni, elcsigázottnak érezte magát a kapott sok sebtől és forró vére valósággal kalapált halantékában.

— San Pantaleone! San Pantaleone! — kiáltoztak kívülről rekedten az ő hívei, a mikor észrevették, hogy a nagy nehéz tölgyfakapu engedni kezd. És most már újra, szinte megszaporodott erővel döngették a kaput fejszékkel és csákányokkal. Az eresztékeken keresztül behallatszott az elbukó testek tompa puffanása és a kések kemény csörrenése, a mint a bordák és csontok közé hatoltak.

Ezt a szegény, elcsigázott népet most oly nagy rajongó szenvedély fogta el, mintha a hazájokat megmentő hősök lennének.

V.

Még egy utolsó erőmegfeszítés és a kapu nyitva állott.

Vad diadalordítással rohantak be a radusaiak a templom belsejébe és az elesettek holttestén keresztül az oltár felé vitték a szent szobrát.

A templom csarnokában most hirtelen élénk fénysugarak villantak fel és az arany kandeláberek meg ezüst orgonasípok fel-felragyogtak. És ebben a rémes világításban, a mely a közelben égő házak lángjától származott, újabb nehéz harc fejlődött ki. Az egymást átölelve tartó és fojtogató férfiak most a földre vetették magukat, ám de itt sem eresztették el egymást; tomboló dühben ide-oda gurultak a templom kövezetén, összeszabdalták egymást késeikkel és elvéreztek a templomi padok alatt, a lépcsőkön, a kápolnában, vagy összeestek a gyóntató székben. Isten házának visszhangos boltozata alatt tisztán lehetett hallani az aczél csengését, a mint a lágyabb testrészeken áthatolva, a csontokban megakadtak. A halálosan sebesültek utolsó megtört sóhajtását, egy fejszecsapástól eltalált koponya betörését, egy sebesült ordítózását, a ki nem akart meghalni, egy másíknak rettentő kaczagását; mindezt ijesztő tisztán lehetett hallani. És az összekeveredett tömeg felett könnyű füstfelhő lebegett és már itt is érezni lehetett a tűzvész nehéz szagát.

A dicsőség, hogy ezüst bálványukat az ellenség oltárára emelve lássák, nem jutott osztályrészül a támadóknak. Az ellenség egy csapata elfoglalva tartotta az oltár lépcsőit. Giacobbe, több sebből vérezve, vadul csapkodott maga körül sarlójával, és egy tapodtat sem hátrált. Most már csak ketten voltak, a kik az ezüst szobrot vállaikon tartották.

A hatalmas sima fej ingadozott és támol ygott, mint egy részeg, groteszk lárva.

A mascalicóiak vadul küzdöttek.

Most hirtelen élénk csengéssel a templom kövezetére bukott le San Pantaleone.

Giacobbe előre ugrott, hogy fölemelje, de egy hatalmas emberi ördög egyetlen fejszecsapással őt is földreterítette. Kétszer is fölemelkedett, de mindannyiszor újabb csapások találták; a vér patakokban ömlött végig arczán, mellén és kezén, de mégis újra felpattant. Három, négy, öt hegyi pásztor rohant most felé egyszerre és — végeztek vele!

A rajongó összeesett és az ezüst szoborra bukott. Ujra fel-tápaszkodott, megrándult, majd kinyujtott kezekkel térdre csuklott és arczezal ráborult az ezüst szoborra.

San Pantaleone — el volt veszve!

D'ANNUNZIO után, olaszból

BALLA IGNÁCZ.

ÉRTESÍTŐ.

Vér és Arany. Újabb versek, írta Ady Endre. Budapest. Franklin Társulat, 1908. Ára 3 korona.

A francia Akadémia ezelőtt néhány évvel (1897 november 18) egy addig kevésbé ismert költő (M. Ferdinand Grégh) *A gyermekkor hajléka* című kötetének ítélte a kitűzött jutalom felét. Az előadó szerint «a szerző ahhoz a fiatal iskolához tartozik, mely mostanában sokat bajlódik a francia költészet reformálásával. Különösnek látszhatik s alig is hihető, hogy reformálásra volna szüksége annak a költészetnek, mely korunkban annyi mesterművet teremtett s hogy végkép tökéletlenek volnának azok az eszközök, melyeket elegendőknek talált és használt La Martine, De Vigny, Musset, Victor Hugo és Leconte de Lisle. Különösen a versek szerkezetét támadják. Simábbat, változatosabbat, különösebbet kívánnak. Nem kell a rímek váltakozása, sőt sokszor rím se kell, mérték se kell. Színes, hangzatos, káprázatos kifejezésekért gyötrik a nyelvet. Afféle csapongó zenét űznek vele, mely legfőlebb benyomásokat ébreszt, a helyett, hogy eszméket fejezne ki. Úgy látszik, mai nap senki sem elégszik meg a maga mesterségével. A zenészek metaphysikát akarnak csinálni hangjegyekkel, a költők symphoniákat szavakkal.»

Az a reformálási vágy és forrongás, melyről a fentebbi sorok szólnak, kezd divatba jönni a mi költészetünkben is. Ezt hirdeti fennen Ady Endrének *Vér és arany* különös címmel legközelebb megjelent verskötetje. Hirdeti egész mivoltával s megpecsételi a hírlapokban róla megjelent magasztaló ismeretésekkal. Egyik ismertetője úgy vélekedik, hogy «Ady Endre új isteneknek gyűjt tömjént és a kegyetlen bálványokat, az aranyborjút őrzöngő tánczczal keringi körül. Agyán ragyogó sorozatban villannak el az élet kinematograph-képei egy lyrikus intuitio önkívületében. Különös, sejtető szavaival mondani semmit

sem akar, csupán képzeletünket izgatja . . . Éther injectiót ad a képzeletnek . . . A mi nábob-lelkű fajtánk ő benne egy erős, eredeti új költőt szült meg».

Nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ez az ismertetés Ady Endre költészetének «képére és hasonlatosságára» teremtdőött.

A másik úgy vélekedik, hogy «ebben a kemény magyar koponyában csodálatos keveredésben forrnak együtt az őskeleti, atavistikus képzetek, ezer év előtti ázsiai létünknek homályos, ezer év óta szunyadó emlékei s nyugat legfrisebb, legfiatalabb kultúreszméi. A magyarul írók ősi tragédiájának, az ázsiai eredet s az európai világfelfogás kiegyenlítésére való törekvésnek egyik jelenete folyik le szemünk előtt ennek a költőnek az életkébe tárt lelkében».

Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ennek a nagyméretű körvonalozásnak igaz volta Ady Endre költeményeivel a legtávolabbról sem bizonyítható s hogy az ilyen fajta ismertetések nem elfogulatlan ítélet szüleményei, hanem jóindulatú dobverések.

Szívesen adózunk elismeréssel Ady Endre költészetében minden kis morzsának, melyet abban elismerésre méltónak találunk. De zavaros tengerből nehéz kihalászni egy picziny gyöngyöt. Ő nem jelenik meg a maga egyszerű őszinteségében. Szenvelgés köpenyét ölti magára. Szemkápráztató, cifra burokba takarózik. Ahhoz van alkalmazva verskötetének már a címe is: *Vér és arany*. Miért vér? és miért arany? Erre kielégítő feleletet egész gyűjteményének se hangja, se tartalma, se iránya nem nyújt. Azt mondhatja ő s mondja némely ismertetője: találjuk el magunk, mert épen abban áll az ő költészetének titokzatos érdeme. Sőt bájos volta, hogy az olvasóra bizza tetszés szerint kihüvelyezni a versekből az azokba elrejtett értelmet. Igen! de mi nem fejtegetni, nem találgatni, de tisztán érteni, érzeni, gyönyörködni akarunk a múzsa ajándékában.

A költemények külön című szakaszokba vannak osztva, a mit nem tett szükségessé a tartalom különfélesége. Az ily kerekbe foglalt költemények tartalma különben is alig van valami vonatkozással a címre, legfőlebb annyiban, hogy minden szakasza hoz egy költeményt, mely a szakasz nevét viseli. Ebben is a keresettség vonására ismerünk. Ime: 1. *A halál rokona*. 2. *A magyar messiások*. 3. *Az ős kaján*. 4. *Mi urunk a pénz*. 5. *A Léda aranyszobra*. 6. *A holnap élébe*.

Nehéz kivenni költészetének magvát, irányát, szellemét.

Mintha valami borongás, vagy keserűség áradna el rajta. De annak mélységét, őszinte közvetlenségét nem látni tisztán a reájok borított tarka leplek alatt. Nem a meghatott szív egyszerű, természetes nyelve beszél, hanem a különlegest kereső mesterkedés körmönfont kifejezései, zilált képei. Ezeknek előszeretete gyakran torzításig ragadja. S nehéz, vagy épen lehetetlen eltalálni, hogy a torzvonások alatt voltaképen mi rejlik. Olvassa el bárki a *Fekete hold éjszakáján* című verset a 159. lapon, vagy az azután következő *Mária és Veronika* címűt, talál-e abban valamit, a mit észszel felfoghat, szívvel megérezhet? Mind a kettő a *Léda aranyszobra* című szakaszban van, a mely szakasz, mint homályosan sejthetni, valamely elmúlt, vagy meglevő szerelmi érzelem tükre akar lenni. A *Léda arany-szobra* így kezdődik, szépen és érthetőn:

Csaló játékba sohse fognál,
Aranyba öntve mosolyognál,
Az ágyam előtt.

S így végződik:

S mikor az élet nagyon fájna
Két hűs csípőd lehütné áldva
Forró homlokom.

Ki gondol olyat, hogy a nő hűs (?) csípőjével hűti le a szerelmes férfi homlokát? Gondolni is valami, hát még cselekedni? Mily természetű az az alkotási mód, mely Ady Endre költeményeinek szinte jellemző vonás: mutassa a sok közül a következő rövid vers, melynek címe *Csak egy percz* (115. lap):

Egy percz és megcsókol az Élet,
Testem vidám, lángoló katlan.
Égnek a nők, a házak, utczák,
A szívek, álmok. — Minden ég
És minden halhatatlan.

Egy percz és kis ördögök jönnek,
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a hunyás, nagy Fagy,
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.

Egy percz és szörnyű buta balság
Úl mellünkre jeges üleppel,

Röhögést hallunk: «Lapos erszény,
Bajos ember, kis valaki,
No, no, lassan a testtel.»

Egy perc és meghal minden bennünk,
Meghal a mesebeli herceg,
Meghal az Öröm. S mi sóhajtunk:
«Rossz isten, adnál legalább
Csak tízszer ennyi percet.»

Nem mondjuk, hogy: ex uno disce omnes; de bizony sok részben mondható. Ki fog az ilyenekben gyönyörködni? Ki fogja fölfedezni bennök a rejtett szépségeket? Azt írja egyik ismertetője, hogy ahhoz minél több intelligens, kipallérozott lelkű, finom idegű olvasó kell; azok fognak aztán gyönyörködni a szerző «titokzatos ingerű, complex egyéniségében, melyben kelet tunya má-mora, atavistikus elbúsulása megkapóan ölelkezik a nyugati kultúráért szomjazásával, mindig a *Holnap* felé lendülésével!» Szeretnők látni azt a «finom idegű, elfogulatlan s józan ítéletű és izlésű olvasót, a ki a fentebb bemutatott versben és hasonló társaiban az ismertető által ígért gyönyört megtalálja.

Ott, a hol közelebb tér önmagához s a természethez s nem akar erőnek erejével bizarr lenni, nem egy szép költeménnyel gazdagítja gyűjteményét. Ilyen mindegyik szakaszban akad néhány. Ezek mutatják, hogy mégis költő áll előttünk, a kinek tagadhatlan tehetsége forrásban van s tapogatódzik érvényesülésének legalkalmasabb formái után.

Előnyül tudják be s eredetiségnek számítják, hogy a verselés megszokott technikáján és formáin túlteszi magát. Hogy vers alkat, mérték, rím nála nem fontos; hogy tárgyai választásában is eltér a rendestől; szóval, hogy formában, kifejezésben, tartalomban egy új korszak hajnalodását jelzi lyrai költészetünk mezején. Mi ezt a hajnalodást eltévelyedésnek látjuk. Ez idő szerint még csak az a secessio mutatkozik abban, mely a festészetben sáfrányszínű embereket, zöld és kékszínű ebeket alkot, az építészetben pedig oly épületeket, melyeken hiányzik az arányosság, az összhang és a célszerűség. Hát jól van! Hát legyen szeszélyes, könnyen alkalmazható a lyrai zengés formátlansága. Vegye gondjai alá subjectiv csicsérgés, vagy föllengzés helyett a való élet nyersebb küzdelmeit: a gyárak füstjét és «rabszolgáit», a munkások törekvését, a nép nyomorát

stb. De egyet kívánunk tőlök: azt, hogy a régi nyomok elhagyásával, az új téren, új formában is éreztessék velünk, *mindnyájunkkal*, a valódi költészet varázsát.

Félő, hogy ez a secessió példája, melyet több oldalról oly hangosan magasztalnak, ragadós lesz. Sőt talán már ragadós is. Ime Erdős René, a ki nemrég a hús és vér gyönyöreinek világos, leplezetlen éneklője volt, már kezdi, vagy folytatja. *Hangok* című költeményében (egy lap tárczájában) úgy képzei, hogy felette a szerencse és szerencsétlenség *hangok* alakjában lebeg, fekete, vérvörös, fehér hangok. Egy része így szól:

«Az éjszakában feltámadnak a hangok, forró, szikrázó, vérvörös hangok, piros nyelvű, hegyes fülű, fekete pikkelyes koboldok, tánczos manók és libegő lidérczek hozzák magukkal valami forró tűzzel, vérrel, kénnel lobogó mélységéből a vérnek. S főliskoltnak a hangok lázas, lobogó sikoltással: «Evoé! tiéd az élet!» S rá chorusban visszariad a villogó szemű csapat: Evoé! tiéd az élet.»

A kegyes olvasóra bizzuk s bizza a szerző is, hogy ezeket a szavakat tetszése szerint hosszabb, vagy rövidebb sorokba szabdalja s higgye, vagy hite-se el azután, hogy akkor ez költői formának, versnek tekinthető.

Ily levegői harmonia vezetne hát bennünket új ösvényeken a Parnassus felé? Credat judaeus Apella.

— ó —

Wolfgang Golther: Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters und der neuen Zeit. Leipzig, 1907. 465 l. Ár 8 Mk. 50.

Midőn három évtizeddel ezelőtt e *Szemlében* (1876. XII—XIV. köt.) a közép- és újkori német Tristan-műveket behatóan tárgyaltam, a kutatás e téren még jóformán gyermekkorát élte és számtalan nagy és kis kérdésre nem tudott feleletet adni, melyeket azóta legnagyobbbrészt végleg megoldott. Hiszen csak azóta jelent meg Eilhart von Oberge fontos Tristan-műve kritikai kiadásban (1877) és Muret Ernő kiváló tanulmánya ez első német Tristan-eposz francia forrásáról; Golther Farkas nagy jelentőségű tanulmánya a monda eredetéről (1888); a francia eposz kritikai kiadása Bédier Józseftől (1902) és Muret kitűnő Berol-kiadása (1903), hogy csak néhány főmunkát említsek, mert a kisebb, de részben nagyon értékes Tristan-tanulmányok

száma az utolsó három évtized alatt annyira fölszaporodott, hogy már valóságos könyvtárt tesznek.

Ezt az egész óriási anyagot földolgozta Golther az előttem fekvő hatalmas kötetben, mely valóságos Tristan-encyclopædiának tekinthető, mert magában foglalja a kutatásnak összes eredményeit, melyek a mondára és ennek francia, német, skandináv, spanyol, olasz és angol földolgozásaira vonatkoznak. És ez a földolgozás nemcsak referáló, noha már ez is nagy érdem volna, hanem egyúttal kritikai: a szerző nem fogad el véleményt vagy ítéletet, melyet alaposan meg nem vizsgált, úgy hogy műve, összefoglaló jellegén kívül, maga is e nagy irodalomnak fontos tudományos terméke, mely ismereteinket sok tekintetben előbbre viszi. Ezt a következő, igen rövidre szabott ismertetés is kétségtelenné fogja tenni.

Egy rövid bevezetés után, mely a Tristan-kutatás történetét vázolja, a munka I. és II. szakasza a monda keletkezését tárgyalja és valószínűvé teszi, hogy az elveszett «ősepos» szerzője, talán Robert de Reims (La Chièvre), a ki 1140 és 1150 közt írhatta művét, alkotta meg regékből és novellákból nagy költői hivatottsággal és kiváló műérzéssel azt, a mit ma Tristan-mondának nevezünk. Golther maga is megszerkeszti az összes, részben igen eltérő későbbi Tristan-eposzokból és regényekből ezt a föltételezett «őseposzt», melynek alapvonásait legújabbán Bédier is megállapította. A két kutató a lényeges pontokban természetesen megegyez, de a tarkán elágazó részletekben sokszor eltérő eredményekre jutnak, mit Golther, saját fölfogása érdekében, minden esetben majd meggyőző, majd megnyerő érvekkel indokol.

A III. szakaszban tárgyalja a régi Tristan-eposz földolgozásait: Eilhart von Oberge 1190 körül írt, de eredeti alakjában csak töredékesen fönmaradt költeményét, Berol 1191 után írt művét és az 1215 és 1230 közt keletkezett francia prózai Tristan-regényt, mely rendkívüli népszerűségnek örvendett és a XV. és XVI. században igen sokszor jelent meg nyomtatásban. E Berol-féle változat körébe tartoznak még a németek közül Ulrich von Türling és Heinrich von Freiberg, a kik a XIII. század második felében Gottfried remek költeményét befejezték, több spanyol és olasz munka a XIII. és XIV. századból, sőt egy latin mű is: Lovato dei Lovati költeménye Isolde szerelméről (Isidis ignes). A monda népszerűsége páratlannak mondható: egy-két ókori tárgyon (Aeneas, Trójai háború, Nagy Sándor) kívül nincsen törté-

net a középkorban, mely az egész művelt világban annyira megnyerte az emberek tetszését és a költőket folyton újabb földolgozásokra csábította volna.

Legtökéletesebb megalakítását e szép tárgy az anglonormann Thomas verses regényében nyerte, mely Angliában, de francia nyelven, 1160 és 1170 közt keletkezett, de csak egy kis töredékben maradt reánk eredetiben. Szerencsére sokszor fordították le vagy dolgozták át, így angol nyelven (Sir Tristrem) a XIII. század végén tizenegysoros versszakokban és Hákon Hákonarson király (1217—63) rendeletéből norvég prózában. De ezek a fordítások szárazak, költőietlenek; ellenben a költészetnek egyik elsőrangú remeke a strassburgi Gottfried mesternek 1210 körül írt, de, sajnos, befejezetlen gyönyörű műve, melyet újabban Hertz Vilmos teljes költői erővel fordított le a mai német nyelvre. A nagy műnek egyik legszebb részletét, Tristan búcsúját Isolde-től, Golther e IV. fejezete függelékeként (198—207. l.) Thomas és Gottfrid eposzaiból, a skandináv szöveg fordításában és az angol átdolgozásban közli, a mi a különböző földolgozások összevetését egy érdekes példán lehetővé teszi.

De nemcsak mint egész műremek hódította meg a középkort a Tristan-monda: számos novella, lyrai költemény, ballada és románcz is merít egész Európában e gazdag forrásból. A Tristan-regénynek ez »utóhangjait» Golther az V. és VI. fejezetben tárgyalja, mire a VII. fejezetben a német prózai Tristan-regény (XV. század) és Hans Sachs kezdetleges tragédiája (1553) jellemzésével az újkornak nem kevésbbé számos Tristan-műveihez ér szerzőnk. Eddig a philologus vitte a nagy szót e nagy kötetben: a munkák eredete és egymáshoz való viszonya, a források föl kutatása és tisztázása volt a főfeladat; az æsthetikai, többé-kevésbbé alanyi fölfogás csak melleleg jutott szóhoz és többnyire oly alapon, hogy eltérő vélemény alig volt lehetséges.

Ez teljesen megváltozik, a mint szerzőnk az újkori földolgozások tárgyalásába fog. De saját álláspontunk Golther fejtegetéseivel szemben is megváltozik most: míg eddig, kevésbbé lényeges részletkérdéseket nem tekintve, teljesen egyetérthettünk fejtegetéseivel, melyek mindenkép a tudomány színvonalán mozogtak és kétes kérdéseket jól eső nyugodtsággal és megnyerő okadatlással elintéztek, most igen sokszor más véleményen vagyunk, mint a szerző, a kinek æsthetikai mértéke néha annyira egyéni, hogy nem tudunk csatlakozni ítéleteihez.

A XVI. század közepétől a XVIII. század közepéig a költészet igen sanyarú állapotban van: a vallási villongások és háborúk egész Európában elhallgattatták a Múzsákat, el a Tristan-mondát is. Wieland, a középkori regék nagy kedvelője és hivatott földolgozója, és Schlegel Vilmos, a romantikus költészet finom fejtegetője, az elsők, a kik ismét a Tristan-monda földolgozását legalább tervezik és részben megkísérik. Azután következnek, nagyszámú kisebb-nagyobb lyrai és epikus kísérletek után, a Gottfried remekének fordításai, melyek a vonzó történetet a legszelesebb körökbe vitték és újra, mint a XII. és XIII. században, rendkívül népszerűvé tették. Most főleg a drámaköltők karolják föl a mondát: megdöbbenően nagy a Tristan-drámák száma német, francia és angol nyelven, pedig a monda a bájjal miatt (és e nélkül megszűnik Tristan-monda lenni) éppen nem alkalmas a drámai megalakításra. Azért általában igaza van szerzőnknek, a ki e művekkel kissé kegyetlenül elbánik, midőn még a legsikerültebbekben is legfeljebb csak lyrai szépségeket hajlandó elismerni.

Ellenben a korlátlan bámulatnak dithyrambikus lendületével dicsóíti Wagner Richard dalművét (1859), melynek keletkezését, történetét, eszmei tartalmát és szerkezetét igen behatóan és rendkívül érdekesen tárgyalja. E mű (t. i. a szöveg) szerinte «feneketlen mélységű és kimeríthetetlen gazdagságú remek», az egész, közel ezer éves Tristan-költészetnek valóságos betetőzése és koronája. Golther régtől Wagnernek egyik leglelkesebb híve, és bizonyára igaza van, midőn a bayreuthi mester dalművének szerkezetében elsőrangú műizlést és nem mindennapi költői alkotó erőt ismer föl. De ha még «Wagner költői nyelvének bámulatos szépségét» is magasztalja, annyira elragadtatja magát egyéni lelkesedésétől, hogy a legjobb akarat mellett sem csatlakozhatom teljesen az ő himnusához. De ezen, talán részemről is csupán egyéni nézeteltérés ellenére is a legnagyobb készséggel elismerem, hogy Golther ép oly tanulságos mint érdekes nagy könyve elsőrangú tudományos munka, mely rengeteg anyagot bámulatos tudással, helyes fölfogással és sok izléssel dolgoz föl.

Heinrich Gusztáv.

Ugo Foscolo: Les dernières lettres de Jacques Ortis. Traduction nouvelle, avec une préface d'Émile Faquet et une notice de J. Luchaire. — Paris, 1906. Société Française d'Imprimerie et de Librairie. Ara 3 fr. 50.

Foscolo, kinek nálunk is ismeretes műve: *Ortis Jakab levelei* új francia fordításban jelent meg, csodálatra méltón hajlékony és fogékony író volt. Tudott lenni classikus vagy romantikus: classikus, a mikor csak akart; romantikus, mikor innen fújt a szél; mielőtt írt, mindig szüksége volt arra, hogy előbb elolvasson valamely művet, mely fölizgassa és mozgásba hozza képzeletét, de mikor már képzelete működni kezdett, önmagától ment tovább ritka erővel és lendülettel. Foscolo tehát afféle eredeti utánzó és igen érdekes fél-genie volt.

A körülmények, barátai és olvasmányai oly feltűnő hatással voltak reá, hogy ez mindenkit bámulatba ejtett, sőt még őt magát is. *Ortis Jakab leveleit* valószínűleg 1797-ben írta egy szerencsétlen szerelem, *Werther* és Italia politikai szenvedéseinek hármassága alatt. Akkor még nagyon fiatal volt és semmi esetre sem élt annyit, hogy az élettől megundorodhatott volna.

Foscolo sokkal inkább a cselekvés embere volt — leszámítva azt a néhány évet, melyet a tanári pályán töltött, életének nagy része katonáskodásban folyt le — hogysem sokáig meggyőződése maradhatott volna a kétségbeesés. Efféle ifjú kétségbeesésben sokkal több a meggyőzni akarás, mint a meggyőződés.

Annyi bizonyos, hogy megírta a híres *Utolsó leveleket* és ez a mű volt körülbelül az utolsó *Werther*-regény.

Igazi olasz mű. Érzik benne a vad és hajlékony szenvedély egész a halál érzelméig, valami szeszélyes élenkség a Young *Éjszakáinak* gyászos melancholiáján keresztül, valami visszafojtott merészség, mely emlékeztet bennünket az összeszorított, de teljesen ép rugóra, mely az adott pillanatban kiegyenesedik.

René, *Werther* és *Ortis* bizonyos tekintetben nemzeti jellegű művek. *Werther*, mely a legmélyebb valamennyi közt, egy igazán meggyötört lélek vallomása, a kit a szerelem visszautasít s az élet elrettent; *René* kétségkívül szomorú lélek, ámde vigaszt talál bánatának nagyszerű és ékes-szólo fitogtatásában; *Ortis* egy

megsebzett lélek nyilatkozása, mely a szatira keserűségével s a gyönyörben való duskálkodással áll bosszút a világon és az emberekben; ez a gyönyör nem érzéki, de annál vonzóbb, mert nem az.

*Werther*ben csupa kétségbeesés uralkodik, mely nincs minden mélység nélkül; *René*ben keserű melancholia és szenvedés; *Ortis*ban a vérnek, gyönyörnek s a halálnak teljes lemondása.

E mellett mindegyik erősen magán hordja keletkezésének jellegét. Érdekes, hogy a három művet három fiatal ember írta, a kiknek egyike nyolczvanhárom, másika nyolczvan éves kort ért. Foscolo korábban halt meg, mint a másik kettő, de jóval halála előtt kigyógyult embergyűlöletéből.

Annak a szellemnek, melyből *Werther*, *René* és az *Utolsó levelek* fakadtak, mintegy végső hajtása gyanánt jelent meg egy igen kiváló magyar regény is, mely megjelenésekor nagy hatást tett. Ez volt Eötvös *Karthausia*-ja. Ez is fiatal ember műve, benne is egy fiatal lélek forrongása nyilatkozik és ezt is azok az eszmék töltik be, melyek a romanticismus korának fiatal nemzedékét lelkesítették. Ennek az eszmei lánczolatnak egyik értékes lánczszeme a magyar földön. Eötvösre is egyebeken kívül olvasmányai épen oly erős hatással voltak, mint Foscolóra. A *Karthausi* keletkezését és szellemét tekintve nagyon hasonlít az *Utolsó levelek*hez, bár Musset *Világfi vallomásai* is hatottak Eötvösre.

L.

Új magyar könyvek.

Buzás Győző. A németes összetételek története. (Nyelvészeti füzetek. III. füzet.) Budapest, 1907. Athenaeum. (8-r. 48 l.) 1 K.

Döntvénytár. IV. folyam. VI. kötet. A felsőbbírásgok elvi jelentőségü határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a »Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. LI, 355 l.) 4 K.

Gara Zoltán dr. Jelzálog-kölcsön engedményezési ügylet a pénzintézetek gyakorlatában. Előszóval ellátta mándi Mátyás Gy. Budapest, 1907. Grill. (8-r. XV, 206 l.) 5 K.

Jakab Miklós. A Hargita alól . . . Székelyföldi történetek. Budapest, 1907. Budapesti Hirl. (8-r. 185 l.) 3 K.

A TÖBBSZÖRÖS VÁLASZTÓI JOG.

Első közlemény.

A többszörös választói jog az a politikai intézmény, mely a törvényhozó testület tagjainak választásánál szavazatjoggal általában fölruházottak körén belől bizonyos törvényes kellékekkel rendelkező egyéneknek, még egy vagy több más szavazatot is ad.

A legfőbb állami akarat szervének történetileg ismert főbb típusai valamennyien mutathatnak föl olyan változatot, a melynél a «vota ponderantur» elve lényeges alkatrészként kapcsolódik be az alkotmányjogba. Jelenleg azonban a képviseleti rendszerrel kapcsolatban különösen érdemes a többes szavazatjog a politikai tudomány vizsgálódására, nemcsak gyakorlati jelentőségénél fogva, hanem azért is, mert a korunkban egymás mellett uralkodó államtani elvek ütközőpontjává válhat.

Az államtudománytól vár természetesen idevonatkozólag és pedig első sorban megoldást az a súlyos probléma is, milyen elvek alapján szabályozza az állam saját életfolyamatának azt a kezdő szakát, a mely az elszigetelt egyéni akaratokat az egységes állami lény egységes akaratává forrasztja össze.

E problémának főfontosságú része azoknak az államtagoknak a kiszemelése, meghatározása, a kiknek joga és kötelessége lesz kijelölni a legfőbb állami akaratnak közvetlen, hivatásos teremtoit, a törvényhozókat. A választójogot rendező politikai actio, mert a társadalomból kiinduló törvényhozási folyamatnak első mozzanatába nyúl be, a társadalmi erők küzdelmének közvetlen hatása alatt fog szükségképen állni. De másfelől, mint az állami életműködés egyik

részére vonatkozó, az államról való általános fölfogásunkhoz képest változik. Csak két külön szempontból: az állambölcseleleiből és a társadalom-tudóséiból tett észleletek egyesüléséből állhat elő világos kép valamely választójogi intézmény teljes jelentőségéről. Nem elég, ha csak azt kutatjuk, miként lássuk el a társadalomban létküzdelmet vivó osztályokat a közjogok fegyverzetével: vigyáznunk kell arra is, hogy rendszerünk ne valamely helytelen elméleti államfölfogáson, kiváltképen ne az egész és része közötti viszony ferde fölfogásának homokalapján nyugodjék. Ha nem csatlakozunk azokhoz, a kik az elméleti államtant Comte és Spencer szellemében kirekesztik az önálló tudományok sorából, nem elégedhetünk meg a választójogi reform társadalmi hatásainak vizsgálásával sem, hanem gondolatmenetünk sarkpontja a választójognak összhangja legyen az állam lényegével.

Így, midőn a többes választójog intézménye törvénybe került, vagy a törvényből eltűnt, avagy javaslatként fölmerült, az mindannyiszor az uralkodó állambölcseleti tanok és a nagy társadalmi osztályok érdekharczának hatása alatt történt. Ezek a bölcseleti és történeti erők határozzák meg az intézmény sorsát, czélját és keresztülvitelének elméleti és gyakorlati föelveit. Vázolnunk kell tehát, miként teremtenek meg ezek az erők oly történeti helyzetet, hogy a gondolkodók és államférfiak tekintélyes része a többszörös szavazójogra mutat reá, mint bizonyos fontos alkotmánypolitikai érdekek biztosításának technikailag legcélszerűebb eszközére, vagy pedig — némelykor talán öntudatlanul, a gyakorlati szükség nyomása alatt — mint az állam lényegének követelményére.

I.

Az általános és a korlátolt; az egyenlő és az egyenlőtlen választó-jogrendszerek küzdelse elméleti főképviselőiknél jogbölcseleti alapon nyugszik.

Rousseau és iskolája, a forradalom előtti politikusok csoportja, a természetjogból, az ember lényegéből és a társadalom eredetéből az általános egyenlő szavazati jogot vezette le. Minden ember természettől egyenlő, az egyen-

lőtlenység az elnyomás eredménye, igazságtalan és természetellenes. A szabadság és egyenlőség a társadalmi és nemzeti rend alapja. A souverainitás a népé, az egyének összességéé, az egyenlő értékű egyesek a főhatalom egyenlő jogú társ tulajdonosai. Az egyenlő akaratok számtani összegezésének eredménye a közakarat. Az állam az egyesek szerződéséből támadt, s a «*contrat social*»-ból minden egyes szerződő fél számára egyenlő jogosultság fakad, a «*droits du citoyen*» mindenkinek egyenlő közjogokat biztosítanak; senkinek sem lehet tehát kiváltságos része a souverain akarat kimunkálásában. Ezt az egész eszményi jogrendet, — a XVIII. század positiv jogrendszereinek merő ellentétét, — a minden tételes törvénynél erősebb természetjog parancs-szava követeli. Az ész logikai következtetései és a természetes jogérzet, így okoskodnak, indítanak bennünket e természetjog elismerésére.

Ha Rousseau és újabbkori követőinek hívei vagyunk, politikai dogmáknak az általános választójogot valljuk és azt a francia individualisták szellemében a világrend örök törvényeiből vezetjük le; akkor kizárjuk annak a lehetőséget, hogy az emberi minőség e szükségszerű követelményét a tudomány vitatkozásaiba vonhassa és nem is szentelhetünk figyelmet a többszörös választói jog intézményének.

A francia iskola önmagukhoz következetes és alapítójukhoz hű tanítványai sokkal kevésbé fogadhatják el a többszörös szavazatot, mint valamely más korlátot, a mely az általános választójognak elvi föntartása mellett bizonyos néprétegeket kirekeszt az alkotmány sánczaiból. Hisz az általános szavazatjog alapelve ilyen korrektívum által, a minő a többes szavazat, az ellentétébe menne át. Az általános választójog tana az embereknek, mint az államélet részeseinek egyenlő súlyát hirdeti, a többszörös választójog a polgárok különböző befolyását és ennek alapjaként az emberek természetes különbözőségét éles világításban, az értelemnek leginkább megközelíthető módon, szinte matematikai táblázatossággal hozza kifejezésre.

Az általános választójogi iskola kiinduló pontjából a logika sima útján szükségképen oda jutunk, hogy minden polgár egyenlő mértékben vegyen részt a törvényhozó testület kialakításában. Egyenlő számú, egyenlő jogosultságú

polgárokból álló választókerületek, ez a követelménye az individualismusnak, mert a polgár joga, hogy a törvényhozó hatalomból ne essék reá kisebb hányad, mint bárkire az államban. Világos ellentétben áll ezzel úgy a választási geometria (aránytalan választókerületek), mint a választási aritmetika (többes szavazatok). Mind e műveletek arra mutatnak, hogy a Rousseau-féle népakarat kitudásán kívül egyéb czélok érvényesülését várja a törvényhozó a szavazási számítások végeredményében.

«Minden polgár egyenlő részesedése a választójogban oly eleme az általános választójognak, mely nélkül általánossága üres beszéd».*) Mert ha az általános és a plurális választójogot összekapcsolja a törvényhozás akár egy törvényben, mely az általános szavazatjog büszke és népszerű címét viseli, akár két egymásra való tekintettel alkotott törvényben (Belgium), akkor az «általános» jelzöt leszállított, megcsonkított értelemben veszi, oly értelemben, mely nem felel meg a «suffrage universel» történeti szerepének az államtudományban. Tudniillik, hogy minden államtagnak legyen valamelyes, bár eltérő mértékű befolyása az államügyek intézésére. Megadják a széles néprétegeknek a politikai súlyt, a melyre igényt tartanak, de gondoskodnak, hogy egy ellensúly azt paralizálja.

Formai tekintetben látszólag megvan az általánosság, de annak bölcséleti alapja, az emberi jogok egyenlősége a való életben nem érvényesül. Mert miként lehet a választójog az emberi minőséggel járó jogigény, ha másban ugyanazon minőség más, kisebb vagy nagyobb jogi hatást eredményez? Vagy ha az emberi méltóság hozza magával, hogy az embernek az összlet kérdései fölött is önrendelkezési joga legyen, nincs-e ez megsértve azzal, hogy polgártársának méltósága három-négy-ötszörös elismerésre talál? Hiszen a méltóság relativ dolog, s a szavazatból kizártak önérzete is éppen a választókkal szemben szenved csorbát. Vagy ha a választójog az államtág érdekeinek védelmére szolgál, ha mindenki védheti szavazatával érdekeit és minden honfi érdeke egyaránt védelemre érdemes, miért ad a többes választójog egyik érdeknek többszörös erőt, revolvert, a má-

*) Concha: *A választójog reformja.*

siknak csak egyesöví fegyvert? s miért ád egyáltalában jogot a polgárnak az érdekvédelemre, ha ez a maga legyőzetését, többszörös szavazatú polgártársával történhető érdekösszeütközés esetére, számtani bizonyossággal előre kiszámíthatja?

Az individualisztikus iskola nevezetesebb képviselői közül csak John Stuart Mill (*Considerations on representative government* chap. VIII.) kifejezett híve a többes választójognak s azt a kisebbségi képviselettel együtt a nyers tömeguralom ellenszerének tartja.

Mill már nem a természetjogi iskola merev követője. A csatornán túl általában az emberi jogok fényes szólamai mellett helyt engednek a gyakorlati következmények mérlegelésének. A mi a francziák állambölcseletével közös: az a határozott individualizmus, az egyéni szempont egyoldalú érvényre emelése. Mill az egyének összhangzó érdekein emelvén föl az állam épületét, minden követ fel kíván használni, hogy minél szélesebb és szilárdabb alapot vehessen. «Múlhatatlanul szükséges szerinte, ehhez képest, egy jó kormányforma magasabb fogalmához, hogy a szavazati jog a lehető legszélesebb körre kiterjesztessék.» Elvben valamennyi polgár érdekének szolgálatába állítván az államgépezetet, hogy ez a gyakorlatban meg ne hiúsuljon, nem bízik a szűkkörű szavazóközönség szubjektív közérzésében és jóindulatában, hanem a közjogok elosztásában keres tárgyi biztosítékot. «Egy érett és művelt nép kebelében ne legyenek páriák, ne legyenek jogtalan emberek, csak a kik saját hibáiknál fogva azok.»

Azonban Stuart Mill látja, hogy nem az aranykorszak köszöntene be a «suffrage universel» törvénybeiktatása után, hanem újabb és ezúttal műveletlenségében még kiméletlenebb osztályuralom réme fenyeget igen közelről. Látja a veszélyt s mivel nem hajlandó a doktrinarizmus szempontját a közérdek háttérbe szorításával tenni uralkodóvá, két kiegészítő alternatívát lát: az általános, de plurális és a korlátozott egyenlő választó rendszereket. Az elsőt fogadja el mint természetes intézményt, mint olyat, mely nem az állam mesterséges alkotása, mint ezt, a természetjogi iskola visszhangjaként, sokáig axiomaként tekintették a politikai okoskodásokban.

«Az emberi dolgok rendes menete», a mindennapi élet természetszerű folyamata bizonyítja — Mill szerint — a többes szavazatjog intézményének létjogosultságát és nyújt analogiákat a mellette érvelőknek. A szellem és jellem többsége minden lépten-nyomon, minden órában érvényszerül a köz és magánélet kisebb-nagyobb köreibben. A jobbak és okosabbak erősebb befolyása közelismert és magától értetődő dolog: «az erkölcsileg vagy szellemileg magasabban állónak véleménye értékesebb az alantabb állóénál és a midőn az ország államintézményei azt látszanak határozottan mondani, hogy a két vélemény egyenértékű: oly dolgot állítanak, a mi nincs». Ha a mindennapi tapasztalat folyton meggyőz e valótlaniságról, akkor a szavazatjogból való teljes kizárás nem idéz elő káros lelektani következményeket, névszerint a közügyek iránti közönyt, vagy az elkeseredett államellenes érzületet. «A midőn egy ügy bizonyos részben egy emberé, így okoskodik Mill, más részben meg más emberé és a midőn az egyik érzi, hogy az a másik jobban érti a tárgyat, mint ő, akkor nem lepi meg, ha látja, hogy a másik véleménye többet nyom, mint az övé, mert ugyanazt tapasztalja más dolgokban is, az élet minden viszonyában. Csupán az szükséges, hogy e magasabb befolyás oly alapokon indokoltassék előtte, melyeket megérthet és a melyeknek igazságát belátni képes.» A többes szavazat behozatalával tehát az állam nem mesterségesen, kívülről nyúl bele a törvényhozás folyamatába, hanem csak elismer, körülír, szabatosít egy természetes dolgot, mely mellett az a leghatalmasabb érv, hogy az emberi élet szükségszerű követelménye.

Azonban Stuart Mill érvelése valójában nem oly meggyőző erejű, mint a melyet annak Mill a társasélet elemi tünetményeivel való összhangja következtében tulajdonít. Különböző erkölcsi és értelmi súlyú vélemények sűrűlödésének csakugyan van a társadalomban ilyen természetes folyamata, melyből az eltérő erejű politikai meggyőződések fölött osztályozó ítélet alakul ki. De ez nem a szavazatok összeszámitásánál áll be, hanem a megelőző eszmeharczban, a sajtóban, a népgyűléseken és a lelkek befolyásolásának ezerféle módját produkáló választási küzdelemben. A szavazó-bizottság voltaképeni föladata jóformán csak e folyamat végeredményének statisztikai észlelése.

S e folyamat alkalmával érvényesül minden tényező, a melyre a többes választójog rendszerét föl lehet építeni. A korosabb, rendezett családi és anyagi viszonyok között élő, önálló és iskolázott ember nagyobb súllyal vetheti a mai társadalmakban szavát a mérlegbe és a súly kifejeződik abban a mértékben, a melyben alacsonyabb színvonalon álló és önálló meggyőződésre kevésbé képes szomszédait példájával befolyásolni bírja.

Igy alakul ki minden határozat az államéleten kívül és belől, ez a módja a szellemi túlsúly érvényesülésének és nem előre meghatározott általános szabályba foglalt, szabatosan szövegezett ismérvek alapján bizonyos vélemények hatványozott számbavétele. Hogy pedig mely tulajdonságok részesülnek elismerésben és mely kiválóságok sokszorozzák meg birtokosuk politikai befolyását, az ország közállapotaitól, a választóközönség értelmi színvonalától és az egyes társadalmi körök szokott értékeitől függ.

Ha pedig az állam, Mill szellemében, maga állít föl szavazati skálát, egyenesen azzal a célzattal, hogy a társadalomban nem kellőleg méltányolt tulajdonságoknak nagyobb erőt kölcsönözzön — (Mill ezt az iskolai képzettségnek, a tudományos és művészeti foglalkozásoknak követeli) — akkor ép úgy belenyúl saját érdekében rendező hatalmával a közakarat kialakulásának folyamába, mintha azt a választó-polgárság körének elhatárolásával tenné és ép úgy érvényesül az individualizmus alapelveivel szöges ellentétben — az állam, mint saját érdekeket követő, öncélú személyiség.

Azt sem láthatni át oly könnyen, hogy döntő különbség volna a között, ha «a közügyektől elzáratunk szavazatunkkal, vagy ha másoknak nagyobb képességük és a közös ügyek intézésében nagyobb ügyességük alapján erősebb szavazati jog adatik.» Hogy a többes választójog intézményének olyan igen megnyugtató pszichológiai hatása lenne és az egyszerű szavazatok birtokosai csonka közjogi hatalmukat oly boldog kielégültséggel gyakorolnák, legalább is kétségbe vonható. Később is lesz alkalmunk erre rámutatni. Stuart Mill jóval előbb hirdette a többes szavazat tanát, mielőtt még gyakorlati megvalósításának eszméje az európai parlamentekben fölmerült volna. Hogy ez az intézmény később Belgiumban behozatott, sok más államban pedig ja-

vaslat tárgya lett, arra nem elvi okok, hanem egyfelől a demokratikus szellem terjedése, másfelől fontos nemzeti érdekek biztosításának szüksége vezettek.

Habár a természetjogi iskolát a kutatás szellemének változása csaknem teljesen leszorította a tudomány teréről és az emberi jogok tanát az angol utilitarismus darabokra tépte, maga az általános választójog a XIX. század folyamán tagadhatatlanul hódításokat tett úgy az elméletben, mint a gyakorlatban. Noha az emberek egyenlőségének hamis fictiója mindinkább háttérbe szorúl és az önjogú egyesek önkéntes szerződésének helyébe az államélet szerves fejlődésének meggyőződése lépett az államtudományban, mindamellett nagy elterjedésre tesz szert az a fölfogás is, hogy az állam berendezése akkor tökéletes, ha az egész társadalmon alapszik, S innen kiindulva sokan hirdetik, hogy az általános szavazatjog az eszmény, a mely felé törekedni kell és a melytől elmaradni szék. Ehhez járul, hogy a jelentőségében megnövekedett alsóbb osztály a maga érdekeinek kielégítését a számszerű többség diadalától várja, tehát a «suffrage universel» elvét nyomatékkal hirdeti, míg sok indokolatlan kiváltság az ellenkező irányban támaszt visszahatást.

Hogy a szavazati jogból kizártak folytonos ostroma megszűnjék, hogy a népesség valamennyi rétegének a törvényhozó test megalakításában való részesítése által az államas érzés a társadalom valamennyi osztályában megerősítették, bizonyára nagy érdem. Nem kevésbé fontos, hogy az alsóbb néposztályok is kiemeltessenek az anyagi lét mindennapos szükségletei iránt való kizárólagos érdeklődésük egyoldalúságából és hogy az államügyekben való részvételre ráneveltessenek, a felsőbb osztályok viszont hatásosan ösztönöztessenek, az alsóbbak értelmi kiművelésével törődni, valamint hogy a törvényhozó szervben kifejezésre juthassanak a nép minden rétegének szükségletei és az osztályuralom lehetősége megnehezítették. Mind e kívánatos következmények megfontolása indította arra több állam legislativ organumát, hogy a választójog általánossá tétele korszerű és elkerülhetetlen politikai rendszabály.

Míg azonban egyes államférnak és pártok mereven hirdetik a «Kopfzahl-politik» föltétlen jogosultságát, a politi-

kusok más része korrektívumokat keres a belőle fakadó számos veszély ellensúlyozására.

Mert kétes, hogy a nemzeti érdekeknek megfelel-e a «suffrage universel» dogmája. A nemzetnek nem valamennyi rétegében él egyenlően a nemzeti eszme követelményeinek tudata, de az egyetemes emberi színvonal magasabb kívánalmai sem találhatnak a mindennapi szükségletek mellett kellő méltánylásra. Az általános választójog elvi következetességű megvalósítása kétesse teszi az értelmiség uralmát, fölforgatással fenyegeti a társadalmi rendet, a hol ez nem az egyenlőség elvei szerint van meghatározva, mert hirtelen más társadalmi körökre helyezi át a politikai súlypontot, mint a melyekben az előbb nyugodott, vegyes nemzetiségű államokban pedig veszélyezteteti a népfajok hatalmi egyensúlyát s az állam sajátos nemzeti jellegét.

A ki az általános egyenlő választójog elvének hive és annak bölcséleti alapját, az emberi jogok tanát politikai dogmaként vallja, az a többes választójoggal szemben csak az «a limine» visszautasító álláspontra helyezkedhetik. Az őszinte individualisták a plurálitás kétségtelen ellenzői.

A kik azonban legmagasabb elvül a nemzet egész jó létét tekintik, meg lehetnek oszolva irányában. A theoretikusok sorában nálunk Kuncz Ignác kel védelmére, míg a gyakorlati politikusok között aránytalanul több a pártolója. Ennek magyarázatát a vázolt áramlatok teremtetten történelmi helyzet adja meg.

A gyakorlati államélet férfiai előtt az a föladat áll, hogy az általános választójogot követelő hatalmas individualista irányzattal kibékítsék a nemzeti önszemélyiség érdekeit. Kivezető utat a többes szavazat elve ígért. Egyfelől a nyilvánvalóan képtelenek kivételével minden honpolgárnak szavazati jogot ad, másfelől az államhoz erősebb kapcsolatokkal fűzött néposztályoknak erősebb befolyást biztosít. E fölfogás — a való élet uralkodó fölfogása — szerint a többes választójog közvetítő és egyszersmind átmeneti intézmény szerepét tölti be, mint a «suffrage universel» előkészítője.

A többes szavazatjog tehát lényegében kompromisszum; parlamenti története világosan mutatja, hogy megalkotásánál nem elvi szempontokból indultak ki, hanem közvetíteni

akartak a korlátolt és az általános választójog irányzata között az «általános, de nem egyenlő» szavazat rendszerével.

Például Belgiumban kétharmad szótöbbség volt szükséges az alkotmány megváltoztatásához s így a választójogi reform keresztülviteléhez is. De a korlátolt választójog továbbfejlesztésére irányuló javaslatok egyike sem bírta a kellő számú képviselőt maga mellett egyesíteni, a nézeteknek a párt-osztályfelekezeti érdekek végtelenül eltérő volta miatt. Így a többes választójog volt az az intézmény, mely habár nem volt rá megelőző parlamenti példa — mégis legjobban biztosította a különböző pártok megegyezését, főleg azért, mert ruganyos és tetszés szerinti kombinációkat megengedő természete a különböző szempontok összevegyítésére adott alkalmat. Ezért mondja Meyer *) *Diese Bestimmungen sind . . . nicht etwa Ausfluss des Bestrebens durch eine solche Abstufung der Stimmrechte eine grundsätzliche Lösung der Wahlfrage herbeizuführen, sondern lediglich das Ergebnis eines Kompromisses, welches unter den verschiedenen Parteien abgeschlossen wurde um die Wahlreform nicht gänzlich scheitern zu lassen.*»

A többes választójog belgiumi diadala tehát nem vezethető vissza valamely elv győzelmére. Nincsen olyan egyetemes és közkeletű elvi alapja, mint a suffrage universelnek. Ép azért gyakorlati megvalósításának szabályai sem vonhatók le az intézmény belső természetéből, hanem az intézmény rendeltetéséből, mely nem egyéb, mint az ellentétes elvek között célszerű és maradandó jellegű kompromisszum létesítése.

Azokhoz a gyakorlati törekvésekhez, melyek a vázolt módon a többes választójog meghonosítására céloznak, nagyterjedelmű irodalmi munkásság csatlakozik Németországban, egyrészt az általános birodalmi választójog veszélyeinek enyhítése, másrészt az egyes államok elavult intézményeinek fölfrissítése érdekében. Hol mérsékelt konzervatív, hol mérsékelt liberális irányban különösen gazdag ez irodalom. Hazánkban is a legújabb időkben több választójogi reform-tervezet merül föl s mindegyik egy-egy kész többes szavazatjogi rendszert tartalmaz.

* *Das parlamentarische Wahlrecht* 444. o.

Ez irodalom közös hibája, hogy a napi politika helyzetéből kiindulva, bizonyos pártérdek sértetlen megóvását célozza. Ha valamely egyén csoport-fölfogása az állam céljairól azonos az enyémmel vagy legalább közelebb áll hozzá, mint valamely másiké, természetes a vágyam, hogy az a népréteg, melyhez a rokonszenv, vagy az érdek leginkább csatol, a legnagyobb közjogi hatalommal rendelkezék. Erre a célra a legegyszerűbb eszköz egy szavazati skála fölállítása és elfogadtatása. A politikai irodalom számtalan ilyen rendszert mutathat föl.

De ép e könnyűség azzal a veszélylyel jár, hogy munkálatunk primitív és önkényes módon fogja rendezni a törvényhozás egyik legfontosabb kérdését; nem veszi figyelembe az államélet egész természetét, hanem csak egy-két szembetűnő vonását. A többszörözés egyes alapjainak elemzése bőven nyújt erre példákat.

Szemben az individualista Millel és szemben a gyakorlatias irányzatú alkalmi javaslat-készítőkkel áll nálunk dr. Kuncz Ignác, a ki a tárgyalt intézmény mellett elvi, bölcselmi alapon, a leghatalmasabb és legmélyebben járó érvekkel száll síkra.

Nem lesz haszon nélküli a sok kuruzsló, opportunistá politikus mellett az állambölcelet szavát is meghallgatni, mint igyekszik a többes szavazatnak elvi alapot nyújtani. Kuncz az organikus államfölfogás egyik leghatározottabb, legerősebb meggyőződésű híve és egyszersmind a többes választójog egyik leglelkesebb pártolója. Millel összehasonlítva a legellentétesebb alapfölfogásból kiindulva, ugyanazon eredményre jut: értelmi alapokon szervezett többes szavazatra.

Ez ellentétet maga Kuncz a legnyomatékosabban kiemeli e szavaival: «Mill a többes szavazat útján nem a nemzetet szervezi az egyénben, hanem az egyéni életet az államban. A többes szavazat által radikális individualizmust visz a képviseleti rendszerbe. A hibás elv annál nagyobb baj, minél inkább szervezzük azt. Az individualizmus a mai szervezetlen, barbár alakjában nem árt annyit az államnak, mint ártana a Mill által adott tökéletesb alakjában.»*)

Kuncz a *Demokrácia eszméje és szervezete*, valamint

*) A *demokrácia eszméje és szervezete* 30. o.

a *Nemzet-állam tankönyve* című munkáiban fejti ki elméletét. Élesen szembehelyezi a mechanikus, társadalmi (individualisztikus, atomisztikus) és az organikus, személyes államfogalmat. Az államot valóságos erkölcsi személynek tekinti. «Valóságos személy csak kettő van: az állam és az ember.» «A nemzet az egyedüli politikai substantia, államfő, polgárok annak létalakjai.» «A nemzeturalom teljessége kizár minden egyéni uralmat.»

A nemzeturalom tehát ellentétes fogalom az egyéni uralommal ép úgy, mint a nemzetsouverainitás is a népsouverainitással. A népsouverainitás az egyéni uralom egyik alakja, a másik kettő a legitimitás és a feudális arisztokrácia, már nem jöhet komoly figyelembe. Tehát: «az államuralom és az egyéni uralom küzdelme a jövőben a nemzetsouverainitás és a népsouverainitás küzdelme.» «Minden elméleti és gyakorlati politika, mely nem fogalomzavarón alapszik és nem anachronismus, e kettő közül az egyiket követi.»

A népsouverainitási irányzatot már láttuk. Eszméjét s főleg választójogi követelményét a «demokratikus» jelzővel is el szokták látni. Kuncz e kifejezést nem ilyen értelemben használja, Elválasztja a népsouverainitás eszméjét a demokráciától; amazt elveti, emezt a fejlődés célpontjának tekinti: «A legtöbben a demokráciát a népsouverainításban keresik, vagyis, hogy a polgárok az állam tulajdonosai. Ez demokratizált patrimoniális elv s csak quantitative, nem qualitative különbözik a legitimitástól.» Nála «a demokrácia tiszta eszméje: a személyes érdemnek állami és társadalmi elismerése, függetlenül a származástól és az ősi gazdagságtól.»

Kuncznak a demokrácia alapján szervezett állama elvileg senkitől sem tagadja meg a választói jogot. «A demokrácia a legkisebb kitünőséget is arányos tekintetbe veszi.» «A demokrácia mindenütt van, a hol személyes érdem van: a trónon, a pairkamarában, a képviselőházban, a palotában, a gunyhóban.» «A demokrácia a személyes érdem aránya szerint szervezett állam és társadalom, nem sivatagszerű egyenlőség, az észnek és tudatlanságnak, a jellemnek és alávalóságnak egyenlő uralkodása.» A demokrácia nála nem jelenti az államhatalomban való általános egyenlő részesülést, mint Rousseaunál. Mert bár az emberi rendelte-

tés azonos és annak betölthetését mindenki számára lehetővé kell tenni, nem azonos az egyénnek, mint államtag-nak működése e rendeltetés betöltésében.

Kuncz illetén álláspontjának az általános, de nem egyenlő, hanem az arányos választójog a logikai következménye. A nemzet mint erkölcsi lény hozza létre akaratát, a törvényhozás tehát a nemzet értelme és erkölcsi erőinek terméke. Azok pedig a nemzet minden ízében, tagjában különbözőképen nyilvánulnak. «Némelyekben a nemzeti ész ragyogó nap, másokban szerény mécs. Amazokat illeti a legnagyobb, de nem kizárólagos befolyás. E millió szerény mécs együtt, egy nagy egészben szervezve a napfényvel vetekedik. Ha a nemzeti ész minden polgárban lakik és szervezendő, még sokkal inkább áll ez a nemzet erkölcsi erejéről.» «Mindegyitek annyi az államban, a mennyi öntudatos nemzet bennetek lakik.» «A demokrácia mindenki-ben szervezi az államot és elismeri az embert.»

Kuncz vezéreszméje a demokrácia állami szervezésénél a személyes érdem és a nemzeti öntudat. Az első, mint magasabb értelmi műveltség az egyes polgárok aránylagos jogosultságának meghatározója, de «nem az abstract értelmiség, hanem a nemzet szolgálatában álló értelmiség.» «Az államban az értelmiség, mint a nemzeti ész nagyobb foka bir nyomaték-kal.» A második elv az államban lakó különböző nemzetiségek irányában jut kifejezésre.

Kuncznál a plurálissal kapcsolatos általános választójog nem óvszer akar lenni a fejszámpolitika veszélyeivel szemben, hanem szilárd philosophiai alapon álló intézmény. Kuncz határozottan erősebb várat épített a többes választójog számára, mint akár Mill, akár más elvi képviselője.

Két pontból kell egyszerre megtámadni, hogy ledönthető legyen. Kifogásolni lehet a Kuncz fogalmainak államtani korrektségét és termékenységét, vagy egyelőre elfogadva az elméleti eredményeket, vizsgálnunk kellene, hogy a gyakorlati életbe való átültetésük folyamán nem következnek-e be az elvek denaturálása. De a Kuncz-féle fölfogás mindkét alkateleme az általánosság és az arányosság is ki van téve a kritika fegyvereinek.

Maga az elmélet gerincze, a nemzetnek személyiség-ként fölfogása, megdönthetetlen, mert az állam lényegének

egyedül helyes fölfogása. Ez látszólag szilárd alapot nyújt a rá tapadó fejtegetéseknek és következtetéseknek a többes szavazatot illetőleg. Ámde az állam- és nemzetszemélyiség elmélete más következtetéseket is enged, mint ezt a nemzetszemélyiség elméletének hazai képviselőinél, Concha Győzőnél és Balogh Arthurnál látjuk.

Ők példaul nem helyeslik a többes választói jogot. Concha ugyan szintén hangsúlyozza, hogy nem az egyéni, hanem a nemzeti szempont legyen irányadó a szavazatjog meghatározásánál, mert: «az egyéni öntudatok és az egyetemes jót, az ember eszméjét legtisztábban fölfogó s legnagyobb külső hatalommal fölruházott öntudat közti ellentét lehetőségéből következik, hogy nem minden egyénnek kell föltétlenül az állami akaratban ténykedőnek lenni, hanem csak a mennyiben az ember eszméjéről és a tőle mozgott állam követelményeiről helyes tudata föltehető.» Ép azért az általános választójog politikai hitcikkével ellentétben: «az összes államtagok közreműködése nélkül is keletkezhetik helyes állami akarat» s az általános szavazatjog: ... nem lehet alapelv, nem lehet az emberi minőséggel járó jogi igény, nem lehet a politikai dogma egy neme, a minővé a francziák tették.»*)

Ha pedig a törvényhozó hatalomban való közvetett részesülés nem joga az egyénnek, ha a nemzet az államcél szempontjából jelöli ki a szavazókat, a kik érdemesek és alkalmasak e közműködés ellátására; ha a nemzet csak akkor ruházza föl valamennyi polgárát választójoggal, mikor azt veszély nélkül teheti: akkor, mivel az általános szavazat nem mereven keresztül viendő politikai dogma, nincs is szükség arra, hogy korrektívumokat találjunk föl veszélyeinek leküzdésére, mert ha adott helyzetben káros hatása lenne az államéletre, nem hozandó be. «Az általános választójog nem oly világtörvénye korunknak, mely alól egy nemzet sem vonhatja ki magát.**)

A plurális szavazat pedig tulajdonképen nem is korrektívuma az általános szavazatnak: «mert ha belga mintára többes választójogot adunk, az ilyen választójog rend-

*) Concha: *Politika*. I. k.

**) Concha: *A választójog reformja*.

szer nem lesz általános választójog.» Belátja annak lehetlenségét, hogy az általános választójog elvét annak arányosságával kibékítsük. «Az általános választójog szükségképen egyenlő.»*)

Concha szerint a demokrácia logikus szervezete nem az arányos, hanem az egyenlő szavazat. Az élet szóhasználatához, valamint a névhez fűződő tényleges fogalomhoz közelebb állva, a demokráciát úgy határozza meg: «jelenti azt az államformát, a melyben a nemzet minden tagja egyenlően részes a souverain hatalomban». Ily értelemben a demokrácia összeesik a népsouverainitással és kizárja a plurális választójogot, az érvényesülés különbözőségét.

Ugyanígy Balogh (*A törvényhozó hatalom*). «Az állami akaratnak nem kell föltétlenül valamennyi állami tag közreműködése folytán keletkeznie, mert az állam nem az egyesek, az egyének merő mechanikus összetétele, hanem azoktól különálló, fölöttük élő.» S a mint nem helyesli a többes szavazatot elvi szempontból, gyakorlati keresztülvihetőségében sem bízik.

Se Balogh, se Concha nem látnak egyetlen elfogadható alapot, a melyen a szavazatfokozás keresztülvihető lenne. Se a magasabb értelmiség, se az erkölcsi erő, se a vagyoni előbbrevalóság, se bármi más kritérium nem nyújt megnyugtató megoldást a többszörösség fokozatának meghatározásához.

Az általános és a többes szavazatjog, az individuális liberalizmus és a többes szavazatjog, a népsouverainitás elmélete és a többes szavazatjog, úgy hiszszük, az eddigiek után alig kételkedhetni, egymással sehogy sem férnek meg s köztük kiegyenlíthetetlen összeférhetetlenség van.

Ennélfogva kapcsolatos hangoztatásuk öncsalás, a jelszavak fönntartása, értelmük elejtése.

A nemzeti érdek szempontjából a többes választói jog tehát csak úgy nyerhet alkotmányunkban helyet, ha az elérendő czélt csakugyan biztosítani és pedig más szavazatjogi berendezéseknél jobban biztosítani tudja.

Végül bizonyos, hogy a jelen helyzetben a többes választójog a «suffrage universel» irányzatának tett enged-

*) Concha: *A választójog reformja*.

mény, azok részéről, a kik ez irányzatnak elvi ellenlábasai.

Így a többes választójog taglalásába csak akkor bocsátkozhatunk, ha jóllehet a nemzetsouverainitás elméletét valljuk s a fejszámpolitika, a népsouverainitás elvét elvetjük, az ellenkező vélemény táborával mégis egyességet akarunk kötni a béke érdekében.

II.

A plurális választójognak két válfaja képzelhető. Az elsónél a szavazók azon osztálya, melynek a törvényhozó fokozottabb befolyást kívánt biztosítani, külön képviselőket küld, de egyszersmind a szavazatjoggal általában fölrubázottak követválasztásánál is van szavazata — tehát összesen kettő — ; a másik módszer szerinti választásnál ugyanazon jelöltekre egyes és többes szavazatok adatnak.

Az előbbi rendszer Franciaországban 1824—1829; Ausztriában 1868—1906-ig volt érvényben.

Franciaországban a progressiv bourgeoisie és a legmagasabb vagyon és a legelőkelőbb születés képviselői között létrejött kompromisszum emeli törvényerőre a *Bain-javaslatot* az 1820 jún 29-iki *Loi sur les élections*-ban. E törvény szerint 258 képviselőt járasonként azok a választók választottak, a kiknél megvolt a 300 frankos adócenzus, 172-öt ellenben külön minden megyében a választók negyedrészből, a legnagyobb adófizetőkől álló testület választott. Körülbelül 90,000 volt a járási, 22—23 ezer a départementi választók száma.

A többszörös szavazatnak ez a rendszere nem kíván hosszabb bírálatot, annyira nyilvánvaló a plutokratikus jellege. És ha hozzávesszük, hogy az adócenzus megállapítását rendező törvényes szabályok a földjáradéknak kedveztek a pénztőke rovására, e jelleg határozottan feudál-arisztokratikus is volt.

Az 1829-iki törvénytelen rendeletek a járások választási jogát kijelöléssé fokozták le, a mi ellen való visszahatásképen a csakhamar bekövetkező 1830 júliusi forradalom az uralomra jutott vagyonos polgári osztály körén belől ismét egyenlővé tette a választójogot.

Az 1824-iki kombináció még a küzdő osztályok közt sem volt szerencsés és a békét annak a szűk körű választó közönségnek sem tudta megadni.

Ausztriában az 1867 deczember 21-iki és az 1873 április 2-iki alkotmánytörvények az osztályképviseletet az általános választójog alapján álló népképvisellel kapcsolják össze, főleg azon történeti okból, mivelhogy az osztrák alkotmány életképessége a hatalom eddigi birtokosainak jóindulatától volt függővé téve. Öt kuriára oszlott a választóközönség, négy kuria rendi alapon osztályképviselettel volt szervezve, az ötödikben talált a jogegyenlőség eszméje korlátolt érvényesülésre, itt ugyanis 72 képviselőházi helyet az összes választó-polgárság töltött be. A négy első kuria szavazói azonban az ötödik kuria választásaiban is részt vettek s így összesen két szavazattal birtak. Ez a körülmény Ausztriában ugyan alárendeltebb jelentőségű volt, mert a külön osztályképviselet, a négy kuria, nem pedig a többszörös szavazat az ötödik kuriában adta meg a választási hatalommegoszlás jellegét.

Mintegy két millió szavazó küldte a képviselők 83%-át s ezenfelül a 17% megválasztásánál is erősen versenyzett a három millió egyes szavazóval. A mennyiben itt a puszta matematika a tényleges erőeloszlásról tájékoztatást nyújthat, a választók kétötödére tulajdonkép a szavazatok kilencz tizede esett.

E két rendszer az osztály- illetve érdekképviselet kombinációja a többes szavazattal. Mint ilyen az osztály- illetve érdekképviselet összes hátrányaiban szenved, a belga rendszerrel összevetve szóba sem jöhet. Az egységes elv hiánya könnyen aránytalanná teszi s a benne rejlő különböző alapelvek feszítő ereje természetszerűen vagy nyílt osztályképviseletté vagy «suffrage universel»-lé fejleszti. Az osztályképviselet előtérbe lépése okozhatja, hogy az osztályszempontok kiélesednek s a legutolsó csoportban, hol a kedvezményben részesült választók együtt szavaznak az egyszerű választók tömegeivel, ezek befolyása semmissé lesz, a többséggel szemben nem érvényesül, úgy hogy a második szavazatuk eredménytelenül bonyolítja a szavazórendszert. Az általános választójognak kis mértékben való érvényesülése természetesen nem elégítheti ki e politikai doktrína híveit

s könnyen arra a meggyőződésre vihet bennünket, hogy az alsóház tagjainak csak egy része igazi népképviselő, a kiket a választóközönség egésze küldött, míg a többiek egyoldalú osztályérdekeket képviselnek. Ez osztrák többes szavazati rendszer azonban ma már épen úgy a történelemé, mint az 1830-ban megszűnt francia. Marad tehát csak a belga.

A többes választójog a maga elvi tisztaságában eddig egyedül Belgiumban talált megvalósulásra. Az 1830—1893-ig fennállt választórendszer 1.700,000 polgár közül csak 133,000-et (7·8%) juttatott szavazójoghoz. Belgium nagyműveltségű népe, főleg az erőre kapott gyármunkásosztály, több nagy európai állam példájára hivatkozva erélyesen követelte, hogy az állam teremtsen magának szilárdabb alapot kiterjedtebb «pays légal»-ban. Másrészt a vezető osztályok, pártok és államférfiak (köztük főleg Beernaert miniszterelnök) az állami lét zavartalan menete érdekében óvszert kerestek az általános választójog veszélyeivel szemben. Hosszas parlamenti vitatkozások tárgya volt a választójog kérdése. Az 1890 február 24-i bizottsági jelentés fölismerte, hogy a választójog korszerű továbbfejlesztése két irányban történhet; vagy föntartja a törvényhozás a polgároknak választók- és nem választókra osztását, vagy általános választójogot ad és a konzervatív érdekek biztosítása céljából kiválaszt a szavazók közül erősebb befolyású csoportokat. Ez utóbbi módozatot azonban a jelentés kilátástalannak jellemzi, mert nincs remény, hogy megértésre és elfogadásra találjon. A többi módok: a kisebbségi-érdek-képviselés, a referendum-rendszer az alkotmánynak oly elvi átalakítását idézték volna elő, a melyre az országgyűlés nem volt hajlandó vállalkozni. Maradt tehát a cenzusos választójog továbbkiterjesztése, vagy a plurális szavazatokkal korigált általános választójog. A már érintett pártközi helyzetben a Nyssen-féle javaslat elfogadásával a belga parlament az utóbbi álláspontra helyezkedett és az alkotmány 47. §-át a következőképen módosította:

1. egy szavazata van annak a legalább is 25 éves belga férfinak, a ki egy községben legalább egy év óta állandóan lakik; 2. két szavazata van annak, a ki a) legalább 35 éves, nős, illetőleg özvegy, legalább egy gyermeke van s legalább 5 frank személyes államadót fizet, vagy pedig

b) a ki legalább 25 éves férfi és 2000 frank értékű ingatlannal bír, vagy *c)* legalább 25 éves férfi és 100 frank járadékot hozó belga állampapírnak, vagy takarékpénztári betétnek a tulajdonosa, esetleg a nyugdíjpénztárból ily jövedelmet húz; 3. három szavazata van annak a férfinak, a ki *a)* főiskolai oklevéllel vagy magasabb középiskolai bizonyítvánnyal bír, vagy *b)* bizonyos, a törvényben külön meghatározott oly köz- vagy magánhivatalt tölt be — még ha képzettsége nem olyan is mint az *a)* alatti feltételben foglalt — a mely magasabb értelmiséget föltételez.

Midőn ezekben a többes szavazati rendszernek tényleg fönnállott és Belgiumban legutóbb behozott rendszerét bemutattuk, távol állunk attól, hogy ezzel a szavazattöbbszörözés minden módját kimerítettnek hinnők. Ugyanis a szavazattöbbszörözés burkolt alakban minden állam választási berendezéseiben előfordulhat. Leggyakoribb esetük a választókerületek aránytalan beosztásának eredménye. Lehet ez cél-tudatos intézmény, midőn ugyanazon törekvésből ered, a melynek a nyílt pluralitás is terméke tudniillik hogy az értelmesebb, vagyonosabb, műveltebb elemek számuknál nagyobb arányú befolyáshoz jussanak. A szavazatok ilyen sokszorozása némely államban nagyon tetemes. Wiechel*) szerint Szászországban az oschatzi kerület választója a lipcsei kerület szavazójához mérten 3:6 szavazattal rendelkezik, mert kevesebbedmagával küld követet a tartománygyűlésbe. Nálunk 1:70 arány is előfordul (Bereczk, Budapest VII. kerület). Ugyancsak a porosz a szavazókat három osztályba sorozó, közvetett választási rendszerben is kiszámítható az egyes polgárok szavazóerejének nagy aránytalansága.

A többszörös választójog olyképen is előfordul, hogy bizonyos egyéneknek két, vagy több kerületben adunk szavazatot. Gyakorlatilag úgy fordul elő, hogy a különböző vidéken birtokos polgárok minden helyen fölvétetnek a választási lajstromba. Ez a szavazatjogrendszer fönnáll Angliában is, de másutt is a községi törvényhatósági és más kisebb körök képviselteiben. Nálunk a megyerendszerrel kapcsolatban 1848 előtt széleskörű alkalmazást talált. Nagyobb jelentősége azonban nincs, mert csak véletlenül

*) *Dreiwahlkreise und Zusatzstimmen.*

kedvező helyzetben lévő néhány egyént részesít egyoldalú előnyökben. Stuart Mill eszméje is, hogy az értelmi kiválóságok jogot nyerjenek szavazatuknak bárhol leadhatására, igen kevéssé változtatna a választási eredményeken és a véletlen csekély haszon kedvéért fölforgatná a képviseleti rendszer alapját, a választókerületek területi egységeit.

Úgy hogy a többszörös választói jog iránt eligazodni akarva, a figyelemnek mégis csak a szavazatnak nyílt, törvényben kifejezett rendszerére kell irányulni.

III.

Ha külön-külön vizsgáljuk azokat az alapokat, a melyeken a többes választójog emeletes épületét föl lehet állítani, azt tapasztaljuk, hogy a fölmerülő kérdések nagyjából a korlátolt választójog problémáival azonosak. Mert itt is arról van szó, hogy bizonyos törvényes kritériumok alapján a polgárok szűkebb-tágabb körű csoportját kiemeljük s nagyobb törvényhozási hatalommal lássuk el. A többes választói jog rendszerét több, egymásfeletti réteget alkotó cenzos választórendszer kombinációjaként is tekinthetni. A cél itt is az, hogy a társadalmi rend gúlájában az egyes, kettes, hármas stb. szavazókat elválasztó parallel vonalak ugyanazon célpont felé fussanak, mint a politikai nemzet alsó határának egyetlen vonala.

Specziálisabb tárgyunk szempontjából azonban inkább az érdemel figyelmet, hogy 1. több kritérium, melynek alkalmazása egyenlő választójog mellett képtelenség, egyenlőtlen választójoggal kapcsolatban alkalmazást találhat, mert mégis más jelentőségű dolog az, ha valamely kellékhány a polgárt szavazatától megfosztja és ismét más, ha annak csak magasabb fokától fosztja meg. 2. a lépcsőzetes rendszernél természetesen csak oly ismertetőjelek alkalmazhatók, melyek hajlékonyságuknál fogva eltűrnek a fokozást.

Ha ezek után a többszörözés egyes kritériumaira átterünk, tűnnek föl igazán a nagy nehézségek, melyek a többszörös szavazat elvének konkrét valósitása elé gördülnek.

Nézzük őket egyenként.

a) Az állam nem oly érdekeltségi szervezet, hogy az állami terhekhez való hozzájárulás és a politikai jogosult-

ság mértéke közt szükségképen pontos matematikai arány álljon fenn. Elvetendő az az irányelv, hogy a választójog foka a polgári közkötelességek teljesítéséhez simuljon, annak mintegy ellenszolgáltatása legyen. Hogy az állam érdekében viselt terhek és az államtól nyert jogok és egyéb immateriális javak között olyanforma viszony legyen, mint a szövetkezeti betét és osztalék között, nem az állam igaz felfogásában gyökerező gondolat. «Mert az állam, midőn adót szed és katonát állít, a maga személyes erőiről rendelkezik, mint bármely önczelű lény, mely a maga erőit az általa kitűzött célok elérésére alkalmazza.»*)

b) A többes választójog híveinek egy felekezete a vagyoni érdekelttség mennyiségi fokozatai szerint rendezné be a választójog pluralitását. De az állam nem társadalmi jellegű társulat, hanem önczelű lény, a mely a közjogokkal saját érdekében rubázza föl azokat, a kiket jónak lát. Az állam lényegének teljes félreismerésén alapszik az a felfogás, mely szerint az adófizetéssel részt lehet vásárolni a souverainitásból. Nemcsak a polgár pénzéből, sőt nem is annyira pénzéből, mint sokkal inkább érzelmeiből, szellemi, erkölcsi erőiből, a nemzeti eszmétől áthatott öntudatából él a milliókat összeforrasztó összlény, az állam. Figyelembe véve, hogy az adófizetés, sőt szabatosabban szólva, néhány egyenes adónemnek fizetése nem az egyetlen szolgáltatás, a mit az állam polgáraitól igénybe vesz, az államért hozott áldozatok összeségét mérlegelni és az állami souverainitásból egy-egy tagnak juttatandó hatalommennyiséget annak arányában megállapítani — kivihetetlen dolog.» Az állam az egyes választópolgárban csak a nemzeti erő és gondolkodás megnyilatkozását tisztelheti és ismerheti el, ennek pedig a vagyoni felsőbbséghez semmi köze.»**)

A vagyoni cenzus oly minimuma, mely a meggyőződés függetlenségéhez okvetlenül szükséges, még indokolható, de a középfokú, a nagy vagyon sokszorozott befolyása már nem, mert az államcél iránt való nagyobb fokú odaadás nem szükségképen kísérijük. A plutokrácia inkább veszedelem az államra, egyetemes jellegét fenyegeti, s a

* Kuncz: *Nemzetállam tankönyve.*

***) Balogh: *Törvényhozó hatalom.* 53. o.

pluralitásnak vagyoni alapon való berendezése a kedvezőtlen jövedelemeloszlási viszonyokból származó bajokat alkotmánypolitikai aránytalanságokkal tetézné. Napjainkban inkább arról kell gondoskodni, hogy a gazdasági függőségi viszonyok ne dominálják a politikai életet is.

Jelenleg már a műveltség megszerzése nem függ a vagyontól. A gazdaságon épülő szavazatfokozás tehát az értelmiség közvetett mérőjének sem válik be. Erkölcsi tekintetben pedig a versenygazdaság kiméretlen küzdelme nem igen nevel az állam számára magukat alárendelni tudó, áldozatkész polgároknak szilárdabb támaszokat.

A belga törvény elég mérsékeltnek mondható e szempontból, mert a minimális vagyoni jövedelmi cenzus mellett nem állapít meg még második fokot is, a mely a középvagyont a kisvagyon, vagy a nagyvagyon a középvagyon rovására ellentétben a mai közműveltségi és társadalmi viszonyokkal előnyben részesítené.

c) Constant*) még a «*possession intellectuelle*»-t, a szellemi birtokot, a képzelődés eredményének, a választójogra irrelevánsnak jelentette ki. Újabban ellenkezőleg a szavazattöbbszörözést leginkább értelmi alapokra fektetik, (így belga törvény, Mill, Kuncz, Eöttevényi Nagy Olivér, Röder, Laband, stb.) s csak kevesen tartják kivihetetlennek (Wiechel etc.).

A többes-szavazat Kuncz Ignácznál az értelmi kitűnőségnek, még pedig a «nemzeti ész» nagyobb fokának hatványozott érvényesülését jelenti. Konkrét útmutatást azonban az elv gyakorlati keresztülvitelére nem nyújt. Nincsenek is tárgyi ismertetőjelek, a melyek alapján meg lehetne határozni, hogy a nemzet szempontjából kik érdemlik meg a felsőbb osztályú szavazók névlajstromába sorozást.

Különben is az értelmi tehetség magasabb foka még nem vonja szükségképen maga után azt, hogy az illető nagyobb szerepre van hivatva a nemzetszemély organizmusában; sőt még azt sem, hogy közönséges értelemben alkalmasabb volna azon föladatak ellátására, melyekre az állam szavazóit elhívja. Az állam nem vagyoni érdekelttség, de nem is az értelmiség szövetkezése. Az állam erkölcsi lény, erkölcsi erők tartják fönn és hatnak szervezetében.

*) *Principes de politique.*

Hogy pedig az erkölcsi erők a nemzet egyes atomjaiban mennyire vannak jelen, arra nemcsak megközelítő pontosságú mérővesszőt nem találhatni, hanem azt sem igen lehet megállapítani, hogy az államhoz való ragaszkodás azon minimális foka főnforog-e, a mely nélkül a szavazatjog birtoka egyenesen az állam ellenségeinek kezébe adott fegyver.

Nem pusztá értelmi kiműveltség, az ismeretek nagy tömege, hanem szélesebb látkör, szellemi emelkedettség, erkölcsi jellemerő tesznek valakit alkalmassá a nemzetéletben való tevékeny közreműködésre. Semmi összeköttetés nincs a műveltség kisebb vagy nagyobb foka és az egyesekben meglévő erkölcsi erő között.¹⁾ «A szavazópolgárban fő az erkölcsi erő.»²⁾ Arra pedig gondolni sem lehet, hogy az erkölcsi erők végtelen fokozatosságának és különbözőségének teljesen megfelelő szavazatjogi skálát lehessen összeállítani, a mi pedig a Kuncz-féle fölfogásból következnek. A szellemi világban a matematikai mérésnek nincs helye, az erkölcsi és értelmi erők pontosan össze nem hasonlíthatók, az érdem és a szavazatszám közt pontos arány megállapíthatása kizárt dolog.

Már a szellemi képzettséget külső jelekből inkább meg lehet állapítani (különféle minősítési törvények). De ha föl tesszük is, hogy az értelmi emelkedettség az egyformán jó hazafit hasznosabb hazafivá képes tenni, hogy «a műveltebb emberben a nemzet éberebb és activabb, mintsem a műveltség alsó fokán álló emberben»,³⁾ a többes választójognak az értelmiség alapján való szervezése megtörik a gyakorlati nehézségeken. Mert bár az állami akaratelhatározás elsősorban értelmi működés és e lélektani folyamatnál az értelmi erők aránylagos érvényesülése nem ellenkeznek az állam lényegével; törvényben fölsorolható szabatos kritériumok szerint nem igen lehet az embereket műveltségi csoportokba osztani. A polgárok értelmi képessége nemcsak terjedelem, hanem minőség tekintetében is végtelenül sok eltérést mutat. A különböző tehetségek az egyének különös

¹⁾ Balogh: *Törvényhozó hatalom*. 53. o.

²⁾ Concha: *Politika*. I. 457. o.

³⁾ Kuncz: *Nemzetállam tankönyve*. 240. o.

individualitása, a hivatások különös jellege szerint nagyon különböző irányban, más-más arányban vannak kifejlődve. Az egyes pszichologiai tulajdonságoknak speczialisan az állam szempontjából való jelentősége is határ nélkül variál a nemzet időleges főiránya, főfeladatai szerint. Le kell tennünk arról, hogy a plurális választórendszer értelmi alapokon, csak némileg is elvi tökéletességgel kerestülvigyük. A szavazatok halmozása nagyon durva és kezdetleges eszköz ezer finom értelmi árnyalat kifejezésére.

Mindenesetre lehetséges a szellemi cenzus értelmi minimumaként bizonyos alapismeretek kiválasztása (írás-olvasás, haladottabb országban a számolás elemei, igen fejlett államokban esetleg a föld alakulására, politikai fölosztására, történelemre és az alkotmányra vonatkozó legegyszerűbb ismeretek). Ezek hiánya valamely ország átlagos közművelődési állapotának megfelelően a szellemi tehetség, a közöny, vagy nyomorúság oly fokát jelentheti, mely minden kétséget kizár az illető politikai alkalmatlansága felől. Mindez megtörténhetik, de a műveltséget számos fokozatra bontani nem igen lehet. Iskolai bizonyítványok nem nyújtanak kielégítő támpontot, még a Mill pártolta egyetemi kitüntetések és az oxfordi «associate» graduatio sem. Gyakran olyan elméleti ismeretek megszerzését igazolják, a melyek semmi vagy csak távoli kapcsolatban vannak az államélet feladataival és nem szolgálnak biztos irányítóul a választási eszmeharcz zürzavaros forgatagában. A gyakorlati élet iskolája sokszor különbül neveli a belátást, a helyes politikai tapintatot. «Allgemeine Bildung und politische Befähigung decken sich keineswegs. Es kann Jemand ein sehr bedeutender Gelehrter, aber ein recht schlechter Politiker sein.»*) A legmagasabb kiképzés rendszerint szakképzettség és egyoldalúvá tesz. Viszont nagyon kezdetleges eljárás lenne például csak a jogtudósoknak nyújtani kiváltságot, mint Hannover 1848 október 26-i alkotmánya.

A belga rendszer az akadémiai műveltséget privilegizálja s az úgynevezett. «Capacitaire»-ket hármasszavazattal ajándékozza meg. De a középiskolát, vagy még inkább a főiskolát végzett egyének oly csekély százalékát teszik ki az

*) Meyer: *Das parlamentarische Wahlrecht.* 428. o.

összes lakosságnak, hogy mérsékelt szavazattöbbszörözésük sem biztosít számukra lényegesebb befolyást.

d) Bizonyos foglalkozásoknak előnyösítése könnyen igazságtalanságok és aránytalanságok okozója lehet. A mai, erősen munkamegosztásos társadalomban kemény munka volna az ezerfelé elágazó munkaágakat pontos hierarchiába állítani. Az úgynevezett magasabb tudományos pályákon pedig ismét nem az értékesebb tevékenységet, hanem a szellemi képesítést jutalmazzuk. És ha a kereskedelem és ipar «tábornokainak» kiváló társadalomgazdasági jelentőségét érvényesíteni kívánjuk a választási törvényben, megint vissza kell nyulnunk a vagyon szerinti osztályozásra.

A szellemi foglalkozások túlzott kiváltságolása gyűlöletes is a kedvezményben nem részesített osztályok előtt. Már pedig a szellemi aristocratia csak mint egyenjogositott, nem mint privilegizált gyakorolhat a népre befolyást (Meyer). Az államnak indokolatlanul bőkezű közjogosztogatása azt a fölfogást táplálhatja, hogy az állam elsősorban a szellemi munkások érdekét tartozik figyelembe venni, holott az magában véve csak részleges jó és nem meríti ki az állam egyetemes célját.

e) Állampolitikai szempontokból mellőznünk kell Kuncz azon javaslatát is, mely nemzetiségek szerint szervezné a többes választói jogot. Az egyes nemzetiségek kebelében különböző mértékben élhet az államhoz való ragaszkodás érzete. «Egy angolban több állameszme van, mint száz ír-keltában. S a politikai jog épen csak arra való, hogy a polgárokbán lévő állameszmét érvényesítse.»*) Nemzeti életérdek bizonyára az állam sajátos jellegének megóvása, valamely népfaj hegemoniájának mindenáron való biztosítása, de ennek legeslegdurvább módja az, hogy az uralkodó nemzetiségnek pótszavazatokat osztunk ki. Így valakit nemzetisége miatt, csakis ezen az egyedüli törvényes alapon, részesítünk magasabbfokú közjogokban. A hatalom nyers érvényesítése saját magának áthatja meg sirját; az államuralom surlódástalan gyakorlása, a világtársadalom közvéleményének megnyerése, a józan államférfinak nem kicsinyelhető céljai. A fönntemlített eljárás pedig kedvezőt-

*) Kuncz: *Nemzetállam tankönyve*. 241. o.

len visszahatást kelt a kedvezményben nem részesített nemzetiségeknél, elkedvetleníti azok hazafias elemeit és megrendíti a hegemoniát, a melyet megvédeni lett volna hivatva. Az egyes nemzetiségek nemzeti értékének mérlegelése pedig épen úgy önkényes lehet, mint az egyénekének megállapítása; azonfelül beláthatatlan következményekkel jár.

Különben is csak ott van nagyobb jelentősége, hol a nemzetiségek túlnyomóan keverten laknak és nem elkülönzött területeken élnek; vagy pedig ott, hol — miként Ausztriában — a választókerületek nemzetiségek szerint vannak kikerekítve. Ez utóbbi esetben oly hatása lenne, mint a kerületek aránytalan beosztásának s csak akkor czélszerű intézmény, ha meg akarjuk óvni a méltányosság látszatát s egyenlő számú szavazatból, bár igen különböző számú szavazóból álló kerületeket alakítunk.*)

f) A nemzeti nyelv megtanulása, — a mit Kuncz az államas érzés konkrét jelének vesz föl, — alkalmas lehet értelmi cenzusnak abban a ritka esetben, ha szembeszökő igazságtalansággal nem jár, de annak alapján megint nem lehet fokozatokat berendezni. Különben is a nyelvtudásról való meggyőződés súlyos gyakorlati nehézségeket rejt magában s ha elsajátítása kényszer eredménye, nem jelenti a hazafias érzés nagyobb fokát, a nemzeti élethez való önkéntes simulást.

g) A kor és a családi állapot, mint a plurális választójog alapjai, kevesebb ellenszenvet ébresztenek, mert úgy látszik, mintha nagyjában egyenlően érintenének minden társadalmi osztályt és senki előtt sem zárják el a kilátást, hogy valaha magasabb választói osztályba emelkedhessék föl. Hajlékonyak és fokozhatók, de alkalmazásuk sok bennrejlő hibában szenved.

A konzervatív érdekek erősítésére sokan a többszörös választójognak korosztályok szerinti berendezését ajánlják. (Szászországban a socialismus ellensúlyozására igen sokan sürgetik, pl. Wiechel, Lobe, Fabricius, Hübner-Blasewitz, Bewer), az 1906-i parlamenti bizottság már elvben el is fogadta. A korminimum óvatos megállapítása mindenestre

*) L. Balogh Pál: *Általános választójog lajstromos népszavazással. Új Szemle.* 1908. I—II. szám.

czélszerű, de a felnőtt férfinépességen belül fokozatokat megállapítani és fölvenni a 30, 35, 40, 50, 60 évet, mint a melynek átlépése természetszerűleg növeli a politikai súlyt, legalább is önkényes eljárás. Gageur (*Reform des Wahlrechtes*) az 50 éven felüli szavazóknak 2, (Wiechel *Dreiwahlkreise und Zusatzstimmen*) a 40-en túl lévőknek 3, az 55-öt átléptetteknek 5 szavazatot adna.

Nagyon kétségbevonható állítás, hogy a magasabb korban élőknek az állami ténykedésben föltétlenül nagyobb sikerök volna. Sok aránylag ifjú ember tölt be felelősségteljes állást. A különböző korok jellemző tulajdonságai meg lehetősen kiegészítik, ellensúlyozzák egymást, «und das politische Leben darf doch keinen allzu greisenhaften Zug bekommen» (Meyer). A szellemi tehetségek növekedése mindenkinél egyéni dolog és bizonyos ponton túl hanyatlásukkal párhuzamosan a választói jog terjedelmének összehúzódnása kellene, hogy bekövetkezzék. És az öregkor támogatta tekintélyi szempont egyoldalú. Az államférfiak túlnyomó része ma már a progressiv mozgás, az állami haladás biztosítására is súlyt helyez és nem óhajtja, hogy a társadalom egy holt ponton megkövesedjék s benne egyedül a tekintély elve uralkodjék. A tapasztaltabbak természetes tekintélye szavukat mesterséges osztályozás nélkül is megszokozozza. Legfeljebb akkor nem lehet ellene nagyobb kifogást támasztani, ha a korfokozatnak csak olyan mellékes kiegészítő szerepe van, mint például a belga törvényben, vagy az Eöttevényi-féle javaslatban, hogy a rendszer merevsége enyhüljön. Az 6-kor példája nem döntő, mert napjainkban már nem a vének a tapasztalati igazságok és a hagyományok letéteményesei, modern művelési állapotaink a szükséges ismeretek megszerzését a fiatal kornak is lehetővé teszik.

h) Balogh szerint a családfők szavazattöbbszörözése lenne még a leginkább elfogadható. «De lényegileg ez is abból a föltevésből indul ki, hogy tudniillik a családfőknek nagyobb érdeke van az államélet irányzása körül (például könnyelmű háborúk elkerülése), már pedig az államot az egyesek ahhoz fűződő érdekeltiségi aránya szerint nem lehet szervezni.» Ez az ismerv is bizonyára önkényes a magasabb politikai alkalmasság megállapítására. A nagyobb érettséget, a for-

radalmi s általában a kockázatos törekvésekkel szemben tanúsított nagyobb óvatosságot kívánja e rendszer fokozottabb érvényesüléshez juttatni, de hogy beválik-e, nagy kérdés. Ugyanilyen joggal a tételt meg is lehetne fordítani, a nőtlen és gyermektelen férfi inkább szentelheti idejét és erejét az államczélok szolgálatának. Se Cicero, a ki szerint a tudomány művelése és a magasabb szellemi élet a házassággal összeférhetetlen, sem a kik a családapák hegemoniája mellett apostolkodnak, nem az igazságot hirdetik.

Marchand ezredes a párisi *L'Égare* 1906 márcziusi számaiban azzal a javaslattal lép föl, hogy a népesség veszedelmes apadásának ellensúlyozására, több politikai jogot kell annak adni, a kinek több törvényes gyermeke van. Ez az intézkedés ösztönzőleg fog hatni a házasságkötések és a gyermeknemzések számának szaporodására. Szerinte a nőtlen embernek egy szavazatot kell adni, a nősnek kettőt, az egy törvényes gyermek atyjának hármát, és így tovább; a családtagok száma az atya politikai jogait egy-egy egységgel gyarapítsa. Ő a familiarizmust kívánja erősíteni a forradalom individualizmusával szemben és a családi életet s vele az altruizmust az állami lét döntő tényezőjévé tenni s a törvényhozás irányításában a családi élethez ragaszkodókat juttatni túlsúlyra.

Marchand javaslata teljesen eltévesztett s céljaihoz mérten igen kezdetleges eszköz. A népesedés szempontjából valószínűleg még kevesebb hatása lenne, mint a többi efféle törvényes kedvezménynek. Az alkotmánypolitika szempontjából pedig a többi figyelembe veendő érdek rovására egy kriteriumot juttat fonák túlzással érvényre. Már pedig a szavazati jog szabályozásánál ilyen speciális mellékezőlokra nem törekedhetünk, elég nagy feladat a választójognak, saját eszméje tekintetében való helyes berendezése is.

i) Lényegében az önálló háztartás, az önálló ház- vagy lakosztálybirtok, az állandó letelepedettség — mely kriteriumok nem ugyan a fokozás egyes lépcsőinek alapjául, hanem a többes választójog egész rendszerének itt-ott kiegészítéseül szolgálnak — sem irányulnak más célra, mint a konzervatív érdekek kielégítésére. Általában a szavazattöbbszörözés mérőszinórjának vett személyes tulajdonságok: a kor, nő, gyermek, családi ház, állandó lakás nem

oly nagy és kizárólagos fontosságuk a választási tevékenységre, mint azt a legtöbb javaslatkészítő fölteszi. Tényleg pedig nagyon különbözően érintik az egyes társadalmi osztályokat és foglalkozási ágakat. Például a családos állapot ismervének elfogadása határozottan és nagy arányokban növeli a falusi — korán nősülő — földművelő népesség túlsúlyát, a városban élő és életviszonyainál fogva családalapításhoz csak jóval későbbben jutó ipari munkásság és főleg az értelmi foglalkozásuk rovására. Ez alapon a mármaros-ungi ruthén és a Galicziából bevándorolt népfajt tekinthetnénk a magyar állam legerősebb oszlopának, mert a korai családalapítás és a nagy gyermeklétszám szempontjából vitathatlanul elviszi a pálmát. Önálló házbirtokos is hasonlíthatatlanul több van a vidéken, mint a nagyvárosokban és a társadalmi állásra, műveltségi színvonalra nézve más jelentősége is van. Ezért például Belgiumban, a brüsszeli kerületben a városi választókörökben 44·7, a falusiakban 63·8 százalék a többes szavazatok számaránya.*) «Vote plural, vote rural» mondják a belgák.

A belga választójog nem ragaszkodik egyhez sem az elősorolt módozatok közül, hanem rendszerében valamennyit egységgé forrasztja össze. Egybefűzi a kort s a családi állapotot a minimális vagyoni cenzussal s e kriteriumok találkozásához, úgyszintén a főnforgó magasabb vagyoni, illetve jövedelemhez kettős szavazatot kapcsol. Előnyös vonása, hogy a felső fokot a szellemi kiválóság számára rendezi be s így a műveltség és értelemnek az alkotmánypolitika szempontjából az anyagi javak birtokánál relevánsabb voltát kifejezésre juttatja. Elvi szempontból jellemzi, hogy a bonyolultságot következőképen kerüli el: 1. semmiféle ismertető jel alapján sem állít fel egynél több fokot, 2. nem engedi meg a különböző szavazatszaporító jogcímeknek egy személyben való összetalálkozása esetén a jogosultság halmozott növelését, mert indítványozója, Nyssen képviselő szerint alapelve, hogy senkit három szónál több ne illessen.

Ifj. ISAÁK GYULA.

*) Vandervelde: *Das Pluralwahlrecht*. März 1907. 21. sz.

BOSZNIA SZEREPE KIVÁNDORLÁSI POLITIKÁNKBAN.

I.

Jelenlegi gazdasági állapotaink mellett a kivándorlás csökkentése bizonynyal egyike a legszebb czéloknak, melyre törekedhetünk, de annyi elhibázott javaslat született meg már e cél érdekében, hogy talán nem lesz felesleges hangoztatnunk, hogy a kivándorlás csökkentésére törekvő politikának nagyobb óvatosságot kell eszközeinek megválasztásában tanusítania, mert a kivándorlás mindenáron való csökkentésének jelszava könnyen félrevezet és olyan eszközök alkalmazására is indíthat, melyek eredeti céljuknak meg nem felelnek. De különösen arra kívánunk itt rámutatni, hogy a kivándorlás ügyének igazgatása terén, a kivándorlás csökkentése nem egyedüli feladata az államnak.

A kivándorlás mértéktelen növekedése mellett mohó türelmetlenséggel keresik ma nálunk ez áradat feltartóztatásának módjait és szinte ideges kapkodással fordulnak mindazon különleges, sokszor mesterséges eszközökhöz, mely a kivándorlás csökkentését vallja céljául és a siker látszatát igéri.

Pedig azok a különleges eszközök, melyek közvetlenül, magához a kivándorlás jelenségéhez akarnak férközni, és a közigazgatási úton való beavatkozásnak mindazon intézkedései, melyek egyenesen a kivándorlás tényével akarnak szembeszállni, rendszerint eredménytelenek lesznek. A kivándorlást megnehezítő törvényhozási és közigazgatási intézkedésekkel, praeventív rendszabályokkal, a kivándorlás korlátozásainak szaporításával, — mint azt az új kivándorlási törvényjavaslat is teszi, — a határrendőrségi igazgatás kiterjesztésével, az útlevél-kényszer szigo-

ritásával csak azt érhetjük el, hogy a titkos, az állami felügyelet alól is kibuvó kivándorlás esetei fognak szaporodni, mert a hol a kivándorlás okai között oly erősen működnek a gazdasági okok, miként nálunk, ott a közigazgatási úton való csökkentés politikájának sikere nem lehet. Sőt, — a mint azt más helyen*) részletesen igyekeztem kifejteni, — nem sok eredményt várhatunk a visszatelepítési akciótól sem, mert minden előny, melyet a visszavándorlók-
nak ígérünk, tulajdonképen csökkentése a kivándorlással kapcsolatos kockázatoknak és így kedvezmény a kivándorlóknak, — a mi pedig könnyen éppen az ellenkező eredményre, a kivándorlók számának növelésére vezethet.

Maguk azok is, a kik a kivándorlás ellensúlyozására ilyen direct intézkedéseket javasolnak, érzik és beismerik azt, hogy az ajánlott módozatok sikere éppen nem biztos, a perspektíva éppen nem megnyugtató s igazi eredményt csakis gazdasági életünk gyökeres, kedvező fordulásától, — önálló gazdasági berendezkedésünktől várhatunk. Miután azonban ez az óhajtott fordulat, a gazdasági önállóság állapota, a maga kedvező hatásait csak évtizedek múlva éreztethetné, ennél fogva nálunk ma már szinte általánosan kezdenek beletörődni abba a gondolatba, hogy egyelőre bizony alig marad más hátra számunkra, mint, hogy apróbb mentő akciók kétes reménységeiben bizakodva, úgyszólván tehetetlenül merüljünk azon gazdasági válságok szemléletébe, melyek népességünk folytonos megfogyatkozása következtében egymásután fognak reánk szakadni.

Nem követjük ezeket a sivár képeket. Hiszszük, hogy vannak még módjai a viszonyok változtatásának. Mert nem magában a kivándorlás tényében, mely elvégre is jelenlegi gazdasági rendszerünk mellett úgyszólván szükségszerű jelenség, hanem a kivándorlásnak rosszul választott célpontjaiban van az igazi veszedelem: munkaerőnknek, nemzeti tőkénknek nagy megfogyatkozása.

Minden világrész, sőt minden ország, más-más földrajzi, gazdasági és társadalmi viszonyaival, különböző előnyökkel és veszélyekkel várja a kivándorlót és annak nemzetiségét.

*) *Kivándorlás és visszavándorlás.* Budapesti Hirlap. 1905 január 22.

Azoktól a hiszékeny, tájékozatlan, a gazdaságilag leggyengébb osztályhoz tartozó egyénektől, a kiből kivándorlóink túlnyomó része kikerül, valóban nem várhatjuk, hogy tárgyilagos körütekintéssel válaszszák meg azt a földet, a nagy világnak azt a pontját, mely gazdasági és kulturális képességeiknél, faji, szervezeti sajátásaiknál fogva a legmegfelelőbb volna számukra. Az egyes kivándorló előtt, kivándorlási szándékának végrehajtásakor egyes-egyedül a kedvezőbb gazdasági érvényesülésnek valamely valószínűségi képe, rendszerint a magasabb munkabér csábító gondolata lebeg; a távolabbról ható körülményeket, melyek pedig számítását jelentékenyen befolyásolhatják, mérlegelni nem képes.

Hogy ahhoz a magasabb munkabérhez minő áldozatok és kockázatok árán jut, — azzal nem vet számot; nem tudja, hogy a nehéz munka, melyre különösen a tengerentúl a «tanulatlan» magyar munkást alkalmazták, meg a rossz éghajlati viszonyok, miként rontják meg szervezetét; mint pusztulnak el ezrei kivándorlóinknak az európai munkásoknak időnként való kiszámíthatatlan túlkínálata és az ezzel kapcsolatos keresethiány következtében; és nem tudja, talán tudni sem akarja, — miként formálja át az a légkör, melyben kivándorlóink odakünn sok helyütt élnek, egész társadalmi lényüket s beléjük oltván állam és társadalom-ellenes tanok csíráit, avagy megfosztva őket nemzetiségüktől, mint szakítja el idővel a kapesokat, melyek őket hazájukhoz fűzték.

A nép e ponton útmutatásra, vezetésre szorul és kétségtelen, hogy az állam a kivándorlásnak helytelen irányokba való eltévedését nem nézheti tétlenül. Ha nyílt szemmel vezetjük népünket, elkerülhetjük ezt a nemzeti erőben való nagy megfogyatkozásunkat, mert módunkban áll a kivándorlást olyan irányokba terelni, a hol mind e veszedelmek és kockázatok nem fenyegetik az oda vándorlókat.

Ha már a kivándorlás árját feltartóztatni nem tudjuk, legalább kíséreljük meg a belőle származó nemzeti és közgazdasági veszteséget ellensúlyozni és e célból igyekezzünk lehetővé tenni, hogy kivándorló polgáraink tényleg elérjék azt a gazdasági célt, melyet a kivándorlással elérni szándékoznak, s e mellett a hazára se veszsenek el teljesen. Igyekeznünk kell tehát a kivándorlásnak olyan irányt és

jelleget adni, mely nemcsak a kivándorlók anyagi jólétére, existenciájuk biztosítására, hanem a hazájukkal való nemzeti-ségi, kulturális és gazdasági összeköttetésük fentartására is a legelőnyösebb lehet.

Az el nem hárítható, tehát a szükségszerű kivándorlást az egyénre és a közre egyaránt produktívvé tenni, czélszerű irányítás által értékesíteni s bizonyos közcélok javára felhasználni, ez az igazi sarkalatos pontja mai viszonyaink között a kivándorlás állami szabályozásának.

Kivándorlási törvényünk (5. §.) valamint az új javaslat (4. §.) is elismeri az állam ezen irányító tevékenységének fontosságát, midőn annak *negatív* korlátját felállítja, felhatalmazván a belügyminisztert, hogy oly országba, a hol a kivándorlók élete, egészsége, erkölce vagy vagyona komoly veszélynek van kitéve, ideiglenesen betilthassa a kivándorlást. Persze ennek a rendelkezésnek csak akadémikus értéke van, mivel nincsen sanctiója és a mellett könnyen kijátszható, hiszen kerülő úton a kivándorlók mindenkor eljuthatnak oda is, a hova a kivándorlást betiltották. Azonfelül meg a «komoly veszély» fogalma igen laza jogi meghatározás, mely tág teret adván a hatósági önkénynek, könnyen odavezethet, hogy ezt a tiltó rendelkezést az egyéni szabadság rovására kiterjesztőleg fogják magyarázni.

Az egyedül célravezető *pozitív* irányítást természetesen nem lehet egy kivándorlási törvény keretében megoldani. Ez a kormány czéltudatos és kitartó gazdasági politikáján, a társadalom támogatásán és a kivándorlók hajlandóságán fordul meg.

A kivándorlásnak kellő irányítás útján való hasznosítására pedig annál is inkább törekednünk kell, mert a mint a telepítési ügy állása mutatja. eddig a belső telepítés útján sem sikerült mezőgazdasági népességünk megkötésében jelentősebb eredményeket elérnünk.

A belső telepítés nálunk általában igen nehézkesen halad előre, nem pusztán azért, mivel telepítési törvényünk szűk keretei, meg a kormány rendelkezésére bocsátott anyagi eszközök elégtelensége nagyobb arányú tevékenység kifejtését e téren úgy sem engedik meg, hanem főleg mezőgazdasági népességünknek azon különös sajátságánál fogva, hogy legszűkebb szülőföldjét, a községet, melyhez tartozik, csak

akkor hagyja el, ha kivándorol az országból; az ország határain belül azonban helyét nem szívesen változtatja, s ha egyszer elvesztette bizalmát a hazai viszonyokban, nem mer már kísérletezni a belső telepítéssel.

Népünk természetének ez a tagadhatatlan sajáttsága, mely a belső vándorlások csekély méreteiben egészen világosan jut kifejezésre, a belső telepítés ügyének mindenkor komoly akadályozója lesz. Viszont népünknek a kivándorlásra való hajlandósága a külső telepítés, a gyarmatosítás ügyének annál inkább kedvez.

Európa nagy nyugati államaiban a kivándorlás általában nem jelenti azt a nemzeti és közgazdasági veszteséget, mint nálunk, mivel azokból az államokból a kivándorlás jelentékeny mértékben saját gyarmataikra irányulván. voltaképen szükséges eszköze annak a — mondhatnók — politikai vegyi folyamatnak, mely a gyarmatoknak az anyállammal való egybeolvadását eredményezi, s így egyúttal eszköze gazdasági terjeszkedésüknek, nemzetük, fajuk növelésének. Nálunk ellenben a kivándorlás árja csak viszi, viszi népünk százazreit, az eke mellől, meg gyárainkból, a nélkül, hogy mérhetetlen veszteségeinkért kárpótlást nyújtana.

Pedig van a szomszédunkban egy földdarab, a monarchia okkupált tartományainak földje, melyet fekvése, történelmi múltja, gazdasági viszonyai szinte arra utalnak, hogy hazánk gazdasági életében a gyarmatokhoz hasonló helyet foglaljon el, de a mely tartománynak valódi szerepét eddigi kormányaink közönyössége nem tudta, vagy nem akarta fölismerni. Erre a földre bátorsággal elvezethetjük a hazában helyet nem találó s az idegenben veszendőbe néző áradatát polgárainknak, mert ez a föld a munkaerőért és tőkéért, melyet tőlünk nyerne, a legszebb erkölcsi és gazdasági jutalmat ígéri cserébe: megnyitná nemzetünk gazdasági és kulturális terjeszkedésének útját a Balkán felé.

Boszniának viszonylag igen gyér népessége, szinte várja egy értelmesebb, gazdaságilag fejlettebb népelem beáradását, hogy annak vezetése mellett, azzal egyesülten emelje ki Bosznia földjéből, bányáiból, erdeiből e tartománynak megannyi kincseit.

Azon a földön, a hol még ma is faekével szántanak, nyert ügye lesz annak a népnek, mely oda ekevassal lép

be. Az a földműves lakosság, mely legfőbb termelő tényezőnek még ma is a természetet tekinti és külterjes gazdálkodása mellett Bosznia vizekben gazdag termőföldjén csak fél millió hektoliter búzát tud évenként termelni, jötevéjeként fogja becsülni azt a népet, mely segítségül hozza neki a maga munkaerejét, tőkéjét, nagyobb gazdasági ismereteit és a belterjes gazdálkodás eszközeivel könnyű szerrel fogja megkészserezni a bosnyák föld évi termését.

A terjedelmes, dús legelő területeknek túlnyomó részén ma érintetlenül száradnak el a takarmánynövények; az állattenyésztés, mely pedig arra volna hivatva, hogy a bosnyák nép gazdagodásának úgyszólván kiapadhatatlan forrása legyen, a népességnek kellő száma, kellő értelmisége és kellő vezetése híján nem képes fejlődni.

Már a római írók megemlékeztek az érczekben gazdag illyr tartományról, de mind mostanáig úgyszólván csak vasat bányásztak; a réz, a szén, a só kiaknázatlanul, holtan hever a föld mélyén és várja gazdasági életre keltését. Várja a szomszéd népnek fiait, a kik ma még Pennsylvania ólom-bányáiban görnyedeznek.

Lehetetlen, hogy azok, a kiket a gazdasági kényszerűség arra utal, hogy idegen országban, más viszonyok között, testetlő nehéz munkában vállalkozzanak bizonytalan kenyérkeresetre, — ne keresnék fel inkább ezt a termékeny, enyhe éghajlatú, szép szomszéd földet, ha megmutatnók nekik az utat, mely oda vezet.

Mert itt a bajnak kútforrása. A magyar kivándorló előtt a reklám ezernyi eszközével, az ügynökök agitációjával, sőt előző belügyi kormányzatunk még hivatalos szerződésekkel is, túlföntül megvilágították az Amerikába vezető utakat. Ha azonban másutt akarta a magyar paraszt, meg a magyar munkás a boldogulás útját keresni, akár ha közvetlen szomszédságunkban is, a hova pedig minden kockázat nélkül, néhány óra alatt, kevés költség árán eljuthat, — akkor a sötétben kellett botorkálnia.

Bosznia földje népünk előtt ma úgyszólván ismeretlen fogalom, a keleti mesék félvad, misztikus országa. Az a könnyelmű közönyös politika, melyet kormányaink Boszniával szemben idáig követtek, szinte átragadt a közvéleményre is. Ennek a közönyösségnek az eredménye az a hiányos

forgalmi összeköttetés, mely úgyszólván elvágja az okkupált tartományokat Magyarországtól. Ez a közönyösség nyilatkozik meg még iskolai oktatásunkban is, hiszen középiskolánkban csak amugy kutya-futtában hallunk egy-két adatot Boszniáról és Hercegovináról. Ne csodáljuk hát, ha ilyen körülmények között kivándorlóink sokkal kalandosabb vállalkozásnak tekintik ma a Boszniába való vándorlást, mint egy amerikai kirándulást.

A történelem folyamán az államok területbeli terjeszkedését mindenkor nyomon követte az illető területnek gazdasági meghódítása és betelepítése. Bosznia esetében ez nem így történt.

A közös kormányzat teremtett ott modern közigazgatást, teremtett közbiztonságot és liberális egyházpolitikája útján megszüntette a súrlódásokat a különböző felekezetek között, a mi kétségtől nagy jelentőségű tény ott, a hol a felekezeti kérdések egyúttal nemzeti és politikai kérdésekké is váltak, — de mindeddig adós maradt e tartományok gazdasági felvirágoztatásával. És így a berlini konferencián nyert mandátumunknak voltaképen még nem feleltünk meg teljesen. E mulasztásért pedig a felelősség elsősorban bennünket terhel, mert Bosznia gazdasági sorsának intézésére a természet akaratánál fogva mi vagyunk hivatva. Ezen hivatásunkat betölteni, kötelességünk nemcsak Bosznia érdekében, és megbízóinkkal, az európai államokkal szemben, hanem kötelességünk saját magunk érdekében is, mert gazdasági előrenyomulásunk ott, a Balkán küszöbén többet jelent egyszerű gazdasági eredménynél, hiszen jól tudjuk, hogy ma a hatalom igazi hódító fegyverei: a gazdasági erő és a kultúra.

Annál súlyosabban esik latba az a nagy mulasztásunk, hogy szinte kisiklani engedték érdekkörünkől ezt a tartományt, melyet a viszonyoknak kedvező alakulása valóssággal a kezünkre játszott.

Noha a közös kormányzat politikájának eddigi irányzata, főleg közlekedési politikája a monarchia másik államához igyekezett fűzni Boszniát és Hercegovinát, — a természeti akadályok, az Ausztriától való nagyobb távolság, útját állották az Ausztriával való gazdasági egységnek, ugyannyira, hogy Ausztria máig sem tudott ott döntő gazdasági uralomra szert tenni.

Ilyképen, noha az okkupáció óta elillant három évtized alatt erős kapcsolatok fűzhetünk volna hazánk és Bosznia között, a mi útjaink ott ma sincsenek még elzárva; — csak megkéstünk három évtizeddel, de még nem késtünk el.

A miniszterelnöknek a tavalyi költségvetési vita során a kormány boszniai politikájára, különösen közlekedési politikájára vonatkozó kijelentései, valamint a képviselőháznak 1907 július hó 3.-i ülésén tett nyilatkozata, melyben Boszniához való történelmi jogainkat oly határozottsággal hangoztatta, — joggal engedik remélnünk, hogy jelen kormányunk felismeri végre, hogy Boszniában nekünk saját-szerű külön érdekeink vannak, és szakít azzal a hagyományos felületességgel, az egyszerű »tudomásulvétel» politikájával, melylyel a Boszniára vonatkozó ügyek rendszerint elintéztettek, szakít azzal a burokratikus, aktaszerű ügyinté-zéssel, mely nálunk már nem egy jelentős közérdeknek könnyelmű megölője volt. Hiszszük és várjuk, hogy a Bosznia adminisztrációjára törvényben biztosított befolyás jogával tényleg élni is fog és hogy lesz végre határozott irányú, céltudatos bosnyák politikánk.

A delegációnak 1906. évi ülőszakán fölmerült a közös pénzügyminisztérium Budapestre való áthelyezésének terve. Alig hiszszük, hogy ezt az óhajtasunkat egyhamar elérhet-nők, azonban meggyőződésünk, hogy érdekeinknek az okku-pált tartományokban való eredményes érvényesíthetőségét, törvényes befolyásunk célszerű és hathatós gyakorlását csak úgy remélhetjük, ha a Bécsben székelő közös kormányzat és a Szerajevóban székelő bosnyák országos kormány közé egy közbenső állomást, egy Budapesten székelő kirendeltséget helyezünk el, mely közvetítője volna a hazánk és Bosznia között szükséges kölcsönös áramlatok szabad lefo-lyásának. Úgy a mint például az ország határain belül, föld-mívelésügyi kormányzatunk egy-egy kirendeltséget, — így a hegyvidéki, meg a székely kirendeltséget, mint egy-egy előretolt országot kihelyez az érdekelt területekre, pusztán azért, hogy bizonyos ügyek, melyek ugyan a központ-ból is intézhetők volnának, onnan, a hol az illető szabá-lyozandó érdekek, áramlatok, kívánalmak frissen rögzít-hetők, jobban, hathatósabban intéztessenek, — úgy mi is szükségesnek tartjuk egy bosnyák kirendeltségnek hazánk-

ban való felállítását, mert nincsen benne kétség, hogy bizonyos befolyások csak úgy érvényesülhetnek a maguk teljes erejével, ha a forrásuktól egyenesen juthatnak el a torkolatukig.

Sőt eddigi kormányaink mulasztását nem csekély mértékben menteni tudjuk azzal, hogy Boszniában való *külön* érdekeink érvényesítésére hiányzottak a szükséges *külön* organumok, még pedig szakszerű organumok, mert a miniszterelnökség elnöki osztálya, a hová a Bosznia-Hercegovina adminisztrációjára való befolyás gyakorlásának ügye beosztott, a maga heterogén ügyágazatával, erre a feladatkörre, mely egészen különálló tevékenységet igényel, bizonyynyal nem a kellő fórum. A jövőben pedig annál kevésbbé lehetne az, mert bosnyák politikánk kívánatos fordulásával a kirendeltségre még további nagy jelentőségű ügykör is várna.

A bosnyák kirendeltség egyrészt a magyar kormánynak véleményező szerve volna, mely a viszonyok alapos ismeretével rendelkezve, elfogulatlanul jelölhetné meg felmerülő esetekben a kormány teendőinek körét, másrészt pedig a tulajdonképeni közigazgatási szerve volna egy megindítandó nagyarányú boszniai telepítési mozgalomnak. Mint e mozgalom vezetője és irányítója, gondoskodnék elsősorban arról, hogy megismertesse, hozzáférhetőbbé tegye, közelebb hozza népünkhöz ezt a tartományt; ezenfelül pedig informáló hivatala volna a Boszniába vándorlóknak, a kik az ottani viszonyokról, a telepítési ügy állásáról, mozzanatairól mindenkor kimerítő tájékozódást nyerhetnének. Ez a kirendeltség, mely egyúttal a magyar kormány és a közös kormányzat között az állandó összeköttetést fentartaná, ha ügykörét kellő hivatottsággal fogja betölteni, kétségkívül jelentékeny mértékben előmozdítója lehet Magyarország és Bosznia minél teljesebb egybekapcsolódásának.

II.

Abban a magas megbízatásban, melylyel az európai államok társasága három évtizeddel ezelőtt a monarchiát megtisztelte, midőn Boszniát hozzánk utalta, volt valami gondviselészerű. Mert elegendő az amerikai kivándorlás

közeli jövő perspektívájának képét magunk elé állítanunk, hogy átlássuk, miként új utakról kell immáron gondoskodnunk a hazulról is, másunnan is kiszoruló polgáraink számára.

Bizonyos komoly jelenségek félreismerhetetlenül igazolják, hogy az amerikai kivándorlás válság előtt áll. A munkaerőnek azon egyidejűleg jelentkező váratlan túlkínálatában, melylyel az európai államok időnként, minden különösebb gazdasági indok nélkül, szinte megrohanják Amerikát, látjuk mi az amerikai kivándorlás fő veszedelmét és legsúlyosabb kockázatát. Ezek az időnkénti túlkínálatból származó válságok, melyek az amerikai kivándorlási mozgalmat teljesen kiszámíthatatlanná és ellenőrizhetetlenné teszik, már mintegy most figyelmeztetnek reá, hogy az északamerikai Unio a bevándorlóknak csak egy bizonyos mennyiségét képes, gazdasági berendezkedésének megbontása és szociális viszonyainak veszélyeztetése nélkül befogadni; az ezen felül érkező többlet, mint fölösleg, nem fog ott munkát, helyet találni. Ma még ezek a jelenségek csak sporadikusak, az Európából kiinduló munkakínálat túlkapásait, vagy az amerikai gazdasági élet válságait követők, de a jelek joggal engednek arra következtetni, hogy ez a kolosszális vándorlási mozgalom közeledik telítési pontjához.

Az Egyesült-Államok iparának bárminő rohamos fejlődése mellett, az ipari termelés fokozásának is megvannak a határai és tény, hogy az Egyesült-Államok nem képesek többé a bevándorló munkaerő egész tömegét ipartelepeiken, gyáraikban, bányáikban elhelyezni. Az az alig lezajlott amerikai ipari válság, mely a visszavándorlóknak oly hatalmas áradatát sodorta vissza Európába, ennek a ténynek igen komoly bizonyossága.

Másrészt, a letelepedésre és művelésre alkalmas földterület is, mely az utolsó évtizedben a mezőgazdasági népesség millióit hódította el Európától, fogytán van. Már a most kiosztás alá kerülő földek is terméketlen vidéken, zord éghajlat alatt, a világtól elzártan fekszenek. A Canadába vándorló magyar paraszt rendszerint a legközelebbi konzulátustól, a montrealitól, 5—6 napi járányira, távol minden közlekedési vonaltól kapja a maga 160 acre nehezen művelhető irtványföldjét. A canadai kormány telepítő politikája is, — mely az európai földművelő

államokat, és különösen bennünket, eddig annyi aggodalommal töltött el, — úgy látszik, szintén kezd már kimerülni. Legalább is erre vall montreali főkonzulunknak ez év január havának végén a belügyminiszterhez intézett, szinte hihetetlennek tetsző távirati jelentése, mely szerint a canadai kormány az oda való bevándorlást további intézkedésig betiltotta.

A Trades-Unions, a munkásszövetségek, a legnagyobb erőfeszítéssel és mind nagyobb sikerrel küzdenek a bevándorlás mértéktelen növekedése ellen, mely a munkabérekben folytonos, lefelé gravitáló hullámzást idéz elő és az amerikai munkáselem eddig határozott társadalmi létszínvonalának biztonságát fenyegeti.

Odáig nem megyünk, hogy az amerikai kivándorlás csődjét jövődőlnek, hiszen ennek megelőzéséről az Egyesült-Államok maguk gondoskodnak; az immigration-bill-ek sorra születnek meg és mind újabb és újabb meglepetéseket szereznek a többi világrészek népességének. Így csak nem régen terjesztettek az Unio törvényhozása elé egy, az ázsiai bevándorlás betiltását célzó javaslatot.

Az a tény, hogy a szabad költözködési jogot alaptörvényében proklamáló Unio szükségét látja, hogy egy egész világrésztől zárja el területét, legvilágosabban igazolja, hogy a mai állapot már a válság kezdete. Erre mutat az a további újabb rendszabály is, az 1907 február 20-i törvény értelmében kirótt négy dollár fejadó, melyet 1907 július 1-e óta minden bevándorlónak az Unio területére való lépésekor le kell fizetnie.

Mi is el lehetünk készülve reá, hogy népünknek amerikai kivándorlását nem a mi törvényhozásunk, hanem az Unio törvényhozása fogja megoldani.

Az Egyesült-Államok bevándorlási törvény-hozásának irányzata szinte intó szó számunkra, hogy mielőbb rendezkedjünk be arra az esetleges fordulatra, hogy az Unio olyan feltételek igazolását fogja a magyarországi bevándorlóktól megkövetelni, a mi egyértelmű lesz az Unio területének népünk előtt való elzárásával. Ha készületlenül talál bennünket ez a fordulat, kiszámíthatatlanok lesznek annak kárhozatos következményei. Vajon szabad-e tétlenül bevárunk ezt az időpontot? Hol fogjuk elhelyezni akkor hirtelenében

népességünknek azon feleslegét, melyet tényleg a gazdasági kényszerűség űz el a hazából?

Hiába jártatjuk kutató tekintetünket a világ térképén, hiába keresünk Amerika más részein oly pontokat, a hol a magyarságot tömöríthetnők, — nincsen alkalmasabb, de nincs is más földterület, mely a magyar kivándorlók nagyobb mennyiségének befogadására képes és hajlandó volna, mint Bosznia. A gazdasági szükségesség, bizonyos gazdasági folyamatok legjobb megindítója, belátható időn belül úgyis szinte kényszerítőleg fog bennünket arra utalni, hogy a míg idehaza új forrásokat nem tudunk nyitni a megélhetésnek, népünknek kiszoruló részét Boszniába vezessük.

De nekünk minden más nemzetnél több okunk is van reá, hogy kivándorlóinkat Amerikától másfelé tereljük. Amerikában a mi csekély igényű, alacsonyabb létszinvonalon álló népünk belé vegyül egy magasabb kulturfokon álló, szervezett munkásnép forgatagába, mely a «tanulatlan» jövevényt, ki az Unio társadalmába csak nehezen tud beleilleszkedni, nem szívesen látja; s elfoglalni igyekszik előle a gazdasági érvényesülés tereit, úgy hogy a mi munkásunk kénytelen ott nehezebb, durvább munkákra vállalkozni és csekélyebb bérrel is beérni. Ha pedig ebből a gazdasági és társadalmi elnyomottságából ki akar emelkedni, akkor kersztül kell vergődnie egy teljes szociális átvedlés folyamatán, hozzá kell formálódnia az ottani munkásosztály életviszonyaihoz, csatlakoznia kell a munkás-szövetségekhez, el kell sajátítania nyelvüket, szokásaikat, mind többet és többet kell elvetnie nemzeti sajátságaiból, gyermekeit már «amerikaiaknak» kell nevelnie, szóval meg kell tagadnia magyar voltát. Természetes, hogy ezek után kivándorlóink nem fognak konzulátusainkhoz sietni, hogy magyar állampolgárságukat fentartsák.

És ennek a reánk nézve oly szomorú szociális folyamatnak, munkaerőnk ezen eltékozlásának alig áll módunkban gátat vetni, mivel ez a folyamat a nagyobb gazdasági erővel rendelkező társadalomnak a gazdaságilag gyengébb elemeket felszívó képességén alapuló, természetes jelenség, melynek ellenálló erején a messze hazából jövő támogatás és oltalom ereje bizony könnyen megtörik. Az Unio a külállamoknak bizonyos ténykedéseit, melyeket ezek kivándorló

polgáraiknak együtt tartása, tömörítése, a hazájukkal való összeköttetésük fentartása céljából tesznek, — így egyházközségek, visszatelepítési hivatalok szervezését, — illeték-telen beavatkozásnak minősíti, és vagy nem tűri meg azokat vagy igen megnehezíti az efféle intézmények létesítését. A haza támogató karja így alig-alig ér el Amerikáig, s odakünn szétszóródottan élő kivándorlónk a hazától rendszerint elszakadnak.

Mi másképp áll az ügyünk Boszniában. Ott nálunk jóval alacsonyabb műveltségű, kezdetleges gazdálkodást űző nép él, melyet nekünk kell a mi fejlettebb kulturánk, szervezettebb gazdasági életünk áldásaival megajándékoznunk. S míg Amerikában a minden különösebb szerep, jelentőség nélkül élő népünk beolvad, beszívódik a munkásnép nagy tengerébe, Boszniában ezen feladatunknak betöltése vezető szerephez juttat bennünket és biztosítja fölényünket az ott élő népek között. Mert a néprétegek elhelyezkedésének, egymás mellé vagy alárendeltségének kérdését mindenkor gazdasági erejük, gazdasági fajsúlyuk dönti el.

Amerikában kivándorló mezőgazdasági népességünk jelentékeny része kényszerűségből ipari munkásnak csap föl, Boszniában ellenben az itthon megélni nem tudó magyar paraszt és kisbirtokos, a maga eredeti élethívását fogja jobb feltételek mellett folytathatni.

Boszniában nem várják népünket előítélettel, bevándorlását megnehezítő rendszabályokkal, ott nem fenyegeti a magyarságot a nemzetiségi elnyomatás veszedelme, hiszen a bosnyák nép rokonszenvének megnyilatkozását éppen az elmúlt esztendőben volt alkalmunk tapasztalni, mikor a boszniai benszülött mohammedán lakosság küldöttei hozzánk jöttek, hogy az országos kormány által okozott állítólagos sérelmeikre nálunk keressenek orvoslást. És ismeretes e mellett Bosznia szerb nemzetiségű lakosságának a magyar nemzethez való vonzódása is. Igaz, e vonzalom alapja nem teljesen altruisztikus és a szerbek, midőn Magyarország teljes függetlenségét és Ausztriától való elválását óhajtják, voltaképen a boszniai kérdés kedvező megoldásában bizakodnak, és pedig vagy a balkáni szerbekkel való egyesülést, vagy legalább is a balkáni államokéhoz hasonló autonomiát remélnek.

Ámde ne tekintsük a rugóját ez érzelmeknek, hanem érjük be magával a ténynyel, hogy Bosznia lakosságának rokonszenve részünkön van. És ez nagy jelentőségű tény egy eredményes telepítési politika keresztülvitelénél, a minnek való értékét akkor tudjuk kellőképen méltányolni, ha egy pillantást vetünk Horvátországba, a hol 100,000-nél több magyar él,*) a kiknek fele része éppen az ottani ellenséges nemzetiségi viszonyok, a magyarság ellen társadalmi és gazdasági téren egvaránt megnyilatkozó fajgyűlölet következtében nemzetünkre éppen úgy elveszett, mint a hogyan elvesztek amerikai kivándorlóinknak a pánszláv áramlatba tévedt elemei. Hiszen eléggé jellemző, hogy mindössze 24 magyar nyelvű iskola van egész Horvátországban.**)

Szomorú tény, hogy az ország határain belül is akad oly terület, ahol nemzetiségünk veszendőbe mehet és hogy a magyarság megmentése végett azt kell javasolnunk, hogy inkább az ország határain túl igyekezzünk elhelyezni a Dunántúlnak, Bács-Bodrognak, Torontálnak kivándorló népét, mely ma mind nagyobb és nagyobb számban keresi föl Horvátországot.

A legfőbb indok, mely Somogynak, Zalának és Baranyának jó magyar népét Horvátországba viszi, az, hogy kevesebb ott a kötött birtok és olcsóbb a föld, mint idehaza. Kétségtelen, hogy ha ennek a népnek ugyanolyan áron, hasonló minőségű földet adunk oly területen, a hol nem fog lépten-nyomon ellenséges indulattal találkozni, bizonyynyal szívesen fogja átlépni a Szávát. De Somogyban, Zalában ugyan ki hallott Boszniáról?

Sajátságos helyzet az, melyet egyrészt a magyar vármegyék és Horvátország, másrészt Horvátország és Bosznia szomszédos vándormozgalmának képe nyújt. Míg ugyanis a Dunántúlnak mezőgazdasággal foglalkozó magyar népe Horvátországba húzódik, addig a horvát népnek ugyancsak

*) Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904. 48. l. — Az 1900. évi népszámlálás idejében 90,781 magyar ajkú lakója volt Horvát-Szlavonországnak. A magyarországi születésű, de nem magyar anyanyelvű lakosság számát még nem ismerjük.

**) Hegedüs Lóránt: A dunántúli kivándorlás és a szlavoniai magyarság. Budapest, 1905. 78. l.

mezőgazdasági elemei viszont Boszniát árasztják el mind nagyobb tömegekben. Már 1895-ben 32754 horvátországi születési egyén élt Boszniában. A Boszniába vonuló horvátok helyébe tehát a szomszédos magyar vármegyék népe jön.

Ha sikerülne honfitársainknak ezt a Horvátországba menő áradatát Boszniába irányítanunk, — a mi pedig a nép kellő felvilágosítása mellett, azt hiszszük, éppen nem volna nehéz feladat, — akkor rendkívül nagy nyereséget jelentene nemzeti szempontból is a Boszniába való telepítés. Éppen ezért a megindítandó telepítési mozgalomnál, a mikor a telepesek megválasztásáról lesz szó, első sorban a Horvátországot környező magyar vármegyékre kell fordítanunk tekintetünket.

A boszniai magyarság lesz egyúttal az összekötő kapocs hazánk és Dalmácia között is, mert a dalmát tengerpart-hoz a mi útunk Bosznián keresztül vezet.

Az Egyesült-Államokban a kivándorlás gazdasági eredményét, mint láttuk, az teszi kérdésessé, hogy az Unió minden egyes államának területére nemcsak Európa államai-ból, de a többi földrészekből is állandóan és rendszertelenül folyik a beáradás; — Boszniában ellenben úgyszólván csakis Magyarországból, Horvátországból és Ausztriából folyik számottevő bevándorlás és így azok a gazdasági számítást zavaró körülmények, melyek oly kockázatosná kezdik tenni az amerikai kivándorlást, itt úgyszólván teljesen elesnek. 1895-ben 9604 magyart, 32754 horvátot, 24018 osztrák állampolgárt és mindössze csak 4472 idegen állam-belit számláltak Boszniában.*)

Ekképen módunkban lesz a Boszniába irányuló bevándorlást megfelelőleg szabályozni, a telepítést kellő határok között tartani, mértékét szinte pontossággal megszabni és Boszniát a túlbevándorlás káros következményeitől megóvni. Az okkupált tartományoknak különben majd felét teszi ki az erdőterület, mely a termőföldnek folytonos, a bevándorlás mértékéhez alkalmazható gyarapítását is lehetővé teszi,

*) Strauss: Die österreichischen und ungarischen Staatsangehörigen in Bosnien und der Herzegovina. Statistische Monatschrift. 1897. VI—VII. füzet, 387. l.

úgy, hogy ott a magyar telepek jövő fejlődésének legszebb kilátásai vannak.

Még az élet természetadta feltételei is előnyt adnak Boszniának Amerikával szemben, hiszen az éghajlati viszonyok úgyszólván azonosak ott hazánk éghajlati viszonyaival és így kivándorlóink szervezetét az égövi változások rendszerinti káros hatásai sem fenyegetik, a mi szintén nagy jelentőségű szempont minden mezőgazdasági telepítésnél.

Említettük, hogy az Egyesült-Államokban mind azt a feladatot, mely az államot kivándorló polgárainak materiális és morális védelme, támogatása tekintetében illeti, alig-alig áll módunkban megvalósítani; Boszniába vándorló honfitársainkra azonban minden akadály nélkül kiterjeszthetjük állami közigazgatásunk intézményeit, hiszen az 1880:VI. t.-cz. felhatalmazza a kormányt, hogy Bosznia és Hercegovina közigazgatására befolyást gyakoroljon. Nemcsak a telepítési akció vezetése, mely szintén közigazgatási ügy és így a kormány befolyása e téren feltétlenül érvényesíthető, de különösen az egyház és oktatásügy, valamint egyéb művelődési intézmények támogatása, jó posta- és vasuti összeköttetés létesítése terén kell a magyar kormánynak befolyását érvényesítenie.

A kivándorlás Boszniába való irányításának legfőbb előnyét és bizton várható következményét azonban abban látjuk, hogy a belföldi tőkéek, felismervén Bosznia természeti előnyeit, földjének kiaknázatlan gazdagságát, a vállalkozási alkalmaknak még rendkívül nagy terét és ennek következtében a szinte koczkázat nélküli tőkeelhelyezés lehetőségét, szívesen fognak ott vállalkozóilag fellépni, annál is inkább, mert létesítendő vállalatokban a magyar kivándorlók munkaerejét lesz módjukban felhasználni. A kivándorolt tőke pedig természetesen is az anyaországból, melynek viszonyait ismeri, fogja gyarapodásának forrásait meríteni, onnan fog új és új tőkéket további vállalkozásaihoz keresni és onnan fogja a maga szükségleteit is a legelőnyösebben beszerezhetni. A kivándorolt lakosság pedig, követve a nagy tőke jobb üzleti ismereteit, ugyancsak a nagytőke beszerzési forrásait fogja legszívesebben felkeresni, s így egyre intenzívebbé kell válnia Boszniába irányuló kivitelünknek.

E szerint a kivándorolt nagytőke egyrészt új termelési forrásokat nyit meg a megszállott tartományok földjén, másrészt pedig a hazai mezőgazdasági és főleg az ipari termékeknek új piacot biztosít.

Az amerikai kivándorlás azért jár reánk nézve oly súlyos következményekkel és azért nem vezethet gyarmatosításra, mert *egyedül a magára hagyott munkaerő kivándorlása*. Ott a hazai munkaerő idegen tőkéknek szolgál és idegen államok gazdaságának gyümölcsözik, odakünn a magyar paraszt hozzájárul a hazája mezőgazdasága, a magyar munkás a hazája ipara elleni versenyhez. Az okkupált tartományokban ellenben a munkaerővel *együtt* kivándorló tőkék hazánk és Bosznia között állandó, élénk gazdasági összeköttetést fognak létrehozni, olyant, a minő a nagy nyugati gyarmatosító államok és viruló gyarmataik között van.

Boszniának népességet befogadó képességéről nem is kell jobb bizonyítvány, mint a mit a statisztika adatai nyújtanak. Míg 1880-ban 18,000 idegen honost számláltak Boszniában, addig 1895-ben már 70,848 volt az idegen állambeliek száma.*) És e mellett jelentékenyen latba eső körülmény, hogy a boszniai kivándorlás ezen idő alatt igen csekély volt. Nagyobb számban csak a szomszédos Szerbiába vándoroltak bosznia-hercegovinai lakosok, a hol 1890-ben 7706 volt a számuk. Az osztrák-magyar monarchiában pedig az 1890.-i népszámlálás adatai szerint mindössze 3140 bosznia-hercegovinai lakos élt.**)

És a népességnek az utolsó két évtizedben való rendkívüli gyarapodása mellett is az okkupált tartományok népsűrűsége még mindig minimális. 1 km²-re átlag 31 lélek esik.

Ha meggondoljuk, hogy ez a nagy gyarapodás a még kiaknázatlan földön, extenzív művelés mellett tudott mindinkább emelkedő irányzatot követni, — joggal biztatónak tekinthetjük a perspektívát, melyet a nagy tőke megjelenése, a természeti kincsek feltárása és a telepítéssel kapcsolatos intenzív gazdálkodás megindulása nyújt.

*) Strauss: id. m. 388. l.

**) U. o.

Ki kell itt emelnünk a kivándorlás Boszniába való tereelésének még egy igen nagy jelentőségű következményét, tudniillik azt, hogy ezzel megtörhetjük végre népünknek Amerikában való hitét is. Mert bármiképen vélekedjünk is a magyarországi kivándorlás okairól, nincsen abban semmi kétség, hogy a kivándorlás megszámlálhatatlan okai között egyike a legveszedelmesebbeknek, legnehezebben kiirthatóknak, e jelenségnek epidemikus jellege, az az amerikai kivándorlási láz, mely népünk lelkében oly mélyen gyökeret vert.

Azt hiszszük, ha ezt az amerikai lázat valamely mozgalommal paralizálni tudjuk, ha meg tudjuk törni valamiképen azt a szinte monopolisztikus varázserőt, melyet Amerika, mint az «egyedüli ígéretföldje» népünk gondolatvilágára gyakorol, szóval, ha Amerikának versenytársat tudunk állítani, akkor megoldottuk az amerikai kivándorlás csökkentésének nagy problémáját. Mert a mint az első telepek hírének fogják küldeni, hogy odalenn bőven megterem az Isten áldása és hogy fejlődő új ipari vállalatok magas munkabérrel vonzzák oda a jó munkaerőt, ez népünkre ugyanolyan csábító erő lesz, mint volt annak idején az első amerikai kivándorlók hazaküldött pénze. S ha csak annyit fogunk is elérni, hogy azoknak, a kik Amerikába készültek, egy része inkább Boszniába megy, ez egy magában is nagy eredmény lesz. Azon áldozatok, melyeket a boszniai telepítés sikerre vezetése érdekében hoznunk kell, bőven megtérülnek majd ama nagy nemzeti és közgazdasági értékekben, melyeket a káros amerikai kivándorlásnak a hasznos boszniai kivándorlással való felváltása által nyerünk.

Az első telepítések sikerének hírére bizonyynyal Boszniába vonul majd a mezei napszámból élőknek az az elégedetlen tömege is, mely nem mer kivándorolni, mivel nehéz ipari munkára, bányamunkára nem vállalkozik, s mely ma aratósztrájjal akar sorsán segíteni. Az ébredő agrár-szocializmusnak csirájában való elhalását jelentené ezeknek a nyughatatlan elemeknek ily módon való jobb keresethez juttatása és békeséges elvonulása.

III.

Nem kételkedünk benne, hogy a magyar törvényhozás fel fogja ismerni a boszniai telepítésnek nemzetünkre kiható nagy jelentőségét és meg fogja hozni azt a kétségekívül jelentékeny anyagi áldozatot, — egy, ezúttal összeg szerint meg nem határozható telepítési alapot, — mely nélkül ez az akció meg sem indítható. Terheinket azonban nagy mértékben meg fogja könnyíteni az, hogy a tartományi kormány maga is szívesen látja gazdaságilag hasznosabb elemek letelepedését és a kincstári telepítést igen nagy kedvezmények nyújtásával igyekszik előmozdítani, a mennyiben rendkívül olcsó és igen kedvező feltételek mellett megszerezhető földet, lakóházaik és gazdasági épületeik számára ingyen fát, kamat nélküli kölcsönt, pénzsegélyt, vetőmagvat ad a telepeseknek és szükség esetén adóleengedezésben is részesíti őket.*) Így alapították westfáliak, poroszok, hollandusok Rudolfsthalt és Windhorstot, bácskai svábok Franz-Josefsfeld-et.

Ekként az országos kormánynak telepítésre való hajlandóságát felhasználva és a magyar kormánynak törvényes befolyását e téren kellő mértékben érvényesítve, a boszniai telepítés nagy műveletét az országos kormánnyal karöltve foganatosíthatjuk, a mi által a mozgalommal kapcsolatos anyagi terhek egy részétől mindenesetre megszabadulhatunk, holott például a belső telepítésnél e terheket kizárólag magunk viseljük.

A boszniai gyarmatosítást, ha sikerét nem akarjuk kockáztatni, természetesen előbb elő kell készítenünk, a mi azonban éppen nem jelenti azt, hogy egy nagy arányú telepítési műveletnek messze volna még az időbeli határa. Korántsem. Néhány esztendő elegendő lesz az előkészítő munkálatokra, illetve arra, hogy a földek már művelésre alkalmas állapotban fogadják a telepeseket. Ha a telepítési alaptól vásárlandó birtokokat a délporoszországi és poseni telepítések mintájára 2—3 évig nagy üzemi kezelésbe vesszük, ezen idő alatt az összes szükséges talajjavítási mun-

*) Szokolay Kornél: *Köztelek*. 1900. május 26.

kálatok és építkezések létesíthetők. Az előkészítés költségei természetesen azután a telepesek által fizetendő járadékhoz hozzászámítandók lesznek.

Már itt jelezzük, hogy a telepítési akciót a közlekedési politikával kapcsolatban tartanók megvalósítandónak. A vasuti és úthálózat megfelelő kiépítése által ugyanis már eleve biztosíthatjuk a népességnek czélszerű csoportosulását és megoszlását az okkupált tartományok területén, a mi az egész művelet eredményességének egyik legfőbb garanciája lesz. A hazánkból Boszniába futó új vasuti vonalak mentén kell a magyar telepek alapját megvetni. Ez által egyrészt az anyaállammal való forgalom könnyűségét és élénkségét biztosíthatjuk, másrészt pedig el fogjuk érni azt, hogy a benszülött lakosság is mind nagyobb és nagyobb számban fog oda húzódni az idővel vasuti góczpontokká váló magyar telepekhez, a hol gazdasági tevékenységének eredményét legkönnyebben, leggyorsabban értékesítheti. A demographiának alapvető törvénye, hogy a népesség oda vonul, a hol gazdaságilag jobban érvényesülhet. A magyar telepek ekként lassanként meg fogják változtatni a néprétegek eddigi elhelyezkedését és bizonyos áttolódásokat fognak előidézni a magyar népelem javára.

Már e telepek kialakulásának folyamán kell egyrészt az államnak, létesítendő kereskedelmi ügynökségei, másrészt kereskedőinknek, utazóik útján kipuhatolniok, hogy mily iparczikkek előállításának vannak meg Bosznia egyes pontjain a természeti előfeltételei és hogy mely pontokon, mily czikkek iránt mutatkozik a lakosság körében tényleges szükséglet. A reális szükségletek és a megfelelő természeti feltételek fogják meghatározni, hogy mely iparczikkek termelésének van meg Boszniában a gazdasági gyökere, s hogy mely ágak számára teremthetünk ott gyáripart, nehogy erőszakolt, nem életképes iparágaknak odaplántálásával kockára tegyük az ott elhelyezett tőkéket és elriaszszuk a hazai nagytőkét további ipari vállalkozásoktól.

A természeti előfeltételek például különösen kedveznek a fa és vasipar, s a különböző bányaiipari ágak fejlesztésének. Ezeknél lesz elsősorban szükséges az állam buzdító, kezdeményező fellépése, mely vállalkozó tevékenységre, gyártelepek létesítésére indítsa a mi kereskedelmi köreinket.

A kivitel fejlesztésének érdekében pedig czélszerűnek tartanók, ha a kormány export-telepeket, mintaraktárakat állítana föl Boszniában azon iparcikkekből, melyeknek nagy a kelendősége odalenn, így, hogy csak egynéhányat említsünk, réz- és fémárukból, pamut és gyapjukelmékből, üveg és porcellán tárgyakból. Kereskedőinket azzal lehetne ilyen export-telepek alapításában való részvételhez megnyerni, hogy a mintaraktárak számára exportálandó árucikkek után fuvardijkedvezményeket, esetleg bizonyos cikkek számára, melyeknek piacát ott még meg kell teremteni, teljes fuvarmentességet nyújtanánk.

Ilyen eszközök útján volna elérhető, hogy a viruló magyar telepek idővel az ottani gazdasági élet központjává lesznek és hogy ekként a boszniai telepítés valóságos gyarmatosításra fog vezetni.

Tekintettel azon nagy nemzeti érdekekre, melyeket ez akció útján meg akarunk valósítani, számos intézményes biztosítékra lesz szükség, hogy a telepítési művelet valóban eredeti céljainak megfelelőleg vitessék is keresztül. Ezért a telepítést magára az államra kívánnók bízni, mely ennek vezetésére a budapesti bosnyák kirendeltségben igen alkalmas organumot nyerne. A magántelepítést, legalább is az akció első idejében, feltétlenül kizárnók, mert a telepesek kellő megválasztása itt magasabb közérdeket jelent, melynek helyes kielégítése egyedül az államtól várható. A lebonyolítás pénzügyi részét is csak állami intézeteink bevonásával tartjuk elintézendőnek. Óvatosan kell eljárunk a telepeseknek nyújtandó kedvezmények mértékének megállapításánál is. A kedvezményeknek mindenestre csak mérsékelteknek szabad lenniök, a földárakat nem szabad túlságosan alacsonyra szabni, mivel akkor kétségkívül nagy számban akadnának vállalkozók, különösen Horvátországból, a kik egyrészt nyereszkesedés céljából, másrészt azonban nemzetiségi célzathból, összevásárolnák az efféle földeket, hogy azután jobb áron horvát telepeseknek tovább adhasák, s ezzel megghiúsíthatnák éppen azokat a célokat, melyeket az állami telepítés útján el akarunk érni. A túlzott kedvezmények helyett inkább méltányos járadék-birtokrendszerral és a mezőgazdasági hitel kellő szervezésével kell a telepeseket odavonni.

Hazánk érdekeinek az okkupált tartományokban ilyen módon való túlsúlyra emelkedésével szemben a közös kormányzat bizonynyal nem fog nehézségeket támasztani, egyrészt, mivel 1894 óta maga is rendszeresen folytat Boszniában telepítési politikát, másrészt pedig, mert tiszta tudatában van annak, hogy az ő mindeddig megoldatlan eminens feladata, Bosznia gazdasági fejlesztése, csakis a népesség gyarapításával kapcsolatos intenzív művelés útján oldható meg; ez pedig más módon, mint Magyarország gazdasági érdekeinek túlsúlyra jutásával, sohasem lesz elérhető. Ausztriából ugyanis hiába igyekeznék a közös kormányzat nagyobb arányú telepítést Boszniába irányítani, az nem vezetne eredményre, mert Ausztriának nincsen meg arra az a külön indoka, melyet Magyarországra nézve a kivándorlás jelent.

A magyarországi kivándorlás Amerikából való elterelésének szükségessége egyrésztől és Bosznia betelepítésének szükségessége másrésztől, — két nagy érdeknek véletlen találkozása, mely a fentebb vázolt telepítési akció sikerét feltétlenül biztosítani fogja.

A boszniai telepítéssel szemben azonban annál kevésbbé lesz oka a közös kormányzatnak akadályt gördítenie, mert lesz annak egy, Bosznia jövő fejlődésére kiható rendkívül fontos következménye is. Megoldást nyerne ugyanis általa a régi áldatlan agrár-kérdés, mely már az okkupációnak is egyik indoka volt, de azóta sem nyert még szabályozást. Harmincz év óta sürgetik Boszniában az agrár-reformot, mely az elavult, még a török időkből fenmaradt, a jobbagsághoz hasonlatos birtokviszonyt egy modern birtokrendszerrel cseréli fel, vagy legalább is némiképen szabályozná az okkupált tartományoknak birtokviszonyait. Mert a viszony szabályozatlan volta a bajok tulajdonképeni okozója; a szolgáltatás határozatlanságából származik az a sok önkény és visszaélés, melynek legkifejezőbb képét nyújtják azok az évekig hazódó, siralmas agrár-perek, melyeknek rendszerint az az eredménye, hogy a földesúr is, a paraszt is tönkre megy, míg a végére jut.

Boszniában ugyanis a művelés alatt álló földek általában úgynevezett mirié-földek, melyeket a parasztok, kmet-ek örökbérletképen használnak a földes úrnak, bégnek fizetendő

súlyos szolgáltatás, a tretina ellenében. A tretina eredetileg a termés egyharmadát jelenti ugyan, de éppen, mivel nincsen pontosan szabályozva, a földesurak önkénye következtében rendszerint a termésnek jóval nagyobb hányadát kénytelen a kmet a bégnek beszolgáltatni.

Bár megváltás útján az idők során mind több és több birtok szabadul fel és lesz szabad birtokká, úgynevezett mulkingatlanná, még mindig több a mirié-birtok a mulk-birtoknál és több a kmet, mint a szabad paraszt. 200,000 kmettel szemben csak 120,000 a szabad parasztok száma. A várva-várt reform még mindig késik a földesurak ellenállása miatt.

A Magyarországból jövő telepítés a kincstári birtokokra, melyek természetesen a telepéseknek szabad tulajdonába mennének át, egyszerűben véget vetne ennek az okkupáció óta kísértő kérdésnek. A szabad birtokok folytonos szaporodásával ugyanis a földműves népességnek mind nagyobb és nagyobb része lesz szabad paraszttá, a kmetek száma mindinkább megfogytatkozik, s a mirié-ingatlanok idővel kivételekké fognak válni. Ha pedig egyszer így fordultak az állapotok, akkor már a reformnak sem lesz többé akadálya.

Az okkupált tartományoknak gazdasági meghódítása lesz a próbaköve annak, hogy képesek vagyunk-e magunknak pozíciót teremteni a Balkánon.

Ha biztosítottuk gazdasági uralmunkat Boszniában, akkor megtettük az első komoly lépést Saloniki felé és megnyitottuk útját keleti kereskedelmünk fejlődésének. Ennek pedig természetes, közvetlen következménye lesz, hogy fellendül dunai hajózásunk is és Budapest a dunai keleti áruforgalomnak kikötője lesz.

Késlekednünk azonban nem szabad keleti politikánk intézésében, hiszen évről-évre szűkebbre szorul a tér érdekeink érvényesítésére. Albániában egyre csökken kiviteli kereskedelmünk, Skutari mindinkább olasz befolyás alá jut, Oroszország politikai eszközökkel erősíti súlyát a Balkánon, Anglia csak az elmúlt évben rendezett Balkán-kiállítást egészen nyílt törekvéseinek előkészítésére, az európai államok a Balkánnak vasúthálózattal való ellátásáért versengenek, francia és német tőkéből épül a skutari-mitrovicza-üszkübi nagy vasúti vonal; a délszlávok a nagy délszláv szövet-

ség létrehozásán fáradoznak, s a nagyszerb propaganda mind nagyobb arányokat ölt.

A nagyhatalmak versenye a Balkán uralmáért mind komolyabb és mind erőteljesebb; — a Balkán forrongó, izzó népanyaga pedig várja nemesak gazdasági, de politikai újjáteremtését is.

S mi a hatalmaknak e nagyszerű erőpróbáját eddig csak mint tétlen szemlélők figyeltük. Az európai hatalmak féltékenysége miatt talán megreked a novibazári szandzsák vasútvonalának, az uvacz-mitroviczai vonalnak terve is, melynek létesítésére pedig a monarchiának a berlini szerződés értelmében nyilvánvaló joga van. Úgy lehet, Bosznia-nak közlekedési politikáját is idegen tőkék fogják irányítani.

Odalenn váratlan események, új fordulatok egymást követik s a történelem halad előre — velünk, vagy nélkülnk. Ha nem mozdulunk, a Balkán sorsát hátunk mögött a maguk javára kovácsolják az európai hatalmasságok. Külpolitikánknak szégyenletes gyengeségére vallana, ha ebből a nagy politikai versenyből üres kézzel kibuknánk.

Ne feledjük, hogy nemzeti nagyságunk régi célpontja felé, Kelet felé, egyedül Bosznián keresztül vezet az út.

KIRÁLYFI ÁRPÁD.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA.

Második közlemény.

III.

Laboulaye kritikája hiányait socialis tekintetben pótolta egy svájci francia, Cherbuliez; a nemzetiség szempontjából egy német jeles gondolkozó, Schmidt Julián.

Cherbuliez úgy is mint a nemzetgazdasági, úgy is mint a politikai tudomány egyik elismert buvára teljesen hivatott volt Eötvös megítélésére.

A régi, tekintélyes svájci folyóiratban, a *Bibliothèque universelle de Genève*ben valóságos tanulmányt szentel neki.

Az *Uralkodó Eszmék* első kötetének megjelenése után, az 1853-ki folyam februári füzetében, Stein Lőrincznek *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich* című nevezetes munkájával kapcsolatban, mely egy utóbbi kiadásban *Begriff der Gesellschaft und die Gesch. stb.* cím alatt jelent meg, negyvenhárom oldalon (149—192) kapjuk e munkák méltatását.

Cherbuliez figyelmét Eötvös jobban fölkelti mint Stein, a mi a lapok sokkal nagyobb számában is nyilatkozik, melyet az Eötvösnek szánt rész elfoglal.

Az 1855-ki folyam októberi füzete folytatja és befejezi az időközben megjelent második kötet bírálatát, mely egy egész íven át folyik. (180—197. l.)

Valódi szakbírálattal van dolgunk. Cherbuliezt erősen megragadta a két nevezetes írónak egy időben megjelent munkája s a dolgok mélyére látó elméjével bármily külön-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 377. számában.

bőző cím alatt, különböző módszerrel, szellemmel, sőt különböző tárggyal foglalkoztak azok, rögtön fölismerete köztük a kapcsolatot s együtt vette őket, mint a jelen és a jövő magyarázóit, bírálat alá.

Ez egymás mellé állítás mind a két íróra egyformán megtisztelő.

Cherbulieznek Steint és Eötvöst egybekapcsoló bírálatára ismertetése előtt szükségesnek látszik a két gondolkodási mód rövid áttekintése és találkozásuk mikéntjének föltüntetése.

Stein volt az, a ki 1842-ben megjelent *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* című művében fölismerete, hogy a socialistikus törekvések nem rajongók muló kapkodásai, hanem a nagy francia forradalom által fölszabadult ipari jellegű, pénzgazdaságú társadalomnak szükségképi alakulásai s e részben Eötvös fölött áll, a ki a socialista jelenségeket egészben az egyenlőség helytelen értelmezéséből magyarázza.

Mivel minden társadalom rendje a javak forgalma szerint igazodik, ezt hangoztatta Stein e későbbi, Cherbuliez bírálta munkájában is, (XXII. l.) a termelés átalakulása a XIX. században természetszerűleg magával hozta a socialista törekvéseket. Marx a Stein fölismerete helyzetből indult ki egész irodalmi működésében, Steinből merité vezérgondolatát, csak mellőzte Stein tanaiból mindazt, a mit ez az emberi szellem erejében, az egyéni személyiség önállóságában annak ellenébe állított, hogy az ember a maga gazdálkodásának rabja legyen.

Korunk legfőbb problémájára, a társadalomnak socialista vagy individualista irányú továbbfejlesztésére nézve, a mennyiben e fejlődés az emberi élet gazdasági alapjaitól függ, Stein vezető szellem volt.

Viszont Eötvös az európai emberiségnek s abban a társadalomnak kevésbbé a gazdasági, mint a szellemi, erkölcsi erőktől függő fejlődését kutatta a tudományban egészen új szempontok szerint. A mint Stein a gazdasági javak forgalmával, vagy a mint ma mondjuk, a gazdasági termelés rendjével a maga szabadságát föntartani akaró egyéni személyiséget állította szembe, azonképen Eötvös az államnak materialistikus, neki mindenhatóságot tulaj-

donító pogány felfogásban látta az emberi haladás veszedelmét s ennek elhárítását az egyéni önállóságnak, keresztény bensőségnek, civilizációnk ez alapjainak új életre kelésétől várta.

Stein tisztábban látott a társadalom gazdasági alapjai, a haladásnak gazdasági föltételezettsége tekintetében, Eötvös viszont annak benső, szellemi, erkölcsi erőire nézve. Találkozott azonban Steinnel, a kit csak a második kötetben idéz (Összes munkái, a XIX. század II. köt. 39, 40 l.) s a kivel különben is ellenkező úton halad, arra nézve, hogy a gazdasági élet socialista berendezése megöli a haladás legfőbb tényezőjét, az egyént.

Stein is a XIX. század ellenmondásait kutatta, de azokat másutt találta mint Eötvös. Ez ellenmondások Stein szerint nem az uralkodó eszmék félreértéséből és helytelen alkalmazásából erednek, a mint Eötvös hitte, hanem abból, hogy az ember mindenkori tényleges állapota és a rendeltetése, más néven szabadsága között oly nagy a távolság, hogy e távolságot csak a mindenkori társadalom hidalhatja át. Ámde ugyane társadalom és az egyes szabadságvágyából újra ellentét keletkezik, névszerint a XIX. században, a társadalomnak akkori állapotából, különösen egyéni tőkére alapított kereseti rendszeréből. A jogilag szabad, de tőke nélküli egyén a tőkések hatalma alá kerül és e szabadsatlanságból csak az által menekülhet ki, ha maga is tőkéhez jut. A socialdemocratia hibája abban van Stein szerint, hogy a munkás és a tőkés ellentétét végkép meg akarja szüntetni, a mi a javak létrehozásának a gazdaság természetéből folyó törvényeivel ellenkezik. «Az emberiség a merő munkát — a munka útjáni fejlődés nélkül — nem változtathatja át egyszerűen tőkévé, mert ez által épen azt ásná alá, hogy a munka önmagából tőkét fejlesszen, pedig az emberi nem gazdagsága ezen nyugszik és a ki ez ellentétet megsemmisíteni akarja, az emberi közület életét semmisíti meg.» (L. *Begriff d. Gesellschaft* II. kiadás. CXXVIII. l.)

A socialdemocratia a munkások szabadságát hiába akarja az egyéni tőke megsemmisítésével megalapítani. Kezébe kerítheti az államhatalmat, létesíthet dictaturát, de a gazdasági javak létrehozásának törvényeit nem változtatja meg.

Stein is az állam hatalmának túlterjesztése ellen küzd

tehát, de annak lehetetlenségét a gazdasági termelés természetében találja, másrészt távol áll attól a gondolattól, mely Eötvöst vezeti, hogy a politikai jogokban való egyenlőség elvileg hibás lenne, továbbá attól is, hogy az állam a függetlenség és belbéke ótalmazására szorítkozhatnék. A szociális reform, melyet követel, névszerint annak lehetővé tétele, hogy a tőke nélküli munkás munkája útján tőkéhez juthasson, az államnak a belbéke pusztá fenntartásán túl az egyéni szabadságba mélyen benyúló hatáskört jelöl ki.

Stein gondolkodásmódja, a melylyel az egyéni szabadság mellett s az állam mindenhatósága ellen küzd, teljesen konkrét, a mit különösen mutat, midőn az egyenlőségről szól. Az eszményi állapot az emberre, szerinte, abban áll, hogy a szellemi és gazdasági javakat, mint személyiségének részint föltételeit, részint tartalmát elérhesse és birhassa s általuk személyiségének eszméjét megvalósíthassa. «Ez eszmény nem az egyenlőség eszméjének megvalósítása... Az egyenlőség... nem fogalom, hanem esetleges történelmi tény. Nem mint valami igazságnak van élete, hanem mint történelmi ténynek; meg vannak neki mint ilyennek a különös előfeltételei, meg van az ideje a meddig tart, meg van az elmulása.» (*Begriff d. Ges.* II. kiadás CXXV. l.)

Eötvös gondolkodásmódja ezzel homlokegyenest ellenkező, neki szabadság, egyenlőség, nemzetiség nem tények, hanem mindenek fölött igazságok és fogalmak, melyek azonban rosszul értelmeztettek. Így az egyenlőségről szólva: «Az egyenlőség eszméje — mondja Eötvös — talán postulatuma az észnek, vagy inkább az érzelemnek, de annyi bizonyos, hogy nem tény, melylyel a természetben találkozunk,» (*Uralkodó Eszmék* 42. l.) teljesen ellentmond Steinnak.

E fogalmakból helytelen értelmezésük következtében az egyéni szabadság megsemmisítése, az állam túlhatalma s vele polgárosodásunk rombadőlte következnek be. E következményeket Eötvös az uralkodó eszmék hibás fogalmazásában bennrejlőknek törekszik föltüntetni. A történelmi események, melyek az 1848 utáni szomorú állapotokban az európai népekre szakadtak, logikai következményei voltak a hibás értelemnek, melyből a nemzetek az uralkodó eszmék tekintetében kiindultak.

Nem a történelmi eseményekből magyarázza ki Eötvös az eszméket. A szabadság, egyenlőség, nemzetiség abstract fogalmaiban, ha helyesen értelmeztetnek, föltétlen igazságokat lát, a melyekkel az európai népek történelme teljes ellentétbe jutott, s ez ellentét szülte azt a válságos állapotot, melyben egész polgárosodásunk koczán áll.

A nagy történelmi készlet, melylyel Eötvös dolgozik, annak igazolására szolgál, hogy a népek az abstract igazságok ellen vétettek, nem arra, hogy ez igazságok az emberiség életének szükségszerű, nélkülözhetlen követelményei.

A XIX. század uralkodó eszméiben Eötvös tulajdonkép nagyszerű polemiát folytat Rousseau elmélete ellen s annak a politikának czáfolására, melyet a népek ez elmélet alap-tételei szerint folytattak. Eötvös támadását munkája legelején, az I. fejezetben a francia forradalom s ennek theoretikusa, Rousseau ellen intézi. Annyira világos ez a fejezetből magából, de ha valakinek ez iránt kételye lenne, még inkább a fejezet első jegyzetéből. «Francia nézetek uralkodnak, így szól e jegyzetnek e tekintetben legfrappansabb helye, az államtudományokban s Franciaországban, mint mindenütt, Rousseau elvei képezik alapját az államra vonatkozó minden elméletnek. A *Contrat social* befolyását a Rotteck-Welcker-féle *Staatslexicon* szelid liberalismusában s a szélső communismus legvadabb kifakadásaiiban egyiránt feltaláljuk.» (Összes munkái, XIX. század, I. kötet, 35—42. l.)

A Rousseau-i abstractiókkal Eötvös azután más abstractiókat állít szembe. Így azt, hogy a szabadság lényegében egyéni s egyszersmind negatív, másoktól való mentességben áll; egyenesen mondja is (Össz. műv. *Uralkodó Eszmék* I. kötet, 60. l.), hogy a szabadság és egyenlőség fogalma egyaránt tagadáson alapszik. Ily további abstractio, hogy az egyenlőség — bár ennek értelmét nem írja körül elég világosan — csak annyiban fogadható el, hogy az egyest az államban sem előjoggal, sem külön teherrel nem illethetni. Vagyis az egyenlőséget csak mint az egyéni, de nem mint a politikai szabadság egyenlőségét ismerhetni el, mert az különben a korlátlan népfelség elvét jelentené, s logikai következetességgel az emberi viszonyok tényleges egyenlőségének követelésére vezetne. Végül a nemzetiség az európai népeknek az az iránya, törekvése, melynek legnehezebb

ugyan az értelmét adni, de melyet mégis abba az abstrakcióba foglal össze, hogy alapja az illető népnek önmagáról való hite, felsőbbiségének érzete, kiváltságos helyzet kívánása más népekkel szemben s az uralkodás fölöttük. A nemzetiségi törekvés s a nemzeti elv egy alapon nyugszanak.

Mindezen abstractiók, melyekhez azonban Eötvös mint realis, concret tényekhez és okokhoz ragaszkodott, a valóságnak csak egy-egy mozzanatát, mondjuk oldalát fejezik ki, így az egyéni szabadság azt, hogy ez az emberi élet magasabb színvonalra jutásának alapeleme, hogy nélküle nincs becse a politikai szabadságnak sem. Az egyenlőségnek csak az egyéni és nem a politikai életre alkalmazását, a mit Eötvös követel, csakugyan igazolja az állam és társadalom természete, melyeknek kapcsolatai a vezetők és vezetettek mellőzhetlen és szükségképen egyenlőtlen viszonya következtében az egyenlőség elvont elvét áttörik, de még sem semmisítik meg s a lehető egyenlőségre törekvés a természetes korlátok között az emberi életben üdvös haladásra vezethet. A nemzetiségi elvben rejlő kiváltsági és uralkodási elemet méltán emelte ki Eötvös, de elmulasztotta e kiváltság alapját és jogcímét, az egyes nemzetiségnek erre való benső érdemesültségét kiemelni.

Legfőképen abban állott Eötvös eszméinek elvontsága, hogy az emberi élet egyik alaptényezője, az egyén mellett ennek másik alaptényezőjét: a társadalommá szerveződött s országló hatalommal élő, tényleg concret módon létező nemzeteket, ezek rendeltetését, még pedig egyenként külön rendeltetését az emberiség s az egyes külön nemzetiségű ember életében s az egyes egyén önállóságával szemben nem vonta be számításai körébe.

A nemzetekben ugyanis csak emberek egyes csoportjának önfelsőbbségük, önkiválóságukról való hitét, hiuságát és más nemzetek fölötti uralmi törekvését látta, az államnak e nemzeti léttel való szoros kapcsolatát mellőzte, az államnak függetlenségre törekvését magyarázat nélkül hagyta, holott e függetlenségnek csak külön nemzetek tekintetében van értelme. Végül az államot merőben az egyénnek, mint ilyennek s az egyének szükségletei kielégítésére szolgáló társadalom védelmére szolgáló hatalmi eszköznek tekintette.

Hogy az állam, vagy az államot eszméjének legmeg-

felelőbb állapotában nézve, a mikor az egy külön társadalomnak, egy külön nemzetnek országló hatalma, hogy az állam ilyenkor egy-egy nemzet szellemének megtestesülése, ez Eötvös gondolkörében hiányzik.

Ugyancsak kimaradt ebből annak a ténynek fölismérése, hogy a nemzetnek hitéletében, moráljában, jogában, költészetében, gazdálkodásában nyilatkozó törekvései, egy szóval culturája teszik az országló hatalom, az állam cselekvésének végső indító okait. És a mennyiben a nemzet mindenkivel, saját tagjaival s más nemzetekkel szemben keresztül bírja vinni ez indító okoktól vezetett akaratát, hogy az állam ilyenkor a nemzet culturájának nem egyszerű rendőre, hanem, bárcsak irányzó, szabályzó s nem mint az egyén, létrehozó, alkotó tevékenységű munkatársa, a nemzetnek és országló hatalmának ez a szerepe az emberi életben kimaradt Eötvös nézőpontjáról a képből, melyet az európai emberiségnek a népfelség s a socialista törekvések által megzavart helyzetéről rajzolt.

De Eötvös abstract teteleiben, ha nem is az egész igazság, de az igazságnak oly döntő mozzanat rejlettek, melyekből az európai népek tévedéseit meggyőzőleg lehetett kimutatni.

Igy az egyéni szabadság szükségességének megdönt-hetetlen igazságából következetes gondolkodással s a történelmi adatoknak azzal a tárházával, melyek fölött Eötvös egyaránt rendelkezett, meggyőzően ki lehetett mutatni a socialista törekvések culturaellenes voltát, a mennyiben azok az egyéni tulajdon eltörlésére irányultak, ki lehetett mutatni a népfelségnek azonosságát a monarchikus despotizmussal, mihelyt a demokratikus köztársaság magának az egyén, a kisebbség fölött az egyéni szabadság által nem korlátozott hatalmat tulajdonít.

Ezen az úton haladva, az egyéni tulajdon intézményének védelme közben, annak bizonyításával foglalkozva, hogy a socialista törekvéseket a politikai szabadság fenntartásával nem lehet valósítani s azok akaratlanul is a dictaturára vezetnek, a mint III. Napoleonnál tényleg vezettek: Eötvös útja szelte Stein Lőrinczét, a ki a tőke keletkezésének, a termelésnek vizsgálatából indult útra s találkozott Eötvössel az egyéni tőke szükségességének el-

ismerésében, találkozott vele abban, hogy a socialista törekvéseket csak dictatúrával lehet megvalósítani, de hogy ennek uralma huzamos nem lehet, mivel az a mit e dictatura fenn akar tartani, a gazdasági javak létrehozásának természeti törvényeivel ellenkezik.

IV.

Cherbuliezt meglepi (*Bibl. Univ.* 1855 février 154. l.) a két gondolkodó e föltűnő találkozása, bár ő azt részben másként látja mint mi itt föltűntettük, nevezetesen nem jelzi Eötvös és Stein más irányú kiindulását s mindennek ellenére beálló találkozásukat.

Steinnel szemben, kit pedig igen nagyra becsül, Cherbulieznak, a genfi bourgeois republikánusnak rokonszenve sokkal inkább Eötvös felé fordul. Annak nem tudja bizonyos fokú csatlakozását a Rousseau elveit követő democratiához megbocsátani. Az egykori ellentét Genf és Rousseau között csillámlik föl a XIX. századi genfi Cherbuliezen, a ki nem tud csatlakozni Steinnek tanácsaihoz a társadalmi rendnek oly irányú reformja tekintetében sem, a mely az anyagi előnyöknek egyenletesebb eloszlását eredményezné, «mert ez egyenlőtlenség a haladásnak nem csak következménye, de okozója is, elannyira, hogy ez egyenlőtlenséget bármi törvényhozási rendszer által hatályosan orvosolni a nélkül nem lehetne, hogy vele egyszersmind a társadalmi élet főmozgatója meg ne béníttatnék s az emberiség a barbárság felé vissza ne tolatnék.» (*Bibl. Uni.* 1853 févr. 163. l.)

Eötvössel tart a demokratikus köztársaság állam-mindenhatósági tanai ellenében is. Azzal az Eötvössel, a kihez hasonló positiv és világos gondolkodó, Cherbuliez szerint, kevés találkozik Németországban, a ki egyben mély, eredeti, türelmes, a milyenek bárhol is ritkán szoktak lenni az emberek.

De Cherbuliez hosszú tanulmánya, néhány pontot kivéve, nemcsak Steinhez viszonyítva, önmagában is helyeslő, magasztaló előadása azoknak az igazságoknak, melyeket Eötvösnél talált.

Cherbuliez magasztalása annál értékesebb, mert néhány kifogása teljes elfogulatlanságáról, az ismertetett jelenségek-

nek s Eötvös adta magyarázatuknak Eötvösénél tisztább, kielégítőbb, felfogásáról tanuskodik.

Eötvös nagy munkájának alaptévedése, hogy a szabadságot és hatalmat elvben ellentétesnek, negatívnak, csakis mástól való függetlenségnek, pozitív hatalom és tartalom nélkül szükkölködő lehetőségnek tartja, melyet az egyén elért, ha abba az állam, az állam elért, ha abba más állam nem avatkozik, vagyis ha az egyén az államtól, az egyik állam a másik államtól független. Pedig e függetlenség a szabadságnak csak előfeltétele, valósága ellenben a lehetőségnek fölhasználása, hogy az egyén, vagy az állam céljaikat tetteleg valósítsák s azok valósuljanak is.

Ezt ismeri föl Cherbuliez, midőn tanulmányát bevégezi. Sajnálva válik meg az abszolút becsű műtől, annak ép oly szellemes mint mélységes írójától, de némi habozással és tapogatózva bevallja, hogy a szabadság népszerű fogalma, mely alatt az államhatalom birtokát is értik, nem oly hamis, mint a minőnek Eötvös gondolja. «A mit Eötvös igazi, legitim, gyakorlati egyenlőségnek akar tekinteni, csak is esetleges, lehetséges, valósítható egyenlőség s így okvetlen alábbvaló, mint az actualis és megvalósult egyenlőség. A szegény embernek bizonyára jól fog esni a gondolat, hogy szabad neki szerencséjét megalapítani, de egyenlőnek fogja-e azért magát azokkal tartani, a kik már megalapították? Nem fogja-e magát az egyenlőséghez közelebb jutottnak érezni, ha teljesen ugyanazon politikai jogokkal ruháztatik föl, ha az állam kormányzásában ugyanazt a részt nyeri mint a gazdag. A szegényre a lehetőség szintén gazdaggá lenni, valójában esély, mely külső körülményektől függ, melyek fölött akarátának hatalma nincs.» (I. M. 192. l.)

Cherbuliez itt nyilván szintén nem látja teljes tisztaságában a szabadság problémáját, melynél fogva az mindig hatalom, de sejtí. Sőt elhomályosítja az által, hogy az egyenlőséggel, egy elvont fogalommal kapcsolja egybe, nem pedig a szabadságnak valamely concret tárgyával, például a tulajdon, az életpálya, a hitves megválasztás, a hit szabadságával.

A mit Cherbuliez itt homályosan lát, azt világosabban fejezi ki a második kötetről adott (*Bibl. univ.* 1855 október 180—197. l.) szintén terjedelmes s nem kevésbé hízgelő

birálatában. Eötvösnek tételét fejtegetve, hogy az emberek öntudatlanul, akaratuk ellenére tévesztették össze a szabadságot és a politikai hatalom birtoka utáni törekvést, sajnálatos jelenti ki, «hogy e részben nem osztozhatik Eötvös felfogásában, egy nemes lélek illúziójában, a ki hisz a társadalmi tökéletesedésben, mert személyes tökéletesedéséről biztos tudata van.» (Id. h. 193. l.)

Majd így folytatja: «Midőn Eötvös az ujkori társadalmak uralkodó irányjaiban a keresztény eszméknek jutó részt megállapította, nekünk úgy tetszik, nagyon megfélemlített arról a részről, mely azokban az ember természetes ösztöneit megilleti. A helyett, hogy a kereszténységnek tulajdonítsuk a szabadság és egyenlőség azon eszméit, a melyek civilisatiónkat mozgatják, úgy véljük, a sikert, melyet elért s a befolyást, melyet gyakorolt a kereszténység, a saját elvei és az ember ösztönszerű vágyai találkozásának s annak köszöni, hogy az emberi lény belső szabadságát s minden ember egyenlőségét Isten előtt s az egyház kebelében szentesítette.»

«A szabadság szükséglete, valamint az egyenlőségé, érzéki vágyaink és gőgünk formái csak. A szabadság szükséglete a kívülről levő dolgokra való hatásnak oly szükséglete, a melyben akaratunkat másnak akarata nem akadályozza. Vagyis az a szükségletünk: tetszésünk szerint fordíthatni a külvilág dolgait vágyaink kielégítésére. Az egyenlőség szükséglete abban áll, hogy egyéni értékünket, akár a belsőt, akár a külsőt magunk nagyra kívánjuk tartani, illetőleg arról másokban ily felfogást kívánunk ébresztetni, a mi a gög.»

«Az embernek alapjában se a szabadság, se az egyenlőség nem elég; mert a szabadság szükséglete az uralkodás szükségével olvad össze, az egyenlőség a felsőbbiséggel. Vagy inkább az uralkodás nem egyéb mint egy embernek szabadsága a másokéra, ezek kárával, kiterjesztve, a felsőbbiség meg egy egyén értékének tulzása a közvélemény által más egyének értéke rovására. Nos, mi a köze a keresztény morálnak az uralkodás és felsőbbiség ezen szükségleteihez, melyeket egyenesen kárhoztat, mint bűnöket, mint az emberi nem ellenségeit?»

Cherbuliez e kifogásaival rámutat Eötvös szabadság fogalmának hiányára, közel jár annak igazi természetéhez,

ha nem találja is meg. Sőt az által, hogy az uralomnak csak érzéki vágyakban, nem a jóban, a felsőbbtség vágyának csak a képzelgő önhittségben és nem igaz értékek után való törekvésben látszik indító okát helyezni, a szabadság igazi természetét ugyan még inkább össze zavarja s Eötvösnek helyes tételét a kereszténység tanainak s az uralkodó eszméknek kapcsolatáról alaptalanul vonja kétségbe.

Az egyéni uralomnak és felsőbbtségnek ellentéte a keresztény morállal ugyanis csak látszólagos. A keresztényi belső szabadság az uralomnak legmagasabb foka, az örök igazságnak a jellem, az akarat kivivta uralma minden mulandó, véges fölött, az a végtelen erő, melyet a hit, a kegyelem fakaszt a hívőben. Annyira ismeretesek az evangéliumi tételek: «Minden a ki bűnt cselekszik, szolgálja a bűnnek». «És megismeritek az igazságot és az igazság megszabadít titeket», «Ti szabadságra hívatatok», hogy Cherbuliez tévedése mellett időzni fölösleges. Ugyancsak meg van a keresztény egyenlőségben annak a felsőbbségnek érzete is, a melyet Cherbuliez abban nem lát, a fogadott istenfűség által, melyre az ember a megváltás által magasztaltatik föl. «Végtelen szereteténél fogva azzá lett (Krisztus), a mik mi vagyunk, hogy azzá tegyen minket, a mi ő.» Az emberről már a második század óta folyton hirdetett e hitnek a keresztény alázatosságban egyenlőség mellett a felsőbbség érzetét is föl kellett kelteni való.

Eötvös *Uralkodó Eszméinek* II. kötetét nagyrészt a központosság vizsgálata tölti be. Cherbuliez a legnagyobb elismeréssel adózik e vizsgálatnak. Az szerinte e tárgyra nézve az érvelések és bizonyítékok legteljesebb, legjobban rendezett egészét nyújtja az összes munkák között, melyek az összpontossággal foglalkoztak. Cherbuliez figyelmét azonban nem kerüli ki a hiba, mely Eötvös gondolatmenetébe becsúszott.

«Igaz-e, kérdi, hogy a kormány ereje mindig az államnak kisebb-nagyobb egységétől függ? Mintha Eötvös három önálló dolgot melyet külön vizsgálni célszerű, a központosság neve alatt összekevert volna? úgymint a törvényhozás egységét, a társadalmi életnek az állam kormányába való áthelyezését és a tulajdonképeni központosságot.» (Id. M, 190. 1.)

Cherbulieznek teljesen igaza van. Eötvös kezéből a

hosszú tárgyalás alatt kisiklik a tulajdonképeni központosítás, vagyis az állami akarat és cselekvés egységének kérdése s vizsgálata a központosítás neve alatt az állami hatalom határainak vizsgálatává válik, így midőn azzal foglalkozik, csak az államnak szabad-e oktatni? nem volna-e jó az egyéni tulajdont megszüntetni? az országos kormánynak kell-e a községekben is a közigazgatást végezni?

A két, illetőleg három önálló dolognak ily egybevegyített tárgyalásából azonban nemcsak oly kisebb hátrányok származtak, a minőkre Cherbuliez rámutat, nézetünk szerint, melyet egyebütt bőven kifejtettünk, (*Politika* II. kötet 221—224. lap) része volt e tárgyalásnak a hibás elvi kiindulásban, melyet az Andrássy-kormány, Eötvös sugallatára a parlamenti kormányrendszer és a megyerendszer összeegyeztetése tekintetében választott.

A történelem bölcséletének legmostohább sors jutott irodalmunkban. Eötvös *Uralkodó Eszméinek* utolsó, nagy terjedelmű, a 91—217. lapokat elfoglaló VI. könyve valószínűs oazisként tűnik föl tudományunk e részének sivatagán. De magának a műnek is legbecsesebb része, Eötvös szellemének legértékesebb gyümölcse. Cherbuliez kétkedőleg áll vele szemben.

«Eötvös abban a hitben él, — így szól Cherbuliez — hogy a haladás törvényét megtalálta s e törvénynek, szerinte, vissza kell vezetni a modern társadalmakat a polgári szabadsághoz, vissza arra az ösvényre, melyet a középkor óta elhagytak . . . Igen, ha a mostani társadalmak csakugyan haladásban vannak s ha e haladásnak valóban a polgári szabadság utáni vágy a mozgatója. De e premissák hijában, melyeket Eötvös valóban feunállóknak, igazaknak, mi ellenben téveseknek tekintünk, csak a hanyatlás törvénye marad meg, mely a történelemben világosan látható s a melynek hatását épen Eötvös oly bámulatosan leírta, magyarázta, bizonyította műve első kötetében.» (20. h. 197. l.)

E skeptikus, ellenmondó felfogását nem kívánja indokolni s így nem követel annak ily komoly tárgyra nézve föltétlen hitelt, hisz e tárgy egész civilizáciánk jövőjét foglalja magában s az olvasót Eötvös munkájára utalja, mert Eötvös, a lelkiismeretes, a mély, az éleseszű gondolkodó, az eseményekben részes tapasztalt államférfi, az elméletek

faklyája s a történelem adatait egyaránt értékesítő tudós korunknak e fő kérdését mindenesetre abban a terjedelemben tárgyalta, melyet az megérdemel. (Id. h. 197. l.)

A míg Cherbuliez ekként Eötvösnek az egyéni szabadság, e szabadságban való egyenlőség, továbbá ezeknek keresztény eredete, valamint az emberiség haladása tekintetében elfoglalt optimista álláspontját skeptikus ellenvetésekkel inkább csak kérdésessé teszi, addig Eötvösnek az államtudomány módszeréről vallott tanait határozottan elítéli s ítéletét az első kötet fölött mondott bírálatában hosszasan indokolja.

Báró Eötvös műve bevezetésében, így szól Cherbuliez, a politikai tudományok abszolút elégtelenségét hirdeti s ezt annak tulajdonítja, mert nem a baconi módszert alkalmazták, nem a tapasztalásból indultak ki. Ez nagy csalódás. A történelmi módszer sem biztosabb, mint a deductiv. Ugyanazon történelmi eseményből teljesen ellenkező általános törvényeket olvashatni ki s a történelmi alapon felállított e törvények helyességét is csak a jövő igazolja, az egykoruakra nézve tehát különös bizonyító erejük nincs s nem jobbak, mint a deductiv, speculativ uton nyertek.

Cherbuliez szerint azonban Eötvös művében csakugyan nincs egy sor metaphysika, s a helyett, hogy mint Stein elvont eszmékből indulna ki, Eötvös határozottan elítéli mindazokat az elméleteket, melyek ily alapon épültek. Eötvös műve csakugyan egyetlen a maga nemében, mert bölcséleti speculatiói egyes egyedül tényekre, a történelemre, a tapasztalás adataira alapítvák. Téved azonban Eötvös, ha azt hiszi, hogy az ő történelmi módszere azonos a Baconéval, melyet az a physikai, a természettudományokban létesített, mert a politikai tudományokban kísérlet lehetetlen lévén, az Eötvös hirdette tapasztalati módszer sem áll másból, mint a tények megfigyeléséből.

De ugyanezt cselekszi a deductiv uton haladó politikai bölcselő is, a ki oly valódi tények nagyobb tömegét megfigyeli, a melyekben egy bizonyos oknak a hatását véli föltalálni. Ebből egyetemes tényként (*comme fait général*) ez ok hatásának módját és okozatát vezeti le s végül az egyetemes tényből logikai következtetéseket, alkalmazható elméletet von le. A különbség ezen módszer és a tapasztalati

közt abban áll, hogy utóbbiban nem mennek vissza egy általános tényig, hanem az észlelhető tények között azokat keresik, a melyekben ugyanazon okok hatását veszik észre vagy hiszik észrevehetni, hogy ez által azt, a mi bennök közös, fölismerjék és hogy e közös okozatokat elvekké, okfökké emelhessék. (*Bibl. univ.* 1853. févr. 173. l.)

Ha Cherbuliez bírálatának értékét megítélni akarjuk, azt, előbb jelzett skeptikus ellenvetésein kívül, nem kis részben Eötvös módszerének beható bírálatában lehet találni. Cherbuliezt, mint módszeresen fegyelmezett buvárt nem vezette félre Eötvösnek, — mint Csengery mondta — minden nép, minden időszak életkönyveiben a nagy járatossága, gazdag történelmi adattára, melyből a XVIII. és XIX. század államtudományának hamis tételei ellen támadó fegyvereit merítette, sem a baconi módszer lelkes ajánlása az *Uralkodó Eszmék* bevezetésében.

Cherbuliez ugyan arra nézve téved, mintha Eötvös művében egy sor metaphysika nem volna, a miben Csengery is osztozik s ezt különös érdemül tudja be Eötvösnek, vagy mintha nem indulna ki elvont eszmékből. (Id. h. 172. l.) Mert az akarat szabadsága, az erkölcsi törvény szentsége, az egyéniség föltétlen becse, az egyenlőség eszméje, a kereszténység alaptanai, hogy csak a legfőbbeket említsem, a melyekre munkája építve van, részint metaphysikus természetűek, részint elvont eszmék.

Cherbuliez e tévedésében nem osztozott Eötvösnek erős magyar bírálója, Brassai, valamint abban sem, hogy Eötvös csak a történelmi módszert követné, vagy éppen a baconit.

Brassai terjedelmes, mélyreható bírálatában különös súlyt helyezett annak kimutatására, hogy Eötvös nem az inductiv módszert használta, hanem deductiv tételekből vont következtetések s ezeknek történelmi adatokkal támogatott bizonyítása útján iparkodott célját elérni. (L. Brassai bírálatát az 1851. *Magyar Hírlap* 522—528 számok.)

Cherbuliez ily gyökeres ellentétbe nem helyezte magát Eötvössel mint Brassai, a kitől Eötvös az ő módszerének e lesújtó bírálatát, mint Brassai nekem ismételten említette, igen rossz néven vette.

Cherbulieznek, az idegennek kritikája legjobban magyarázza Eötvös neheztelését Brassaira. Cherbuliez nem vonta

kétségbe, hogy Eötvös az inductiv módszert követte, sőt oly megjegyzései által, hogy munkájában nincs metaphysika, hogy nem indul ki abstract tételekből, mint Stein, — a mi ugyan Steinra nézve se volt igaz vagy legfőlebb annyiban, mint Eötvösre — megerősítette Eötvöst hitében, hogy műve inductiv alapon áll. Cherbuliez csak azt vitatta, mint láttuk, hogy az államtudományt más módszerrel is lehet művelni. Ha Eötvös elfogultnak tartotta magát saját módszere helyessége és az iránt, hogy e módszert követte, Cherbuliez, a deductiv módszer hívét ily elfogultság vádjá nem érthette, a ki bár nem hitt, mint Eötvös az inductiv módszer egyedül üdvözítő voltában, egyenesen, kifejezetten nem tagadta, hogy Eötvös azzal érte el eredményeit. Ellenben Brassai ezt is tagadva, azt akarta Eötvös művében leszálítani, a mit Eötvös ennek nagy eredményeinél is nagyobbra tartott, azt az eszközt, az inductiv módszert, melylyel úgy hitte, egyedül lehetett e nagy eredményeket elérni s mely eszköz megmutatása által az államtudomány buváira a jövőben a tudomány útját annyira megkönnyítette.

Nem tartotta-e Cherbuliez szükségesnek Eötvös e tévedését, mintha ő egyáltalán nem használná a deductiv módszert, kifejezetten, egyenesen kiemelni? Valószínű: közvetve megtette azt.

„A gondolkodónak, a ki a multban keresi a jelen magyarázatát, — így szól egyebek közt Cherbuliez — meg van az előnye vagy inkább hátránya, hogy a jelent tökéletesen ismeri. Nos, nehéz lesz elkerülnie, hogy ez az ismeret ne irányítsa kutatásait, tudtán kívül is azokat az általános tételeket sugalva neki, melyekre azoknak jutniok kell.» (*Bibl. un.* 1853 févr. 152. l.)

Midőn Cherbuliez így jellemzi a történelmi módszert, s a benne rejlő deductiv elemet, Eötvösét sem veszi ki. De már teljes határozottsággal említi több helyen a syllogistikus módszert, melynek Eötvös oly nagy teret enged.

„Igen világosan jellemezve a tévedéseket, melyek annyi államalkotmányban, annyi tudományos munkában, annyi nyilvános beszéd és tüntetésben mindazokra nézve, a kik századuk gyermekei akartak lenni, politikai hitczikkekként szerepeltek, szerző a három tétel bizonyítására tér, melybe könyvének lényege van összefoglalva . . . Mindez szoros

logikával yan levezetve s épen ezért szét nem szedhető. Az olvasót a syllagismusoknak oly szabályos és szoros lánczolata vezeti az ismeretről az ismeretlenre, hogy e lánczolatból lehetetlen valamit az egésznek megbontása nélkül elvenni.» (*Bibl. univ.* 1853. févr. 178. l.) «Érvelése szoros, kötött, kimerítő . . . valóságos láncz, melynek gyűrői magukban erősek és erősen egymáshoz fűzöttek is, de egyenlők formára s körülbelül ilyenek nagyság és súly tekintében is. Erősen megfeszített figyelem kivantatik egy 550 oldalas kötetén végig követni az élesen és kimerítően formulázott tételek sorozatát, melyek mindegyike egyben mint következménye szerepel azoknak, a melyek megelőzik és mint premissája azoknak, a melyek követik.» (*Bibl. univ.* 1855. oct. 180. l.)

Cherbuliez is világosan látta tehát, csak úgy mint Brassai Eötvösnek szédítő syllogismusait, fejtörést okozó dilemmáit, s egész munkáján átvonuló éles dialectikáját, melyek valamennyien inkább a deductiv, mint a tényeket halmozó inductiv módszer eszközei. S ha mégis csak az ellen foglal állást, hogy az «államtudományban, mint Eötvös eredményként hangoztatta, a haladásnak egyetlen biztos eszköze szintén csak a tapasztalás lehet» (I. kötet 21. l.) «ez pedig csak úgy lehetséges, ha egészen más útra térünk át, mint a melyen a tudomány eddig haladhatni vélt. Non est spes, nisi in regeneratione scientiarum.» (U. o. 24. l.) ezt abból magyarázhatni, mert Eötvös épen ezt annyira előtérbe állította.

Eötvös a módszer nagy kérdését, bármily helyesek legyenek arról fejtegetései, mégis csak mellesleg tárgyalta s midőn Hobbes, Rousseau, Puffendorf, Helvetius tanai és módszere ellen sikra szállva, a történelmi tapasztalást, a gyakorlat általi igazolást mindenekfölött szükségesnek állította, megfeledezett az engedményekről, melyeket maga is speculációnak, az elmélkedésnek, a deductiv és syllogistikus módszernek tett.

«Tisztán gyakorlati tudományban nem transcendentalis szemlélődést, hanem tapasztalást kell vezérül választani; csak ez biztosíthat arról, hogy az elvek, melyekből elmélkedés közben kiindulunk, valóban helyesek.» (I. kötet 24. l.) «Ha valaki abban eredetiséget akar látni, hogy gyakorlati

kérdésnél . . . a pusztá elméletből meritett okokon kívül a gyakorlattól is kérek tanácsot.» (I. köt. 25. l.) «Sem azt nem akarom mondani, hogy a gondolkodás egyik vagy másik formája az államtudományban hasznavehetetlen, sem azt, hogy az inductio az ismeretnek egyetlen eszköze.» (I. köt. 28. lap).

Eötvösnek ez engedményei határozottan lerontják módszertani kiinduló pontját. Hogy rólok megfélekedezett, abból magyarázható, mert műve célját nem az állami élet legfőbb elveinek megállapításába, hanem a tudomány megállapította elvek tények alkalmazhatóságának vizsgálatába helyezte, névszerint abba, miként lehet az 1848-iki forradalmak után előállott tényleges helyzetben az államtudomány elveit megvalósítani, minő tényleges irányban kell az európai államok újjáalakítását kezdeni.

A fenti nyilatkozataiban ugyanis a transcendentalis szemlélődés, az elmélkedés szülte elveket csak annyiban veti el, a mennyiben azokat a tapasztalás nem támogatja; az elméletet, a mi alatt nyilván deductiv, synthetikus eredményeket ért, nem mellőzi föltétlenül, de mellettök a gyakorlattól is kér tanácsot.

Eötvösnek a megfélekezése a speculációnak tett engedményeiről egyúttal ösztönszerű érzése annak, hogy alapjában véve publicistikus jellegű munkájában oly sok, tisztán tudományos, nemcsak a gyakorlati alkalmazás körébe eső vizsgálat és megállapítás találtatik. Eötvös nem tartotta munkájának e két elemét eléggé szemé előtt, midőn az állam lényegére, mivoltára, céljára, életjelenségeire, szervezetére általában vonatkozó vizsgálatok tekintetében is föltétlenül és ép úgy követelte a baconi módszert, mint azok tekintetében, melyeket az iránt folytatott, mik a jelenkor különleges exigenciái az állam berendezésére nézve.

Eötvös ugyan egyenesen azt mondja: «A cél, melyet magamnak kitűztem egyáltalán nem az: oly államformát feltalálni, mely az állam eszméjének minél tökéletesebben megfeleljen; hanem csak a jelenkor viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezését keresem.» (I. kötet 25. l.)

Ezzel szemben tény, hogy Eötvös az állam azon rendezésén kívül, mely a jelenkor viszonyainak leginkább megfelel, az állam céljával, jogalapjával, az államhatalmak

egységével és megosztlásával, de magukkal az uralkodó eszmékkel, a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiséggel, a jelenkort nem tekintve, általában, mint az emberi élet örök jelenségeivel is foglalkozott és azokra nézve általános igazságokat részint megállapítani törekedett, részint ily kitételek alakjában: «Teljes meggyőződés szerint» (I. kötet 24. l.) «a pusztá elméletből merített okok», (ugyanott 25. l.) mint hypothesiseket fölvet. Az ily általános igazságokat, elveket, hypothesiseket maga is szemlélődés, elmélkedés útján, vagy a mint mondja a pusztá elméletből nyerte, alanyi meggyőződésből merítette.

Cherbulieznek teljesen igaza volt tehát, midőn Eötvös módszerei álláspontjának helyességét kifogásolta, ha nem mutatta is ki, hogy Eötvös maga sem követte kizárólag az inductiv módszert, sőt hogy a szemlélődés, az elmélkedés, a deductio módszeréhez is folyamodott.

Az *Uralkodó Eszmék* módszerére vonatkozó e végnélküli controversiák alapját nyilvánvalólag a nagy mű szerkezeti hiányai okozták. Nincs áttekinthető rendszere, mert alapjában kritika, ezért oly sok benne a dilemma. Továbbá kérdés tárgya lehet, vajjon történet-bölcsélet-e, vagy pedig állam- és társadalomtan? Az emberi közületek statikus és dinamikus jelenségeinek, együttléti és egymásutáni törvényeinek vizsgálata váltakozva, de egymásba fonódva vonulnak el benne szemeink előtt s így a követelt módszerek is összefonva, elburkolva lépnek föl.

CONCHA Győző.

VELAZQUEZ.

I.

Ha száz év múlva valamely művészettörténetíró meg fogja írni Velazquez életrajzát, alig kezdheti (mint Grimm az ő *Raffael*-jét) a művész négyszáz éves dicsőségéről szóló fejezettel. Velazquez nem volt s nem is lesz soha oly csodált, mint Raffael. Képei nem vonzották a képkereskedőket s nem lettek tisztos polgári házak faldíszei. Ezt a legfestőibb festőt csak festők és oly műértők tekintik nagy művésznek, kik a tisztán festői sajátságokat is méltányolni tudják.

Spanyolország a XVII-ik században sokkal nehezebben volt megközelíthető Közép-Európából, hogy sem Velazqueznek dicsősége hazáján is túlterjedhetett volna. Azok a rövid fejezetek, melyeket róla és társairól franczia és angol kézikönyvekben találtunk, nem a szerzők személyes tapasztalatain alapulnak, hanem többnyire spanyol írók, különösen pedig a Palomino kivonatai. Ám Velazqueznek azt a kevés számú képét sem vették eléggé figyelembe, melyek nincsenek Spanyolországban. Jellemző, hogy Goethe *Itáliai Utazásában* X. *Incze arczkép*-t egy szóval sem említi. Ugy látszik, hogy Reynolds, tehát egy festő ismerte föl először valódi értéke szerint: a Rómában levő legjobb arczkép gyanánt. De mit érzett volna még azoknak a remekműveknek látásakor, melyeknek egykor a madridi királyi palota adott szállást! Hatásuk alól még Mengs sem vonhatta ki magát, pedig ő a naturalismusról általában csak megvetéssel szokott nyilatkozni. Értekezésében a *Képzőművészetek eredetéről, fejlődéséről és hanyatlásáról* említi ugyan Velazqueznek és követőinek némely tökéletlenségeit, melyeket mint hű classicista abból származtat, hogy nem volt még «kellő

fogalmuk a görög műemlékek értékéről, se pedig azoknak szépségéről s eszményiségéről», de tisztán festői kiválóságait mégis elismeri.

Magok a spanyolok sohasem kételkedtek kitünő honfiktársuk jelentőségében s a classikusok támadásai ellenére is hűk maradtak hozzá. Azt a meltatást, melyet neki Caen Vermudez *Diztionaró*-jában (1800) szentelt, ma is mindenben aláírhatjuk. Már ő észrevette Velazquez festményein a lényeges elem kiemelését (*buscando sempre al efecto en las partes principales*) a fény és árnyék kellő fokozását a részletekben, a localis színek alárendelését az uralkodó színeknek, a tonusok igazságát s a tárgyak közti levegőt. «Mindent — ugymond — csalhatatlan igazsággal ábrázol s ez természetes következménye annak, hogy mindig természetességre törekszik.»

Ez időben, mikor a festőiség iránti érzék Nyugat-Európában veszve látszott, a spanyol festészet élén Goya állt, ki a legtermészetesebb átmenetül szolgál Velazqueztól a modern festőkhöz. De még a Goyára következő nemzedék is, noha egyéb tekintetben a francia David iskolájából való, ritka állhatatossággal ragaszkodott a spanyol művészet e nagy alakjához. Mikor 1826-ban a madridi képtár festményeiről egy könyomatos diszművet adtak ki, a *Balthazar Carlos* lovas képét tették annak élére. És Madrazo, a classikusok vezére, a bevezetésben lelkesedéssel szólt a kidolgozás tűzességéről és *maestría*-járól, melyek Velazqueznek azzal a képességével társulnak, hogy a tárgyak teljes illusióját tudja létre hozni, úgy a mint azok megfelelő távolságban szemünk előtt jelentkeznek.

Európának nagy része azonban még közönyös volt Velazquez iránt. Azok a fordítások és Vermudezből vett kivonatok, melyek főleg Németországban Fiorillónál jelentek meg, nem nagy hatást tettek a műértőkre. Csak a negyvenes években kezdtek a tárgygyal komolyabban foglalkozni, s épen az angolok voltak azok, a kik a Velazquez tanulmányok sorát megnyitották. Ford 1846-ban irta jeles és még ma is használható cikkét a *Penny Cyclopædiá*ba s mesterileg dolgozta fel Spanyolországot a Murray-féle *Handbooks for travellers* számára, melyeket a későbbi gazdag Velazquez-irodalomtól elszédítve, ma már hajlandók

vagyunk lebecsülni. Nemsokára aztán Stirling-Maxwell megkezdte *Annals of the Artists of Spain* című vállalatában a mesternek első, alapos forrástanulmányokon s műveinek közvetlen ismeretén alapuló életrajzát. Stirlingnek egyebet nem igen vethetünk szemére, mint hogy a festményeknek épen festői sajátosságaira nem terjeszkedik ki. Ez a feladat a francziákra maradt, mindenekelőtt pedig Burger-Thoréra, a ki, száműzetése alatt, az új irányokban haladó francia festészet bátor előharczosából a régi festői iskolák finom ízlésű méltatójává lett. A mint első volt azok közt, a kik a francziákat a hollandok értékelésére megtanítottak, úgy volt számukra egyuttal Velazquez művészetének első tolmácsa is. Velazquez ismeretét azonban nem Madridból hozta magával, hanem abból a huszonhat festményből merítette, melyek Angolországban egyes magángyűjteményekben vannak és 1857-ben Manchesterben egy gyűjteményes kiállításon bemutatattak.

Németország sokáig hátramaradt a Velazquez-cultus terén. Végre 1839-ben a *Kunstblatt* egy igen értelmes, E. L. jeggyel jelzet cikket közölt, Párisból kelezve, melyre Nagles 1850-ben nemcsak hivatkozott *Lexikon*-ában, hanem azt teljesen át is vette. «Velazquez — írja a cikk szerzője — a legegyszerűbb arczképbe is több költészetet és lendületet vitt bele, mint számos történeti kép festője a maga symbolikus compositióiba.» Egy ily nyilatkozat akkor majdnem eretnokség számba ment. Kugler ellenben kézikönyvének első kiadásában csak két sort szentelt Velazqueznek, a melyekben a mester erélyes lelkéről és sajátos nemességéről beszél, a ki e tulajdonságok következtében «Rubens és Tizian közt mintegy középhelyet foglal el.» Szeretnők látni azt a művészet-történetírót, a ki Kugler sorainak értelmével tisztában van. Egy olyan ember alkalmi phrasisai ezek, a kinek tárgyáról sejtelve sincs. Springer műve első kiadásában (1853) szintén némely általánosságokkal segít magán, a nélkül azonban, hogy Kugler hibájába esnék. Közben 1852-ben Passavant személyesen is fölkereste Spanyolországot. Hogy Velazqueznek *Meninas* című képét a legkiválóbb festmény gyanánt jelöli meg s tájképeiben «egy igen eredeti és vonzó tehetséget» fedez föl: ez azt mutatja, hogy szemét jól kinyitotta. De a mythologiai tárgyú képektől idegenkedik és számára Apollo csak «egy szegényes alak, mely nevetésre

gerjeszt bennünket.» Szíve Murillo felé vonta, kinek kétszer annyi helyet szentel művében, mint Velazqueznak.

Becker, a ki Passavantra és Stirling művének látszólag hatás nélkül maradt német fordítására hivatkozik (1864), még jobban magasztalja Velazquezt. Csodálja benne a nemes-ségnek, grandezza-nak és lovagi méltóságnak festőjét, de *los Borrachos* című festményét a «humor korcs-szülöttének» nevezi, a festményen levő mythologiai alakot pedig «travestiáknak, a Blumauer *Aeneis*-ének szellemében». Wagner, ki csak eseményekben és eredményekben oly gazdag élete végén láthatta Spanyolországot, a halála után tíz évvel megjelent értekezésben (*Zehn Jahrbücher*) ugyanígy nyilatkozik. Az első kimerítő német czikk, mely a nagy spanyol iránt minden tekintetben igazságos, Lübkétől származik (a *Kunst und Künstler* című vállalatban). Elsőrangú a Woltmann és Woermann *Geschichte der Malerei* című művében a Velazquezről szóló fejezet is. «Abból, a hogyan ő fest, azt következtethetnők, hogy így csak maga a természet tud festeni, ha egyszer az az ötlete támadna, hogy alakjait síkra fesse, ne pedig térbe állítsa.» Ez egyike a legelismertebb nyilatkozatoknak, melyek Velazquezről azóta is elhangzottak. Nálunk néhány évvel ezelőtt Riedl Frigyes méltatta Velazquezt a *Budapesti Szemlé*-ben.

Teljes elismeréshez azonban, szemben az itáliai festőkkel, Velazquez csak Justi nagy művével jutott (1888), mely bizonyos tekintetben a XIX-ik század legjobb művészttörténelmi kézikönyveinek egyike. Justi benne érte el írói tehetőségének tetőpontját. Képtárak, muzeumok, könyvtárak és levéltárak gazdag anyagát dolgozta fel s a lehető legnagyobb lelkiismeretességgel egy igen szép műveltségtörténeti kor-képet állított össze.

A mi eddig köd gyanánt gomolygott lelkünk előtt, az most kézzelfogható valósággá lett. Az egész XVII-ik századi Spanyolország megelevenül előttünk külső fényével és belső rothadásával, a költészet és festészet terén szellemi virágzásával, de egyéb téren teljes tompultságával. Justival és Velazquezzal végigjárjuk a madridi Alcazar termeit s a Buen Retiro-kastélyt, a Prado-vadászterületeit s az Escorialnak és Guaderramaga-hegynek nagyszerű magányát. Lélekben érintkeztünk IV. Fülöppel, s az épen oly lelkiismeretlen,

mint okos Conde-Duque Olivarezzel; az infansokkal és infansnőkkel s az udvarnak összes komoly és groteszk alakjaival. Bepillantunk a művész műtermébe, látjuk képeit keletkezni és osztozunk udvari hivatalának gondjaiban és kellemetlenségeiben. Persze egy Leonardót vagy Michelangelót, kiknek szinte emberfeletti nagysága lenyűgöz bennünket, vagy egy Rembrandtot, a kiben legmélyebben érezzük az általános emberit, nem lesz alkalmuk látni Velazquezben. A mily előkelők a festményei, festőjük is épen oly előkelően tartózkodó volt.

Öt évvel ezelőtt jelent meg Justi művének második kiadása, melyet minden oldalról örömmel üdvözlnek a művészettörténészek.★)

Átlapozásakor nem ötlenek szemünkbe nagy eltérések az első kiadástól. Csak a mélyebb vizsgálat alkalmával látjuk, mennyi értékes kiegészítés és helyreigazítás van a műben s mily gyakran erősödött vagy gyengült némely ítélet egy-egy mondatnak másként való alakítása vagy egy új szó hozzátétele által. Csak itt-ott merül fel egy-egy alig észrevehető ellenmondás.

Justi műve tagadhatatlanul fényes bizonyítéka egy nemrég lezárult korszak művészeti hitvallásának. Mikor először megjelent, nemcsak együvé foglalt mindent, a mit Velazquezről tudhatunk, hanem a művészeti felfogásnak akkori módját is a lehető legtökéletesebb alakban rögzítette meg. Azóta majdnem egy egész évtized múlt el. Az ifjabbak némely dolgokat más szemmel látnak s oly húrok rezdülnek meg bennünk, melyek akkor még nem rezegtek együtt. Más húrok azonban némán maradnak. Ma már nem oly fontos előttünk egy kép keletkezése, mint annak hatása; nem törődünk már annyit a tárgygyal, mint a világosság-

★) *Diego Velazquez und sein Jahrhundert.* Von Carl Justi. Második kiadás. Bonn, Fridrich Cohen. 1903. — L. továbbá: A. de Beruete: *Velazquez.* Préface par Mr. Léon Bonnat. Paris 1893. — Emile Michel: *Diego Velazquez.* Revue des Deux Mondes, 1 et 15 août, 1894 — *The Art of Velazquez.* By R. A. M. Stevenson. London, 1897. (Rövidítve a *Great Masters of Painting and Sculpture* című válogatban London 1899.) — Sir Walter Armstrong: *Art and Life of Velazquez.* London, 1896. — Th. Rickets: *The Masterpieces of the Prado,* London, 1904 Constable. Ez utóbbi mű ismertetését l. *Budapesti Szemle* 1905 augusztus. — Riedl Frigyes: *Velazquez.* (Budapesti Szemle 1888.)

gal, a mely megérinti a tárgyat; a levegővel, mely a tárgyak körül vagy a tárgyak közt elterül s végül a tonusok harmóniájával. E részt Justi műve sok kívánni valót hagy hátra.

Justi maga nem véglegesnek, csupán alapvetőnek jellemezte meg művét; ez a kifejezés igen keveset mond. Ő nemcsak az alapokat építette föl, hanem magát az építést is vezette s a falakat kívül s belül egyformán felékesítette. Ha némelyek később az épület belsején változtatnak is, ő mindvégig a nagy építő marad. Az *ouvrage définitif* elnevezés azonban Justi könyvénel sokkal kevésbé illik Beruete művére, melynek Bonnat magasztaló előszavában kinevezi. Meggondolatlan szó, oly embertől kiejtve, a ki Justit talán nem is ismeri s a ki örült, hogy a nagy spanyolról való nézeteit ily entusiastá módon nyilváníthatja. De Justi zokon vette s nem minden ok nélkül. Ám sokkal szebb lett volna, ha Bonnat magasztalását nem ő utasítja vissza, hanem más valaki. Azt hogy Beruete-t egyszer a «madridi jósnak» és Bonnat-t, a ki nemcsak a XIX-ik század legjobb festőinek egyike, hanem egyik első gyűjtője és műértője is, «Beruete párisi arcképfestőjének» nevezi: szívesen mellőznők. A Justi-féle mű némely helyein bizonyos kedvetlenség vonul át, mint valami dér, melyet szeretnénk, ha valami napsütés elolvasztana.

Egyebekben Beruete műve a legfontosabb s legértékesebb azok közt, melyek Justi könyvének első kiadása óta Velazquezről megjelentek.

Minthogy Beruete spanyol születésű volt s Velazquez műveit régtől fogva jól ismerte, sőt éveken át köztük és bennök élt, e mellett pedig mint festő a Velazquez ecsetkezelésének összes finomságait tökéletesen kiérezte: ennél fogva bárki másnál hivatottabbnak érezhette magát arra, hogy róla könyvet írjon.

Nagyon nyugodt, világos és értelmes mű, mely hosszú történelmi, műveltségtörténeti és életrajzi kitérések nélkül egyenes úton siet célja felé, hogy az eredeti képeket a nem eredetiektől megkülönböztesse s hogy az eredetieken a meszternek sajátosságait és előnyeit megvilágítsa. Nagy meggyőző erő lakik tollában; bizunk benne, mint a hogy a hajós idegen tengereken nyugodtan bízza magát az iránytűre. A német műnek értékét azonban semmi esetre sem érinti

az, hogy a francia nyelvű némely tekintetben föléje helyeztük.

Beruete kissé schematikusan jár el. Szerinte a mester pályája megszakítás nélküli emelkedés a tökéletesség felé. De tudjuk, más művészek életrajzaiból, hogy a geniek gyakran nagy ugrásokat tesznek, hogy egy szerencsés órában a fejlődés egész pályáját megfutják s megfordítva, legértékesebb mester-műveik mellett oly műveket alkotnak, melyeknek stílusát előbb már régen felülmúlták. E mellett, hogy a modernekről beszéljünk, vannak művek Manettól vagy Böcklintől, melyek éppen nem mutatják azokat «az oroszlánckörmöket», melyeknek szempontjából Beruete a Velazquez összes műveit megítéli. Legyen szabad itt a német impressionisták vezérének, Liebermannak szavaira hivatkoznunk, a ki szerint művészettörténetírókra már azért is feltétlenül szükség van, hogy a rosszul sikerült szobrokat vagy festményeket nem valódiak gyanánt jelöljék meg.

Vannak a Velazquez-irodalomban oly művek is, melyek arra törekszenek, hogy Velazquez műhelyébe vagy művészi tevékenységébe bepillantást engedjenek. Ezek közül való az a cikk, melyet Rembrandtról és Rubensről szóló művei révén jól ismert Michel 1894-ben a *Revue des Deux Mondes*-ba írt. A legszebb francia nyelven írva, a lelkesedés melegétől áthatva, mely az olvasóra is átragad, a stílus ritka szemléletességével igen maradandó képet nyerünk itt a jeles festőről. A másik művet az angol Stevenson írta, a ki Velazquez művészetét összességében: térelosztása, szerkezete, színezése, árnyékolása szempontjából veszi szemügyre.*) Megemlítjük még Noermann cikkeit Spelmann *Muzeumában* s a gyakran finom megfigyeléseket, de gyakran ellenmondásokat is tartalmazó angol művet Armstrongtól.

Mindezek a szerzők Velazquez műveinek művészi értékelésében közelebb állnak az ifjabb nemzedékhez, mint Justi. Kiérezzük stílusukból, ha nem mondják is, hogy az újabb művészeti irányokat érdeklék s hogy modern képek szemléletén vagy modern festők szóbeli és művészeti felvilágosításain keresztül jutottak Velazquez megértéséhez.

*) Németül legutóbb jelent meg Bodenhauson fordításában a müncheni Bruckmann-czégnél.

Bizonyára igaz, hogy némely irányok táborában, melynek különösen Berlinben akad sok tagja, gyakran visszaélnék Velazquez nevével. Számos ifjú művész rossz uton jár, mikor ott kezdi, a hol Velazquez elhagyta. Azt hiszik, hogy Velazquez művészetének összes titkaiba behatoltak és *maestriá*-ját teljesen elsajátították, ha tőle egy-két művet lemásoltak. Velazquez azonban soha sem érte volna ezt a *maestriá*-t, ha a *Bodegonos*-tól a *Borrachos*-on és *Vulkán műhely*-én át meg nem tette volna a *Meninas*-ig terjedő hosszú utat. Velazquez bizonyára még nem tekintett volna mesterműnek egy oly művet, melyen néhány merész — sőt néha túlmerész — ecsetvonással a természet valamely tárgyának vagy jelenetének némileg hasonló képe vászonra van vetve. A «moderne» legjobbjai közt némelyek (a nagy tömeggel a művészet-történetírónak bizonyára semmi dolga sincsen) becsületes és állhatatos tanulmány útján siettek Velazquez művészetének lényegét a magukévá tenni s legjobb műveikkel nem is igen maradtak mögötte — vagy bizonyára kevésbé mint azok, a kik Tiziant vagy Raffaelt tekintették mintáknak. A skót Lavery, ki valamivel jelentéktelenebb művész, a kitől azonban senki sem vitathatja el a nagy tehetséget, beszéli, hogy hat hónapi legszorgalmasabb másolás és tanulmányozás sem volt elegendő, hogy Velazquez művei csodálatos varázsának nyomára jusson, úgy hogy a következő években Madridba visszajutva, új szépségeket fedezett föl Velazquezben. Így járt az amerikai Chase és még sokan mások. Mily sokan szenvednek köztünk a miatt, hogy felelősökké tétetnek mindazokért a túlzásokért, mely némely moderne lelkiismeretét terheli, — csak azért, mert értik és szeretik a moderneket! A ki az utóbbi száz év művészetének fejlődését figyelemmel kíséri, meg fogja látni, hogy mindig azokat a művészeket ismerték el a legjobbaknak, a kik a maguk útjait keresték és miután megtalálták, azokon jártak.

II.

Miben áll azonban Velazquez művészetének lényege, mely oly ellenállhatatlanul hat reánk, hogy más művészekkel szemben gyakran igazságtalanok leszünk? Justi ragasz-

codik a mester távollátására vonatkozó régi felfogáshoz s ahhoz, hogy udvari hivatalának sokféle kötelezettségei mellett kénytelen volt lehetőleg gyorsan festeni. Ekkor tehát a hibákból erényeket csinált volna. Különös! Ha számos modern festmény előtt bizonyos távolságban szemeinket össze kell hunyorítanunk, hogy egyes elszórt ecsetvonásokból a képet egészszé vonjuk össze, akkor azt a művész közellátására szoktuk visszavezetni, a ki éppen közellátása miatt bizonyos távolságból csak tömegeket és tonusokat tud megkülönböztetni. S Velazqueznél éppen az ellenkezőből: a távollátásból származnának a feldolgozás tömegszerű jellege s a foltok? Egyik magyarázat sem találó. Se a *Hilanderas*, se a *Meninas*, se a *tercer estilo* bármely főművében nem hat reánk, még a legnagyobb távolság mellett sem, egyetlen ecsetvonás se háborítóan, hanem minden a legtökéletesebb igazság benyomását kelti.

A harmadik magyarázat még kevésbbé kielégítő. Ugyanazzal a joggal azt is mondhatnók, hogy Tacitus a maga lapidaris stílusát, melynél minden szó kalapácsütés gyanánt hat reánk, azért találta fel, hogy az *Annales*-szel minél előbb elkészüljön. Velazqueznél minden vonás a leggazdagabb tapasztalatnak és a legbiztosabb számításnak felel meg. Ha technikáját a részletekben is követjük, ugyanaz a jó érzésünk támad, mintha a célzót nézzük, a kinél minden lövés a célponthoz talál. Hogyan lenne összhangban a mester sietsége általánosan ismert phlegmájával, mely az andalusiaiaknál mindenestre nem oly gyakori, mint a castiliaiaknál.

Technikája feltétlenül szükséges céljának eléréséhez: hogy élő embereket világosságtól és levegőtől körülvéve, élethűen ábrázoljon. Stevenson rámutatott arra, mennyire különböznek Velazquez képei a korábbi művészet alkotásaitól. Az itáliai művészeknél, éppen így Rubensnél is arról volt szó, hogy egy adott teret: valamely vásznat vagy fatáblát vonalakkal és színekkel töltsenek meg. Velazquez a benyomásból (természeti benyomás vagy látomás) indul ki s erre megfelelő nagyságú vásznat keres magának. Ha a művész egy három kiterjedésű természeti jelenséget két kiterjedésűre akar visszavezetni s e mellett mégis a három kiterjedés illúzióját akarja fölkelteni, akkor állandóan meg kell tartania bizonyos magasságú vagy alacsonyságú nézőpontot.

De ez esetben már nincsen szabad választása arra nézve, vajon szélesén akar-e festeni vagy a részletekbe is bele akar-e menni. Minden következetesen kidolgozott részlet akadályozza a szemet abban, hogy egységes benyomást nyerjen a képről.

Számos nézőnek hibája az, hogy szemökkel körüljárják a vásznat s aztán az egész vásznat részletekre osztják. A mi azonban helyes egy Gentile de Fabrianóval vagy Carpaccióval szemben, annak nincs értelme Velazquezre nézve. Velazquez impressionista volt, vagyis úgy festette a tárgyakat, a hogyan azok szeme előtt megjelentek, nem pedig olyanok gyanánt, a milyenek a közfelfogás szerint lenni szoktak.

Megkísérlem ezt a *Meninas*-on igazolni, mely az egyetemes művészettörténetben, de egyúttal a maga nemében is a legnagyobb mű. Legyen szabad azonban előbb műveinek reproductiójáról néhány szót szólni.

Olyan embernek, a ki nem ismeri Spanyolországot, igen nehéz dolog, néha szinte lehetetlen fogalmat alkotni Velazquez művészetéről. A budapesti Országos képtárban volt egy Velazquez-utánczat, de az új Képzőművészeti Múzeumban nem látható. Németország nyilvános képtáraiban majdnem semmi sincsen tőle. Berlinben csak az úgynevezett *Juanna Mirandá*-t, mely épen nem tartozik remekművei közé, tekintik Velazquez eredeti festményének. Drezdában két kiváló érfiarczkép van, melyeknek se színei, se levegője nem emlékeztetnek bennünket Velazquezre. Így van München is. A Frankfurtban levő *Marguerita infansnő* a mester sajátkezű képének (bár ismétlésnek) volna tekinthető, míg *Borgiá*-t legtöbbször el szokták ejteni. Velazqueznek különösen néhány gyermek-arczképe kitűnő. Louvrebán egyikét őrzik Velazquez legszebb infansnőinek, emellett azonban számos kétes eredetiségű alkotását, melyek a látogatót igen könnyen megtévesztik. Rómában csak egy kép van Velazqueztól, de ez nagyon értékes, *X. Ince arczképe*; Szentpétervár két tanulmányfőt s a még szzevillai időből származó *Reggelizés*-t őriz. Ám London sokkal szerencsésebb. De itt a képeket eltakaró üveg, mely egyébként is zavarón hat, Velazquez képeinek élvezetét még inkább megrontja. Ha valaki egész Európában körutazást tenne és a magángyűjteményekhez is hozzáférne, még

akkor is csak csonka fogalmai lennének Velazquez műveiről Spanyolország nélkül.

Velazqueznél az eredeti festmények nélkül teljesen iránytalanul állunk. Sokszor mondták, hogy fényképen egyetlen festő sem veszít annyit, mint Velazquez. De nemcsak veszít, hanem a fénykép útján oly tulajdonságokat is kap, melyek sohasem voltak az övéi. Előttem van az a fényképmásolat, melyet a híres Braun-czég a *Meninas*-ról készített, mely sötét, nedves tonusaival az eredetileg világos kép caricaturájaként hat. Még sokkal jelentéktelenebbek természetesen azok a rézkarcok, melyeket néhány év előtt Bruckmann Voll szövegéhez kiadott. Justi átvette műve első kiadásának még az akkori viszonyokhoz képest is középszerű fametszeteit, mert célja az volt, hogy ezek csak támpontjául szolgáljanak az emlékezetnek s ne vonják el a figyelmet a szövegről.

A legjobb reproductiók egy madridi névtelen műbaráttól származnak. Ez, mint egyébként Laurent és Braun is, számos részletfölvételt készített, melyekből a mester minden ecsetvonását ki lehet olvasni.

A legjobb volna természetesen Grimm Hermann kívánságát teljesíteni s nemcsak Berlin — mint ő akarta — hanem egész Európa számára jó másolatokat készíttetni. A másolással természetesen csak tehetséges embereket lenne szabad megbízni. Hogy mily nehéz Velazquezt másolni, arra bizonyítékuul szolgálhat a *Bréda átadásá*-nak a párisi *École des Beux-Arts*-ban levő másolata Henri Régnault-tól. Noha ő a legnagyobb lelkesedéssel s fáradhatlan buzgalommal naponként fél kilencztől este hat óráig dolgozott rajta, a másolat mégis a merevség, kikényszerítettség hatását teszi.

A már említett Chase és Lavery azonban, továbbá a berlini Arthur Hmpf és még néhány tehetséges művész már sokkal értékesebb dolgokat nyújtottak. Hazai művészeink közül Boruth Andor és Balló Ede másolatai igen szépen sikerültek. S a most Velazquezért annyira lelkesedő ifjabb nemzedékben bizonyára szintén akad valaki, ki Spanyolországban töltendő tanulmányi éveit eredményeül egy vagy több jó Velazquez-másolatot fog onnan haza hozni.

III.

Menjünk végig a Prado-muzeum hosszú galeriájának első felén s forduljunk balra az Oktogonba: a Velazquez termébe. Szemben találjuk a *Bréda átadását* (*las Lanzas*) ezt a győzőkre valaha költött epœopák közt a leghatalmasabbat, melyben a háború összes borzalmai egyetlen jelenetben olvadnak föl: jobbra látjuk a *Dőzsölők* (*los Borrachos*) vidám alakjait: e füsttől barnított ficzkókat, kik társaságában áldoznak Bacchusnak; balra tekintetünk a *Szőnyegszövő nők* (*las Hilanderas*) esodálatos fény és színjátékára esik. S közben az egész királyi család s IV. Fülöp udvara megelevenedik: a király s az infansok lovon, vadászkosztümben és udvari öltözetben, továbbá Olivarez kancellár szintén lovon; azután a királyné s az infansnők széles, duzzadt kabátjaikban; végül a bolondok és törpék. A világ egyetlen nagy festője sincs oly szerencsés helyzetben, mint Velazquez, hogy egyetlen helyen művészetének összes kiemelkedő alkotásai így egyesítve volnának. Mindaz, a mit előbb még láttunk és megcsodáltunk: Ribera vértanujelenetei Murillo égi jelenései, Tizian bacchanaljai és Rubens mythologiai csoportjai eltörpülnek ez alakok előtt, kiknek szinte lehelletét is érezni véljük. S aztán menjünk tovább s lépjünk be balra egy kis oldalszobába. S itt oly meglepetés vár ránk, a milyen még sohasem ért bennünket és bizonyára nem is igen fog érni többé. Előttünk áll, magas térben, világosságtól és levegőtől körülvéve egy csoport ember; először is egy mosolygó gyermekleány két más leány mellett; azután egy festő a palettájával és ecsetjével; két ijesztő törpe, néhány mellékszemély, s ezek mindnyájan oly érthetők és kézzelfoghatók, mintha élnének s mégis még az élőknél is természetesebbek, annyira, hogy épen az élő emberek, a kik a kis szobában jelen vannak, látszanak mellettök mesterségeseknek. E kép Velazquez királyi családja: a *Meninas*. S aztán újra minden, a mit előbb megcsodáltunk, jelentéktelennek tűnik fel e képpel szemben.

Jelenítsük meg azt, a mit rajta Velazquez feltüntet. Míg Velazquez azzal van elfoglalva, hogy lefesse IV. Fülöp királyt és királynét, a királyi pár mulattatása végett be-

vezetik szemök fényét: a hároméves Marguerita Mária herczegnőt. Ezt a jelenetet, vagy inkább ezt a pillanatot ragadta meg a művész.

De ő most a képet nem a maga, hanem a királyi pár nézőpontjából festi. Magát a királyi párt is látjuk a szemben fekvő falon egy tükörben. Baloldalt a művész állványa, egy egyszerű faállványra helyezve, hátulról tekintve, bele nyúl a képbe; mellette, kissé a háttér felé, maga a művész áll, a mint mindenben keresztülható festő szemével a királyi párt veszi szemügyre. A kép közepét az infansnő foglalja el a kis udvarhölgyekkel, a kiket *meninó*knak neveznek: két bájos fiatal leány, kiknek egyike, Donna Maria Augusta Sarmiento, térden állva, egy tálczán kis kannát nyújt át neki; míg a másik, Donna Isabel de Velasco, kissé hátralép s a királyi párnak tiszteleg. Jobbról az előtérben a kis herczegnő törpéi állanak: a vízfejű vastag és alacsony Mari Bárbola s a nem annyira ijesztő alakú liliputi Nicolistu Pertusato, a mint lábával egy elterpeszkedett gyönyörű dogra akar lépni. Mögötte méltóságteljes magatartással az udvarmestert látjuk s egy nőt apáczaviseletben. A világosság jobb oldalról a középső csoportra esik. A második fényforrást a háttérben egy lépcsőházra nyíló ajtó alkotja, a mely mögött egy udvari tisztviselő jelen meg. De mindezek a személyek a festménynek még csak a felét sem töltik meg. Az egész felső részt a szoba képekkel diszített falai és a tetőzet töltik be.

Mindaz, a mi egymással engesztelhetlen ellenmondásban van, egyesül a képen: a legfinomabb előkelőség a legdurvább természetességgel; a legszendébb báj a rútnek éles, majdnem durva jellemzésével. Velazquez a festményen nemcsak jeles arczképfestőnek bizonyul, a minek őt általában ismerjük, hanem kiváló intériefestőnek is, a kit ebben egyetlen holland festő sem múlt felül s egyúttal kiváló állatfestőnek is. Leghűbb képe egy bizonyos időszaknak s mégis időszerűtlenül hat. Velazquez egyesítette elődjének összes vívmányait s mindazokat a fölfedezéseket, melyek utána egész a legújabb korokig történtek, mintegy megelőzte, sőt felülmulta. Az ember fél, hogy a képről szólva, nevetségessé lesz és vállvonásokkal találkozik, s mégis csak elragadtatással tud róla szólani.

A természetnek látszólag minden módszer nélkül való utánzása, mely a rútat a bájjal egyesíti: ez a felduzzadt arcú törpe leány, ki rossz reproductiókban az egész képre nézve teljesen elvész; ez a homályos tükör, mely szinte elnyeli a királyi pár képét; ez az óriás vászon, melyen durva olajfoltok törnek át. A kép a naturalismus antiphonája; merő természetesség, sőt semmi egyéb, mint természetesség. Ám erre a természetességre az a fény, mely a tér közepére esik s a személyek közt játszik, a szín által, az elrendezés s mindazon tények által, miket Feuerbach stílnak nevezett: vagyis a mellékesnek elhagyása, illetve a földolognak való alárendelése a legmagasabb idealismus visszfényét veti.

A legnagyobb csodálattal és elismeréssel azonban mindig a középső csoport: a kis királykisasszony és az udvarhölgyek találkoztak. Azt szokták mondani, hogy Velazquez női szépek, visszataszító hajviseletök és groteszk ruhájok ellenére is. Talán paradoxonnak látszik, ha a fenti mondat megengedő értelmét csak bizonyos feltételek alatt tartom jogosultnak. Vajon az infánsnő bő ruhái visszatetszőbbek-e, mint a XV. századi francia és németalföldi nők szűk fűzői és czukorsüvegszerű kalapjai; vagy a második francia császárság krinolinjai, melyekről Stevens költeményeket írt. A mi divat, az tulajdonképen sohasem hat egészen visszataszítón. Visszataszító az lenne, ha valaki a mi korunkban valamely társaságban régi görögnek vagy troubadournak öltözve jelennek meg.

Velazqueznél a női ruhák legfeljebb idegenszerűen és különösen hatnak. Hogy a mester azt a különösét egészen természetesnek tünteti fel, az mindenesetre csodálatos. A ki beleélte magát Velazquez alakjainak világába, az e nőket nem is tudja más ruházatban elképzelni. S hogy ez a divat épen nem tudta a déli nők természetes báját gátolni, azt épen az udvarhölgyek bizonyítják. Nem tudok bájosabb tisztelgést képzelni, mint épen azt, a melyet ők mutatnak be. Egy Habsburg hercegnő, a ki természetesen nem volt szokva az ilyen ruhához, mindenképen nevetségesnek tűnhetett föl benne. Velazquez ezt Marianna királynénak, ez «alacsony, gyermekes, tudatlan és önfejű nőnek» arczképein megdöbbenő igazsággal mutatta meg.

A legvonzóbb azonban az egész csoportozatban tagad-

hatatlanul a kis hercegnő, a ki oly gyermekesen tekint szét a világban és a kin mégis látjuk, hogy szokva van hódolatokat elfogadni. Az eredetin még jobban összpontosul az érdek az ő alakjai körül, mint a hogy ezt a reproductiók sejteni engedik; úgy annyira, hogy a képről, mint Marguerita Maria infansnő arczképéről (mellékszemélyekkel) szólhatnánk. «Minden tárgyon — szól egyszer Théodore Rousseau tanítványaihoz — van egy főmozzanat, melyen az önök szemei szüntelenül nyugszanak, a többi mozzanatok csak kiegészítésül szolgáltnak s önöket kevésbé ragadják meg; ezen túl semmi egyéb nincs a művész számára, mert a főmozzanatban az egész kép körül van határolva.» Hogy egy képet elejétől végéig nem lehet ugyanazzal a szorgalommal kidolgozni, arról a régi olaszok még semmit sem tudtak. Velazquez képeinél a keretek felé már mintegy «hiányzik» a kép; a kidolgozás gyorsabb és sietősebb lesz, hasonlóan egy tó hullámaihoz, a melybe követ dobtunk. Ily módon a hercegnő csak még szokatlanul jobban előtérbe jut, élénkebbnek látszik, úgy, hogy alig tudunk tőle megválni s képe állandóan emlékünken marad; másrészt Velazquez ezáltal éri el azt, hogy a hideg alkonyi fényben álló törpék, különösen pedig szokatlanul rút Mari Bárbola teljesen a háttérbe szorítva jelennek meg s az egésznek összhangját nem zavarják.

Velazquez tudvalevőleg egész sereg törpét és idiotát festett. Justi művének egyik fejezetében igen érdekesen szól arról a szokatlan kedvtelésről, hogy az udvarok ily törpéket vagy idiotákat tartottak, továbbá ezeknek szerepéről és működési köréről. Ám æsthetikai méltatásukban izlésünk némileg eltér a Justiótól. Királyainál, infansainál és infansnőinél mindig bizonyos szertartásos előírások s az illető személyek egyéni szokásai vagy épen óhajai kötötték Velazquez s így épen nem állt módjában mellőzni bizonyos udvari grandezza. De a törpék és idioták ábrázolásában egészen szabad folyást engedhetett geniusának. A nélkül, hogy valamely előírásokra tekintettel kellett volna lennie, szabadon ábrázolt bizonyos mozzanatok vagy a vonalak rhythmusát, a fény s a szín játékait. Nem hiszem, hogy az ifjabb festők közül valaki Trahen Pabilosnál a száraz, durva, együgyű arczról elhangzó szónak

«váratlan hatására» gondolna. Vagy arra, hogy Don Juan d'Ausztria «ő exczellenciájának előszobájában az ajtó nyílására várakozik s hogy ő exczellenciája kétségkívül azzal fogja őt vigasztalni, hogy becsület a spanyol zsoldja!» Vagy ki gondol arra Primónál, hogy a az előtte levő folians egy genealogiai mű? Nem, mert Pabillónál első sorban a mozdu-lat élénkségére gondolunk; arra a leírhatatlan művészetre, a hogyan a mozgó silhouette a falról elválík s a hogyan majdnem semmi színből a tökéletes színesség benyomása keletkezik; Juannál a vörös és fekete színek kellemes összeegyeztetésére; Primónál a fekete színnek a tájkép keretében való sikerült alkalmazása s arra a megkapó természetes ségre, melylyel a folians vissza van adva. A mellékalakok és melléktárgyak, melyek nem a főszemélyek jellemzésére, hanem mindenekelőtt szín-kontrasztok elérésére szolgálnak, mindenütt csak vázolva vannak, de oly biztossággal, melynél mindig hangoztatni kell, hogy Velazqueznél sohasem ügyességének szándékos bemutatásáról, sem pedig legyőzött nehézségekkel való dicsekvésről van szó. Mindezt Justi alig említi. Nem könnyű dolog a Justi-féle æsthetikáról a modern æsthetikára való átmenetet megtalálni. S ebből származik az, hogy a régebbi nemzedék szándéktalanul és minden rosszakarát nélkül nem érti az ifjabb festők törekvéseit, vagy félreérti őket.

Beruate a «rútnak triumphusá»-ról beszél. De mi a rút? A közönséges életben a természetellenest vagy szokatlant nevezzük annak. A művészetben azonban azt mondhatnók, hogy magában véve semmi se szép vagy rút, csak a festő maga teszi azzá. E mellett azt is tekintetbe kell vennünk, hogy Velazquez ezeket az embereket valószínűleg sohasem látta vagy érezte oly rendkívül rútaknak, a milyeneknek mi látnók vagy éreznők, ha most találkoznánk velök. Velazquez szüntelen maga körül látta őket. Ha előtte ültek, eltűntek fogatkozásaik s ő csak a vonalakat és színeket látta, melyekből remekműveket lehetett szerkeszteni.

A *Meninas* mellékszemélyeiről semmi különöset sem lehet mondanunk. De a kutyáról mégis meg kell emlékeznünk. Velazquez nemcsak lovakat tudott kitűnően festeni, hanem kutyákat is. E téren hiába keresünk hozzá hasonló festőt a

művészettörténetben. Legszebb kutyái azokon a képeken vannak, melyek a kis Balthasar Carlost vadászruhában ábrázolják. Az igazi nagy festők minden genreban fölvehetik a versenyt a specialistákkal. Delacroix oroszánai legalább is érnek annyit, mint Landseldéi, s Rembrandt jóllakott ökre a párisi Louvreben felér akármely hollandi csendélet-festőnek alkotásaival. Ezt gondolják meg azok, kik bármely modern csendélet előtt tüstént extasisba esnek. A nagy művész egy köteg spárga ábrázolásából is remeket tud alkotni, de nem mindenki, a ki egy köteg spárgát jól lefest, nagy művész is egyúttal.

Egészen új dolog azután a kép színezése. A velenceiek, kik közül Velazquez különösen Veronesét és Tintorettót becsülte nagyra, a világos színek ünnepi színjátékával gyönyörködtetnek bennünket. Ribera barnás foltokkal csinálta meg az átmenetet a homályosból a világos felé. Velazquez-nél minden világos és mint a modern impressionistáknál, az árnyékok is csak kissé tompább színekből alakulnak. Whistler a *Meninas*-t «a szürke színek symphoniájá»-nak nevezte volna. S tényleg nála a szürke szín az uralkodó s más színek tulajdonképen csak emelik azt. Justi a moderneknél gyalázza a szürke szín iránti előszeretetet, «mint hogyha ebben a teljesen közönyös színben valamely különös érték, valamely raffinirozott varázs vagy emotionális tartalom rejlenék. A szürke se nem kellemes, se nem pompázó, se nem visszataszító.» Mi a szürke szín? A fehérnek és feketének keveréke. A többi színek összességéből és tagadásából azonban még nem lehet színkeveréket létrehozni. De a mint a chemiai színeknél szigorúan véve nincs tulajdonképeni fekete vagy fehér szín, úgy nincs abszolút vagy közönyös szürke sem. Szürke az a fátyol, melyet egy hűvös őszi nap a localis színekre ráborít, hogy őket egymással harmonikus összhangba hozza. A fák zöldje, az ég kékje s a háztetők tégláinak piros színe: mindez a szürkesség által bizonyos mértékben elerőtlenül. A szürkének bizonyos árnyalatai kétségkívül a piszkosságnak vagy épen a feloszlásnak associatióját fogják létre hozni, de ha ezüsttel, kézzel, vagy rózsaszínnel egyesül, akkor akaratlanul is a finomságnak vagy gyengédségnek gondolata keletkezik bennünk. Mily biztos kézzel ragadta meg Velazquez a természet szürke

színeit, azt az ő tájképei bizonyítják. Csak Constable s mindenekelőtt Corot, a ki valószínűleg Velazqueznek egyik képét sem látta, a kinek Velazquez-zel való rokonsága azonban például a fák lombjainak ábrázolásában meglepő, festett újra ilyen *vert gris* és *gris argenté* színeket. A XVIII. század festői Watteautól Gainsboroughig egész conventionálisnak tűnnek fel mellette.

Képünknek első és legfontosabb eleme tehát a legvilágosabb szürkétől a legsötétebb feketéig terjedő színlétra. Am e szintompítások végtelen finomságairól a szó csak homályos fogalmat adhat. A világos szürkében a legfinomabb nuance-okat lehet észre venni. Majd sárgába, majd ezüstbe, majd kékbe játszik. Épen így a feketének is majd vörösbarna, majd kékes árnyalatai vannak. E különböző kék színek fölött nagyobb élénkség kedvéért itt-ott barátságos, épen nem rikító, hanem ellenkezőleg: az alapszínhez hangolt piros szín ömlik el. Ott ül a hercegnő hajában, a nyakán lévő szalagban, ruháinak ujjában s az udvarhölgy övén; a festő mellén és palettáján s a törpe prémjén. Ehhez járul két zöldszerű ruha s azokon némi barna szín. Kék és sárga teljesen hiányzanak.

Senki sem akadályozhat meg bennünket abban, hogy ezt a hideg harmoniát nagyszerűnek és előkelőnek ne találjuk. A tartózkodás, még a színezés terén is, elválaszthatatlanul összetartozik az előkelőségről alkotott fogalmainkkal. Justi bizonyos tekintetben a művésznek abból a zavarából magyarázza ezt, hogy Velazquez szándékosan egyszerű ruhákban festette le alakjait. Ám egy átlag-colorista e zöld ruhákat, meglepő aranyszíntől átragyogva, az előtérbe helyezte s egy ragyogó színskála uralkodó elemévé tette volna.

Velazquez sem mindig volt olyan asketikus a színek terén. A *Szónyegszövő nők*-nél, a hol parasztleányok ábrázolásáról van szó, az előtérben néhány nagyon hatalmas, erőteljes szín van. Marguerita infansnő arczképe (a Louvreban) csodálatos összeállítása különböző vörös és ezüstszerű színeknek. A mythologiai képeknél szeretett a hús-színekhez ezüstös kéket és rózsaszínt vegyíteni. A *Míria megkoronázása*-n pedig a bibor, kék és viola színnek ragyogó összhangja uralkodik, mely hosszú ideig idegen volta nézők előtt, míg Degas újra hozzá nem szoktatott bennünket ehhez

az összeállításához. Így tehát a modern művészet itt is hidat készít a régi művészet megértéséhez.

A színek elrendezése tehát fontos mozzanat képünk szerkezetében. A két középső alak szürke egy kevés vörössel. Jobbról és balról a két zöld szín tartja az egyensúlyt, melyek közül az egyik, mely világosságban áll, sárgával van melegebbé téve, míg az ablak mellett félhomályban álló alak kékes színbe játszik. A festő sötét ruhájának megfelelően a háttérben jobbról álló alakok; a törpe ruháján levő vörös a festőnél újra visszatér; az állványnak barna kerete a kutya szőrében s az ajtó fájában találja meg összhangját. Mindezek a színek azonban folytatódnak, egymást át-
hatják s a képnek felső részébe, a falakra, s a mennyezetre is felkúsznak.

A képnek ez a felső nagyobb része mindenkor csodálkozást keltett, oly szokatlan volt s annyira igazolatlannak látszott. Különös, hogy Ruysdael tájképeinél és Van Goyen tengerészeinél sohasem vesszük észre, hogy a képnek harmad vagy negyedrészt éppen az ég foglalja el. S az ég mégsem a földolog nálok, mint például Dupré képein, melyeken a föld a festő számára bizonyos tekintetben *repoussoir*. Ma már megértjük Velazquez.

A mi tájképfestőink nem hoznak magokkal előítéleteket arra a művészetre nézve, hogy miként kell egy képnek területét kitölteni. Mihelyest valamely benyomás éri őket, a láthatárt magasra vagy mélyre, vagy sokszor a kép keretén kívül helyezik. Velazquez nem festett háttérrel ellátott csoportokat, hanem visszaadta a benyomást, mely őt érte: a messzeterjedő teret levegőjével és világosságával, melyek az alakokat körülveszik. Tehát erre nézve is kezünkbe adja a modern festészet a kulcsot. Hogy a *Meninus* felső részének szükségességéről meggyőződhesünk, csak azt kiegészítve vagy megcsonkítva kell elképzelnünk: s az alsó alakok legott bizonyos nyugtalan, széteső jelleget nyernek. Velazquez művészete éppen abban áll, hogy mindent egyensúlyba, összhangba hozott; egyik rész a másiktól függ, de önként, minden kényszer nélkül, mintha minden csak véletlenül volna a maga helyére helyezve.

A világosság nélkül, melyben az alakok fürdenek, a levegő nélkül, a melyekben mozognak, a legélesebb jellem-

zés s a leggazdagabb színezés sem tudnák az élet benyomását kelteni. S itt mutatkozik Velazquez művészete legnagyobb fényében. Se előtte, se utána nem tudta senki a tárgyak közt levő levegőt, az *ambienté*-t, *respiracion*-t, vagy nevezük, a hogyan akarjuk, oly mértékben, mint ő, visszaadni. Szinte érezzük az egyes alakokat körülvevő levegőt. Velazquez ehhez egy geniális művészi fogással élt: a második fényforrással, mely a háttérben van. De Velazquez itt önmagát is fölülmúlta.

A *Dözsölők* egy a szabadba állított pinczejelenet, de a nagy lovasképnél is az a benyomásunk van, hogy a nagy atelier-tanulmányok a szabadba vannak kihelyezve. Csodálatraméltó világosság tanulmány a *Vulkán műhelye*, a napfénynek, a műhely tüzének s valamelyes földöntúli fény sugárzásának egyesítése által. De éppen ebben az egyesítésben rejlik bizonyos mesterkéeltség: azt érezzük, hogy ez ilyen lehetne, de nem azt, hogy ilyennek kellene lennie. Ugyanaz az érzésünk van a *Szőnyegszövő nők* látásakor. A homályos előtér s a megvilágított szőnyeggel megrakott emelvény közti ellentét a legügyesebben van keresztülvive; igen megragadó, de mégis látszik, hogy úgy van megszerkesztve s ezért nem hat közvetlenül. A *Meninas*-ban azonban Velazquez a legegyszerűbb és legtermészetesebb megoldást nyújtotta s mintegy varázsütéstől érintve állunk előtte.

Talán fölösleges hangoztatnunk, de félreértések elkerülése végett mégis utalnunk kell arra, hogy Velazquez természetességének semmi köze az érzéki csalódáshoz. Apelles híres verebei nem fognak kísérletet tenni arra nézve, hogy az atelier menyezete alatt a *Meninas*-ban magoknak fészket rakjanak. És hogy egyszer IV. Fülöp, mikor a festőhöz jött, egy arcképet megszólított, ha igaz volt is. IV. Fülöp részéről bizonyára csak egy igen finom és figyelmes bók volt.

Igazi művészet csak akkor lehetséges, ha megvan az az öntudatunk, hogy valóban műalkotás előtt állunk.

S éppen a *Meninas* czimű kép, minden természetessége mellett, ideális sphærákba van emelve.

IV.

Ha a *Meninas* című képet így összbenyomásban megcsodáltuk, — órákon, sőt lehet, hogy napokon át — akkor önkéntelenül is fölmerül bennünk az a kívánság, hogy megtudjuk, miféle eszközökkel érte el Velazquez az élethűség e magas fokát. Közeledünk tehát a képhez és nagy csodálkozásunkra észreveszszük azt, hogy a rajz pontossága nem fokozódik, sőt épen fogy, míg végre nem marad hátra egyéb, mint széles, össze nem tartozóknak látszó ecsetvonások. Velazquez impressionista volt a szó eredeti értelmében, hogy tudniillik a festő a helyett, hogy állványától modelljéhez s modelljétől az állványhoz aggódva járna-kelne oda és vissza, hogy minden aprólékosságot megjegyezzen; csak azt adja vissza, a mit saját álláspontjáról visszaadni szükségesnek talál. «Az impressionisták — mondja joggal Stevenson — ugyanazt a küzdelmet küzdik, mint a perspectivisták; nem úgy akarják a dolgokat festeni, a milyenek valóban, hanem a milyeneknek szemök előtt feltűnnek. «Egészen így jár el Velazquez. S itt az a csodálatos dolog történik, hogy míg az életben a dolgok bizonyos távolságban eltűnnek, az ő képein a dolgokat csak bizonyos távolságból veszszük észre.

Suggestive hatnak a legnagyobb mértékben. Ki festett élethűbb, természetesebb s mozgalmasabb kezeket, mint ő? S most nézzük e kezeket közelről: futólagos vonalak, melyek vastagon kezdődnek s aztán egyre vékonyodva, lehetszerűen végződnek. Vagy nézzük a hercegnő lágy selyemhaját: egy pár széles sárga vonás, melyek fölé futólag még egy pár fehér ecsetvonás van odavetve.

«Velazquez csak gondolataival festett» — mondta egyszer egy jeles festő. Itt a gondolat mintegy megtestesült s eseménynyé lett. Se Holbein, se Dürer nem érték el egész művészetökkel a természetességnek s élethűségnek ezt a fokát. Szinte végig simitsuk kezünkkel lágyan a hercegnő haját. Így vagyunk a ruhákkal, selyemmel, bársonnyal s a kendőkkel is. Egy szabó kiszámíthatná, hogy ma méterjök mennyibe kerül s voltaképen csak ecsetvonások, egy-két és néha több centiméter szélességben. Az ajtónak s a képkeretnek

fa-anyaga tovább folytathatják ezeket a megfigyeléseket. Még csodálatosabban mutatkozik a rövidítésnek ez a művészete a falakon lógó képeknél, melyeknél néhány foltból egész mythologiai jeleneteket olvashatunk ki.

Hogy egyes művészettörténészek ezt valóban megkisérelték is, ez oly pedanteriáról tanuskodik, melyet maga Velazquez sem értett volna meg. De legnagyobb diadalát az impressionismus bizonyára a királyi párnak a tükörben megjelenő képeiben ünnepli. Itt sem fedezhetünk fel egvebet, mint színfoltokat, s mégis, ha a képtől távolabb lépünk, az arczképtől megkívánható legtökéletesebb hasonlóság benyomását nyerjük.

Ezzel meg van magyarázva Velazquez képeinek külső megjelenése, de nem keletkezése. Mily sok modern festő kísérelte meg, hogy képeik ilyképen, tehát ily önkénytelen módon, legyenek hasonlóak modelljeikhez. Így Zorn elégtelen, ha egyetlen vonással nem tud visszaadni egy életnagyságú alakot. De mennyi rajzra, szintanulmányra és próbára van ehhez szüksége! Corot ellenben, legalább nagy képeit, előbb a legnagyobb gonddal dolgozta ki, hogy aztán egyetlen ülés alkalmából még néhány vonást rakjon fel rá, s így azt a benyomást kelthesse, mintha az egész egy ülésre keletkezett volna. Velazqueznél egyik eset sem áll fenn, vagy ha fennáll is, nem oly mértékben, mint Zornnál vagy Corotnál. Tanulmányok és rajzok nála teljesen hiányoznak (épen csak a *Meninas*-hoz maradt fenn rajza) s hatalmas aláfestéseket csak korábbi képeinél találunk. A meninák alakjai, Justi szerint, egy vékony barna aláfestésre, fehérrel kevert szürke foltokban vannak felrakva, «azután Velazquez, úgymond, ködszerű létezőknek néhány éles vonással megadta a valóság s élethűség látszatát». A szemnek és kéznek micsoda biztossága kellett ehhez, azt csak művész értheti igazán. E mellett azonban Velazquez épen nem megállapított előírások szerint dolgozott, hanem minden új terv az ecsetkezelésnek új módjához vezette őt. Ha modernnek hasonló dologgal próbálkoztak is, de mégsem voltak képesek arra, hogy a mesterségszerű jelleget eltüntessék s hogy az ecsetvonásokat, megfelelő távolságban s a szem számára észrevehetetlenné tegyék. Velazqueznél a mesterség is mindig a művészet szolgálatában áll; ő tehát elérte Whist-

ler eszményét, a ki egy képet csak akkor nevezett tökéletesnek, ha a cél elérésére szánt eszközöknek minden nyoma eltűnt a képről s a festőnek «egyetlen művén sem érzik meg a festő homlokának verejtéke». Mindazonáltal ne gondoljuk, hogy Velazquez azonnal célját érte és soha nem volt szüksége arra, hogy önmagát megkorrigálja. Nem egy férfi- vagy nőalakjának feje tanuskodik ilyen javításokról. sőt egyeseket még évek múlva is újra elővett és megfestett. E mellett néha vásznait, hogy alakjainak könyökei szabadon mozoghassanak, sokszor kitágította. S így a legkönnyebben alkotó művész egyúttal a külső művészi lelkiismeretességnek is példája lett.

«Mit szól ön a mi Raffaelünkhöz? Nem tartja-e őt ön is a legjobbnak, miután Itáliában minden jót és szépet megismerlélt?» — Állítólag ezt kérdezte Velazqueztól Rómában Salvator Rosa. Velazquez azonban kissé szertartásosan rázta fejét s így szólt: «Raffael (hogy önnek megmondjam az igazat, mert én általában nyílt és igazmondó vagyok) egyáltalában nem tetszik nekem.*)

E nyilatkozatot Velazquez életirói természetesen igen alkalmatlannak találták céljaikra. Csürtek-csavartak és magyaráztak tehát rajta, a mennyit lehetett, de egészen mégsem tudták megtagadni. Ám a művésznek joga van ahhoz, hogy egyoldalú legyen. Nem nyilatkozott-e Michel-Angelo is megvetően Raffaelról? Vagy mi mindent mondott Böcklin intim körökben? A mai fiatal festők beszélgetései, mikor Raffaelt a poklok fenekére kívánják, megbotrándoztatnak ugyan, de mégis meg kell vallanunk, hogy korunkban nincsenek meg azok a viszonyok, melyek Raffael megértéséhez segítenének. Gondoljuk meg, hogy Wölflin kénytelen volt már egy valóságos védiratot írni a classikus művészet mellett, úgyszintén Grimm Hermann is a *Deutsche Rundschau* 1901-iki évfolyamában *Raffael als Weltmacht* czím alatt.

*) Lo storse el cas cirimoniosamente

E disse: Raffael (a dirve el vero,

Piasendome libero e sincero)

Stago per dir, que nol me piase niente.

Marco Boschini, *La Carta del Navegar Venetia* 1660. p. 58.

Ám az lehetetlen, hogy két oly különböző egyéniség között, mint Raffael és Velazquez hasonlóságokat vagy el-
lentéteket állapítsunk meg. Raffael sohasem festette volna
meg a *Meninus*-t, Velazquez pedig az *Atheni iskolá*-t. Ve-
lazquez a legnagyobb művészek egyike a valóság ábrázolá-
sában. S minthogy a mai művészet az ellenkező áramlatok
ellenére is, első sorban a jelen élet visszatükröztetésére
törekszik, ennél fogva Velazquez reánk nézve a legtermésze-
tesebb és legértékesebb minta.

W. G.

A HALÁSZBÁRKA.

Regény.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XX.

Mikor kiért a sötétbe, először olyan örömfélét érzett: mintha egy sütőházból jött volna ki és gyönyörrel szívta be a mindinkább hűvösebbé váló levegőt.

Nem ragyogott egy csillag sem; az ég borús volt; hanem azért Pascualo, csupa tengerész-szokásból, fölnézett az égre és azt mondta magában, hogy másnap rossz idő lesz.

Azután elfelejtette a tengert, a közelgő vihart és sokáig, nagyon sokáig járt, nem gondolva semmire, ösztönszerűen mozgatva lábait, minden akarat, minden határozott szándék nélkül, hallgatva, hogy a léptei miként visszhangzanak fejében, mintha az a fej üres lett volna.

Érzéketlenné vált, mint az imént, mikor eszméletlenül feküdt a Tonet kunyhójában. A lábán aludt, elbutítva a fájdalomtól, de azért bóbiskolva is járt és agya kábultsága daczára, gyorsan járt, észre sem véve, hogy egyre ugyanazt az ösvényt tapossa.

Egyetlen érzése valami fájdalmas elégtételféle volt. Milyen öröm volt baktatnia a sötétség védelme alatt, sétálnia azokon az utcákon, a melyeken nem lett volna bátorsága átmenni világos nappal! A csend úgy lecsillapította, mint egy szökevényt, a ki végre a pusztában látja magát, távol az emberektől, a magány oltalmában.

Most maga előtt a földön, egy fénysávot látott meg, a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 373., 374., 375., 376. és 377. számában.

mely egy nyitott ajtóból — bizvást egy korcsma ajtajából — vetődött oda és visszafutott reszketve, lelkendezve, mintha valami veszély fenyegetné.

Ha meglátta volna valaki! . . . Talán meghalna szégyenében. A legutolsó matrózinás is megszalasztotta volna most.

A sötétséget, a csöndet kereste. És járt lankadatlanul, egyre azon gyors léptekkel, a város elhagyott utcáin meg a tengerparton, a hol megint félt egy kissé.

— *Recristo!* Hogy gúnyolódhattak rajta azok a halászok!

Bizonyos, hogy a part összes vén bárkái hallottak a dologról és ha megrecscentek, csak a maguk módján nevettek ki a szegény hajósgazda elvakultságát.

Koronként mintha fölriadt volna ebből a kábultságból, mely tétova, czéltalan bolyongásra ösztökölte. Egy izben ott találta magát a *Május virága* mellett; egy más alkalommal épen a háza előtt állt meg, kezével a kilincs után nyulva. Elmenekült, mint egy bolond. A nyugalmat, a csöndet óhajtotta. — Még van ideje . . . Még van ideje . . .

Ez a gépies megfontolás lassanként eszméletre hozta és megérezte vele a valóságot.

— Nem, ezt nem hagyja annyiban! Soha! Tudja meg az egész világ, mire képes ő!

De épen mikor ezt mondogatta, talált érveket a Dolores mentségére is.

Utóvégre az alma nem esett messze a fájától: Dolores testestül-lelkestül a Paella apó leánya volt, ennek az iszákosnak, a kihez odajártak a halásznegyed összes czédái s a ki a leánya előtt is oly szabad szájjal beszélt, mintha Dolores a bandába tartozott volna. Mit tanult az apjától? Aljasságot, csupa aljasságot; hát ezért vált azzá, a mi volt . . . Az egyedüli bűnös ómagá volt, mikor barom módra feleségül vett egy olyan nőt, a kinek előbb-utóbb el kellett bukni . . . Ah! az anyja jól megmondta neki előre, mi lesz ebből! Siña Tona jól ismerte Dolorest, mikor nem akart beleegyezni, hogy a Paella apó leánya legyen a menyé . . . Az szent, hogy Dolores rossz nő; de neki van-e joga úgy kiabálni, ha már egyszer elkövette azt a hibát, hogy feleségül vette? . . .

Hanem a kít lelke mélyéből átkozott, az Tonet volt.

„Meggyalázni a testvérét! Hát látott valaki ennél undokabb dolgot? Ah! kiszaggatja a lelkét a testéből!»

De alighogy megérelte ezt a rettenetes bosszútervet, a vér szava tiltakozott benne. Hallani vélte Rosario keserű intését, a ki eszébe juttatta, hogy Tonet a testvére. Lehet-séges, hogy testvér megölje a testvérét? Egy tette meg azt is, Káin, az elátkozott, a kiról a cabañali plebános akkora felháborodással beszélt.

Meg aztán... Tonet csakugyan olyan bűnös volt-e? Nem! Az egyedüli bűnös megint csak ő maga volt, csupán ő maga. Most már világosan belátta. Nem ő fosztotta-e meg Tonetet a szeretőjétől? Tonet és Dolores már szeret-ték egymást, mielőtt a rectornak csak eszébe is jutott volna ránézni a Paella apó leányára. És merő képtelenség volt, mint Pascualónak minden cselekedete, feleségül venni egy olyan nőt, a ki már mást szeretett...

A mi ma kétségbeejtette őt, annak szükségképen be kellett következni. A régi jegyesek hibája volt-e, ha föl-ébredt bennök a régi szenvedély, mikor egyedül voltak, már csak a rokonság miatt is?

Megállt néhány perczig, lesújtva e vétkeksgéttől, a melyet szinte bebizonyított önmaga előtt; és mikor körülné-zett, hogy hol is van, észrevette, hogy néhány lépésre áll az édes anyja csárdájától.

A sötét épület, nádpalánkjával, fölébresztette benne a múlt emlékeit.

Újra látta magát, mint kis fiut, a mint a tengerparton csatangol, ölében hordozva öcsesét, ezt az ördögös ficzkót, a ki úgy elkinozta őt zsarnoki szeszélyeivel. Tekintete áth-atolt úgyszólván az ócska deszkákon: látni vélte a bárka belsejében a kis csapszéket; érezte langyos melegségét a pokrócznak, mely lágyan betakarta őket ugyanabban a nyoszolyában, őt, a ki oly szorgos, buzgó volt, mint egy anya, meg azt a másikat, bajtársát a nyomorban, a ki odasimult hozzá és ráhajtotta apró fejét a testvér vállára...

Igen, Rosariónak igaza volt: Tonet a testvére volt neki. Sőt több: a fia is volt szinte. Hiszen nem annyira siña Tona, hanem ő, Pascualo nevelte föl ezt a csinos ficzkót, meghajolt minden követelése előtt, mint egy aláza-tos rabszolga. És most megölje őt? Nagy Isten! El lehet-e

képzelni ilyen szörnyűséget?... Nem, nem; meg fog bocsátani neki! Nem hiába volt ő keresztyén, nem hiába hitt vakon barátja, Don Santiago plebános minden szavában.

A tengerpart mély csendje, a sötétség, mely külsejét oly rejtelmessé tette, az emberek teljes távolléte lassanként szelidségre hangolták ezt a durva lelket, lassanként hajlandóvá tették a megbocsátásra. Úgy érezte, mintha egy új életre született volna, úgy tetszett neki, mintha egy más ember gondolkoznék benne helyette. A balsors finomabbá tette értelmét.

Isten látta egyedül őt ebben a pillanatban, neki egyedül tartozott számadással. És mit jelent Isten előtt az, ha egy asszony megcsalja az urát? Gyarlóságát, nyomorúságát azoknak a férgeknek, a kik benépesítik ezt a világot. A fő dolog az, hogy az ember jó legyen s hogy a hűtlenséget ne torolja meg egy másik vétékkel.

Pascualo lassú léptekkel visszatért Cabañalig. Nagy megkönnyebbülést érzett; a hűvös levegő behatolt égő kebelébe. És gyöngének is érezte magát: reggel óta nem evett semmit s az iménti baleset heves szédülést okozott neki.

Órák ütöttek a távolban. «Már két óra!» Az idő oly gyorsan telt, hogy nem is hitte volna.

Befordult egy utczába és éneklő gyermekhangot hallott: egy matrózinás volt ez, a ki most tért vissza bárkájába. Csak a sötétben látta a suhanczot, a ki a tulsó soron haladt, megrakodva két evezővel meg egy csomó hálóval.

Ez a találkozás egyszerre más irányba terelte elméjét.

Most kezdte megérteni, hogy két különböző lény van benne. Az egyik volt a rendes Pascualo, a jámbor, a higgadt, tele csupa szeretettel övéi iránt; a másik a dühöngő vadállat, a melynek fölébredését előre érezte már akkor, midőn megcsalásának lehetőségére gondolt s a mely most, a kiderült hűtlenség hallatára, vérszopó szilajsággal ágaskodott.

Mintha egy vigyorgó, fenyegető torzképet látott volna a homályban. «Ki beszél megbocsátásról? Büszke dőreség!» Ez a kacaj annak a bárgyúnak szólt, a ki az imént a Siña Tona bárkája előtt úgy elérzékenyült, mint egy gyermek. «*Lanudo!* Ez a pityergés csak mind a pulyának mektegetőzése, csupa ürügye annak az embernek, a kinek nincs

bátorsága magát megboszulni... Megbocsátani? Ezt megteheti Don Santiago, megtehetik azok, a kik, mint ő, szép beszédeknek tudnak kívágni. De Pascualo tengerész, izmosabb egy fekete bikánál és ha már így kijátszották, *redéu!* meg is fizet érte!... Ah! a *lanudo!* A gyáva!»

És felháborítva muló gyöngesége emlékeitől, neki esett sajátmagának, nagyokat ütött mellére, mintha büntetni akarta volna magát veleszületett jóságáért.

Megbocsátani!... Ezt megtehetné talán akkor, ha a vadonban élne. De olyan vidéken él, a hol minden lakó ismeri egymást. Egy-két óra múlva száz meg száz ember fog járni az utcákon, mint az a matrózinás és ha meglátják a Dolores férjét, oldalbabókik egymást és nevetve össze-sugnak:

- Itt megy Pascualo, a *llanut!*

Nem, nem; inkább a halált! Hát az anyja azért hozta őt világra, hogy kaczagjon rajta egész Cabañal, mint egy majmon? Nem, megöli ő Tonetet, megöli Dolorest, kiirtja a fél vidéket, ha ebben meg akarnak akadályozni. Azután jöjjön, a mit Isten akar. A börtön olyan emberek számára való, a kiknek vér foly az ereikben és ha még rosszabb dolog várna rá, hát aláveti magát annak is. Akár a bárkája fedélzetén hal meg, akár a verpadon, mindegy: ez is olyan deszka, mint amaz... *Recristo!* Majd meglátják, micsoda ember ő!

És most futni kezdett, könyökét a derekához szorítva, lekonyult fővel, bömbölve, mintha az ellenségére készülne ugrani, beleütközve a falak párkányába; csak az ösztön vezette, a vad, szilaj rombolásvágy ragadta egyenesen a háza felé.

Megmarkolta a kilincset és dühös ökölcsapásai meg-rázták az ajtót, megrecsegették a szemöldökfákat.

Kiáltani akart, összeszidni a hitványokat, hogy így kényszerítse őket kijönni; arcukba akarta köpni azokat a szörnyű fenyegetéseket, a melyek fejében forrongtak. De nem volt képes rá: mintha megbénult volna az agya, mintha összes életereje vaskos kezeibe gyült volna, a melyek majd-nem leszakították a kilincset, meg a lábaiba, a melyekkel az ajtót rugdalta s a melyek ott hagyták a fában a szeges cipő nyomát.

— Még ez sem elég! Kell, kell még valami, hogy felbőszítse ezt a zsvány párt!

És lehajolt, felkapott az uteza közepéről egy iromba nagy követ s az ajtóhoz vágta, mely fájdalmasan nyikorogott egyet. Megrendült bele az egész ház.

Ezt a lármát mély csend követte, mely alatt a rector hallotta, a mint könnyű neszszel, óvatosan megnyílt néhány ablak. Pedig ha meg akarta magát bosszulni, azt nem akarta, hogy a szomszédok nagyokat röhögjenek az ő rovására.

Belátta, hogy nevetséges helyzetbe kerül, ha meglepik így a háza ajtaját döngetve, míg amazok odabenn vannak és rettegve, nehogy újabb tápot adjon az élcelődésnek, elsompolygott, elbujt a szomszédos uteza sarkán és leguggolva várt.

Néhány perczig suttogást, kaczagást hallott; azután bezárultak az ablakok és minden elcsendesült.

Leshelyéről, a sötét éjszakákhoz szokott tengerész szemével, a rector jól látta a háza ajtaját.

Eltökélte magában, hogy itt marad, ha kell, napkeltéig.

Megvárja, míg az öcsce... Eh, dehogy is az öcsce; egy gazember az, a ki büntetést érdemel. Ha az a ripők kijön... Csak az a baj, hogy nincs a zsebében a *faca*-ja... Mindegy! megöli másképen. Megfojtja vagy betöri a fejét egy kövel... Hátra lesz még az asszony. Bemegy a házba s felhasítja a hasát egy konyhakéssel vagy meggyilkolja valami más módon. Majd meglátja. Ki tudja, hátha váratkozás közben kieszeli valami még otrombább kegyetlenséget.

A rector, belapulva kuczkójába, csupa kínzásról álmodozott; vad gyönyörrel képzelte maga elé mindenféle halálnemet, a miről beszélni hallott s azokat mind ennek a hitvány párnak szánta, sőt már abban a gondolatban is tetszelgett, hogy a parton egy máglyát gyújt meg ócska bárkákból s úgy süti meg őket lassú tűzön...

Milyen hideg van! És milyen rosszul érezte magát szegény rector! Hogy egyszer elmúlt a dühöngő roham, mely erőt vett rajta, a midőn azzal a matrózinással találkozott, most általános fásultság ejtette hatalmába, valami gröngeség, a mely teljesen megbénította. Az éjszaka nedvessége a csontjáig hatolt és korgó gyomra is irtózatosan kinozta... Nagy Isten! hogy tönkre tesz egy embert a

gond! Milyen betegnek érezte magát!... Épen ezért kellett végezni ezzel a két bűnössel; máskülönben ők viszik sirba a búbanat miatt.

Három óra. Hát már nem telik úgy az idő?... És Pascualo ott maradt, mozdulatlanul, azzal a kába érzéssel, hogy tagjainak zsibbadtsága lebirta értelmét is.

Már nem gondolkozott rémítő büntetéseken: a feje üres volt és sokszor kérdezte magától, hogy mit is csinál ebben a vaczakban. Összes akarata a szemében összpontosult, a melyet egy perczre sem vett le a zárt ajtóról.

Rég elütötte már az óra félnégyet is, mikor Pascualónak úgy tetszett, mintha halk nyikorgást hallana.

Jobban odanézett. Az ajtó kinyílt...

Egy homályos alak vált ki a sötét részből s néhány perczig ott maradt azon a helyen, mintegy körülnézve, hogy nem jár-e senki az utczában. És mialatt a rector, elzsibbadva a nedvességtől, nagy kinosan felczihelődött, egy második nyikorgás hallatszott és az ajtó bezárult.

Itt volt tehát a kedvező óra.

Pascualo a homályos alak felé rohant; de annak a férfinak, a ki kijött a házból, jó lábai voltak és látva valakit a háta mögött, egy remek ugrással elinalt.

A rector a szökevény nyomába iramodott; és a fölriadt szomszédok ágyaikból hallhatták ezt a zajos versenyfutást, ezt az örült nyargalást, a mely megrázta a járda tégláit.

A két férfi lihegve, serényen futott a sötétben. A rector egy fehér folt vezette, valami batyuforma, a mit az a másik a hátán vitt. De minden erőlködése daczára előre érezte, hogy előbb-utóbb elveszti a nyomot, mert a távolság nőttön-nőtt közöttük. Tengerész lábaival kitünően meg tudott állani egy dereglyében, a vihar alatt, de nyargalni már nem birt velök éjnek idején, egy utczában; meg aztán a nedvesség is átjárta őket.

Egy keresztúthoz érve, elvesztette szem elől a szökevényt, akárcsak ez elenyészett volna a sötétségben. Beszaladgált a szomszédos utcákba, de nem tudott a nyomra ráakadni.

A banditának nagyon jó lábai voltak!

Maga az eltűnés gyorsasága is eléggé mutatta neki, hogy az a szökevény az öcsce volt: mert Tonet gyermek-kora óta híres volt a fürgeségéről.

Már kinyílt néhány ajtó, utat engedve a koránkelő embereknek, a kik munkába mentek; és a rector felhagyott a kereséssel, mert erősebb volt ijedelve az idegenek jelenléte miatt.

Nem maradt semmi tennivalója. Reménye sem volt többé a bosszúra. Vissza baktatott a tengerpart felé, reszketve a láztól, akarata nélkül, erő nélkül a gondolkozásra, beletörődve sorsába.

Mozgolódni kezdtek a bárkák körül is. Az elöntött homokon szentjánosbogarakhoz hasonlóan tündököltek a matrózok piros lámpásai; emezek most ébredtek föl.

A rector világosságot vett észre a siña Tona csárdájában. Roseta levette a fatáblát és ott ült a söntésben, mantillájába takarózva, bóbiskolva; szőke haja, mely fürtökben omlott ki kendője alól, glóriát vont feje köré; fitos orrát pirosra csipte a hideg reggeli szellő. Várta az első vendégeket és felszolgálásra készen, ott voltak előtte az apró poharak meg a pálinkás üveg. Anyja aludt még a fülkében.

Pascualo gépiesen odament és megállt, mint egy czővek, a söntés előtt.

— Egy pohárral!

De Roseta, a helyett hogy kiszolgálta volna, rámeresztette csillogó szemét, mely mintha a lelke mélyéig kutatót volna. Pascualo megijedt tőle. «Ah! ez a kis csitri!... Milyen hamis! Kitalált mindent.»

Hogy kikászolódjék zavarából, gorombáskodni kezdett. «*Recordons!* Hát süket talán? Egy pohárral kért.»

Es csakugyan szüksége volt rá, hogy eloszlassa azt a halálos hideget, mely megfagyasztotta beleit. Ez az ember, a ki mindig józan volt, most inni akart, sőt le akarta magát inni, elűzni az alkohollal azt a bamba fásultságot, mely ránehezedett.

Ivott.

— Még egyet!... Még egyet!...

És míg egymásután hajtogatta ki a kupiczákat, a huga, kiszolgálás közben, folyton csak rámeresztette kandi tekintetét s az arczáról leolvasta mindazt, a mi történt.

Pascualo jobban érezte magát most már. Ah! ez a pálinka egészen új életet öntött bele. Úgy tetszett neki, mintha a hideg reggeli levegő kezdeni fölmelegedni; valami

langyos csiklandozást érzett a bőre alatt; szinte nevetett azon az örült utczai versenyfutáson, a melynek fáradalma úgy összetörte.

És újra belátta annak szükségét, hogy jó legyen, hogy szeressen mindenkit, elkezdve ezen a kis hugán, a ki mind-egyre őt nézte. Igen, Roseta a család becsülete; a többi csupa disznó, ő legelső sorban... Ah! Roseta! Mennyi elmésség van benne! Mennyi finomság! Milyen furfangosan tudja elmondani a dolgokat! Híven visszaemlékezett arra a beszélgetésre, a melyet a graoi úton folytattak... Nem, ő nem olyan, mint némely mások, a kik halálra gyötrik s az ujjok köré csavarják az embert... És milyen józan ész! Ezerszer is igaza volt: a férfiak mind vagy hülyék, vagy pimaszok. Ah! csak mindig is így gondolkozzék. Jobb gyölni a férfiakat, mint szeretetet színlelni előttük s azután megcsalni, a kétségbeesésbe kergetni őket... Ah! Roseta a jó leány! Nem is tudják, hogy mennyit ér!

A rector egyre hangosabb lett, hadonázott, kiabált. Messziről is lehetett hallani. Egyszerre a Tona kamrájában, egy éles lökés rengette meg a deszkafalat s a függönyön keresztül kiszólt az anya rekedt hangja:

— Te vagy az, Pascualo?

«Igen, ő volt; a bárkára indult, hogy lássa, mit csinál a legénység. Az anyja csak ne keljen föl még: rossz az idő.»

Pirkadni kezdett a hajnal. A láthatáron, a tenger sötét vonalánál, feltűnt egy másik, gyöngé és sápadt fénysáv. Az eget felhők borították és a földön sűrű köd festette szürkére a tárgyak alakját, a melyek immár csak bizonytalan körvonalú foltoknak tetszettek.

A rector kért még egy pohárral s ez volt az utolsó. Mielőtt elindult volna, megczirógatta cserepes kezével Roseta üde arcát.

«Szervusz! Roseta az egyetlen igazán jó nő egész Ca-bañalban. Elhiheti neki, mert ez nem egy széptevőnek mézes-mázás hizelgése, hanem a testvérnek őszinte szava.»

XXI.

Mikor a *Május virágához* érkezett, közönyösen füttyörészve, azt hitte volna az ember, hogy jókedvében van, ha nem villogott volna oly furcsán sárga szeme, mely szinte kiugrott az alkoholtól kipirult arczából.

Tonet henczegeve feszített a bárka fedélzetén, mintha mutatni akarná mindenkinek, hogy ott van.

Mellette feküdt a fehér tarisznya, a mely csak úgy tánczolt a vállán az előbb, míg versenyt szaladt Cabañal utcáin.

— Szervusz, Pascualo! kiáltott le, mihelyt meglátta a rectort, sietve, hogy megszólítsa s így véelve elosztatni gyanúját, a melytől úgy rettegett.

«Ah! a betyár! Hát ennyire szemtelen!»

De szerencsére, mielőtt Pascualo felelhetett volna s mikor újra elővette iménti kínos láza, barátai sereglettek köréje.

A bárkászkodók tanácsot tartottak, csoportba gyűlve s a láthatárt nézegetve.

Az idő fenyegető volt; bajosan lehetett kimenni. Ez pedig baj volt, mert a hal oly nagy bőségben mutatkozott, hogy pusztá kézzel is meg lehetett volna fogni. De egy ember bőre mégis csak többet ér mint a haszon. Mindnyájan így vélekedtek: az idő rosszra fordult, a szárazon kell maradni.

De Pascualo közbekiáltott: «Szár az földön maradni? A többi tegyen, a mit akar; ő biztosan kimegy. Olyan erős vihart még nem láttak, a mitől ő megijedjen. A pulyák csak maradjanak a szárazföldön. Majd meglátják, ki az igazi férfi!»

Határozott, ellenséges hangon mondta ezt, mintha személyesen sértette volna a szárazon maradás javaslata és hátat is fordított, magyarázatot nem várva.

Sietett menekülni ettől a parttól, eltávozni ezektől a népektől, a kik ismerték őt s a kik, tudva balsorsáról, gúnyolódhattak rajta.

— Tengerre!

Már érkeztek az ökrök.

«Hé! *Május virága* emberei! Mindenki jöjjön le! Fektessek le a pallókat, hogy a bárkát vízrebocsássák.»

A legénység engedelmeskedett a gazdájának, már pusztá megszokásból.

Egyedül Batiste apó mert renitenskedni s tiltakozott egy öreg tengeri farkasnak egész tekintélyével. «*Rediel!* Ez mégis csak emberkinzás! Hát nincs a rectornak szeme? Nem látja, hogy zivatar közeledik?»

Pascualo letorkolta: «Csitt, öreg! Azok a fellegek majd vízzé olvadnak; és ha az ember egyszer hozzászokott a tengerhez, egy záporral több vagy kevesebb nem sokat számít.»

De az öreg csak nem tágitott: «Meglehet, hogy víz, de meglehet, hogy szél is; és ha szél lesz, akkor a meglepett halászok elimádkozhatják az utolsó Miatyánkot.»

Most aztán a rector, a ki különben mindig nagy leereszkedéssel bánt az öreggel, a legdurvább módon neki támadt.

— Elég legyen, Batiste apó! Szedd össze a czókmókodat és menj haza! Te már csak arra vagy jó, hogy egyházi légy Cabañalban. Én a bárkamon nem tűrök se ócska bútorokat, se gyáva matrózokat!»

«*Recontracordons!* Még hogy ő gyáva, Batiste apó! Egy olyan ember, a ki egy lélekvesztőn ment el Havannába s a ki két izben állott ki hajótörést! *Redeu!* Bocsássa meg neki a graoi szent Krisztus, a mit mondani fog; de ha húsz évvel fiatalabb volna, kirántaná a *facáját* és kiszedné a beleit annak, a ki ilyent mer a szemébe vágni!... Hát tengerre! Az ördög vigyen el mindent! Igaza van a közmondásnak: ha itt van a gazda, nem a matróz parancsol.»

És lenyelve haragját, maga is segített lerakni a palló utolsó gerendáit, épen mikor a *Május virága* a vízre ért, míg egy másik ökrös fogat azt az öreg bárkát vontatta, a melyet a rector a sajátja párjául bérelt.

Néhány percczel később, a két bárka ott himbálódzott a part mentén; kifeszítették nagy vitorlájokat, szélnek fordultak és sebesen eleveztek.

Ez alatt a többi bárkagazda oda csődült a partra, izgatottan, zavartan; irigyen nézve a bárkapárt, a mely már messze volt s túlicizálva egymást a felháborodásban. «Ez a *lunudo* megőrült!... Ez a zsvány mennyit fog harácsolni, míg ők itt állnak zsebredugott kézzel.»

Ez őket úgy ingerelte, mintha a rector épen el akarná kaparintani a Földközi-tenger összes halait.

Végre a kapzsibbak vagy a vakmerőbbek elszánták magukat. «Ej az angyalát! Ők is vannak olyan bátrak, mint bárki más és elmehetnek ők is mindenüvé, a hová más megy. Hát csak bocsássák vízre a bárkákat!»

Ez az elhatározás ragadós volt. Az ökörhajcsárok nem is tudták már, kire hallgassanak: mindenki elsőnek akarta magát kiszolgáltatni, mintha a rector hóbotja általános lett volna. És akárcsak mind attól féltek volna, hogy a hal egyik perczről a másikra kifogy.

A parton az asszonyok óbégattak ijedelmökben, látva, hogy az embereik milyen kalandba mennek bele; és tetézve küldték az átkot Pascualo fejére, erre a csökönyösre, a ki el akarja veszejteni Cabañal minden tisztességes emberét.

Siña Tona, ingben, alsószoknyában, szélnek eresztett ritkás ősz hajával, kifutott a partra. Még ágyban feküdt, mikor elmondták neki a fia eszeveszettségét és sietett, hogy visszatartsa, ha még lehet. De a rector két bárkája már messze járt.

— Pascualo! kiáltotta a szerencsétlen asszony, tölcseért formálva két tenyeréből. Pascualo, térj vissza, térj vissza!

És mikor látta, hogy az már nem hallja meg, tépni kezdte a haját és jajveszéklésbe tört ki. «Szentséges Szűzanya! A fia a vesztébe rohan. Anyai szíve súgja neki. Ah! Boldogságos Madonna! Meghalnak mind, a két gyermeke, meg az unokája! Átok ül az ő családján. A gyilkos tenger felfalja őket is, mint a hogy felfalta boldogult férjét.»

És még ott ordított, mint egy bolond és míg a többi asszony karban kísérte, a matrózok, sötét, mogorva arczczal, a megélhetés kegyetlen szükségletétől hajtva, a kenyérkeresés kényszerétől, mely dacolni késztet a legirtóztatóbb veszéllyel is, övig gázoltak a vízbe, fölmásztak bárkáikra és kibontották a vitorlákat.

Csakhamar aztán egy raj fehér folt bontotta meg a zivataros reggel ködét és örületes gyorsasággal siklott a nyílt tenger felé, mintha a végzet mágnesese vonta volna ezeket a szegény embereket a catastrofhához...

XXII.

Reggel kilencz órakor a *Május virága* Sagontával átellenben vitorlázott, azon a szabad területen, a melyet Batista apó kijelölt a *Roca del Puig* és az *Algar de Murviedro* között; a szárazt ugyanis valami külön érzékkel, nem annyira a mart járulécai, mint inkább a tengerfenék sajátosságai után sejtette meg ő. Ez volt az egyetlen bárkapár, a mely ilyen messze el mert menni. A többi bárka, mint megannyi fehér pont látszott csak a sík part mentén, Valencia és Cullera közt.

Az ég szürke volt, a tenger meg oly sötét lila, hogy abban a csillogó váluban, mely két hullám közt képződött, szinte fekete szint öltött. Hosszú, jéghideg szélroham rebesgette meg olykor a vitorlákat, a melyek valósággal ropogtak, recsegetek, mint a fa.

A *Május virága* meg a párja csak törtettek előre, minden vitorlájok kibontva, s magokkal húzták a *bou* zsinagét, a mely mind jobban lemerült és nehezebben lehetett vontatni.

A rector a helyén ült, a bárka tatján, marokra fogva a kormányrudat. De alig nézett a tengerre; keze gépiesen igazgatta a bárkát. Szemét Tonetre meresztette, a ki, alighogy elindultak, félrevonult, mintha kerülné bátyját. Ha pedig a szemét levette Tonetről, akkor Pascualetet ügyelte, a ki az árbocz tövében állt baba arczával s mintha daczolt volna ezzel a tengerrel, mely már a második utazáskor kész volt föllázadni.

A hullámok rohama alatt a bárka mind erősebben ingott; de a matrózok jártasak voltak a tengeren s biztos lábbal jöttek-mentek e mozgó födélzeten, noha minden lépésnél a vízbe bukhattak volna.

A rector csak tovább vizsgálta az öcscsét meg a fiát; tekintetét kérdően hordozta egyikről a másikra, mintha gondolatban apróra össze akarná őket hasonlítani. Ijesztően csendes volt; arcza, bronzszínű bőre daczára is sápadt; a szemei vörösek, a hosszú virrasztás miatt, az ajkát összeszorította, mintha félne, hogy kiszalasztja azokat a szitkokat, melyeket a harag csalt nyelvére s melyeket csak magában dűnnyögött.

Biz' úgy! Rosario nem hazudott neki. Hát hol volt a szeme azelőtt, hogy nem vette észre azt a megdöbbenő hasonlóságot? «Ah! hogy nevethettek rajta az emberek!» Gyalázata világos: a nagybátyjának s az öcsésének egyforma volt a vonása, az arcza, a mozdulata. Nincs már kétség, Pascualet a Tonet fia, ezt letagadni semmiképen sem lehet.

Minél jobban meggyőződött balsorsáról a hajósgazda, annál véresebbre karmolta a mellét, annál ádázabb gyűlölettel nézte a tengert, a bárkát, a matrózokat, a kik csak félszemmel s nem minden nyugtalanság nélkül sandítottak rá: mert azt hitték, hogy a rossz idő miatt olyan haragos.

«Minek ragaszkodnék még mindig oly csökönyösen a munkához? Csak nem tartja ki tovább ezt a bestiát, a ki oly sokáig csinált belőle bohócot...» Vége annak az ábrándnak is, hogy megteremtse a Pascualet jövőjét, hogy Cabañal leggazdagabb halászává nevelje. Az övé az a gyermek, hogy törődjek a sorsával?... Nem kívánt már semmit ezen a világon, csak azt, hogy haljon meg, s hogy minden alkotása pusztuljon el vele együtt.

Most már gyűlölte a *Május virágát*, a melyet pedig úgy kedvelt, mint egy élő lényt; kívánta, hogy törjék össze, törjék össze azonnal, mintha szégyelt volna visszaemlékezni azokra az édes reményekre, a melyeket a bárka építése korában táplált. Ha a tenger engedelmeskedett volna óhajának, valamelyik nagy hulláma, a helyett hogy tajtékzó hátára kapja a bárkát, megnyilt volna, hogy eltemesse.

De a háló perczről-perczre súlyosabb lett és a két bárka, e csodás halfogás terhe alatt, már csak alig ingott. Az öreg bárka emberei megkérdezték, nem volna-e jó bevonni a hálót. A rector keserűen elmosolyodott.

— Igen, csak vonják be a hálót.

Most vagy később, neki ugyan mindegy volt.

A *Május virága* emberei belekapaszkodtak a hálóba s nagy erőlködéssel kezdték behúzni.

A kemény munka s a rossz idő daczára Tonet meg a többiek jókedvet mutattak.

— Micsoda fogás! Mázsaszámra lesz haluk!

Batista apó, a hajó orrára könyökölve, csuromvizesen, a keleti eget nézte, a hol a felhők ólomsűrűségű tömegbe

gyültek. Odakurjantott Pascualónak, hogy jó lesz vigyázni; de a rector egyre a hálóvontatókon jártatta a szemét.

Tonet és Pascualet véletlenül egymás mellé kerültek és e közelség miatt arcuk hasonlósága még jobban 'feltűnt a rectornak.

— Pascualo! Pascualo! — kiáltotta az öreg matróz, kissé remegő hangon. — Már itt van!

— Micsoda?...

Az az orkán, a melyet Batista apó reggel óta várt. A fekete tömeg, mely perczről-perczre közeledett és nagyobbodott, meghasadt egy villám kékes fényétől; erre tüstént olyan dörgés következett, mintha az ég egy össze-vissza repedező óriási vászonfüggöny lett volna.

Azután jött egy nagy szélroham. A *Május virága* féloldalt dült, akárcsak egy hatalmas kéz kapaszkodott volna bele a gerinczébe, hogy erőnek erejével fölborítsa. A szél belefújt a kifeszített vitorlába és ráfektette a hullámokra. A víz elborította a fedélzetet; a vitorla, posztóként kiterítve a tenger színén, úgy reszketett s úgy ugrált, mint egy döglődő madár.

Ez a válságos helyzet csak egy másodperczig tartott. Batista apó meg Pascualo a födélzetre másztak, eljutottak az árboczig, kioldották a köteleket, begöngyölték a vitorlát. Ez a művelet megmentette a bárkát, mely megszabadult a szél nyomásától s egy hullámcsapás ismét fölállította.

Mivel azonban a rectornak ott kellett hagyni a kormányt, a *Május virága* most forogni kezdett, mint egy orsó a kavargó vízen. A gazda vissza igyekezett helyére és megragadta a kormányrudat.

A bárkával nehezen lehetett boldogulni, mert megakasztotta a túlterhelt háló, a mely az imént, ellensúlyozva a szél erejét, megmentette az elmerüléstől.

Egyszerre meglátta a rector a bárka párját, a mely leszerelve, kettétört árbocczal, eltávolodott s csak a tatja látszott ki a vízből. A legénység elvágta kötelét a hálónak, mely felborulással fenyegette; és a bárka Valencia felé menekült, a parti szélről kergetve, mely falmagasságra tornyosította fel a hullámokat, a sistergő, falánk hullámokat, a melyek minduntalan örvényt ástak és mennydörgésszerű robajjal csaptak össze.

Sürgősen utánozni kellett ezt a példát, meg kellett szabadulni a nyűgös tehertől és a kikötőbe igyekezni. Pascualo is elvágatta tehát a háló kötelét. A súlyos tömeg elmerült a hullámok közt és a *Május virága* hunyászkodóbban engedelmeskedett a kormányosnak.

A rector ünnepélyes hadvezéri komolyságot erőszakolt magára. «Vigyázzon mindenki! Hallgassanak a vezényszóra és teljesítsék buzgón a parancsokat.»

A vitorla majdnem a fedélzetre esett, a rúdját szinte kézzel is föl lehetett érni és noha alig kapaszkodhatott a szél valami vászonba, a bárka mesés gyorsasággal futott előre. A víz folytonosan söpörte a fedélzetét s az árbocz rémitően recsegett.

Most jött a fordulás pillanata. Veszedelmes pillanat! Ha a bárkát oldalba kapja egy hullámnyaláb, mely aztán úgy zuhan le, mint egy ócska fal párkánya, akkor istenhozzádot mondhatnak az életnek.

A gazda, fölágaskodva, a kormányrudat szorongatva figyelte az óriási vízhegyeket, a melyek rohanva közeledtek és ebben a mozgó *sierra* tömegben keresett egy kis szabad teret, szimatolt egy másodpercnyi nyugalmat, mely megengedje neki végrehajtani a műveletet a bárka veszélyeztetése nélkül.

— Fordulj!

És a *Május virága* kanyarodott egyet, irányt cserélt két vízhegy között; de épen hogy ideje volt rá, mert alig történt meg a művelet, egy roppant nagy hullám hátba támadta, fölkapta a tatját szinte függőlegesen, az orrát belemártotta a habokba, majd a gerince alá csúszott s aztán visszarúgta a bárkát, mely még reszketve himbálódzott az egy darabig csöndesen maradt térben.

A matrózok, izgatottan e rémitő rázkódástól, bambán nézték az örvénylő hullámhegyet, a melytől alig szabadultak. Látták, hogy visszafordul, smaragdszínű ívet borít a másik bárkára, mely kétségbeesetten menekült; azután meghasadt, akkora puffanással, mint egy akna, prűszkölő, tajtékzó, oszlopmagasságú vízsugarakat köpve ki magából.

Mikor a hullám eltűnt, szerteomlott, hogy helyet adjon más, ugyanoly irtózatosságot keltő forgatagoknak, a *Május virága* emberei nem láttak már a vizen egyebet, csak néhány összetört deszkát meg egy hordó abroncsát.

— *Requiescat in pace!* dünnyögte Batiste apó, keresztet vetve és az állát a mellére konyitva.

Tonet meg a két matróz, a kik máskor annyit mókáztak az öreggel, most szintén elsápadtak és megdöbbentek; gépiesen felelték: *Amen!*

Ugyanakkor fölkiáltott Pascualet:

— Apám! apám!

És rémülten nézett a rectorra, miközben a bárka orra felé mutatott.

Néhány percczel a fordulás előtt, a Pascualet kis pajtása, a másik «macska», ott állt a bárka orránál. De az óriási hullám lesöpörte, a nélkül, hogy a matrózok észrevették volna.

Most a *Május virágán* az a rémület, az az ijedelem lett úrrá, a mit az első percekben érzünk, midőn tudatára jutunk egy nagy veszélynek.

A veszély tényleg igen nagy volt.

Villámok szaggatták meg mindenütt az ólomszínű eget; a menyköcsapások csak úgy hajszolták egymást s irtózatossal visszhanggal vegyültek a hullámok lármájába; hol tompán, meg-megtörve, mint az ágyúdörej, a mely a messze távolig elhat, hol sisteregve, vontatottan, egy repedező gyolcsnak fülsiketítő zajával. Azonfelül a zápor is erősen szakadt, mintha növelni akarná a hullámokat s megárasztani a tengert.

A rector mindenáron elnyomni igyekezett embereinek rémületét. «Hát még ez is nagy dolog, *recordons?* A cabanali halászok csak nem félnek? Talán először járnak a tengeren? Nem ismerik a tengeri szél tréfáit? Elmúlik hamarosan az a kis gyötrelem; ha pedig nem múlna el, gyavasággal úgy sem gyógyulnak ki belőle... Haljon meg a tengeren, a ki derék ember. Hiszen tudják a közmondást: — Inkább a halak egyék meg az embert, semhogy a pap énekelje ki. — Bátorság, *recristo!* Kösse meg magát jól mindenki; dolguk most úgy sincs, csak az a fő, hogy a tenger komiszsága elől védekezzenek.»

Batista apó meg a két matróz övükkel odakötötték magukat az árboczhoz. Tonet hátul egy vaskarikához kapcsolta öcscsét; maga pedig, látva, hogy bátyja, higgadtsága fitogtatásául, ott maradt szabad testtel a kormánynál, szín-

tén úgy akart tenni s beérte annyival, hogy lekuporodott a kötelek mögé s megkapaszkodott a czövekekbe.

A *Május virágán* nem beszélt most már senki.

A háborgó hullámok fölkaparták a parti algákat; a tájték sárga, piszkos, epeszínű volt és a matrózok, a kiket eláztatott az eső, végig korbácsolt a tenger, most a hinár miatt is szenvedtek, a mely kegyetlenül fölsebezte durva bőrüket.

Mikor egy-egy hullám fölkapta a bárkát jó magasra, hogy az úgy maradt gerinczével a levegőben, mintha repülni akarna, a rector láthatta a távolban, elveszve a láthatár ködében, Cabañal többi bárkáit, a melyeknek alig volt már vitorlájok s a melyeket az orkán a kikötő felé hajtott, a hová bemenni még veszélyesebb volt, mint versenyt futni a széllel.

Dolores férje úgy érezte, mintha lázas álomból ébredne fel. Gonosz, lázas álomnak tűnt neki a Cabañal utczáin töltött éjszaka, az iddogálás a parton, a hebehurgya távozás: és mély lelkifurdalást érzett, pironkodott maga előtt, szidta önmagát. «Bolond! nyomorult!» Sokkal vétkesebbnek ítélte magát azoknál, a kik megcsalták. «Ha megúnta az életet, kimehetett volna a levantei molóra, s egy kötetlet kötve a nyakára fejest ugorhatott volna a vízbe. De az ő hóbortja mi jogon visz halálba annyi tisztos családapát? Mit mondanak majd róla Cabañalban, látva, hogy az ő hibája miatt a fele vidék ily rettenetes vihart állott ki?»

Eszébe jutottak a másik bárka emberei, a kiket úgyszólván a szeme láttára nyeltek el a habok; eszébe jutott az a sok bárka, a mely bizonyosan elveszett már ebben az órában és kétségbeesetten nézte a saját matrózait, a kik az életükkel játszottak, mert neki engedelmeskedtek.

Az öcsésére meg a fiára rá sem akart nézni. «Ha elpusztulnak, nem nagy baj lesz.»

És erre a gondolatra újra éledt lelkében a boszú örülete.

De hát a többi?... Az a két fiatal matróz, a kiknek él még az anyjok, szegény halaskofák, a kiket félig ők tartanak? Meg az öreg Batiste, az apjának barátja, a ki szinte csodás módon menekült meg annyi veszélyből? Nem, a rectornak nincs joga veszélybe rántani ezeket az embereket; tisztára vétek, a mit művel.

És a hogy elnézte azt az öreget meg azt a két ifjút, a kik szinte fetrengtek a csuromvíz fedélzetén, olyan szorosan megkötözve, hogy a kötél a húsukba vágódott, lenyü-gözve a rájuk omló víznyaláboktól, a melyek dorongként paskolták őket, elfelejtette, hogy maga is veszélyben forog. Alig is ügyelt a hullámokra, a melyek elborították, de meg nem rendítették izmos, zömök testét.

Élni kell, ki kell gázolni innen! Ha majd a szárazföldön lesz, elintézi családi ügyeit; de ebben a pillanatban az a fő, hogy visszatérjen a kikötőbe egész személyzetével. Már is elég nagy teher nyomta a lelkiismeretét: az a szegény kis matrózinás, a ki eltűnt fordulás közben, meg a másik bárka emberei, a kik a tengerbe fűtök!...

És a rector megfeszített éberséggel kormányozta a *Május virágát*. Nem a mostani helyzet aggasztotta, mert a bárka erős volt és a szél hátbakapta. Hanem arra gondolt borzadozva, hogyan jut majd a kikötőbe, a hol a döntő ütközetet kell megvívni s a hol mások már annyian el-
vesztek.

Messze, a ködben, látni lehetett már a molót; olyan volt, mint egy bálna, a melyet a partra vetett a zivatar. «Csak már egyszer ahhoz a molóhoz juthatna!»

És mikor a bárka, egy-egy esés után, fölkapott a hullám tetejére, a gazda szorongva nézte azt a sziklacsoportot, a melyet csak úgy csapkodott a tenger s a hol tömérek fekete pont mozgott: az a tömeg, mely dobogó szívvel szemlélte az emberek s a vihar irtózatos tusáját.

A menydörgés első morájára összeverődött ez a tömeg, mint egy megriadt nyáj, a világítótorony alatt, mintha jelenléte, a kikötőhöz érkezés végső igyekezetében, segíthetne valamit a rokonoknak vagy barátoknak. Összefutottak ott a zápor vízözönében, szembekapva a szél rohamát, a mely felforgatta szoknyaikat, megpaskolta hasukat és kegyetlenül süvöltött füleikbe; az asszonyok köpenyegükbe burkolóztak s égre emelték karjokat; a férfiak viaszosvászon ködmönrel s nagy csizmával védekeztek az eső ellen, egyik körül a másikra ugrálva és húszzor is megállva, hogy helyet adjanak egy hullámnyelvnek, a mely átesapott a molón és visszahullott a kis kikötőbe.

Ott volt az egész viskőnegyed, a vörös sziklatömbökön,

libegő mellet, aggodalmas tekintettel és elméjüket oly erősen foglalkoztatta a férfiak küzdelme a tengerrel, hogy olykor már nem is ügyeltek a hullámokra, a melyek a szírtet nyaldosták s őket is lesöpréssel fenygették.

A legkiugróbb ponton, azokon a köveken, melyeket a legrettenetesebb hullámnnyelvek ostromoltak, Dolores sápadtan, borzasan kapaszkodott siña Tonába, a ki már közel volt a megőrüléshez. Az ő gyermeke, az ő Pascualetje ott volt, meg a többi is! És a két asszony a haját tépte, a halaskofák legirtózatossabb káromkodásait hallatva; majd egyszerre abbahagyták a káromkodást, összekulcsolták kezüket és nagy fohászok közben ígérettek misét, óriási viaszgyertyákat, hol a boldogságos szűznek, hol a graoi Krisztusnak, akárcsak azok ott lettek volna mellettök.

A Tonet felesége egy szírt mögé kuporodva, köpenyébe takarózva, egy sphinx merevségével nézte a tengert, nem bánta, ha elöntötte, bőrig áztatta is a hullámverés. Fölötte, a sziklacsoport legmagasabb ormán, büszke, fenyegető tartásban ágaskodott Picores anyó colossalis testtömege. Az öreg asszony ránczos ajka csak úgy reszketett a méregtől; összeszorított ökle a hullámokat fenyegette; és minden bohókás külseje mellett is volt valami fönség az alakjában.

— Te czéda! — rikácsolta, öklét mutogatva a tengernek. — Álnok vagy, ringyó vagy, mint egy asszony!

Az eső egyre hevesebben szakadt; a parti szél nádként rázta azokat, a kik kiváltak a csoportból; az átázott ruhák rátapadtak a tagokra, megköhöggették az embereket, de azok feledték a saját bajukat, hogy szemmel tarthassák a bárkákat, a melyek rendetlenül közeledtek.

Hanem a rectort, azt ugyancsak átkozták. Ez mind a *lanudo* bűne volt, hiszen ő vitt rá annyi jóra való embert, hogy fejfel menjenek neki a veszélynek.

— Adná Isten, hogy a tengerbe fuladjon!

Az ő családjabeli asszonyok pedig lesütötték a fejüket, lesújtva a közfelháborodástól.

Ha egy-egy bárka átvergődött a réven, a matrózok, alighogy kiszálltak, tetőtől-talpig átázva, buta képpel fogadták övéik ölelését, mint a feltámadt halott, a ki csodálkozik, hogy ime, megint él.

A hogy a bárkák visszatértek, a tömeg is megfogyzott a világítótorony alatt.

Most csak három bárka látszott.

Hanem a rév mindegyre rosszabb lett. Ezek a bárkák azért eljutottak a moló széléhez és a megeledés sóhaja szállt fel a keblekből.

Néhány perczezel azután lassanként kirajzolódott a ködös láthatáron egy magános bárka, mely nagyon gyorsan evezett előre, noha úgyszólván vitorlája sem volt.

A nézők, hassal a sziklák közé lapulva, hogy kevésbbé ériék őket azok a falánk hullámnylevek, szomorú kézmozdulattal integettek egymásnak.

— Ez fog megfizetni a többiért; mert az utolsó nem jut révbe!

Olyan hangon mondták ezt, mint a kik tapasztalásból ismerik már az ilyen tusákat. Az a bárka nagyon későn érkezett.

És a tengerész emberek csodálatos látásával vizsgálni kezdték a bárkát, mely hol repülni látszott a vízen, hol belemerült.

Hamar föl is ismerték: a *Május virága* volt.

A rector reszketett a közlgő harc gondolátára. A tengeren nem látott már több bárkát s magában tüstént azt mondta, hogy ha közölök sokan bizonyosan visszatérhettek, kétségkívül voltak olyanok is, a melyek okvetlenül elpusztultak.

Szorongatott helyzetében szükségét érezte, hogy bátoritást keressen és megszólította Batiste apót. «Hiszen ő olyan jól ismeri azt az öblöt; mint vélekedik a helyzetről?»

Az öreg mintha álomból ébredt volna föl; búsan megcsóválta a fejét. Vén bakkecske arcán volt valami nyugodt resignatio, a mely megszépítette. «Tönkre megy minden egy óra alatt, ember, bárka. A kikötő csatornája járhatatlan. Ő tudja jól, mert egész hosszú életében nem látott ilyen dühös keleti szelet.»

De a rector határtalan rendületlenséget érzett magában. «Ha nem mehetnek be a kikötőbe, forduljanak vissza a nyílt tengerre, meneküljenek a szél oltalma alá.»

Batiste újfent megcsóválta a fejét, ezúttal még búsb-ban. «Az sem lehetséges már. Az az orkán eltart legalább

két napig; és ha a bárka megküzd is a tengerrel, azért vagy zátonyra jut Culleránál vagy összetöri magát a San Antonio fokon. Mégis csak jobb volna megpróbálni a bejutást. Ha már így is, úgy is meg kell halni, hát inkább haljon meg ott, a házával szemben, azon a helyen, a hol annyi őse pusztult el, a graoi csodatevő Krisztus mellett.»

És Batista apó, megfordulva kötélékei közt, az inge alá nyúlt és előkapart egy izzadságtól rozsdás bronzfeszületet, a melyet áhitattal megesókolt.

A rector ezt látva, közönyösen vállat vont. Persze hogy hívó volt ő is — tanú rá a cabañali plébános — de tudta azt is, hogy a jelen körülmények között ő, Pascualo fog csodát tenni, csak a bárka szót fogadjon s a csatornánál ő a kellő pillanatban fordítson egyet a kormánylapáton.

Már érezték a moló közelségét: a tenger egyre jobban háborgott; mialatt a hullámok a bárka tatját ostromolták, a lékvíz az orrát paskolta rémitő kavargással. Két gyötrelmet kellett megküzdeniök: egyik volt a szélvihar, a másik az emberektől emelt gát.

A *Május virága* erős szerkezete daczára is recsegett, ropogott; már alig is engedelmeskedett a kormánylapátnak, mert az ár úgy dobálta, mint egy lapdát, hol előre, hol hátra, hogy szinte elmerült a hullámok közt.

Mivel a csapóajtók jól el voltak zárva, a bárka, miután a vízhegyek elsiklottak fölötte, megint csak fölbukkant és vitézül eviczkélt tovább.

Most a rector is kezdte bevallani magának, hogy a helyzet kétségbeejtő.

Foglyai voltak ennek a dühöngő tengernek; immár nem volt mód rá, hogy visszatérjenek a nyílt tengerre és az orkán alatt meneküljenek: vagy be kell jutni a kikötőbe, vagy elveszni az öbölben.

Elég közel voltak a molóhoz, hogy meglássák a tömeget, mely a világítótorony alatt hemzsegett s az aggodalmas kiáltások is eljutottak a bárkáig.

Milyen szomorú dolog meghalni a barátai szeme előtt, szinte hallani beszédüket és még sem kaphatni tőlük semmi segítyt! «Kutya tenger! Pimasz szél!» És a rector kétségbeesetten szidta a tengert, mérgében még bele is köpött, míg

a bárka egyszerre fölágaskodott, majd hanyatthomlok viszsza-
szabukott a zavaros lékvízbe.

Szédületes volt ez a végnélküli ugrádozás; az árbocz
hol balra hajolt, a vízbe mártva a vitorlarúdat, hol vissza-
hőkölt jobbra s a félfödélzet elveszett a habokban.

— Vigyázz!

Most kezdődött az élet-halál harc.

Egy szürke, álnok hullám, tajték, zaj nélkül, lecsapott
a tatra, elborítva az egész bárkát, végigsöpörve rajta, mint
egy átkos kéz.

Pascualót vállon érte a lökés s akkorát hajolt, hogy
szinte az orrával csókolta a lába fejét; de azért el nem
engedte a kormányrúdat és olyan szilárdan állt azokon a
deszkákon, mintha odaszögezték volna.

Néhány másodpercig azt hitte, hogy elsülyed, irtóza-
tos roppanást hallott, mintha a bárka összetört volna; és
mikor visszatért a vízre, egy másik zajt hallott: egy tárgyat
dobáltak jobbra-balra a hullámok, mint egy kartácsot. A vi-
zes hordó volt. A tenger lökései lepattantották abroncsait
s a hordó szédületes gyorsasággal pergett a födélzeten, el-
gázolva útjában mindent. Elsubant Pascualet mellett és föl-
vérezte az arcát; majd mint egy irtózatoss kalapács, lezu-
hant az árbocz tövében, a hová Batiste meg a két matróz
kötötték magukat. A milyen hamar ment ez, olyan borzal-
mas volt. Egy kiáltás hallatszott.

A rector, minden bátorsága daczára, befogta a szemét
a tenyerével. A hordó a legfiatalabb matróz arcába vágó-
dott és bezúzta a fejét; azután mint egy menekülő gyilkos,
vértől pirosan, keresztül ugrott a korláton és eltűnt a
habok közt.

Az a bezúzott fej nem volt egyéb egy irtózatoss, véres
tömegnél, melyet darabonként mosott le a fedélzetre fel-
csapkodó lékvíz. Az öreg halász meg a másik matróz, mert
hogy össze voltak kötözve, kénytelenek voltak érintkezni
ezzel a hullával és a hajó ingadozása közben érezték e bor-
zalmas ronesznek dörgölését, mely vérrel fecskendezte be őket.

Batiste apó kétségbeesetten kiáltott fel:

— Uram, uram, add, hogy már vége legyen ennek!

Gyöngé, megtört hangja elveszett a szél meg a vihar
rettenetes bömbölésében. Szólogatta a rectort, könyörgött

neki, hogy engedje el a kormányt, hogy ne folytassa tovább ezt a lehetetlen harczot. Mikor vetettek alá jóra való embereket ilyen próbának? Eljött az utolsó óra, minek húzni-halasztani tovább ezt a gyötrelmet? Inkább hagyják a bárkát magára, hadd csapódjék valamelyik sziklához és törjön darabokra.

De Pascualo nem hallgatott rá. A tenger lökése után hallott roppanás foglalkoztatta és megsejtve a veszélyt, le nem vette szemét az árboczról, mely erős volta daczára is ijesztő módon hajladozott. A csúcsán ott lengett még a keresztelői csokor, egy marék lomb meg csinált virág, a melyet irgalmatlanul tépdesett az orkán, mintegy halálos jóslatul.

A rector Pascualetre sem hallgatott, a ki a vértől eltorzult arczezal, bögve ordította:

— Apám! apám!

Sajnos, itt az apa sem tehetett sokat: kikerülni a legveszélyesebb rázkódásokat, két hullámbarázda közé vinni a bárkát és elhárítani azt, hogy a tenger szembetámadja. De a molóhoz férközni nem lehetett.

Egyszerre a *Május virága* félig összeroncsoltan, belezuhant egy örvény felébe, két komoran csillogó vízfal közé, melyek ellentett irányból tódultak feléje: ha összezsapnak, közrefogják a bárkát.

Most maga a gazda is rémülten kiáltott fel.

Az összezsapás meg is történt rögtön.

A bárka belekerült a forgatagba s egy irtózatosat ropant, hasonlóan azokhoz a menydörgésekhez, a melyek még mindig korbácsolták a levegőt és mikor nagykinosan visszavergődött a vízre, úgy le volt tarolva, mint egy gálya az árbocza tövében kettétört és a rúdja, a vitorla, a hozzája kötözött emberek, mind eltűntek.

A rector homályosan látta, egy tova futó hullámnnyelv tajtékján, a fiatal matróz megcsonkított hulláját, s e hulla mellett a Batiste apó fejét, a mely döbbenetes kifejezéssel bámult a levegőbe.

A molóról mindenki látta, mikor kettétört az árboc.

A borzalom kiáltása hangzott el száz meg száz ajakról. mikor újra felbukkant a *Május virága*, megcsonkítva, csupasz fedélzettel, a hullámok játékszereként.

Most már el voltak veszve menthetetlenül.

A rector anyja meg a felesége úgy sikoltottak, mint a bolondok, bele akartak ugrani a tengerbe, eljutni legalább a legkiállóbb szirtekig, a melyek úgy kandikáltak ki a tájékból, mint megannyi óriási tengeri szörny feje.

A nép szájalma, az a meghatottság, melyet a balsors ébreszt fel a tömegben, vette körül most ezt a két őrjöngő asszonyt. Senki sem átkozta már a rectort, mindenki elfelejtette az ő ragályos vakmerőségét, és igyekeztek legalább hiú reménységgel bátorítani a szegény némbereket. Néhány halász odafurakodott közéjük meg a tenger közé, hogy ne láthassák az irtózatossá váló tusát, a melynek kimenetelét könnyű volt kitalálni.

Ez a rettenetes helyzet elhúzódott vagy egy óráig.

A bárka nem engedelmeskedett már a kormányrúdnak. A tenger örült gyorsasággal sétáltatta meg a szirtek mentén s végül odalökte a moló csucsához: csak a véletlen őrizte, hogy bele nem ütközött valami sziklába. Egy hullám felkapta s úgy repült mint a nyíl.

Pascualo láthatta most egy pillanatra azokat a hatalmas köveket, a melyeken annyi ismerős arc volt. Micsoda gyötrelme! Ott van a szemük előtt, hallja a hangjokat és úgy haljon meg!

Egy percze rá már messze járt a bárka. Egyenest Nazaretnek tartott, hogy elpusztuljon a homokzátonyon, mely már annyi más bárkát temetett el.

Tonet, a kit az imént elkábitott a tenger lökdösése, fölélénkült, mikor elhaladtak a moló előtt. Az élet látomása megvigasztalta sötét kétségbeesésében.

Nem, ő nem akart meghalni! Addig küzd a tengerrel, a míg csak bír.

Az bizonyos, hogy elmerül a homokban egy félóra múlva: de az lehetséges, hogy összetörve bár, kivergődjék a molóra egy végső erőfeszítéssel és e kettő között nem habozott. Meg aztán ő volt a legjobb úszó Cabañalban.

Négykézláb, nem félve attól, hogy lesodorhatja az ár, egy csapajtóig mászott, a melyet a tenger ostroma befeszített és lebecsátkozott a fedélzetközbe.

A rector megvetően nézte. Még sem bánta már, a mit tett. Jó az Isten és ő egy bűntől menekült meg. Néhány

percz alatt elpusztúl ezzel a pimaszszal együtt; az a némben pedig ott — hát az csak hadd éljen! Kell-e számára nagyobb büntetés, mint az, ha életben marad?

Most már ismerte élete hazugságát.

Az egyetlen igazság a halál, a mely idejekorán eljő és nem csal meg senkit.

Míg ezek a gondolatok gyorsan, zavarosan átvillantak az agyán, mintha a halál közelsége fölcsigázta volna értelmét, látta, hogy Tonet visszajött a fedélzetre.

Meglepetten kiáltott fel: az öcsce kezében volt az a mentőöv, a siña Tona ajándéka, a melyet ott felejtettek a fülkében.

Pascualo, nyers hangon, vasvilla szemekkel, megkérdezte tőle, hogy mit akar.

Tonet nem ijedt meg. «Hogy mit akar? Ki akar úszni, mert itt a pillanat: ki-ki meneküljön, a hogy tud. Csöpp kedve sincs megdögölni ezen a bárkán, mint egy patkány; nem bánja, ha egy kicsit összetöri is magát a sziklákon.»

A rector rémitően elkáromkodta magát. «Már olyan nincs! Az öcsce el ne mozduljon a bárkáról, ne próbáljon menekülni. Haljanak meg együtt, Tonet ezzel fizessen meg minden rosszért, a mit neki okozott.»

Most, hogy kenyértörésre került a dolog, kiütött Tonetből a kikötői henczegő, az elvetemült ember, a ki előtt semmi sem szent és kaján mosolylyal nézett farkasszemet Pascualóval. Ebben a két férfinak a tartásában volt valami sokkal irtózatossabb a vihar nál.

— Apám! apám! kiabálta megint Pascualet, gyöngye hangon, köteléke közt vergődve.

Most eszébe jutott a rectornak, hogy itt van a gyermek is; és mogorván, hallgatagon, elengedte a kormányrudat.

Kihúzta a facáját és egy csapással elvágta a gyermek kötelékét.

— Az övet! Add ide! — rivallt rá parancsoló hangon az öcscsére.

De Tonet, válasz helyett, karjára próbálta húzni a parafa burkolatát.

A gazember!... Pascualonak most már égett a torlán a szó; ki kellett mondania mindent, ha mindjárt da-

dogva, töredeзве is. «Hát azt hiszi Tonet, hogy ő vak? A rector tud mindent. Ő kergette meg a múlt éjszaka az öcsesét Cabañal utczáin. Csak azért nem öli meg a bűnöst, mert úgyis együtt fognak elpusztulni. De az a kis fiú nem bűnös, az ne haljon meg. Hamar az övet! Az a gyermeknek kell, a család, a galádság gyümölcsének. Akármennyire aljas is, gondolja meg Tonet, hogy az a gyermek az ő fia.»

— Fogadj szót, különben megöllek, mint egy kutyát.

Tonet még egyre kajánul, cynikusan mosolygott és csak annál makacsabban erőlködött magára húzni a mentőövet.

De nem jutott rá ideje. A bátyja rávetette magát; néhány percznyi dulakodás támadt a feltört, ingó, pocsakos fedélzeten.

Tonet hanyatt vágódott, fölhasított mellel.

Pascualo, jóformán azt sem tudva, mit tesz, belegyömszölte a fiúcskát a mentőövbe és mintha egy homokos zsák lett volna, belehajította a tengerbe. Csak egy perczig látta úszkálni, azután eltűnt egy hullám taraja mögött.

Most már csak az volt hátra, hogy meghaljon a rector is, a mint meghaltak a családja tagjai.

Ez alatt a moló végében összegyűlt tömeg nézte, hogyan tánczol a *Május virága*, mint egy gazdátlan csónak, a hullámokon, cél, irány nélkül, a vihar játékszereként. A fedélzeten lefolyt tusából nem láttak semmit; csak anynyit láttak, hogy a rector kidobott egy nagy csomagot, a mely úszni kezdett a vízen s a haboktól dobálva a szirtek felé közeledett.

Kevéssel rá egy utolsó rémült kiáltás hangzott el a molón: a *Május virága*, mellbe támadva egy óriási hullámtól, megingott, fölfordult és elmerült.

Az asszonyok keresztet hánytak magukra, körülvették Dolorest és Tonát s visszatartották őket, nehogy a tengerbe vessék magukat.

A halászok kitalálták, hogy az a tárgy, mely a föld felé úszott, a kis fiú volt. Csakhamar látni is lehetett a parafa burookban. De hátha összetöri magát a szirteken! Az anyja meg a nagyanyja keservesen óbégattak, segítséget kértek, azt sem tudva, kitől. «Nem akad egy irgalmas lélek, a ki megmentse a gyereket?»

Egy jólelkű ficzkó kötelet kötött az övére s míg a

végét a társai tartották, az alacsony sziklák közé ugrott, a félig elmerült parti kövek közé és mesés erővel meg ügyességgel sikerült magát felszínen tartani a forrongó víztömegben.

A szegény gyermek kis teste sokszor hozzáért a kiugró sziklákhöz, hogy aztán visszarántsák a hullámok. Végre elérhette megmentője, éppen abban a pillanatban, a mikor újra bele akart vágódni az óriási bérczbe.

Szegény Pascualet! A hogy ott elterült a sáros molón, vérző fejjel, elkékült, hideg, a hegyes kövektől összeszibbott tagokkal, egy teknősbékához hasonlított óriási burkában.

Nagyanyja a keze közt igyekezett föléleszteni ezt a kedves kis fejet, a melynek szempillái bezáródtak örökre.

Dolores pedig, a fiúcska mellé térdelve, össze-vissza karmolta arczát és cibálta szép kibomlott haját, vad pilantással jártatva körül aranyfényű szemeit.

Hosszas, kétségbeesett jajgatás törte meg a levegőt:
— Gyermekem! gyermekem!

Az asszonyok zokogtak.

Rosario, a megvetett, meddő hitves is ellágyult a sebzett anyaságnak ezen az örületén és őszinte részvétellel megbocsátott vetélytársnőjének.

És ott a csúcson, mindenki fölött, ott ágaskodott Picores anyó, egyenesen, kevélyen, mint a boszú, közönyösen minden fájdalom iránt; szélrázta szoknyája úgy csapkodta a lábaszárát, mint egy zászló. Most már nem rázta öklét a tenger felé, megvetően hátat fordított neki; a helyett most a szárazföld felé küldte szitkait, a Miguelete felé, a mely a távolban meregette roppant négyszögét, a háztetők tömege fölött.

Es a vén pohos boszorkány ökle nem győzte fenyegetni a várost, míg a szájából csak úgy áradt a mocskos szó. «Ide jöjjenek, ide, azok a finnyások, azok az izgága ténsasszonyok, a kik mindig alkusznak a halpiacon!... Drága nekik a hal, mi? No hát egy *durót* is megérne a kilója! De meg ám!...»

CSÓK.

Soha sincs a csóknak
Igazi zamatja,
Csak mikor szép asszony
Szerelemből adja.

Csak, ha ilyen csókban
Elmerülve égek,
Ismerem az édes
Földi üdvösséget.

Mikor ilyen csók közt
Húnyom le pillámat,
Túláradt szívemben
Szent dicsének támad.

Hymnus, égbe szálló:
Áldassék a végzet,
Hogy egy perczre részem
E csodás ígézet!

Óh, bár soh'se kéne
E percztől megválnom!
Óh, bár e csók végén
Érne a halálom!

Mámorom egéből
Szédülnék le holtan,
Örökre feledve,
Hogy valaha voltam!

OROSZ KÖLTŐK.

I.

A FELHŐ.

— Puskin. —

Elült a vihar, csöndes berek, erdő.
Ott fönn mért kóborolsz, te árva felhő?
Mért állod el útját a nap sugarának
S ez édeni völgyre miért veted árnyad'?

Czikázó villám volt öltözeted,
Dübörgő, morajló menydörgés követett,
Kisérteti, rémes éji sötétben
Míg záporod árnját öntéd el a réten.

Elég volt! Felüdült már berek, erdő;
Tűnj hát el az égről, te árva felhő.
Siess, lásd, fuvalom kél a lombokon át:
Kerüld el a napfény, a béke honát!

II.

A DUNA PARTJÁN.

— Tyucsev. —

Emlékszem: aranyos idő volt
És a kies táj oh mi szép . . .
Alkonyodott. Kettesbe' néztük
A Duna sötétkéi vizét.

A hol fehérlik az a várrom,
Te megálltál a halmon ott;
A mohos, süppedő homokba
Kis lábad ásott mély nyomot.

Kinevetted ez ósdi multat,
Az ifjuság tündére, te . . .
Leszállt a nap. Rajtad s a halmon
Még megpihent tekintete.

A játszi, hűvös esti szellő
Meg-meglengette a ruhánk',
Vadalmafának friss virága
Megifjítóan hullá ránk.

Sokáig, hosszan elmerengtél,
Míg kihunytt a végső sugár,
S a tájra s a zsongó habokra
Imbolygó árnyék ült le már.

S még a tűnő napot vidáman
Tapsoltad meg, te kis bohó:
Pedig az ifjuság az élet,
Lásd, mint az árny, oly illanó . . .

Fordította

GYÖRI KÁROLY.

ÚJABB MŰVÉSZETI MOZGALMAK.

Tavaszi tárlatok. — A gipsz-muzeumról. — A Kossuth-szobor pályázat.

I.

A Nemzeti Szalon ismét két gyűjteményes kiállítást rendezett. Bosznay István, meg Paczka Ferencz és Cornelia képeiből. A két kiállítás értékére nézve nagyon különböző.

Bosznay Istvánról azt írta egyik kritikusa, hogy festményeinek igazi magyar zamatjuk van, hogy a magyar alföld meleg hangja szólal meg bennök. Sajnos, ezt vajmi kevésbé láttuk; színérzéke ugyan van, de sok festménye között alig volt egy-kettő, melyből őszinte érzés szólott a nézőhöz.

Bosznay Istvánból első sorban hiányzik a tér megérzése. Tájképeinek háttére, az ég kulisszaszerűen hat, nincs benne levegő.

Az egész kiállítás a képgyártás benyomását tette, s a festő ezzel a gyűjteményes kiállítással épen nem öregbítette a sikereit.

Egészen más benyomással távozik az ember a Paczka-házaspár kiállításáról. Ez gondos megfigyelésről, a természet megértéséről és tiszteletre méltó festői készségről tesz bizonyosságot. A mit Paczka Ferencz és Paczka Cornelia a festményeikben és a graphikai műveikben bemutatnak, az nagy részt érett, becsületes művészet.

Paczka Ferencz, jóllehet évek óta, 1872-től kezdve idegenben él, és csak az utóbbi években tölti a nyarat Tolna-Szántón, érzésében magyar maradt. Festményeiben magyar a levegő, akkor is, mikor tájképet fest, esetleg bibliai jelenetekkel, akkor is, mikor a szántói menyecskéket festi.

Technikai készségek egyforma színvonalon áll. Mind a kettő jól rajzol, mind a kettőnek erős a formaérzéke, mind a kettőnek nagy a színérzéke és az anatómiai tudása. És mégis, minden művök két különböző egyéniséget mutat.

Egymással szemben függ a Paczka Ferencz és a Paczka Cornelia *Jászai*-képmása. Egy időben, ugyanazon a kereveten, ugyanabban az estélyi öltözkében festették a művésznőt mind a ketten, és mégis milyen nagy a különbség a felfogásban! A színharmonia is más-más a két képen, de főképen más a formák megérzése és a felfogás az arczkifejezésben.

Paczka Cornelia a fejformák, az arczvonások részleteit éles szemmel figyeli meg, de megfestésükben, az egész fej megcomponálásában nincs meg az a tömör egység, a mit a férje által festett képmás mutat.

Paczka Ferencz biztos látását, határozott jellemző képességét hirdeti kitűnő *Görgey* képmása (33. szám), mely beállításában, rajzában, mintázásában és színeiben valóban megkapó.

De már messziről csalogatnak a tolna-szántói parasztképek. Nemcsak a tárgyak magyar, de magyar bennök a falu kedves, meleg hangja is. Fesztelenül tere-ferélnek a leányok, menyecskék, meg legények. Némelyik, például a 66. és 67. számú, a Whistler és követői hangzatos nyelven szólva valóságos színphantasia vörösben és sárgában.

A tájképeiből őszinte, meleg hang szól, jöllehet egyikben-másikban erősen magával ragadja őt is a modern «vastag» festék-felrakás áramlata.

Erős rajztudása és gondos természeti megfigyelése prædestinálja őt az aktfestésre, és valóban, ezen a téren is kiváló dolgokat alkot. Aktképei között a legjobbak a *Guggoló nő*, melyen a vörös fátyollal letakart arcz érdekes megoldása még fokozza a kép kiváló kvalitásait, és az *Alvó leány*, ez utóbbi kőrajz, melynek discret színezése és kifogástalan rajza dicséretre méltó.

Paczka Cornelia festményei között a legkedvesebbek és a legkiválóbbak a virágképek. A veranda korlátjára állított, virággal telt köcsög mögött mély perspectiva nyílik a tájra. A virágok, valamint egyáltalában a tájképei is, a valeurök nem mindennapi megérzéséről tanuskodnak.

Phantasiájában nagy drámai gondolatok is élnek, de e gondolatok kifejezésére nem rendelkezik elegendő erővel.

Teljes elismerés illeti a graphikai műveit. A rajzai, algraphiai és rézkarczai bravuros tudással vannak megrajzolva. Ezek az akt-és képmásalkotásai árulják el teljes mértékben Paczka Cornelia biztos kezét, jellemző képességét és nagy anatómiai tudását.

A Képzőművészeti társulat tavaszi kiállításán a jury szigorúbb mértékkel mért, bár még mindig igen nagy jóakarattal — különösen önmaga iránt.

Valami nagy dolog ezen a kiállításon sincs, de van néhány jó kép, egészséges törekvés.

Mindjárt az I. teremben feltűnik Pentelei Molnár János csendélete, a *Halak*, mely biztos rajzával, compositiójával és színezésével szinte a régi hollandi mesterek java csendéletképeire emlékeztet. Még egy érdekes képe van, a VII. teremben a *Finis*. Krisztust ábrázolja, a mint a keresztfán kilehelte a lelkét. A kép, mint festmény, dicséretére válik a festőjének, színeiben, az a ktformáiban, a halálkínjában görcsösen eltorzult test naturalistikus megfestésében, nem mindennapi festői tehetség és tudás nyilatkozik meg. De épen a beállításban, a compositióban van a hiba.

A tárgy, melyet a festő itt választott, olyan, a mely a naturalistikus kezelést kizárja. A ki Krisztus keresztre feszítését választja tárgyául, annak számolnia kell a tárgy követelményeivel. Minden hagyománnyal, a keresztény szellemmel ellenkezik az, hogy Krisztus, az emberiség megváltója, ilyen kintől eltorzult tagokkal, a testi kinban való teljes elmerüléssel ábrázoltassék.

Krisztus alakjának még a fájdalomban, a testi kínok legnagyobbikában is nemesnek, fenségesnek kell maradnia. Ez a keresztre feszített ember nem Krisztus.

Az I. teremben említésre méltó még Siligai Ferencz hangulatos *Havas erdőszele*, Márk Lajos *Dedicatioja*, mely úgy a beállítás, mint a színek harmoniája tekintetében, a jó alkotásai közé tartozik, és Poll Hugó pastelljei, különösen a fényhatásában kiváló *Thunhalászhajók*.

A II. teremben Magyar-Mannheimer Gusztáv tájképe, *Budapest környéke* tűnik fel. A III. teremben Jendrassik Jenő festményei közül egyes finoman megérezett részleteivel kiválik a *Kisleány arcképe*. A VII. a nagy vásznak terme. Feszty Árpád *Nagypéntekje* messze elmarad a festő régibb alkotásai mögött. Ez voltaképen egy vallásos tárgyú genrekép: a falusi templom felravatalozott Krisztus-szobra. De amolyan felemás kép ez, mert a fekvő szobor alsó testének bádogszerűségétől elütt a felső testének valóságos hullaszerűsége. Túry Gyula nagy oltárképe, az *Árpádházi szent Erzsébet* mozdulatainak és arcainak kifejezstelenségével tűnik fel. Mednyánszky László báró sötét »gondolatai» ezúttal elhomályosítják az igaz érzést, a hangulatot.

A szobrok között figyelemre méltó Istók János *Ramasetter* szobra természetes, fesztelen mozdulatával és Gémes Gindert Péter érdekes *Tanulmányfeje*.

Borúth Andor *Tanulmánya* finoman megérezett és megfestett részleteivel annyira intim dolog, hogy kiállításon megfelelően nem érvényesülhet.

Nadler Róbert üde, színes tájképe, a *Romba dőlt vár*, Halász Hradil Elemér jellegzetes *Imádkozó barátja*, és Horthy Béla *Hója* szintén a kiállítás jó képei közé tartoznak.

II.

Az utóbbi időben, a Szépművészeti Múzeum plasztikai osztályának rendezésével kapcsolatban szóba kerültek a gipszmúzeumok.*)

A gipszöntvények gyűjteményének kétféle rendeltetése van. Az egyik a tanulmányozás lehetővé tétele, ez tehát a művész és művészettörténész céljait szolgálja, a másik, épenséggel nem kisebb jelentőségű feladata a szemléltetés, a nagy közönség művészeti izlésének fejlesztése.

Kétségtelen, hogy a márvány vagy a bronz anyagának nemességét semmiféle gipszmásolat nem érheti utól. Másrészt az is kétségtelen, hogy a nyers gipszöntvény kellemetlen, bántó fehérsége, semleges, abszolút fénytelen felületei egyáltalában nem alkalmasak művészi hatás keltésére. Azt felelik erre, hogy nem is ez a célja, hanem tisztán a formaérzék felkeltése, illetőleg annak a tanulmányozása. A szobrászművészetben azonban a legnagyobb nyomaték épen a formán van, az a kifejezés eszköze. És a formai kifejezésre döntő hatással van az anyag és a technika. Épenséggel nem irrelevans, hogy egy szobor márványból van-e vagy bronzból, sőt épen ez az anyagbeli különbség szabja meg a körrajzot és a felépítést, más szóval az egész plasztikai compositiót. Tehát a kellő hatás elérésére feltétlenül szükséges, hogy a szobor anyagának a hatását legalább megközelíteni igyekezzünk. Ennek egyedüli módja a gipszöntvények megfelelő festése. Nem azon fordul meg a dolog, hogy a régi bronzszobrok mély fényét és patináját, vagy a márvány mélységét, fehér és

*) V. ö. Dr. Heckler Antal: A gipszmúzeum célja és berendezése. Uránia 1908. évf. 2. szám.

sárgás színének finom árnyalatait és kifejezésének lágyágát a csalódásig utánozzuk, ez hiú törekvés lenne, hanem arról, hogy a szobornak az anyagát, a márványt vagy a bronzot jelezzük.

A gipszgyűjtemény csakis ennek érzetetésével töltheti be teljesen a hivatását. A fehér gipszöntvény, legyen a háttére és a környezete a legnagyobb gonddal is hozzáhangolva, sohasem fog a renaissance-kor bronzszobrainak nemes, finom silhoutte-jéről vagy az antik márványszobrok fenséges mintázásáról elfogadható képet nyújtani. Egyforma fehér gipszszobrok sohasem fogják megértetni azt a különbséget, mely a compositióban és a mintázásban egyrészt, a bronz sötét anyagából, áthatolhatatlan árnyékaiból, másrészt a márvány nemes anyagából folyik, mely még a legmélyebb árnyékokat is áttetszővé teszi, fehérségével átvilágítja.

De számoljunk a plasztika behatóbb tanulmányozásának lehetővé tételével is. A plasztika leghathatósabb eszköze a mintázás, a miben jelentékeny szerepe van a fény és árnyék játéknak. Nemcsak a discret vagy erős fényezés, hanem a csiszolás által elért fényreflexek is nagy mértékben hozzájárulnak a szoborban az alak felépítéséhez, és azoknak hiányában nem csak, hogy a kellő hatás nem érhető el, de nem egy szobornak teljesen szétesik a hatása. Ez tehát szükségessé teszi a tonus megadását mellett a gipsznek olyatén módon való præparálását, hogy bizonyos elérhető fokig meglegyen a márvány fénye is.

Végül még azt az ellenvetést is szokták tenni, hogy a festés lekopik és az így keletkezett fehér foltok zavarólag hatnak. De az elkerülhetetlen csekély horzsolásokat mindig ki lehet javítani, ellenben a nyers fehér gipszöntvényt a piszoktól semmi sem mentheti meg, már pedig a piszkos gipszszobor nemcsak művészi élvezetet nem nyújt, hanem egyenesen kelemetlen látvány is. Ebből a tekintetből is kívánatos a gipszszobrok impregnálása, mert az impregnálás által fényessé vált szobrot nemcsak törölni, hanem még mosni is lehet.

Ha ezeket a kérdéseket sikerülni fog a Szépművészeti muzeum gipszszobor-gyűjteményében szerencsésen megoldani — a mint hogy az eddig látható eredmény erre máris biztosítékot nyújt, — nem csak a terjedelem és a teljesség, hanem a minőség, a czélszerűség tekintetében is, olyan gyűjteményünk lesz, a milyen sehol a világon másutt nincs.

A mi az elhelyezés kérdését illeti, igaz, hogy vannak szobrok, melyek intimebb környezetet kívánnak, és a nagy

tömegben nem érvényesülnek, de ennek a teljes consequentiáját levonni két okból lehetetlen, és ezeknek az okoknak önmagában is döntő mindegyike.

Először az ilyen elhelyezés, tekintve az óriási anyagot, még a mozgatható falak mellett is egészen külön muzealis épületet kívánna, a mire a mi pénzügyi helyzetünkben még csak gondolni sem szabad, másodsor a plasztikus alkotásoknak jó része, még pedig nem is a csekélyebb jelentőségű része megköveteli a nagy perspectivát, és a mellett a monumentalis alkotásokat egymásra halmozni sem lehet.

Ne is vegyünk egyéb példát, mint a Verocchio *Colleoni* szobrát, melynek az eredeti talapzat hű másával együtt való felállítása valósággal művészeti esemény, mert ez az első ilyen felállítása. Ez a szobor tényleges felállításában, a renaissance csarnokban, kitűnően hat, de csak azért mert van elég tér az érvényesülésére; ezt falakkal körülrakni nem lehet, a körülötte levő teret üresen hagyni szintén lehetetlen, mellette hasonló méretű szobrokat felállítani pedig izléstelenség volna, akkor csakugyan az egész csarnok nem lenne egyéb szoborraktárnál.

Ebben a tekintetben csak az a követelmény, hogy az egyes szobrok egymás hatását ne zavarják, és a keretük is, vagyis a termek és csarnokok összhangban legyenek a tartalmukkal. Ennek a legtermészetesebb megoldása egyrészt az, hogy egy-egy nagyobb korszak alkotásai külön, megfelelő discret diszítésű teremben legyenek felállítva, másrészt, hogy az egyes korszakokon belől megtartassék a történeti sorrend.

Végül még egy óhajtnak legyen szabad kifejezést adni.

A plasztikai osztály be fogja mutatni a magyar szobrászat fejlődését. Reméljük, hogy *Gattemalata* és *Colleoni* hatalmas lovaszobrai mellett ott fogjuk látni a Fadrusz *Mátyás király* szobrát is, a magyar monumentalis szobrászat leghatalmasabb alkotását.

III.

A németországi Bismarck-szobrok kivételével szinte példátlan dolog, hogy annyi pénz gyűljön össze, mint nálunk egy-egy emlékszoborra, s legutóbb a Kossuth-szoborra, és az eredmény mégsem kielégítő.

A Kossuth-szobor pályázatra beküldött műveknek nagy része is, művészi szempontból nem jöhet tekintetbe.

A jutalmazott pályaművek közül a Kallós, Komor és Jakab-féle egyáltalában nem volt érdemes a jutalmazásra; a szobrászati része üres, széteső, kifejezéstelen; építészeti része pedig, különösen, ha hozzáképzjük az országház komoly, gotikus hátterét, igen közel jár a komikus hatáshoz. A kolozsvári Szeszák Ferencz munkáján meglátszik, hogy törekvő, tehetséges ember a készítője, de még kiforratlan, a gondolatokat, melyek a phantasiájában kergetik egymást, nem képes formába önteni, a főhibája az, hogy gondolatokkal és nem formákkal dolgozik. Forma-érzékről, nagy vonalakról Holló Barnabás és Istók János pályatervénél sem lehet beszélni. A magas obeliskén álló allegorikus férfialak (Szabadság?) a jobbában karddal, a baljában összetört békóval nem új és nem fejez ki semmit. A népes csoportozat egy szépen rendezett színházi tableau, az építmény pedig kicsinyes. Kossuth Lajos alakjának a jellemzésére nem elegendő, ha azt a szobrász egykedvű poseban a színpadi csoportosítás közepére állítja.

Róna József szobormintáján néhány jó tulajdonság mellett sok a hiba is. Legkevésebbé sikerült a főalak. Egy nemzeti hősnek állított emlékszobron a legjellegzetesebbnek, a legkifejezőbbnek magának a hős alakjának kell lennie, a Rónaé pedig épenséggel nem az. A Róna Kossuthja egy üres poseur, annyira, hogy az egész mű egységét is megbontja, mert azt senki nem hiheti el, hogy ilyen színészi szavalatra megmozdulnak a népek ezrei. A két allegorikus női alak chablonossága szintén rontja a hatást.

A Horvay János szobormintájának — bár kétségtelen, hogy valamennyi pályamunka között ez a legmagyarabb, s hogy eszmei szempontból ez a Kossuth is elfogadható — szintén nagy hibái vannak.

Mindenekelőtt hiányzik belőle a plasztika egyik leg-
elemibb követelménye, a formai egység. Az a szobrász, a ki ezt a mintát márványba akarja faragtatni, nem tud az «anyagban gondolkodni». A főalak idomtalan hármassal talapzaton áll, a hatalmas falazat éle éppen a nyakukon metszi el a mellékalkokat. A minta építészeti része teljesen használhatatlan, még akkor is, ha nem képzeljük az országház monumentális, gotikus homlokzatáé.

Az egész szobormű hatása síremlék-szerű.

A főalak Kossuthot nem a legjellemzőbb vonásában állítja

elénk, és alkotója már ezzel elárulja plasztikai érzékének a fogyatékokosságát.

A 48 as kormány megtört, búsuló alakjai sem mondhatók szerencsés csoportnak, de a szobor hátsó része, a családjától bucsuzó honvéd és az ütközetbe] menő honvédek lelkes, élettelt teljes csoportja bántóan bontják meg a harmóniát a csüggedt főalakkal és az alattok bánatosan ülő öreg honvéddel, az egész alkotás melancholikus alaphangjával szemben.

De maga a főalak plasztikai, formai megoldása is, jóllehet eszmei szempontból tetszetős, plasztikai tekintetben elhibázott, mert a szűr alatt, mely Kossuth testét borítja, nem érezzük a testet. Az alakot köpenynyel borítani lehet, de csak úgy, hogy a test tagozása az alatt is tisztán lássék. Fényes példája ennek Rodin Balzac-szobra, mely a nehéz szövetű barátsuha alatt is határozottan és mesterien kiemeli a test mozgását és tagozását.

A mintának legfőbb és egyáltalában nem kicsinyledő jó tulajdonsága, a mi a többi minták közül egyben sincs meg, az egyszerűség.

A Horvay munkája tehát poetikus, de nem plasztikus, és így a feladatnak művészeti szempontból nem helyes megoldása.

A végeredmény az, hogy egyik pályamű sem volt alkalmas arra, hogy készítőjét a szobor kivitelével megbízzák, mert egyikben sincs meg a monumentális szobrászat főkövetelménye, a kifejező silhouette, a nagy vonal.

A plasztikai hatás titka a tömegek helyes elosztása, a fény és árnyéktömegek szembeállítás. A monumentális szoborműnek a tömegével, az egész alkotás silhouettejével — a mi épen a tömegek helyes elosztása által lesz kifejező, — kell hatnia. Tekintsünk végig a pályaműveken, vagy a budapesti emlékszobrainkon, találunk-e közöttük egyet is, a melyen meglátszik, hogy alkotója komolyan számot vetett a szobrászatnak ezekkel a leg-
elemibb követelményeivel. A további követelményeket, a térbe való bealcomponálást, a háttérhez, a környezethez való alkalmazkodást az ember már nem is meri említeni. Ebben az utóbbi tekintetben Budapesten csak egy kivétel van, a Szent István-szobor talapzata, melyet alkotója Schulek Frigyes nagy művészi érzékkel tudott beleilleszteni a Halászbástya keretébe.

ERDEY ALADÁR.

A MAGYAR CULTURA ÉS A NEMZETISÉGEK. *)

Az orvosi tudomány különböző nemzeti betegségeket ismer, melyeket, mint főleg a föld bizonyos részének s a rajta élő népeknek különös viszonyaiból credőket, endemikusnak is nevez. A pellagra, az indiai pestis, a morbus hungaricus, az angol kór s az efféle nemzeti betegségek azonban más földön is előfordulnak, más népekre is elragadnak.

Ép így vannak a nemzeteknek lelki betegségeik, az angolnak a cant, s ujabban az ellenkezője, a jingoismus, a spanyolnak a hidalgóskodás, az amerikainak a smartness, a francziának a chauvinismus. Ezek is túlcsapnak azon nemzetek területein, a melyekben otthonosak.

Így nálunk pár évtizede a francia lelki betegségnek, a chauvinismusnak ragálya kezd terjedni.

A hazáért, a nemzetért való elfogult beteges föllengzés, dicsvágy, mérhetetlen hiuság, a nemzeti erő túlbecsülése alkotják ennek a francia chauvinismusnak alaphangját, mely Párist a világ központjának tekintette s Franciaország mellett a többi országokat mintegy tartományokká sülyesztette.

Az I. Napoleon világhódító hadjáratai keltette ezt a hangulatot folyton táplálták a későbbi idők s annak látható symboluma akadt egy káplárban, Chauvin Miklósban, a ki e hadjáratokban rendkívüli vitézségével tűnt ki. Elejét tizenhét seb ékesítette, egyik válla törött volt, homloka egy része is hiányzott. Rendkívüli vitézsége jutalmául, szoros kivételképen, díszkardot, vörös vállszalagot kapott s életfogytiglani életjáradékot. Chauvin Miklós nagy vitézségéhez azonban a hazafi érzések túlzása, különös észbeli korlátoltság, a realis viszonyok tekintetében

*) *A magyar cultura és a nemzetiségek.* Irta Balogh Ernő. 1098. 254 l. Ára 4 korona.

feltűnő naivság járult. Egyénisége ennek következtében adomá-szerű lett, a harminczas évek *Cocarde Tricolor* című vígjátéka egy komikus ujoncz képében szinpadra is viszi s így válik a Chauvinség egy fogalom-má, typussá.

A magasztos, nemes nemzeti önérzet, vagyis a saját fajunk becsének tudata absurd legénykedéssé, a nemzetinek oktalan dicsőítésévé alakul, mely a realis tényezők tekintetében végtelen együgyűséget nagy határozottsággal párosít. Mikor pedig az 1871-iki catastropha porig alázza a jobb sorsra érdemes francia nemzetet, a chauvinismus alkotóelemei az idegennek gyűlöletével, irigylésével gyarapodnak.

A chauvinismusban rejlő föllengzés, elfogultság és gyűlölet valóságos vallássá, bálványimádássá olvadnak egybe, melynek bálványa Franciaország, symboluma a nagy vitézsége mellett is komikus, a chauvinisták szemében azonban isteni káplár, Chauvin.

«Chauvin — isten, Franciaország és a csákó forgójának istene, csak a chauvinismus nagy, nagy mint a mindenség», így jellemzi Larousse a chauvinséget, melyet szerinte prózában, versben, muzsikában kiabáltak, ordítottak, bögtek a chauvinista francziák.

E kirívó színezést megerősíti lényegében, sőt a chauvinismust jórészt az egész francia népre kiterjedő előítéletnek festi egy classikus tanu, vicomte Vogüé.

A nagy nationalisia író, Barrés Maurice-ot, a francia akadémia tavalyi, január 17-iki ülésében, mint ujon választott tagot üdvözölve, így jellemzi magát és 1870-beli ifjú kortársait: «Francia voltunk elsőbbséget biztosított az egész emberi nem fölött... Az 1870-iki nagy katastrophában eleinte, bár igen boszantó, de helyrehozható véletlen balesetet láttunk, mint sok mást, a melyek megelőzték; a világegyetem királyának, egy fiatal francziának büszke önbizalmát ily csekélység meg nem rendítette. *Nem védem, csak megállapítom előítéletünket; az anyatejjel szívtuk be, vérünkben, a levegőben volt, melyet belelegzettünk.*»

A chauvinismus szertelensége ellenkező szertelenségbe kellett átsappon a lélektan törvényei szerint.

«Ki hitte volna, így szól Goblet René, Franciaországnak radicalis párti volt miniszerelnöke és közokt. ministere,*) hogy a

*) Bocquillon, La crise du patriotisme à l'école. 1905. Előszó VIII. l.

köztársaság harmincz éves fennállása után a hazafiság válságát kell látnunk az iskolában s az iskola védelmére kell kelni az ellene emelt vád miatt, hogy hazafiságra oktát.»

Franciaország, a nagyjában egy népből álló Franciaország tanítóságának jelentékeny hányada, népességének nem megveendő töredéke előtt a «nemzeti zászló ganajdombra való törőrongy», «a sereg kannibálok, vadak (ogres) betörők bandája», «a haza bálvány, mely emberáldozatokat kíván, dogma, mely megmérgezi a szíveket», «a *Marseillaise* vérengző harci dal, mely helyett a proletárok világpolgári énekél, az *Internationale*-t kell az iskolában tanítani».

A történelemnek e tanulságos példája ellenére is sokan büszkén vallják magukat nálunk, sok népből álló nemzetünkben, chauvinistáknak, így a fentebbi könyv szerzője is. Azt hiszi, «a sovinsizta szó minden nemzet politikai szótárában a legelső helyen áll». (238. l.)

Nemzetünk fölényét, uralkodását ősi földjén, e sovinsta iránynak megfelelőleg, azzal véli igazolni, ha leszólja a nem-magyar hazai népeket. E fölény, ez uralkodás erősítését, az emberiségre kíváncsú teljességét attól reméli, ha culturánkat állami hatalom-szóval, magyar nyelvű állami oktatással rájuk kényszerítjük.

A nemzeti fölény bizonyára kulturai fölény s ha nem az, embertelen bitorlás. A cultura összes javait azonban a nemzet se nem termeli, se nem osztogatja államilag, de legfőképen nem erőlteti rá állami hatalmával összes polgárait. A culturának csak azok a javai, termékei esnek az állami kényszerítő hatalom tevékenységi körébe, melyek a nemzet személyiségének külső biztosításához nélkülözhetlenek.

A nemzeti psyche számtalan szükséglete és tápláléka az egyesek lelkén át nyilatkozik s az egyesek spontán összeműködése által elégítetik ki.

A culturát nemvad népekre csendőrrel, birsággal, börtönnel, ráerőltetni, valóságos ellenmondás psychologiaiilag, sikertelenséggel fizető vállalkozás politikailag.

A nemzeti és kulturai egység szoros kapcsolatuk mellett sem fedik egymást, a kulturai egység pedig nem egyfésülés. A német nemzet minő különböző kulturai áramlatok medre. A mai francziák legujabb fantomja, — mert ott a sovinizmus már lejárta magát — a culturailag egységes Franciaország, az «une France», épen

laikusra és keresztyénre szakította e nagy nemzetet. Ezen kívül az általános nagy francia cultura kebelében új életre kelt a troubadourok régi provençei culturája s Mistralban, a *Mireio* szerzőjében, az emberiségnek Ibsennél — a ki miatt szerző a norvégeket az emberiség céljainak szolgálatára nálunk alkalmasabbnak tartja, — (6. l.) valószínűleg maradandóbb költőt adott. A nagy angol culturában a skót szellem családi intézményeivel, egyházával, bölcselmével, költészetével önálló, termékeny tényezőként szerepel.

A kulturai egység hibás képzelete mellett a szerzőt az a további téves nézet vezeti, hogy a nemzeti és kulturális egységnek nálunk egyetlen akadálya van, a nyelvi különbség. Ha a nyelvegység lenne a nemzeti kulturális egység biztosítója, az angol és ír harcza rég megszűnt volna. A ma már nyelvileg angollá vált ír azonban épp oly kemény harcot folytat az angol világhatalom ellen, mint a mikor még ír nyelven beszélt. Mégis Baloghy szerint «minden magyar politikus bünt követ el, . . . ha kiméletet nem ismerve arra nem törekszik, hogy Magyarországon minden egyes ember megtanuljon magyarul». (236. l.)

Az erősebb magyar cultura főakadálya szerinte a nyelvkülönbség s ennek megszüntetésére az egyetlen eszköz a magyar nyelvű állami népoktatás. Ki akarja kiáltani a harcot, azt hiszi, nem a fegyveres harcot, hanem a kulturharcot, mert mindenkinek tudnia kell itt magyarul s mindenkinek egyformán őszinte szívvel szeretnie kell a hazát. (250 l.)

Mily illúziók, nem egy magyar politikusnak kedves önámítási eszközei, melyekről a szerző is megemlékezik. (126. l.)

A német kulturharczhoz is végelemzésben csendőr, fegyveres erő kellett, s a miénket sem lehetne a nélkül folytatni s nélküle mindenkit arra kényszeríteni, hogy egyformán őszinte szívvel szeresse a hazát.

Arra nézve, mennyiben lehet a magyar nyelv tudásával a magyar haza őszinte szeretetét biztosítani, tanulságos bizonyítékot nyújtanak egyes kitűnő magyarsággal szónokló nemzetiségi képviselők, továbbá újabb irodalmunknak kifogástalan magyarságu némely termékei, melyekben a magyar szellem, a magyar érzés gúnyolása a vezérgondolat.

Széchenyi, több már hatvan éve, gúnyosan kérdezte: (Az *akadémia körül* 20. l.) «Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett

volna átalakulnia? Mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül «nyelv mesterekre», sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk. Nyelvet, nemzeti sajátságot, ily felette könnyű szerrel azonban . . . még csak biztosítani sem lehet, annál kevésbé szilárdabb, tágabb alapokra állítani; minthogy — és itt különös figyelemért esedezem — a szólás még koránsem érzés, a nyelvnek pergése koránsem dobogása még a szívnek, és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.»

Széchenyi fölfogása azonban Baloghyra nézve semmis, arról nem vesz tudomást. Deák irányát kényelmesnek, szemet-hunyónak, bátortalannak tartja; ebből fejlettek nemzetiségi bajaink.

Ellenben látnokinak nevezi Kossuth Lajosnak 1848. április 8-án egy nemzetiségi deputációhoz intézett mondását, mely szerint a haza minden polgárát csakis a magyar nyelv egyesítheti. E mondásnak kell nemzetiségi politikánkat irányítani.

Nem tekintve, hogy e mondás nem fedi Baloghy cultúrpolitikáját, maga Kossuth a leghatározottabban kétségbevonta az iskola útján való magyarosítás lehetőségét. Colegno al Barraconéból 1877 márczius 22-én Herman Ottóhoz, a hunyadmegyei eloláhosodott magyarok ügyében intézett levelében*) így szól: «Ön úgy látom, a szervezett népnevelést tartja az egyedüli gyógyszernek. No hiszen akármi incidensből népnevelést említ, olyasmit említ, a mire én mindig ájtatos ament mondok. Hanem mert in specie nemzetiség föltartásáról s részben az elveszett nemzetiségi tér visszaszerzéséről van szó, én megvallom, nem hiszem, hogy ezt a czélt egyedül iskola útján elérni lehessen . . . Hanem midőn nyelv és nemzetiség dolgában egyedüli præservativumnak vagy épen curativumnak a népnevelés ajánltatik, én azt kérdem, hiszi-e Ön, hogy az a gyermek, a ki csak az iskolában tanul magyarul, magyarrá lesz, s magyar marad egész életén át, ha a mint az iskolából kilép, a családi életben, a házi tűzhely körül s később mindennapi foglalkozásai közben csak oláh szót hall . . .? Hiszi Ön ezt? én nem hiszem. Pusztán iskoláztatás által nyelv nem válhatik az élet nyelvévé. Ne csináljunk magunknak illusiókat. Az iskola értelmet fejt, culturát ad.

*) L. Herman Ottó, Kossuth és Erdély ügye. 29., 30. l.

De a «genus homo» különböző specieseinek ama mysteriosus vonása, melyet nemzetiségnek nevezünk, végre is nagyon független attól, a mit a már beszélő embernél culturának nevezünk. Emlékezzék Ön, hogy a magyar faj úgynevezett legcultusabb osztályai minő készséggel tanultak ki a magyar nyelvből s vetköztek ki nemzetiségükből s mi nehezen tanulunk bele vissza.»

Széchenyi. Kossuth azonban hiába beszéltek, mutatja Baloghly könyve, melynek főhibája ezen kívül a saját beolvastató szempontjából is abban az egyforma, sablonszerű politikában rejlik, melyet az összes nemzetiségek irányában ajánl. Mert az mégis csak szembeötlő, mily különböző erők, mily különböző rokon- és ellenszenvek rejlenek egyes nemzetiségekben; ezekkel szemben tehát egyforma kényszerítő rendszabályok alkalmazásának czélszerűségét a végből, hogy «egyformán, őszinte szívből szeressék a hazát» (250. l.), csak sovínista értelem képes felfogni.

Van itt azonban más szempont is, mint a Baloghlyé. A magyarság az összembari társadalomnak egyik önjogú tagja, munkása. Saját emelkedésén s ezzel az emberiség czéljainak hatályosabb szolgálatán nem dolgozhatik embertelen eszközökkel azok ellenében, még ha elég külső ereje lenne is hozzá, a kikkel több száz, sőt ezer éves állami kapcsolatban él, pedig ide vezetne a hirdett sovínista politika.

A magyar nem számszerű erejével, hanem erkölcsi, szellemi magvánál, culturájánál fogva lett e földnek ura s a vele élő más népek vezetője, Európa életének tényezője ennek minden nagy törekvésében. Ezt az állását azonban csak az által tarthatja és emelheti, ha összes polgárait emberséges módon, a pædagogia lélektana szerint, nem rendőrrel neveli, illetve engedí nevelődni.

A szerző szerint (242. l.) azonban mellékes a pædagogiai lélektantól tanácsot kérni, melyik iskola jobb, az állami-e, mely nyelvileg magyarosít, vagy a felekezeti, mely így nem magyarosít. Itt szerinte nem kell vitázni, hanem cselekedni. Ez is álláspont, mely szerint minden psychológiának, pædagogikának háttérbe kell szorulnia a *sic volo sic jubeo* szózatával szemben, de ezzel az állásponttal nemcsak nem kell, de nem is lehet vitázni.

A munka látszólag eredeti szempontként a magyar cultura fölényét és annak hatályosabbá tételét állítja oda jogcímül a nemzetiségek irányában folytatandó culturharczra.

Ámde a magyarság uralmát soha senki, a kinek a nemzet életében irányadó szava volt, másban nem találta, mint culturája fölényében.

Ha azonban valaki a magyar cultura fölényét előtérbe állítja s részletesen rajzolni akarja, annak nem szabad azt oly hiányosan, oly sok botlással, a nemzetiségek állapotának nem hű feltüntetésével tenni, különösen nem oly culturelles stílusban tenni, mint szerző. «Tiszta örültség», «hazugság», «erkölcsi pofon», «képtelenség» nem a művelt érvelés kifejezőmódjai. Ehhez járul, hogy a formailag illetlen szólamok néha tartalmilag is helytelen, kétséges tételek mellett kardoskodnak. «Hazugság, hogy a nem magyarajkuak lennének itt többségben», mondja szerző. (221. l.) Ámde csak akkor valóban hazugság, ha végleg lemondunk Horvátországról, a mi azonban reánk halálos érvágás lenne, bennünket a nagyvilágtól, a tengertől végleg elzárna. Ha pedig nem mondunk le Horvátországról, a mint le nem mondhatunk, akkor a nagy garral «hazugság»-nak bélyegzett tétel mindjárt tiszta igazsággá változik, amennyiben «itt», a Horvátországot is magában foglaló magyar államban szám szerint tényleg 45%-ot teszünk.

A szerző bizonyos tudományos szint törekszik adni irántának. Egész komolyan mondja, «nem vitatkozom Kakaumenos bizanczy íróval» (105. l.), a ki a X. század végén Görögországban az oláhok kormányzója volt s őket a dákoktól származtatta, pedig a románok újabb történetében sem biztos, mert Klein Innocentiust, híres metropolitájukat, a mint mondja, a román nemzetiségi politika megalapítóját, a két Rákóczi György korába helyezi, (100. l.), majd később (124. l.) Mária Terézia alatt szerepelteti. Horát, a románságot egyszerűen megteszi József császár eszközének.

A szászokról szólva azt mondja, «mikor megalapítottatott a szász nemzeti muzeum, szász nemzeti egyetem s megkezdte működését az első szász comes», ellentállást kezdett kifejezni és pedig úgy II. József nagy osztrák conceptiójával, mint a magyar culturtörekvésekkel szemben. A miből az olvasó azt is gondolhatná, hogy a szász egyetem, a szász comes József idejében alakult, de azt mindenesetre kell következtetnie, hogy szász nemzeti muzeum is valaha alapítatott. Hihetőleg a báró Bruckenthal gyűjteményekre gondolt, melyek azouban a József-ellenes mozgalmakban még semmikép sem szerepeltek. A szász

nemzeti muzeumnak a fölléptetése hasonlít a nem is létezett magdeburgi egyetemhez, a hová a szász tanulókat járatja. (80. l.) A keleti egyház uniojára oly fontos flórenczi zsinatot csak kétszáz évvel antdatálja. (113. l.)

Szerinte milliója a tótságnak él analfabétaságban (225. l.), a mi talán még sem áll s nem is áll, sőt maga szerző állítja, (120. l.), hogy a tót anyanyelvűeknek ép oly százaléka, 84 jár iskolába, mint a magyarnak.

A magyar cultura korai fejlettségét azzal bizonyítja, hogy a paduai egyetem oszlopcsarnokában megmaradtak az ott tanult magyarok czímerei, más egyetemekről nem tud, arról még kevésbbé, hogy Bolognának több magyar rectora és lectora volt.

Kálmán király *De strigis*-ének valódi jelentőségét nem ismerve szól a nagy királyról; ép így nem értve Szent István oktatása célját: Nam unius linguae uniusque moris regnum imbecile et fragile, egyszerűen kétségbevonja, hogy e mondás Szent Istvántól származott.

Baloghy munkája nagyfoku optimismusban szenved. Azt hiszi, hogy földrajzi fekvésünk igen alkalmas önálló állami életre s abban csak azt a hibát találja, hogy a tengertől, tehát a világközlekedési vonaltól messze fekszik. Ki nem látja azonban, hogy ez öreg hiba, hogy viszonyunk Austriához tüstént megváltoznék, ha a tengerrel nem Horvátországon át érintkeznénk s s ha ez a tengerünk is nagyobb volna, mondjuk fölfelé Zala, Sopronmegyéig nyulna, ha Dunánk nem egy zárt tengerbe ömlene.

Különböző formában ismétli, szokott nyers modorában képzelenségnek mondja, hogy az alacsonyabb culturfokú embercsoport a magasabb rendűt magába olvaszsa, pedig ezt a sociologiai tényezők bizonyos találkozása, ugymint szegénység, faji vonzóerő, a nyelvbeli érintkezés lehető könnyűsége, az impulsiv és a contemplativ erők egyoldalu eloszlása különböző ethnikumok között igen is lehetségessé teszi. A magyart nem egy helyt a hazában nem a német olvasztotta magába, hanem a tót és román ugyanazon sociologiai törvény alapján, mely Posenben a németet ellen-geyesíti.

E sociologiai törvényt mily világosan állítja élénk Kossuth Lajos Herman Ottóhoz intézett 1877 május 30-iki második levelében. *) «A magyar typusu cultura a magyar nemzet állami

*) Herman Ottó, Kossuth és Erdély. 55. l.

jövendőjére nézve határozottan életkérdés. De helyből nem mozduló tömegeknél a nemzetiségi szívósság nem culturától függ. Ezer lapon bizonyítja ezt a történelem. Maga az erdélyi eset is bizonyítvány. Bizony uem a cultura teszi ott az oláh nemzeti-séget oly szívóssá, hogy megolvasztja is a magyarságot. Végül kérdi, mi magyarázza Erdélyben az eloláhosodást? «Az asszony magyarázza, így folytatja Kossuth, az oláh feleség, az oláh anya.

. nuptias
 primum inquinavere, et genus et domos,
 Hoc fonte derivata Clades.

Az ótestamentumi Ruth azt mondá az ő anyósának: a te néped leszen az én népem, a te Istened az én Istenem. Az erdélyi eloláhosodott magyar ezt nem mondta, de megtette. «Il n' a pas dit le mot mais il a fait la chose», (ennek a versnek historiája van qui ne sente pas la rose).

Báró Eötvös József egy jó élczczel magyarázta e sociologiai törvény egy másik tényezőjét. A nagy német történetíró, Momsen, nálunk járva, sehogy sem tudta megérteni, miképen válhattak a magasb culturájú németek magyarokká? hogyan lett Rothkrepfből Mátrai, Luczenbacherből Érdi, Schedelből Toldi név alatt lelkes magyar tudós. A talány megfejtését báró Eötvös a német közmondással vélte megadhatni, mely szerint: Der Gescheidtere gíbt nach.

Baloghy optimismusát azonban mi sem mutatja inkább, mint az, hogy a javasolt culturharcznak vívását oly államtól várja, mely nem hatalomkifejtésre, hanem a hatalomkifejtés elleni védekezésre volt pár száz év óta berendezve s a mely a hatalomegyesítésnek, erősítésnek 1848-ban és 1867-ben megindult rövid ærája után, Austria iránti bizalmatlanságból újra visszatért a megyék ellenállásának, az alkotmánybiztosítékok erősítésének, a belügyi hatalom gyengítésének rendszeréhez.

Grünwald Bélát sokszor említi Baloghy. Ez legalább tisztában volt czélja eszközeivel, belátta, hogy ha egyáltalán lehet a nemzetiségeket állami hatalommal egy-két emberöltő alatt beolvasztani, a mi ugyan nála is ábránd volt, ezt csak a legmerekvebb központosítástól, tiszta hivatalnokuralomtól várhatni, az általános szavazatjog világában a kormány ellen alkotmányvédő autonómiával fölruházott közigazgatási organumoktól, a megyéktől ellenben sehogyan sem.

JÁTÉKELMÉLETEK.

Játéküzletek előtt elhaladva sokszor eszünkbe sem jut, mily fontos szerepet játszik a játék nemcsak a gyermek, hanem a felnőtt ember életében is. Nem játék alkotja-e a gyermek első foglalkozását? S ha a felnőtt embert tekintjük, vajon nem ölné-e meg a gazdagokat a tétlenség és unalom játék nélkül? Sociológusok, mint Spencer és Groos merültek el újabban az ember és állat játékeinak tanulmányába; magyar nyelven Szemere Samu foglalta össze elméleteiket és itt-ott találó megjegyzéseket fűzött hozzájuk; Queyratnak egy jól megírt könyve pedig, mely kezdő pædagogusoknak s főként a szülőknek van szánva, saját s a gyermekpsychologusok tanulmányai alapján világítja meg a játék jelentőségét és nevelőértékét a gyermeklélekre nézve.*)

Egy felületes elmélet a játékot egyszerű üdülésnek tekinti.

Schiller az *Aesthetikai levelekben*, majd terjedelmes műveikben Schopenhauer és Spencer a játékhoz való hajlamot valamely fölhasználatlan erőből származtatják, s ez szerintök cél nélküli tevékenységben vagy mozgásban nyilvánul. Schiller a felsőbbrendű állatok példájára hivatkozik. Az oroszlan, mikor nem gyötri éhség s egyéb ellenséggel sincs küzdelme, bizalmatlan ordítást hallat magányában; a rovar vígan sütkérezik a napon; a kis macska kecsesen tépi szét körmeivel a rongyot; a kis kutyák, a mikor csak szerét ejtik, vígan marakodnak egymás közt; a fecske, vagy mint ő mondja, *wahnsinnige schwalbe*, meg-részegülve a fénytől és szabadságtól, szárnyával a tavak pihenő

*) H. Spencer, *Principles of Psychology*, II. k. 9. fejr. — K. Groos, *Die Spiele der Thiere*, Jena, 1896. *Die Spiele der Menschen*, Jena, 1899. — Szemere Samu: *Az aesthetikai játékelmélet*. Budapest, Athenæum, 1904. — F. Queyrat, *Jeux des enfans, études sur l'imagination créatrice de l'enfant*, Paris, 1905.

vizét csapkodja. «Az állat — írja — dolgozik, ha tevékenységének rugója valamely szükséglet, és játszik, ha a rugó az erőnek gazdagsága, ha tehát a fölös erő önmagát ösztönzi tevékenységre.»

Spencer a játék criteriumát abban találja, hogy a játészó tevékenység nem a létfenntartásnak áll szolgálatában, hanem önmagáért történik. A testi és lelki erők komoly tevékenységei valamely külső célból, előre látott haszonért végeztetnek: a játéknak ilyen célja nincsen. Lehet ugyan messzebbmenő hatása: a játékkal állandóan gyakorolt testi és lelki erők ugyanis nyerne ható képességben s ekként az egész élet fokozódik; e hatás azonban nem tudatos célja a játéknak. Maga a játék az, hogy a felesleges erő, mihelyt tevékenynyé válik, komoly, reális tevékenységeket utánoz. Tehát a játék összes formáit az utánzás szabja meg; innen ered az is, hogy a játészó tevékenység különösen azoknál a szerveknél mutatkozik, melyek az egyén életében legfontosabbak. A kutyák kergetődzése a vadászatra emlékeztet. A macskák könnyebb tárgyakat görgetnek magok előtt, utánok rohannak, elfogják, majd újra elgurítják azokat; nem egyéb mindez, mint az egér előlegezett üldözése.

Am a játék több az utánzásnál. Legelfogadhatóbban Groos magyarázza, ki a játszást örökölt ösztönnek tekinti s a játékot komolyabb tevékenységekre való előkészületnek. A kis kutya, mely zsákmányként ropogtat szájában valami kemény tárgyat, őseit ismétli csupán s létfenntartására készül elő. A gyermek verekedései s a férfi vadászata, a nélkül, hogy ezt sejtjenők, abba a korba nyúlnak vissza, mikor verekedés meg vadászat voltak létfenntartó foglalkozások.

A gyermeklélek természete egyúttal magyarázója is a gyermek játékainak; fő mozgatójok mindig a képzelet. Kétségkívül már a legalsóbb korban találunk vérmérsékleti, kedélyi és jellembeli különbségeket a kis gyermeknél. Vannak víg, szomorú, nyugtalan, tevékeny, akaratos, önérzetes, erőszakos gyermekek, de valamennyiöknek képzelete ugyanazzal a frissességgel működik, mint a hogy tavaszkor a fák első levelei mind egyformán zöldnek.

A világ összes jelenségeivel szemben, melyek tiszta, ártatlan, mélyen látó szemébe tűnnek, a gyermek ugyanazt az érdeklődést tanúsítja, mint a primitív ember s a valódi költő; észre vesz minden teremtményt, minden tárgyat az örökkévalóság vidám égboltja alatt. «Olybá képzeltem anyámat s nevelőnőmet — írja Anatole France a *Livre de mon ami*-ban, — mint

két áldott óriást; első tanuit láttam bennök első ifjúságomnak, örökkévalóknak s a magok nemében egyetleneknek hittem őket. Világos tudata élt bennem annak, hogy megóvnak minden rossztól s mindig teljes biztonságban éreztem mellettök magamat.»

A gyermek képzelete rendesen nagyítja a dolgokat. «Mily kicsiny most a mosdótál, kiált fel Perdican, s milyen nagynak tűnt fel előttem akkor. Agyam óceánokkal s őserdőkkel volt tele s most egy vízcseppet vagy fűszálat találok helyökben.»

Másik tulajdonsága a gyermeki képzeletnek a dolgok megelkesztése. A gyermekre s vademberre nézve a fa, a kő, a virág, a felhő, Szél urfi és Eső kisasszony épen oly egyének, mint bárki más. Így eshetik meg, hogy a mesékben mintegy varázslásra változnak át tárgyakká az emberek s emberekké a tárgyak.

A meseíró képzelete ugyanis egy a gyermekével. A *Livre de mon ami* egy helyén Anatole France elbeszéli, hogy anyja ágyának óriás függönyei csodálkozással s félelemmel töltötték el; embereket látott rajtok elvouulni, kiknek olyan orruk volt, mint a golya csőre, tüskés bajuszuk, hatalmas potrohuk s láb-száraikon a kakaséhoz hasonló sarkantyújak, arczuk közepén pedig nagy kerek szemök. Közökben seprünyelet, gitárt, piszkafát s egyéb ismeretlen szerszámokat cipeltek. S bizonyára még jobban értjük a játék fontosságát, ha meggondoljuk, hogy a gyermekben szív és ész még nincsenek elkülönítve. A játék teszi lehetővé, hogy könnyítsünk azon a terhen, melyet néha az élet túlaradása okoz. Ez adja meg a gyermeknek azt az örömet, hogy valaminek közvetlen oka lehet, ha másként nem is, hát legalább úgy, hogy kihúz egy fiókot, kiürít valami dobozt vagy keresztbe fektet két kardot. Hiúsága az már a gyermeknek, hogy megmutassa a maga felsőbbségét, ha mindjárt csak akként is, hogy valahol hirtelen lármázni kezd, harczjátékot rögtönöz, bukfeneket hány és egyszerre két lépcsőt ugrik.

Némely játékok ösztönszerűek, másokban az utánzás is előtérbe jut. Minden gyermek valódi becsvágygyal majmolja felnőttek szokásait. Legfontosabb s legjellemzőbb játék a babajáték, melynek már hosszú múltja van. Az állatok játékaírói írt könyvében Groos kiemeli azt, hogy a leánygyermek nem épen igazi babákkal szeretnek játszani, hanem megelégszenek olyanokkal, melyeket magok készítenek s ehhez hasonló esetet hoz fel a páviának életéből is. A baba oly fontos a játékok sorában, hogy egy kis leány baba nélkül épen oly szerencsétlennek érezné ma.

gát, mint egy nő gyermek nélkül. A baba nem is tárgy, hanem élő lény, melyet a gyermek ápol, gondoz és igazgat csaknem egészen úgy, mint a hogy őt ápolják, gondozzák és igazgatják; hallgatag s tanulékony kísérője életének, mely megadással alkalmazkodik minden szeszélyéhez.

Hartmann szerint *) a babajáték csalhatlan előjele az ember rendeltetésének. A kaczer, tevékeny és kotnyeles kis leány babája fölött öröködik, míg a nehézkes, ügyetlen és lompos kis fiú katonáival vesződik. Ha a játszás hajlama nem volna más, mint pusztá utánzás, akkor kis fiú és kis leány minden célutánzást egyformán végeznének, minthogy nemi különbséget még nem igen ismernek. Mily feltűnő a kis leánynál a táncz szenvedélye, a tisztaság, az öltözködésben való ügyesség, a kellem s a kaczeriség, melyek már mind a leány jövő hivatására: a férfi meghódítására emlékeztetnek. Vagy mily ékesen szóló nyilatkozása az anyaság ösztönének az a fáradhatatlan gond, melylyel a leányok babáikat becézik.

A gyermekjátékokkal fényt üzni ép olyan haszontalan, mint az a törekvés, hogy szerkezetöket minél bonyolultabbá tegyék. A legegyszerűbb játékok egyúttal a legjobbak is, mert a gyermek képzelete annál többet tehet hozzájuk s hiányaitak találékonyságával egészítheti ki. Tallemant beszéli *Histoires* című művében, hogy La Valette bibornok egyik Bourbon kisasszonynak babát ajánlt fel, mely öltözékével s szobájával együtt két ezer tallérba került. Ez az eset eszünkbe juttatja Baudelairenek *Le joujou du pauvre* című költeményét. Egy biborba, bársonyba öltöztetett gyermek, kinek oldalán valami fényes játékszer hevert, házuk ablakából az utcán kódogó szegény gyermeket bámulta, ki felmutatta neki saját játékszerét; egy dobozba zárt élő patkányt. S a gazdag gyermek irigyelte a szegénytől játékszerét.

Nincs nagyobb boldogság, mint a félmeztelen parasztgyermeket szemlélni. Jó barátságban élnek az állatokkal, fákra másznak, a mezőkön hemperegnek és kazlak közé rejtőznek. Még a legmogorvább tanító sem ítéli el csavargásaikat, vásottságukat és durvaságukat. Soha sem ismerik az unalmat, mely a gazdag gyermeket oly gyakran kerülgeti.

Korunk nevelési dühe, melynél fogva mindenki, bár ő maga elég rosszul van nevelve, mégis az egész világot szeretné kor-

*) *Die Philosophie des Unbewussten.*

mányozni, még a gyermekjátékokkal szemben is hangoztatja elégtelenségét. A gyermek önállóságának kockáztatásával az «altruista», «moralista» játékokat akarják előtérbe tolni s a «militarista» vagy éppen «antisocialis» játékokat háttérbe szorítani. Tanítsuk meg a gyermekeket, mondják, arra, hogy a katonajátékot philanthropikus játékkal helyettesítse. Mi ellenkezőleg, jobb szeretnők, ha a gyermekek folyton birkóznának, mert a jövő társadalomban, mely a humanitárismuson fog felépülni, valószínűleg nagy szerepe lesz az erős karnak s az öklöknek.

Mit szóljunk azonban arról a tudományos örültségről, melyet már Dickens kigúnyolt, mikor oly mesterien rajzolta meg a kis Gradgringe arczképét, Gradring népnevelő fiait, ki a tények és számok embere volt: «Egyik kis Gradgring sem látott soha semmiféle arcot a holdban; minden kicsi Gradring már öt éves korától kezdve fel tudta mérni a Nagy Medvét, jobban, mint bármely csillagvizsgáló-intézet igazgatója. Babák s egyéb játékszerek helyett az ifjú Gradgringeknek statisztikai tábláik és kagylógyűjteményeik voltak».

Tudatlanság az ifjúkornak költészete. «Miért oly értelmese a gyermekek s oly ostobák az emberek? Ez a nevelés következménye», írja Dumas fils. A nevelés teszi azt, hogy a bájos csecsemők mindannyian utálatos nyárspolgárokká válnak.

Miután játékszereit megkapta, nincs nagyobb öröme a gyermeknek, mint hogy összetörje azokat. Kevés gyermek oly conservativ természetű, mint Victoria királyné, ki egész életén át kegyelettel őrizte harminczkét babáját, szomorú ifjúságának vigasztalóit a Kensington-palotában. A játékok összetörésében minden esetre nagy része van a kíváncsiságnak: a gyermek tudni szeretné, hogy a Paprika Jancsinak tulajdonképen mi is van a hasában. De a kíváncsiságnak mélyebb alapja van s az összetört játékok roncsai mintegy titkos szózat gyanánt utalnak a természetnek, vagy gondviselésnek fáradhatatlanságára abban, hogy minél több játékszert teremtsen s azokat minél előbb összetörje. A természet játékszerei pedig mi emberek vagyunk és roncsaink napról-napra sokasodnak a sírhantok alatt.

E szempontból igen szép szokása az a rómaiaknak, hogy a gyermekeket játékszereikkel együtt temették el s ebben az első keresztények is utánozták őket. A vértanuk sírjaiban gyermekesontok mellett babákat és csörgőket találtak, azokban a tétlen és hústalan kezekben, melyek valaha annyi bájjal tudtak

játszani velök. A játék maga az ifjúság. Játék tölti be azokat az órákat, mikor mentek vagyunk a létfenntartás gondjaitól s űzi el unalmát azoknak, a kiknek nincs gondjuk arra, hogy mit egyenek és miből ruházkodjanak. Játék feledteti bánatunkat s emberi voltunk nyomorúságait.

Új szükségletek, új pszichológiai elemek, a kockáztatás gyönyörűsége s a nehézségek legyőzése magyarázzák viszont a felnőttek játékait, noha azok is hasonlítanak a gyermek s az állatok játékaikhoz. Ilyenek a vadászat, a kártya, a lóverseny, a vívás, az udvarlás. S még a felnőttek szerelmi cselszövényekkel szórakoznak, a magasabb rendű állatok is ismerik a flirtnek egy nemét, melyet Groos pontosan ismertet művében.

Állandó kiváltságai maradnak az embernek az oly játékok, melyekben az érzékiség értelemmel s eszmélkedéssel párosul, mint az irodalom, költészet, festészet, zene, bölcsészet. A bölcsészet oly művészet vagy épen oly játék, melynél az ember mintegy végzete elől bujkál s azzal ámítja magát, hogy a dolgok mélyébe tud hatolni. Ezért nem lát La Bruyère a stoicismusban mást, mint játékot s ezért meri Voltaire azt állítani, hogy Leibniz számára a *monasok*, a *praestabilita harmonia* s a *Theodicaea* nem voltak egyebek játékszereknél.

Spencer szerint valamely szellemi élvezet annál nemesebb, minél inkább távozik az egyszerű érzékléstől s közeledik a tiszta eszmélkedés, a *contemplatio* felé. Így a philosophiát is a legelőkelőbb játékok közé kell soroznunk, vagy legalább is a legártatlanabbak közé.

J. K.

ÉRTESÍTŐ.

A readingi fegyház balladája. Irtu Wilde Oszkár, fordította Radó Antal. Budapest, 1908. Lampel R. (Wodianer F. és fiai) kiadása.

Wilde költészete sokkal kevésbé eredeti, mint prózája. És kevésbé művészi is. Fiatal korában idylleket írt, André Chénier modorában, mesterséges hangulatok alapján, mesterséges nyelven. A társaság és irodalom dandyjének kedvteléseik ezek. Ártatlan időtöltésül vannak szánva olyanok számára, a kikkel Wilde gyakrabban szokott találkozni.

Wilde tehetsége akkor bontakozik ki meglepő gazdagsággal, mikor népszerűsége lehanyatlik. Akkor találja meg magában az író, mikor azt hiszi, hogy már mindent elveszített. Fegyencz korában két nagy értékű művet írt: a *De Profundis* és a *Readingi fegyház balladáját*.

Ez a ballada olyan, mintha már nem is Wilde írta volna, hanem csak egy Wilde nevű fegyencz. Tárgyát fegyencz kora előtt nem így fogta volna fel és nem így írta volna meg. Wilde csodálatos alkalmazkodással megszűnik az lenni, a mi addig volt; környezetéhez idomul és csak fegyenczként tud élni és érezni. Fegyházi levegő és fegyházi hangulat száll felénk a *Readingi fegyház balladájából*; gyászos színeket látunk feltűnni és tüstént szétmosódni, panaszos sóhajokat hallunk előtörni és tüstént elhalni. Wilde, a ki addig bármit írt, nem tudta magát azonosítani alakjaival, most a legőszintébb részvétellel fordul szegény fegyencztársa felé, a kinek csak néhány hete van még a bitófáig. A *poset*, mely őt addig jellemezte, most sem tudja levetni, de ez most már csak külsőség és szinte azt mondhatnók, hogy a költő mély megihatottságának palástja.

Radó fordításában a költemény eredetije kissé halaványnyá válik. Wilde nyelve, mely addig plastikus nyugodtságú volt,

e költeményben lüktető nyugtalanságot éreztet; a keresetten bizarr képeket itt valami természetes, megható bizarrság pótolja. Radó fordítása azt a hitet kelti bennünk, mintha a *Readingi fegyház balladája* is oly keresett volna, mint például Wilde görög tárgyú leíró költeményei és idylljei. Wilde gazdag képsorozatai, melyek egymásból folynak és mintegy egymást hozzák létre, Radó fordításában mereven állnak egymás mellett, mintegy szinpadi rendezésben. Radó nyelve meglehetősen erőtlen; nem tudja a hangulatokat kellő biztossággal megragadni. Maga is megvallja a fordítás előszavában, hogy sok formai nehézséggel kellett küzdenie, a mi természetes; azonban ha nyelve kifejezőbb és hajlékonyabb volna, a nehézségeket könnyen leküzdhetette volna. A bevezetés a költemény keletkezéséről igen jó tájékoztatást nyújt.

k.

Fromentin Eugène: A régi mesterek. Francziából fordította Erdey Aladár. Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedése, 1908. Ára 5 korona.

Fromentin nehéz feladatot oldott meg: szakszerűn és mégis élvezhetőn írt egy könyvet a művészetről. Sőt a mi még ennél is több: itt-ott hangulatos könyvet. A hangulatot a keret szolgáltatja. Fromentin mint utazó jelen meg előttünk és végigvezet bennünket Belgiumon és Hollandián. Nincsenek elméletei a művészetről, mint Taine-nek, illetőleg vannak, de csak a háttérben. A németalföldi művészetet ő is csak a németalföldi milieuvel tudja megmagyarázni. Kevesebb gondolata és ötlete van, mint Taine-nek; a festmény lélektanához egyáltalában nem ért; de jobban tud a művészetben gyönyörködni, mint Taine. És több türelme is van a gyönyörködéshez, mint Taine-nek.

Valljuk meg: Fromentin könyve erősen egyoldalú. Ez legfőbb gyengesége s egyúttal legfőbb ereje is. Mindazt, a mit lát, csak a szemével látja, nem pedig egész lelkével. Mindazt, a mit megír, a szeme mondja neki, nem pedig érzései, gondolatai és képzelete együttvéve. Sokkal inkább művész, hogy sem philosophus lehessen. Minthogy festő volt, igen jól tudja Rubens, Van Dyck és Rembrandt legszebb festményeit gondolatban újra megfesteni és minthogy írói tehetsége is van, igen jól tudja elmondani, hogy festményről-festményre mi volt a Rubens, Van Dyck és Rembrandt szempontja és eljárása, de ezen túl: *pas*

plus: Fromentin nyelve, mely előbb oly zajosan pergett, egyszerre megbénul. De nem mondhatjuk, hogy várakozásunk nincs kielégítve, mert Fromentin egyáltalában nem tudja várakozásunkat felcsigázni. Soha sincsenek tételei, melyeket bizonyítani kíván és sincsenek függőben tartott ítéletei. Nagyon is biztos a dolgában; nagyon is a festészet technikai oldalával foglalkozik; nagyon is szakszerű, a mi egyértelmű azzal, hogy egyoldalú. Műve jó kézikönyv festőknek, de olyanok számára, a kik a festészet lélektani oldala iránt érdeklődnek, nem tartalmaz új gondolatokat. És azt is megállapíthatjuk, hogy új gondolatokat sem ébreszt. Nem gondolatébresztő mű, vagyis nem igazi irodalmi alkotás. A szakirodalom körébe tartozik, mint Lionardo da Vinci *Trattato della pittura*-ja vagy Pacheco, Jacques Louis David, Rafael Mengs és annyi más művésznek a maguk művészetének igazolása végett írt művei. Fromentin nagyon értelmes, nagyon világos, nagyon választékos; Fromentinből sokat lehet tanulni, jó okulásokat lehet meríteni, de nem lehet bele elmélyedni, mint Taine-be és nem lehet benne gyönyörködni úgy, a mint Fromentin gyönyörködött a németalföldi művészetben. A nagy írók ugyanoly mértékben szokták éreztetni velünk meghatottságukat, a mily mértékben ők maguk meg vannak hatva: — Fromentin igen jól meg tudja magyarázni a maga meghatottságát, de éreztetni, igen: éreztetni — ezt nem tudja. Fromentin kitünő képmagyarázó. Művének mint irodalmi műnek az a legfőbb baja, hogy sokat magyaráz, sőt folyton magyaráz, néha a megcsömörlésig magyaráz; ellenben mint kézikönyvnek éppen ez a legfőbb érdeme.

A francia irodalomban nem újság a dolgoknak efféle agyonmagyarázása, Fromentin nincsen egyedül. A mit ő tesz, azt már régebben megtette Stendhal *Római sétái*-ban. Legfőbb mentségök, hogy egyik sem törekszik másra, mint arra, hogy megbízható és kifogástalan vezetőnk legyen. Fromentin egy percze sem áltatja magát azzal, hogy íróművészsze váljék, a ki — mint Théophile Gautier mondaná — meglátja a tárgyak lelkét. Sokkal jobban meg tudja mondani, hogy egy-egy festmény miként jött létre a művész palettáján és vásznán, mint a művész lelkében. Néha megmondja azt is, hogy miként jött létre a művész lelkében, de mindez mit ér, ha mondanivalóinak nem tud adni oly mély jelentőséget, mint Taine, vagy hogy a képzőművészet nyelvén szóljunk: oly messze kiterjedő háttérrel, mint festm-

nyeinek Rembrandt? Taine hitelét képzőművészeti kérdésekben szeretik kétségbe vonni; lehet, hogy igazuk van és Fromentin jobban ért a képzőművészethez; de megérteni és megértetni nem tudja jobban, mint Taine.

E mellett mint író, Fromentin nagy sophista. Érdem-e ez vagy hiba, nem akarjuk eldönteni, de bizonyos, hogy Fromentin néha annyira biztos a maga dolgában, hogy mesterséges általánosításokat, sőt mesterséges igazságokat is megenged magának.

Egyénisége? Írói egyénisége neki nem igen van, a mennyiben pedig van, kissé furcsán érint bennünket. Társaságban nem szeretjük az olyan embert, a ki, ha kevés elbizakodottsággal is, de bizonyos rejtett önbizalommal az *ad hoc* szakértőt játszsza. Fromentin nem idegenkedik ettől a szereptől. Kétségtelen, hogy Fromentin mint író szeret sokat és néha fölöslegesen beszélni. Sőt sokszor inkább *beszél*, mint *mond* valamit.

Ám Fromentin műve, ok nélküli általánosításait, fölösleges fontoskodásait leszámítva, művészek számára tanulságos olvasmány. Magyar fordítása jól sikerült; a terminologia pontos, az eredetinek hanghordozása mindenütt érvényesül.

b. m.

Wollanku József: Raffael. Budapest, 1906. A »Művészeti Könyvtár« kiadása.

Ráfael nemcsak művészettörténeti, hanem egyszersmind művelődéstörténeti jelenség. A festészet fejlődésében korszakot zár és korszakot nyit. Hatása századokon keresztül halványodhatott, de soha meg nem szűnt. Művészete az emberi szellem fejlődésének tényezőjévé lett. A legellentetesebb eszményeket követő korok számára volt mondani valója. A legkülönbélebb fajok és nemzetek szellemi tőkéjét gyarapította. Egész művelődési korszakokra bélyegét nyomta. Messzeható szellemi mozgalmaknak harci szava volt. Gondoljunk a XVI. század első felének olasz művészetére, irodalmára, társaséletére, mely a szépet vallássá tette s ennek a vallásnak csak egy istene volt, egy személyben: Ráfael. Gondoljunk a német romantika »nazarénus« csoportjára, mely termékeny álmokat álmodott az »isteni« messiterről. A Ruskint megelőző Anglia nemzeti kincsnek tekintette a szőnyegekhez szolgáló kartonokat, s ezek realizmusa adta meg

tulajdonképp az első ösztönzést a preraphaelita mozgalom keletkezésére. A francziák Ráfael, a női bájnak csodás ihlettségű lírikusát vérüknek, nemzeti hősüknek tartották XIV. Lajostól I. Napoleonig. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást sem, melyet Ráfael a szellemi fejlődés iránytmutató nagy elméire tett, függetlenül a korszaktól. A lángésztől a lángészhez vezető út a legkönnyebben járható. Elegendő e szempontból hivatkoznunk Montesquieure, Goethére, Humboldtra, Byronra, Shelleyre és Henry Beylere, a kit Stendhálnak neveztek.

A magyar művelődés fejlődésébe Ráfaelnek vajmi kevés beleszólása volt. Nemzeti műveltségünk már agonizál, midőn az urbinói mester feltűnik. Régi művészetünk java termékeit a török felégeti vagy ágyúba önti. Se a mohammedánságnak, se a protestánságnak nem feküdt szívéen, hogy a Mátyás utáni Magyarország tegyen valamit a művészet érdekében. Mikor az első Szűzmáriás lobogók megjelennek, a múzsák is előbújnak rejtekükből. A nagy fejedelem udvarában lobban föl először nagyobb lánggal Mátyás óta a nemzeti szellem művészeti becsvágya. A művészet ismét nemzeti szükségletté lesz. II. Rákóczi Ferencz és környezete számos festőt foglalkoztatott, kik a németalföldi és a franczia művészet neveltjei voltak. Az olasz iskolákról a XVII. és XVIII. századi magyar festők nem vettek tudomást. Id. Markó Károly az első magyar festő, a kinek képzelme a művészet classikus hazája felé fordul. Egyszersmind az első, a ki a Poussin közvetítésével összeköttetésbe lép Ráfaellel. Még lazább viszonyt tart Ráfaellel, a történeti festészet alapelveit kodifikáló római Ráfaellel, a múlt század harmadik negyedében virágzó történelmi festészetünk. Ennek képviselői közül Lotz, fejlődésének korai szakában, a nazarénusok révén közvetett kapcsolatba jut Ráfaellel; első sorban a *János vitéz*-sorozat mutatja Corneliusnak és társainak hatását úgy a formai felfogás, mint a munkai feldolgozás tekintetében. Festészetünk történetében elszigetelt jelenség, hogy Szoldatics Ferencz *Madonnáiban* közvetítés nélkül fordul Ráfaelhez, ennek firenzei munkáihoz.

Nincs rá semmi adatunk, mikor kezdődik nálunk Ráfael ismerete, s milyen mérvű volt ez eleinknél. Felvidéki és erdélyi módosabb polgárok házában nem ritkán találkoztunk az urbinói mester népszerű Madonnáinak megsárgult metszeteivel, leggyakrabban a Müller-metszette *Sixtusi Madonnával*, az Agricolától

átírt *Mezei Madonnával*, a Desnoyers-féle *Belle jardinière*-rel és *Della sediával*, szóval ugyanazokkal, melyek a XIX. század első felében Németországban szinte nélkülözhetlen berendezési tárgyak voltak minden valamire való házban. E szerény metszetek nevelő hatását sokan érezték mindaddig, míg helyüket el nem foglalták az olajnyomatok és a művészi szempontból talán még fogyatékosabb chrom-lapok. Ráfaelnek csak egy festménye került magyar birtokba: a befejezetlenül maradt Eszterházy-Madonna s ez is csak azóta lett a nagyközönség számára hozzáférhetővé, hogy az Eszterházy-képtár állami tulajdonba ment át. Ily kevés kötelék mellett nem csoda, hogy a Ráfael-kérdés nem izgatta túlságosan közműveltségünket s hogy irodalmunkat, nagy íróinkat teljesen hidegen hagyta. Szakíróink közül is — a bírálendő monographia szerzőjét leszámítva — csak kettő foglalkozott festészeti működésének egy-egy szakával vagy egy-egy szempontjával.

A külföldi Ráfael-irodalom nagy múltra tekinthet vissza. A különböző korok művészeti írói különbözőképp állítják be Ráfaelt, úgy életét, mint művészi tevékenységét. Vasari a mythologia kódéba burkolja, melytől maig sem tisztult meg teljesen. Az egész XVII. és XVIII. században félistennek tartják, a kinek művészete nem e földről való, s a kinek ecsetjét bájos angyalkák mossák — talán ugyanazok, melyek munkájuk végeztén fáradtan könyökölnek a drezdai kép peremére. Alapjában ugyanezt a fel fogást vallják a nazarénusok. Ezek is szinte isteni megnyilatkozást látnak benne. Egy szelíd, lányos mosolyú ifjút képzelnek el, a ki sohasem lépte át a férfikor határát. Műveiben csak a félnék, szűzies bájt veszik észre, s ennek megfelelően Madonnái részére tartják fönn java érdeklődésüket. A csoport művészettörténésze, Passavant, 1839—56 között megjelent Ráfael-életrajzában a könyvezésig érzékenyülve beszél el életét és adja festményeinek jellemzését (az életrajzot Ráfael műveinek gondnal készített tárgymutatója követi, mely ma sem nélkülözhető). Passavant-nal egyidőben Ruhmor, Winckelmanntól és Wielandtól irányítva, az antik művészet álláspontján mérlegeli munkásságát. Goethe az első, a ki közvetlen előzményeiből, Franciából és Peruginóból, mint szükségképi történeti jelenséget igyekszik magyarázni. A modern művészettudomány eszközeivel dolgozó írók közül a rengeteg autopsia fölött rendelkező Crowe és Cavalcaselle, a Grimm-testvérek romantikájától kissé fogva tartott Hermann

Grimm, a higgadt Springer és az összehasonlító művészettörténeti módszer alapvető mestere, Morelli foglalkozott vele a legtöbb eredménnyel, a nélkül, hogy ezek valamelyikének sikerült volna életéről és munkásságáról végleges képet rajzolni.

Az első magyar Ráfael-monographia bírálásánál kettős szempont jogosult: mennyivel járul az hozzá a Ráfael életére és művészi tevékenységére vonatkozó függő kérdések tisztázásához, s mily felfogást követve és mily mértékben nyújt tájékozást a magyar közönségnek a művészet, s bizvást mondhatjuk az emberi műveltség történetének egyik legnagyobb jelensége felől. Ez utóbbi szempont annyival inkább jogosult, mert a munka oly vállalatban jelent meg, melynek nyilvánvaló — ha nem is mindig elért — célja: a nagyközönség érdeklődését megnyerni, a tudomány vesztesége nélkül.

A szerző szemmel láthatólag lemondott róla, hogy művében hozzászóljon a Ráfael életét és művészi ténykedését illető vitás pontokhoz, melyek a tudományt ma is állandóan foglalkoztatják. Ezek némelyikéről futólag megemlékezik, a chroniqueur hangján. Legtöbbjét azonban egyáltalán nem méltatja figyelemre. A Ráfael gyermek- és ifjúkorára vonatkozó életrajzi adatokból csak a születés és a Perugiába költözés évét, s az atya nevét említi. A születés napjáról már nem szól, pedig ennek meghatározása sok vitára adott okot. A születési idő pontos megjelölése nem is annyira mellékes oly művésznél, mint Ráfael. Tudósítania kellett volna az olvasót Ráfael családjának eredetéről és arról, honnan és mikor került az Urbinóba, hogy megállapíthassa, mily ethnikai hatásoknak volt kitéve az a család, melyből a mester sarjadzott. Ez irányú adatok nem hiányoznak. Édes anyjának s ötvös családból származó mostoha anyjának nevét is elhallgatja. Komolyabb beszámítás alá esik, hogy művészi eredetének meghatározására sem helyez nagyobb súlyt. Rámutat ugyan Timoteóval és ennek révén Franciával való viszonyára; e viszony jellemzésére azonban, a képkritikai egybevetések mellőzésével, elegendőnek tart néhány általános æsthetikai kijelentést. A szerző természetlen æsthetizáló hajlama már itt jelentkezik, hogy munkája folyamán nőttön-nőjön. Franciát — szerinte — a *magasabb rendű szépség* kifejezése különbözteti meg a korabeli umbriai festőktől. Ez a jellemzés æsthetikai szempontból fölötte hiányos, mert a szerző

elfelejtette előrebocsátani, mily mértéket alkalmaz a szép fokozásában. A Timoteo művészi egyéniségét elmés találós kérdés alakjában állítja az olvasó elé: «(Timoteo) az alakok arczkifejezésében és taglejtésében azt a bájt érte el, a melyet raffaelinek szokás nevezni» — írja, mielőtt a Ráfael művészetének tulajdonképeni tárgyalásához hozzá fogott volna. A bolognai iskolának a fiatal Ráfaelre tett hatásáról szólva, megfedkezik Francia mellett az iskola másik fejről, Lorenzo Costáról, a ki az előbbivel együtt tartott műhelyt, együtt oktatta az oda sereglő tanítványokat, köztük Timoteót, a Ráfael első mesterét. A Costa *Sposaliziojának* Ráfael hasonló tárgyú képével való rokonságáról nem tesz említést, pedig erre előtte már mások is utaltak. Általában rövid, de kusza vonásokkal rajzolja meg ifjúkori fejlődésének képét. Midőn a tizenhét éves Ráfaelt Urbinóból Perugiába kíséri, így ír: «A festészetről eddig is umbriai felfogás szerint alkotott magának képet . . . » Ezzel ellentmond előbbi fejtegetésének, midőn az urbinói korszakán gyámkodó bolognai irányt — helyesen — megkülönbözteti az umbriai festészeti modortól. Megint csak nagyon általánosan és homályosan tájékoztat Ráfaelnek második, perugiai korszakában Peruginóval és Pinturicchióval való vonatkozásáról. Nem foglalkozik a jelentős kérdéssel, mily részt vett a fiatal Ráfael a két mester azon nagyobb munkáiban, melyek perugiai korszakának tartama alatt készültek. Sokan tagadják, hogy Perugino igénybe vette volna segítségét a Cambióban. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az itt készült falképek mély hatást tettek a Ráfael formai felfogására, a ki ugyanaz évben került a Perugino műhelyébe, midőn ez a Váltócsarnokban dolgozni kezdett. Nem érdekli a szerzőt azon, még nem egészen eldőlt kérdés se, vajon volt-e része Ráfaelnek Pinturicchio legnagyobb vállalkozásában, a sienai Libreria kifestésében, vagy legalább a freskók előtanulmányainak készítésében. Szóra sem érdemesíti a *Velencei Vázlatkönyvet*. Ez hosszú időn keresztül főszerepet játszott a Ráfael ifjúkori fejlődésének megállapításánál. Ma, az Amersdorfer kutatásai után is, jogosult még a sejtés, hogy e rajzgyűjtemény néhány lapja tényleg a fiatal Ráfael kezétől származik. Ezek döntő kérdések, melyeknek megbeszélése, vagy legalább említése alól Ráfael egész működését tárgyaló egyetlen író sem mentesítheti magát a tájékoztatlanság, vagy legjobb esetben a felületesség vádjá nélkül.

Mint az urbinóinak és perugiainak, úgy a firenzei kor-

szaknak tárgyalását is túl rövidre fogta a szerző. Pedig, mint Madonna-festő itt éri el Ráfael fejlődésének magaslatát. E fejlődés menetét a szerző, egy *classikus* művészettörténeti munka íróját követve, a motívum s a szerkezet változásán tűnteti föl. E mellett teljesen számításán kívül hagyja azt a szempontot, mily változásokon megy át a formai készlet, melyet Ráfael Perugiából magával hozott, miként szorúl lassanként háttérbe a peruginesque-arctypus, mely megelőző korszakának művein uralkodott. A Ráfael látköre Firenzében kiszélesül. Ujabb formai és munkai vívmányokkal gazdagodik művészete. Ujabb hatásokat olvaszt magába. Ezekre utal ugyan a szerző, de megint csak felületes marad. A Lionardo hatásának magyarázásánál a fősúlyt az érzelmi, a kifejezésbeli találkozásra helyezi, pedig ép a kifejezés marad mindvégig a Ráfael legegényibb tulajdona; helyesebb lett volna, alapos elemzéssel a formai, szerkezeti és fénytechnikai szempontok szerint megközelíteni a kérdést, a mire a Ráfael-irodalom jeles példákkal szolgált már. A Fra Bartolomeótól gyakorolt hatás kimutatásánál is több szempontot mellőz; a firenzei mester nemcsak a szerkezetekre, de egyes arctypusokra (Mad. Tempi és Niccolini, Sz. csal. a szakáltalan Józseffel), sőt a megmintázás módjára és a színezésre nézve is (Mad. Colonna) szolgált tanácsesal Ráfaelnek. A Michelangelo befolyását nem minden erőszakosság nélkül igyekszik bizonyítani. A Dávid-tanulmány (30. kép) nem a Ráfael rajza; a zárt korrajz, az éles, szinte vésett belső vonalak, melyek gyakran hálószerűen keresztezik egymást, nemkülönben a tulságosan hangsúlyozott lábizmok a Peruzzi kezére vallanak (Fischel, N. 563). A két mezítelen kamaszt ábrázoló, ugyancsak Michelangelóval vonatkozásban álló bécsi lapot (31. kép) is Peruzzinak kell tulajdonítanunk, kissé szabadabb kidolgozása ellenére. A mi michelangelói vonás már firenzei festményeiben mutatkozik, azt a szükségszerű, benső fejlődés hozza magával, Ráfaelnél ép úgy, mint más olasz mestereknél a XVI. század elején, olyanoknál is, a kik soha meg nem fordultak Firenzében, avagy Rómában. Ráfael majd csak Rómában fogja Michelangelót megérteni s tanulmányozni.

Aránytalanul hosszasan időzik a szerző a római korszaknál. Itt módszere is megváltozik. Eddig a részletkérdésekkel nem bíbelődött; a fejlődésnek jóformán csak azon mozzanatait ragadta ki, melyek a római Ráfael megértését előkészítik. Most minden

kicsiség érdekli. A mű elején megfélekedezett a Ráfael anyjáról, most házassági terveit vele együtt szövi. Azt kell föltennünk, hogy az egész munka a római korszak kedvéért íródott. Mindenesetre hasznára vált volna a kötetnek, ha szerzője a Róma előtti korszakokról szóló rövid fejezeteket teljesen elhagyja s ily értelemben a kötet címét is megváltoztatja. Így igazságosabb lett volna Ráfaellel szemben, az olvasóközönséggel szemben pedig lelkiismeretesebb. A szerző úgy jár el, mint a *Lisez-moi* és más hasonlórú folyóiratok, melyek népszerű regényeiknek csak legizgatóbb fejezetét közlik, s előrebecsátják a megelőző részek rövid foglalatát.

A római korszak egyes alkotásait terjedősen írja le, még azokat is, melyekben Ráfaelnek vajmi kevés része volt, vagy melyekhez keze sem ért. A kötet túlnyomó részét e leírások foglalják el. Mintha az lett volna a szerző fő célja, hogy szépen kiállított képes könyvhöz felvilágosító szöveget készítsen. Az előszót így kezdi: «E tanulmány célja: Ráfael művészetének *magyarázata*.» Ezen, a leírason kívül a művek erkölcsi tartalmának kihámozását is értette. Az utóbbi feladatot nem egyszer költői lendülettel végzi. Tudományos szempontból meddő munka ez. A művészeti alkotások «erkölcsi tartalma» — ha ugyan egyáltalán rendelkeznek ilyennel — ép oly viszonylagos, mint maga az erkölcs. Erkölcsstani spekulációkkal ma sem lehet megközelíteni a Ráfael művészetét, a mint nem lehetett a nazarénusok korában. Az igazi művészet soha sem élt az erkölccsel közös háztartásban. Az ellenkező állásponton levők classikus példája, Hogarth sem czáfolja meg e felfogást; a mi értelmünkben vett «erkölcs» az angoloknál nemzeti jelleg, szinte tudatlanul működő gyakorlati elv, életszabály, s nem metaphysikai képlet.

Az alkotások formai elemei közül legfőlebb a szerkezet bírja érdeklődését lekötni. Nem követi nyomon, mint változnak folytonosan a Ráfael római korszakában is, az általános művészeti fejlődés menetét szükségszerűen követve a kifejezés eszközei, mint izmosodnak a formák, egyénisülnek a típusok, miként válnak szenvedélyesebbekké a mozdulatok, a színek komolyabbakká, s egyuttal tüzesebbekké, az árnyékok mélyebbekké, miként lesz a rajz a vázlaton mint a kész munkán részletezőbbé, a nélkül, hogy a sajátos báj formai megnyilatkozását gátolná. Itt ép úgy, mint az előző korszakok tárgyalásánál, nem világítja meg kellően a rajzoknak a kész képekhez való

viszonyát, szóval magának a képnek genesisét. E mulasztást kivált a perugiai Madonnákkal szemben rójuk fel, melyek kiviteléhez nem egyszer a tanítók szolgáltatták a rajzot.

A római korszak alkotásainál helytelen szerepet tulajdonít az antik művészet befolyásának. «Tehetségének e ragyogó kibontakozását — írja — ha nem indította is meg egyedül az antik művészet, kétségkívül előmozdította.» Ezt azonban nem tudja bizonyítani. A Pulszky nyomán felhozott példák járulékos dolgokra vonatkoznak, s a Ráfael általános archæologiai érdeklődését bizonyítják csak, mely a kor divatjának és a környezetnek hatása alatt keletkezett benne, a nélkül, hogy művészetének fejlődésébe bele játszott volna. A jellemző kiemelése való törekvést nem az antik művészet oltotta belé, a mint azt a szerző feltüntetni igyekszik. Még Timoteo Vititől kapott öröksége volt ez, olyan nagy örökség, mely egész művészi pályájára kifutotta.

Vannak azonban a római korszakról szóló fejezeteknek igen sikerült, gonddal és szeretettel írott lapjai; közülük nem egy formailag is figyelemre méltó. Képleírásai sok helyt annyira plasztikusak, hogy nélkülözhetőkké teszik magukat az illusztrációkat. A *Disputa* leírása és jellemzése különösen világos és szemléltető. Igen helyes, a mit a történeti festészet fejlődéséről mond.

A Ráfael építő munkásságáról külön fejezetben szól, röviden, de szabatosan.

A tárgyalás folyamatába meglepetésszerűen monologokat, dialogokat sőt egész dramatizált jeleneteket iktat, s ezek munkája belső formáját kissé nyugtalanná teszik. A XVIII. században Webb is írt Ráfaelról párbeszédekben. Az angol író azonban egész munkájában következetes maradt a választott formához. A *Farnesiná*-ról szóló dramatizált fejezetben szerzőnk helytelenül választja Pietro Bembót az antik-felfogás tolmácsolójául. A költő kardinális szónoki műveiben, a szokványnak hódolva, a római rethorika nyelvét mímeli ugyan; írói egyéniségének legnevezetesebb tette azonban: a Petrarca tekintélyének elismerése a lyrában s Bocaccióé a nyelvben ép az antik-irodalmi hatás ellen irányul.

A szerző nem ritkán botlik meg tárgyi tévedésekben. A Donatello művészi családfáját helytelenül Giottóra és Masaccióra vezeti vissza. Ugyancsak a Donatello szobrászatát festőinek

mondja, láthatólag összetévesztve a festőiség és a drámaiság fogalmát. Giottót meg nem értette, a ki azt írja, hogy nála «a testmozdulatnak nincs önálló értéke». S nem ismeri Peruginót, a ki azt állítja, hogy «a tér egyenletes betöltése ennek egyik jelessége». A perugiai mester legjobb korának képein — 1500 körül — az alakokat egyetlen felületen, egyetlen vertikális síkban szereti csoportosítani; így a firenzei Accademiában függő (N. 57.) *Assuntán* és a bolognai nagy oltárképen (Pinacoteca. N. 197.). Mindenesetre több térérzék felett rendelkezik a Ráfael másik perugiai tanítómestere, Pinturicchio. Ráfael perugiai és firenzei korszakában nem Peruginót követi a színezésben, hanem Timoteót és ennek mesterét, Franciát. Perugino nem törekszik általános színbenyomás (tonus) keltésére, festményein a színek külön-külön hatnak. Ráfael, a bolognaiak nyomdokába lépve, kezdettől fogva ellenkezően jár el. Midőn Ráfael firenzei korszakának színezését ép a *Sposalizión* jut eszébe elemezni, azt a gyanút kelti, hogy nincs tudomása a képnek többszörös rossz átfestéséről. A *S. Cecilia* nem 1516-ban készült, hanem a már közétett okmányok szerint (Malaguzzi) két évvel előbb. Téves *Piero degli (dei, de') Franceschi* helyett *della Francescát* írni.

A kötet végén időrend és tárgy szerint csoportosítva találjuk Ráfael összes festményeinek és rajzainak lajtsromát. Ráfael nevét a különböző gyűjteményekben igen számos rajz viseli, több mint felerészt jogtalanul. Bár sok jeles művészettörténész dolgozott megrostálásukon, még ma is eléggé tekintélyes a kétes lapok száma. A Ráfael-kutatásnak ma is sarkpontja az egyes rajzok kritikája. Szerzőnk kijátszsza e kényes feladatot. Elfogadja, s a forrás megnevezése nélkül lajstromába iktatja a Ráfael-rajzok utolsó revisorának, Oscar Fischelnak az egyes lapokra vonatkozó meghatározását. Ettől általában csak akkor tér el, midőn ez a Fischeltől idézett írók túlnyomó többségének nézetével föltűnően nem egyezik. Ez mindenesetre kényelmes eljárás, s egyszerű mechanikai munkánál többet nem igénylő. A rajzokat nem mindig szabatosan írja le, a miben úgy látszik, már Ruland volt példányképe.

Wollanka «tájékoztató irodalmat» is csatolt kötetéhez. Nem rójuk meg érte, hogy ez nem teljes, bár nem lett volna egészen hiában való felsorolni a már másoktól, legutóbb ép Fischeltől összeállított teljes Ráfael-irodalmat (ezen, természetesen csak a tudományos vonatkozású műveket értjük). Mulasztás azonban,

hogy igen fontos munkákat nem említ, melyeket egyik kutató sem nélkülözhet — a Quatremère de Quincy, a Punigleoni, a Schmarsow, a Lippmann, a Seidlitz, az Amersdorfer dolgait értjük elsősorban; s nem említ olyanokat, melyeket előadási modoruk jóvoltából a laikus közönség is haszonnal forgathat — a Gutbier és Lübke nagy Ráfael-kiadását, Braunnak még mindig olvasható, bár kissé szentimentális Ráfael-életrajzát és a tudományos szempontból is jelentős, négy kiadást ért Grimm-féle monographiát. Ez utóbbiról pusztán udvariasságból is illett volna megemlékeznie a mennyiben némely képleírásban — így az *Ezékiel látományát* megjelenítő festményénél s a kartonoknál, hol a megfelelő bibliai idézetet bocsátja a leírásnak elébe — a Grimm módszerét követi. Elvértve, szinte ötletszerűen, a szöveg között is ad bibliographiai utalást, a nélkül, hogy hasonlóan járna el minden olyan helyen, a hol mások véleményét, a mások kutatásának eredményét tolmácsolja. Ez félreértésre adhat alkalmat a nem szakképzett olvasó előtt.

A könyv kiállítása nem különbözik a *Művészeti Könyvtár* előző köteteitől. Az illusztrációkon ezúttal is túlbuzgó retoucheurök dolgoztak. A bekötési táblán ezúttal is gondosan meg fogja őrizni a külső borítékot minden jóízű könyvbarát.

Gerevich Tibor.

Rákóczi szabadságharcza. Írta Farkas Emőd. I. kötet. Budapest, 1908.

A Rákóczi-kultusznak némi lendületet adott egyfelől a kétszázadik évforduló, másfelől a fejedelmi elhatározás, a mely Rákóczi és bujdosó társai hamvainak hazahozatalát lehetővé tette. A nagyközönség érdeklődni kezdett a kétszáz esztendő előtt elviharzott nagy küzdelem iránt. Több alkalmi munka is jelent meg Rákócziról; ezek között figyelmet érdemel Farkas Emőd fent címzett monographiája. A szerző a gazdag anyagot tökéletesen ismeri és könnyed, elbeszélő stílusban dolgozza föl.

A dicső korszakban sok regényes epizód, s ezek néha elragadják őt. A regényes részleteket regénybe illő módon színezi ki, a kevésbé regényes részleteken többször csak átsiklik.

Farkas Emőd egyébiránt igen lelkiismeretesen dolgozott, s csak dicséretére szolgálhat, hogy még az olyan kisebb jelentő-

ségű kérdések kiderítésére sem sajnálta a fáradságot, mint példának okáért a Castelli dragonyosezred létezésének kérdése. Történetíróink ugyanis, köztük első sorban Thaly Kálmán, Lehmannról írván, Rákóczi emlékiratai nyomán azt mondják, hogy Castelli dragonyosezredbeli százados volt. Nos, Farkas Emőd kideríti, hogy ily nevű dragonyosezred sohasem volt. Melyik volt hát az az ezred, a melynek kirendeltsége Rákóczit Bécs-ujhelyen őrizte? Farkas úgy gyanítja, hogy a mostani 15-ik huszárezred lehetett, a mely 1701-ben a második számú dragonyosezred volt, s a melyben csakugyan találunk egy Lehmann nevű őrnagyot, a kinek keresztnévét azonban az ezred történetírója nem említi. Lehet, sőt valószínű, hogy ez a Lehmann volt Rákóczi megmentője, mert 1701-ben egyszerre nyoma vész az ezredben; Rákóczi ugyan centuriónak írja, Wagner ellenben præfectum centurionemnek mondja, a mi főszázadost jelent, de jelenthet osztagparancsnokot is. S a «Castelli» elnevezés nem jelenthet-e vajon «várbeli»-t?

A most megjelent első kötet huszonnégy ívnyi terjedelemben a Rákóczi-szabadságharcz előzményeit foglalja magában; az okokat, a melyek a szabadságharcz kitörését előidéztek. Vonzó, lendületes előadásban megírt korrajz ez: az I. Lipót féle abszolutizmus rajza, s e keretben élénk tárja a szerző II. Rákóczi Ferencz és gróf Bercsényi Miklós élete folyását egészen addig, míg lengyelországi bujdosásukban felkeresi őket Szalontay, a tokaji zendülés vezére, hogy vegyék kezükbe a kurucz lobogót. A szerző egy rég várt munka megírásába fogott, s a kezdet, az első kötet arra jogosít, hogy érdeklődéssel várjuk a folytatását.

B. K.

Corneille és kora. A francia szinköltészet fejlődése a közép-kortól Racineig. Irta Haraszti Gyula. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 8-r. 571 lap.

Corneille, a francia nemzet egyik büszkesége, születésének háromszázadik évfordulóján kapta meg szobrát a párisi Panthéon előtt. Egyszerű, minden pompa nélküli, de egyszerűségében is méltóságos ez a szobor — Allouard műve, — illő ahhoz, a kit ábrázol: magas talpazaton áll a költő, fölemelve köpenyét, tisztes, komoly tartásban; a talpazat aljára könyököl egy symbolikus

nőalak, a tragikai mûzsa s még csak egy-két járulék egészíti ki a decoratív hatást — a tragikai álarcz, pálmaágak, a királyi korona, melyet Corneille hősnői viseltek. Ünnepekt és népszerű lenni azonban nem egy dolog s aligha csalódunk, ha kimondjuk, hogy Corneille nem a legnépszerűbb írók közül való. Nem népszerű ma még Franciaországban sem, a hol Racinehoz képest oly keveset játszzák (Claretie igazgatása, vagyis a legutóbbi két évtized alatt mindössze 297-szer szerepelt a Comédie műsorán, míg Racine 418 szor); és talán azért nem népszerű, mert alapjában középkori lelke van. Hiszen a francia irodalom már elejétől fogva ismerte Corneille drámáinak elveit; Roland ép úgy a kötelesség harczosa, akár az ő hősei. Eszmék küzdelmével — még pedig az elvontságig vezetett küzdelmével — találkozunk a középkori morálisokban, csak úgy, mint az ő drámáiban. Valami sajátos, hogy úgy mondjuk irodalmi atavismus nyilatkozik meg Corneilleben: a középkor szelleme, classikus kifejezésben. Erre a felfogására bizonyára hatással volt eredete, neveltetése a jezsuitáknál s az antik irodalom buzgó tanulmányozása. Északi francia volt, józan, egyenes, sőt rideg gondolkodással, a hol nincs helye a csapongó szenvedélynek, a színes képzeletnek, sőt a természetérzékek is alig; ehhez a ridegséghez még némi rabulista furfangot adnak életírói, a mi részben normand származásának, részben családi hagyománynak s ügyvédi foglalkozásának tulajdonítható. De vallásos nevelése is nem kis mértékben járult hozzá jelleme kialakításához, mert bizonyos, de szintén józan, exaltatio nélküli vallásos irányzat vonul végig Corneille egész életén és egész drámaírói pályáján. Ő itt is a lényegét látta meg, azt tartva Szent Ágostonnal: *Noli foras ire, in te redi, in te enim habitat veritas*. A kegyelemtől vezetett ész s az akarat diadala a szenvedélyeken, a hősiességgé emelkedő kötelességtudat, a világ hiúságainak megvetése, nagy eszmék cultusa, mind oly tulajdonok, melyeket költőnk már az iskolából hozott az életbe. A dicsőséget nem kereste; belső hajlamból írt s a mellett békésen élt ügyvédi hivatásának és családjának. Sokszor kiemelték róla azt is, hogy Corneille nem volt igazában sohasem szerelmes és hogy tragédiáiban is, már a *Horacetól* kezdve, mind jobban háttérbe szorul a szerelem. Bámulatos önuralomról tesznek tanúságot reánk maradt lyrai versei: szívének lázongásait már korán megtanulta elméjével mérsékelni s ezt az önuralmat vitte át hőseibe is. Ezeknek ugyan nem az a mérhe-

tetlen, világrendítő szenvedély a főelemük s nem ez a Corneille drámáinak főmozgatója, mint lesz később a Racine drámáinak, a ki maga is hevesvérű, élete végeig szeretkező francia volt, noha őt ismét a Port-Royalhoz kötötték tisztos hagyományok, de a hová bölcsen csak élete végén tért meg.

Ezeket a hatásokat csak erősítette, mélyítette az a körülmény, hogy megismerkedett Corneille a spanyol drámairodalommal. Természetesen túlzás azt állítani — mint nem rég egy magyar író, francia nyelven írt könyvében erősítette, — hogy Corneille mindent a spanyoloknak köszönhet, vagyis hogy a spanyol színpad nélkül nem bírónk Corneillet. Talán nem bírónk a *Cid*-et, de ennek híján bizonyára egy másik *œuvre de jeunesse*-t, mely Corneille pályáján olyan, mint *Andromaque* a Racine, *Hernani* a Hugo Victor drámái közt. És az, hogy Corneille tanulmányozta az akkor úgyszólván divatos spanyol színműírókat, hogy átvett tőlük néha egy-egy helyzetet, egy-egy jellemző kifejezést, vagy éppen egész drámatárgyakat (*Cid*, *Don Sanche d'Aragon*, *Le Menteur*), az ő nagyságából csak úgy nem von le, mint a Shakespeareéből az, hogy sokszor régebbi írók kész drámáit «dolgozta át» vagy egyik-másik színművét mások társaságában írta. Corneille is azért megmaradt Corneillenek; azóta olyan fogalomná vált az ő neve, a melyet egyetlen igazán művelt ember eszmeköréből sem lehet kitörölni.

Corneille világnézetet is hozott magával. A nélkül azonban, hogy — a poetika conventióit leszámítva — meghamisította volna alakjait, mint később Voltaire végezte ezt, tudatosan, szándékosan, rosszhiszemű iróniával. Corneille világnézete meglehetősen komor, éppen mivel következetes, akárcsak a Wagneré, s az ő motívumait is ép úgy sorba lehet lehetne szedni. A classicismus nála csak a kifejezés eszköze, a tárgy, az irodalmi sallang, az esetleges idegen hatás csak alkalom a saját eszméinek, philosophiájának érvényre juttatásához. Nála igazi *lelke* van a drámának, igazi morálja, de ismét a nélkül, hogy bevallottan iránydrámát vagy tankölteményt akarna írni; és ebből a lélekből fakad a kifejezés ereje, a stílus tökéletessége, a mely megérdemli a classikus nevet Rotrou és más kortársai fölött.

Az ímént irodalmi atavizmusról beszéltünk. Nem kell azonban azt úgy érteni, hogy Corneillet semmi kapcsolat nem fűzi századához. Abban, hogy szív körét, a szerelmet, e legemberibb szenvedélyt hovatovább kizárja s inkább az értelem hűvösebb

régióiba emelkedik, drámai tolmácsolója lesz — mint ezt Lanson bővebben fejtegette — Descartes tanainak, mint viszont Racine Pascal pendantja. Ha nem hajtjuk is túl Lanson állítását, magyarázatunkban nincs azért ellentmondás. Elõször is tudjuk, hogy már a scholasztika mindig fölébe helyezi az ész az érzelmenek, illetve az érzelmet csak isten felé irányítva fogadja el jogosnak. Erre legfeltünõbb példa Polyeucte, a ki talál egy érzelmet, melyet a felesége iránti szerelménél és értékesebbnek ítél s azért habozás nélkül feláldozza szerelmét. Másodszor mondtuk azt is, hogy a Corneille vallásos érzésébõl hiányzik a rajongás, inkább észszerû az — s ebben az átalakulásban már kereshetjük a Descartes hatását. Mert úgy áll a dolog, hogy a Corneille hősei önmaguknak teremtenek vallást az akarat tanából. Akaratlányok az õ emberei, a kik folyton azt elemzik, mi van bennük. Drámái nagy lelki harcok az értelem körében, philosophiai drámák. Csak egy extasis: az akarat diadalának extasisát ismeri Corneille, de ezt aztán megkapóan is rajzolja. És ha már tovább akarjuk folytatni a bölcselekkel való összehasonlítást, mondhatjuk azt is, hogy e drámákban egy Schopenhauert találunk — deista kiadásban. Corneille azon írók egyike, a kiknek hatása alól — legalább Franciaországban — a mai írónemzedék sem vonhatja ki magát. Eszméi benne élnek minden komoly tollforgató lelkében; példa erre, hogy a drámaírókat ne említsük, Bourget Pál, a ki regényeiben corneillei erõvel, meggyõzően, classikus tisztasággal tudja tárgyalni a legelvontabb témákat.

Ilyen értelemben ünnepelte Corneillet nemzete, születésének háromszázados fordulóján. Ebben az ünneplésben részt vett akkor a Kisfaludy-Társaság, valamint a Magyar Tudományos Akadémia, mely Haraszi Gyula egyetemi tanárral, Molière jeles magyar méltatójával megíratta Corneille életrajzát. *Corneille és kora. (A francia színiköltészet fejlõdése a középkortól Racineig)* a címe Haraszi művének, a melyet «tanítványi és baráti hálával» Faguet Emilnek, a Sorbonne hírneves tanárának ajánlt. Ilyen vaskos könyvet még maguk a francziák sem írtak errõl a classikus drámaíróról, a kit azonban nálunk alig ismer a nagyközönség. A szerzõ tehát nehéz föladattal állott szemben, mert úgy fogta fel a dolgot, hogy az író jellemzéséhez, megértéséhez ckvetlenül szükséges darabjai tartalmát is mellékelnie, a mi alól például egy Shakespeare, egy Molière méltatója jórészen fölmentve érezheti magát. Hozzá kell vennünk még azt is, hogy — Gyulai Pál és

Jánosi Béla értekezései meg Alexander Bernát iskolai *Cid*-commentárja után — magyar nyelven ez az első tüzetes, összefoglaló munka, mely a nagy író egész működését, a rendelkezésére álló philologiai és kritikai apparátussal felöleli.

Emeljük is ki mindjárt, hogy ezt a philologiai és kritikai készletet — a melyet egész könyvtárt kitevő francia szövegkiadások, életrajzok, monographiák, szinibírálatok után dúsan ki lehetett aknázni — bőségesen megtaláljuk Haraszi könyvében.

Rövid bevezetés (1—11. l.) után az első rész a középkor, a XVI-ik és XVII-ik század szinklétészetét ismerteti, röpke áttekintésben (14—38. l.) A második rész (47—96. l.) Corneille pályájának 1606—1635 terjedő részével, tehát születésével, iskoláztatásával, első kísérleteivel foglalkozik, a harmadik rész (108—408. l.) behatóan taglalja a nagy alkotásokat, a *Cid*-től a *Rodogune*-ig, illetve *Pertharite*-ig, a negyedik rész (413—464. l.) a költő pályájának utolsó harmincznégy évét tárgyalja. Egy hetven lapos összefoglalás tájékoztatja az olvasót Corneille jelleméről, gondolat- és érzelemvilágáról, művészetéről és hatásáról.

A könyv legértékesebb része kétségtől az a négyszáznegyven lap, a melyen Haraszi a költő életét és munkásságát méltatja. De bátorkodunk e dicséretünkhöz mindjárt egy kifogást csatolni. Értékes a könyvnek ez a része a miatt az anyag miatt, a melyet a szerző benne felhalmozott. Lankadatlan szorgalom, hosszas, fáradságos kutatás eredménye ez. Igaz továbbá, hogy a szerző — kivált az egyes drámák elemzésében — igyekszik a maga gondolatait adni, a leglelkiismeretesebb önállósággal mondani véleményét minden részletükről s a róluk már elhangzott bírálatokról. Kifogás alá esik azonban, hogy:

1. A könyv kevesebbet nyújt, mint a mennyit a címe ígér. Az a harmincz lapos «első rész» korántsem világosítja fel az olvasót a francia dráma *fejlődéséről*, mert szándékos szüksézsavúsága mellett épen csak általános bevezetésnek illik be, a mit azonban fölösleges a címbe kitüntetni.

2. Maga a Corneilleről szóló rész nem egyéb a rá és műveire vonatkozó adatoknak — ismételjük lelkiismeretes, aprólékos, de épen ezért nehézkes — összeállításánál. Az egyes drámák elemzése, az alpontokra való osztással, inkább statisztika jellegű. Mindez az olvasót fárasztja inkább, mintsem vonzza. A sok adatból csak homályosan alakul ki a költő egyénisége; a drámáknál ez a merev részekre tagolás veszélyezteti az egésznek megértését.

3. A szerző elismerésre méltóan kiaknázta feladatának *philologiai* részét, csakhogy, sajnos, az *aesthetikai* oldal rovására.

A philologia oldalt véve tekintetbe: mint már mondtuk, e könyvben pontosan megtaláltunk minden Corneillere vonatkozó adatot. Elvitatni valónk nincs; ezek különben is tisztázva vannak. A munkát, így a hogy van, talán leghelyesebben Körtingnek, e nem rég elhunyt jeles német tudósnek a XVII. század francia regényéről írt könyve mellé állíthatjuk, a melynek a szaktudósok igen nagy hasznát veszik. Ha Haraszi csak a szaktudósokra számított könyve megírásakor, célját elérte. De ha nem-szaktudós veszi kezébe a könyvét, szívesen olvasna abban egy kis lélektani fejtegetést magáról a költőről, a lelkéről, az egyéniségéről, meg valamivel folyékonyabb, inkább kevésbé «documentált» méltatást a drámáiról. E helyett azonban a jó néhány száz lap átküzdése után azzal a benyomással teszi le a könyvet, hogy a szerző nagyon sokat fáradt a megírásával, oly sokat, hogy ezt maga az olvasó is okvetlenül megérzi. Örömmel vettük volna például, ha a szerző nem már a hosszas philologiai boncsolás után, csak a 491. lapon kezdi sejteni, hogy Corneille «*bizonyára azért szerette a stoikus római hősök rajzát, mert lelke mélyén is ilyen ideál lappangott*», hanem e sejtését mindjárt bele is viszi a költő életírásába.

Bánt szóval a könyvnek aránytalan beosztása, a mi sokszor megis boszulja magát, mert például a szerzőnek okvetlenül ismételtsébe kell esnie, mikor külön elmondja egy-egy darab tartalmát s aztán külön fejtegeti megint a szerkezetet, a jellemeket. Ezzel a szerző fölösleges fáradságot okozott önmagának, az olvasónak, a könyv terjedelme pedig oly nagyra nőtt, hogy ezért szorult aztán arra az egypár lapra a francia szinköltészet *fejlődése* Corneille előtt. Baj lehet a lelkiismeretesség is, ha az ækonomia rovására van, mert ime — mint a példa mutatja — egy írónak és műveinek ilyen aktaszerű elintézésére vezet. És a sok törlés, revideálás, összevonás után mennyi minden kiszorul (talán épen a szerző tudtával és nagy fájdalmára), a mi ugyancsak ennyi lapon milyen pompásan csilloghatna!

E könyv szerzője, egyik régebbi műve végén, idézi Heine ama mély értelmű mondását, hogy az irodalom egy nagy temető, hol ki-ki fölkeresheti kedvelt halottját. De azt hiszszük, hogy az irodalomtörténetírónak, ha belép ebbe a temetőbe, az volna a föladata, hogy életre keltse halottját, mind a maga, mind a

közönsége számára; és ehhez első sorban nem philologiai adat, nem statisztika, nem mások véleményének idézése, hanem egy kis szeretet kell. Mert ez az, a mi a lelket megadja, — a többi csak eszköz. Ám a ki az eszközt tekinti legfontosabbnak, «hullát fog fel mindannyiszor» s annak keze alatt meg nem éled a holt anyag. Haraszti az ő módszerével nem is temetőbe, hanem egy bonczterembe vezet bennünket, a hol szétszórva, feldarabolva találjuk költőjét; azt a feladatot, hogy egységes képet alkossunk róla, tisztán ránk, az olvasókra bizza. Már most hogyan legyen képes erre az, a kinek — mondjuk — először a Haraszti könyvéből kell fogalmat szereznie Corneilleről?

Haraszti ebben a könyvében mindössze annyiban közelíti meg Corneillet, hogy kötelességtudóan végezte munkáját. De nem szeretettel. Nem látjuk a könyvében sehol azt, hogy valami benső hajlam vonzaná ehhez a költőhöz. Ellenben azt igen, hogy ugyanezzel a makacs szorgalommal, ugyanezzel a statisztikai aprólékossággal, ugyanezzel a szigorú kötelességtudással tudna megírni — mint a francia irodalom tanára — egy ugyanily vaskos könyvet bármely francia íróról, vagy ha, mondjuk, physikus volna, valamely physikai themáról.

Igaz, vetheti ellen a szerző, hogy azért járt el így, mert objectiv akart maradni. Mégis ez a tárgyilagosság túlzásba vitele, mert a tárgyilagossá kritika épenséggel nem zárja ki azt, hogy az írónak legyen egy saját szempontja, a melyet egész művén keresztül érvényesítsen, — nem zárja ki, sőt épen megköveteli, föltételezi, hogy az író mindenkor ura legyen adatainak s azokat a saját világításában mutassa be. Még pedig olyan világításban, hogy az olvasó kész képet nyerjen a tárgyról; és ha a szerző csakugyan objectiv, nem kell félnie attól, hogy ez a kép hamis lesz. Ám — ha nem csalódunk — Harasztinak épen az ehhez okvetlenül kívánatos pszichologiai elmélyedés a gyöngé oldala s ezt a fogyatkozását fedezni véli az eszközök túlbecsülésével, az adatok egymásra halmozásával. Pedig, a mint nem lesz fogalma valakinek egy színmű szépségeiről, ha végig vezetjük őt a színház szabóműhelyében, festőtermében, kelléktárában, ép úgy nem ért meg egy író az az olvasó, a ki a könyvben csak a philologia requisitumait találja. Ezek a tudós dolgozószobája számára valók; buvárolja őket, használja fel lelkiismeretesen, de mikor megjelen művével a nagyközönség előtt, ne a szinfalak poros vászonhátát fordítsa kifelé. Haraszti könyve — hogy iménti

hasonlatunkat folytassuk — egy szindarab, az olvasópróba napján. Vagy kép nélkül szólva, minden erénye, kiválósága mellett is csak adatgyűjtemény, mely még mindig további feldolgozásra vár. Nem azt fájlaljuk tehát, a mi a könyvben van, hanem azt, a mi nincs benne s a minek benne kellene lenni.

Módszeréhez képest stilusa, nyelvezte a ridegségig egyszerű, a nehézkességig túlterhelt; a szerző itt is mintegy aggályosan kerüli a hatásnak minden eszközét, minden szint, melegséget, elevenséget. Sehol sem törekszik a szívünkhöz szólni, csak előadni, csak oktatni, csak beszámolni akar. Az itt érzett hiányt még tetézi az, hogy a szerző a Corneille-idézeteket — mivel a *Cid* és a *Cinna* kivételével, a költő művei nincsenek magyarra fordítva — jobbnak látja a saját prózai fordításában adni, a helyett, hogy azokat, egy hozzáértő emberrel, versben fordíttatta volna le, mert így a ki nem tud franciául s Corneillet nem ismeri, még kevésbé alkothat fogalmat költői tulajdonságairól: csak azt fogja látni, hogy a szerző elolvasta Corneillet s a róla szóló rengeteg irodalmat, — meg csak azt szemüveget, a melyen keresztül a szerző Corneillet és műveit nézi.

Végezetül nem hallgathatunk el egy mellékes megjegyzést. A szerző magyarul idézi Corneille darabjainak címeit is, miközben az *Illusion comique*-ot *Szini illúzió*-nak fordítja. A görög és római neveket, az ily magyar fordítású címekben, bizonyára jobb volna eredeti és nem francziás alakjukban írni; tehát nem *Pompée halála*, hanem *Pompeius halála*; nem *Tite és Bérénice*, hanem *Titus és Berenice* stb.

z. t.

Német *védírat* Voltaire mellett. — Josef Popper (*Lynkeus*): *Voltaire* Dresden. 1905. Verlag von Carl Reissner.

Popper tanulmányának célja egy nagy embernek megvédése azokkal a vádakkal szemben, melyekkel sokan elfogúltan illetik. Komoly vád, hogy Voltaire egyéniségében mélység nincs. Ennek bebizonyítására vállalkozott annak idején Faguet is. Faguet azt állította, hogy Voltaire lelkének az *esprit* és az ötlet leg-ragyogóbb vonásai. Faguet t azért említettük, hogy Popper vitatkozó eljárását megérthessük, mert Popper a legkiméletlenebbül támadja őt. Faguet és a francia kritika tagadja Voltaire drámaírói költői értékét, Popper ellene szegül. Faguet kimutatta

Voltaire bölcselmi munkáiban a mélység hiányát, Popper az ellenkező szerepre vállalkozik. Faguet utalt Voltaire irodalmi ítéleteinek fogyatékoságaira, æsthetikai elfogultságaira, Popper tagadja ezt. D'Épinay asszonyra hivatkozik és Fréront idézi, hogy a Voltaire tragédiáiból száműzött költészetet helyébe visszaiktassa, a szent Bertalan-éj emlékére írott költeményét említi, hogy rámutasson arra a mélységre, melyet Voltairétől Faguet elvitatott. Popper e művében Voltairenek mint embernek képét akarja rajzolni a maga valóságában, de ezt a czélzatot átviszi Voltaire irodalmi munkásságának méltatására is. A mindinkább tisztuló irodalmi köztudatnak adott kifejezést, melyet az ész dialektikája hosszú idő óta építgetett. Carlyle, a ki Voltairenek nem nagy barátja, 1829-ben hangoztatja, hogy a Voltaire hatásával csak a Lutheré versenyez. Hettner, ki 1860-ban adja ki a XVIII. század francia irodalmáról írt művét, művészien rajzolja meg Voltaire egyéniségét, mint Strauss, ki Voltaire jogi tevékenységét dicsőíti, vagy Rosenkranz, ki azt emeli ki, hogy Voltaire jó szíve mindig megnyilatkozott, valahányszor a szűkölködő segítségért folyamodott hozzá.

Popper a rágalmazás okát különösen abban látja, hogy szívesen hirdetünk elvi ellentéteket s előítéleteinktől mindig nehezen szabadulunk, hogy a félreértés árnya sűrűn settenkedik körülünk s az összehasonlítás kedvéért sokat föláldozunk az egyik ember érdemeiből a másiknak rovására. Carlyle például azzal vádolta Voltairét, hogy nem a bölcsélet mély igazságaiért küzdött, hanem a trónvesztettekért s a száműzöttekért. Voltaire erényei csak másodrendűek, egész valója inkább az átlag polgár-emberé, mint a philosophusé. Popper valóban a legjellemzőbb mozzanatra utal, mikor ezt a vádat czáfolni akarja. Voltaire volt Newtonnak és Lockenek első szószólója. Cireyben fényreflexióval, az érczek súlyváltozásával és az eleven erők mérésével foglalkozik. Ez egyúttal válasz Carlyle vádiratának egy másik pontja ellen, hogy Voltaire tudományos búvárkodásaiban nincs komoly törekvés. Popper Carlylet a küzdőterre idézi, elfogultsággal vádolja, mint Rousseaut, ki Voltairét a genfiek előtt rágalmazta. Azt mondja Popper, hogy Carlyle következetlen, mert a *Hősökről* másképp ítél, mint Voltaireről, Rousseaut pedig őszinteség hiánya miatt támadja.

Carlyle kimondta a vádat Voltaire történeti munkái ellen is, melyek ragyogó lapjaik mellett is néha elsőkélyesednek. Pop-

per a komoly vélemények egész tömegével támadja Carlylet. Lessing egyik bírálatában elismerte, hogy Voltaire történetírói munkássága újítást jelent, lord Brougham a türelmes kutatás és a szigorú igazságra törekvés vonásait emeli ki. Buckle és Schlosser véleményein kívül különösen a Taineé nagyjelentőségű, ki művészien domborította ki az ellentétet Bossuet és Voltaire történetbölcselemi fölfogása között. Carlyle vádjának ötletéből fejteti Popper a történetírás tárgyilagosságának kérdését is. Kosernek Nagy Frigyesről írt tanulmányában olvassuk, hogy a történetírók Thukydidesztől kezdve Macaulayig pártszempontok hordozói voltak. Erre épít Popper, mikor a történetírás tárgyilagosságának viszonylagos értékére utal. Voltaireben sokat kifogásolhat a kritika, de többet bizonyára nem, mint a világirodalom bármely más történetírójában, mert ember volt s elmondhatta Berzsenyivel: „Csak gyarlóság létem fényes bélyege.”

Majd újra Faguet-t czáfolja Popper, kit clericalis és royalista elfogultsággal vádol. Faguet nem látja a motivumokat, melyek Voltairt a nagy jogi tévedések megtorlására ösztökélik. Calast a toulouse-i törvényszék azzal vádolta, hogy fiát megölte, mert ez a katolikus hitre akart térni. Calast kerékbe törik. Az igazságtalanság kiderül s Voltaire három évet csaknem azzal tölt, hogy Calas és családja becsületét tisztára mossa a rágalom mocsokjától. Popper átkutatja Voltaire leveleit s innen keresi ki azokat a gyöngyszemeket, melyek elkerülték Faguet figyelmét. A kíváncsi D'Argentálnak írja, hogy Calas ügye azért foglalkoztatja, mert embernek érzi magát, Damalevillenek pedig, hogy csak a Bertalan-éj borzalmaival hasonlítható össze Toulouse bíráinak kegyetlensége.

Majd a Lessing-Voltaire vitát tárgyalja. Lessinget kislelkűséggel vádolja, mert az irodalomtörténet kiderítette, hogy Lessinget Voltaire tette figyelmeztetéssé Shakespearere és a keleti költészetre, hogy *Zaïre* nélkül el sem képzelhetjük *Nathant*. Lessing e drámájának célzata nagyon is emlékeztet bennünket Voltairenek a keresztes háborúkról való elmélkedéseire.

Majd Nagy Frigyes és Voltaire viszonyának bonczolgatására tér. Átkutatja az összes forrásokat, a porosz király képét igen jellemző vonásokkal festi. Frigyes sziléziai támadására nézve ellentétes vélemények uralkodnak a történetírók közt. Egyik becsúráját emeli ki, másik a birodalom nagyításának vágyát látja sziléziai hadi vállalatában. Chamberlain az erőből duzzadó fiatal

uralkodónak dicsőségre vágyásáról beszél, Koser és Treitscke a német erő titáni megnyilatkozásáról. Ezeket az elméleteket bírálja Popper s kimondja, hogy inkább porosz nemzeti érdek vezette Frigyet, mint a német eszmény. Voltaire ellenezte Frigyes sziléziai hadjáratát. Voltaire — Joppe szerint — nem volt hízelgő udvari ember. Hogy Frigyet Salamonnak, Katalin orosz cárnőt Semiramisnak nevezi, az inkább *façon de parler*, mint megalázkodás. Frigyet el sem gondolhatjuk Voltaire nélkül, mert ő és D'Alembert jelöli ki neki a nemesebb czélokat. Türelmességre, emberszeretetre, melegebb érzelmekre tanítják. Azt a tunyaságot, mely a német kedélyt elszibbasztotta, a francia szellem ébresztgeti.

Voltaire jellemének egyik kimagasló vonása a jóság és könyörület. Hogy Maupertuisvel, Hirschsel, De Brossesszal, Grassetvel és Saurinnel összezőrdül, menthető. Popper analógiákhoz folyamodik, hogy hasonló körülmények között Rousseau, Wagner hogyan viselkedtek volna. Sokan azzal vádolták Voltairt, hogy hallgatagon helyeselte Katalin férjgyilkosságát. Popper ezzel szemben Voltairenek egyéniségére utal. Voltaire regényeinek egyik feltűnő sajátja, hogy a legdermesztőbb kegyetlenségeket szípkázó elmésséggel, kedélyes bonhomiával írja le, a nélkül, hogy érzelmeiből, fölindulásából csak egy szemernyit is elárulna. Ez a szellem uralkodik azokban a leveleiben is, melyekben Katalin férjgyilkosságáról beszél s igazat adunk Poppernek, hogy ebben a rágalomban legalább is annyi a rosszakarát, mint a meg nem értés. Spinoza jut eszünkbe, mikor Voltairenek arra az állásfoglalására gondolunk, mely annyira illik a philosophusra: *nec flere, nec ridere, nec detestari, sed intelligere*.

Voltairenek azt is szemére lobbantották, hogy a néppel szemben aristokratikus érzelmű volt. Damilavillennek azt írja 1766-ban, hogy inkább a jó polgár, mint a kézműves boldogulására gondol. A népet csöcseléknek mondja, mert szellemileg elmaradott. Különösen kora egyik jeles jogtudósához, Linguethez írt levelei tanúskodnak arról, hogyan vélekedik Voltaire a népről. Voltaire nagyon aggódott a könnyen elvakuló nép forradalmi kegyetlensége miatt. Valóban, a néppel szemben bizonyos finomkodás jellemezte, melyet az is magyaráz, hogy mint nagy kortársai: D'Alembert és Diderot a szellemi és a születési aristokraták társaságában forgott.

Kiváló egyéniségeknek korukra nagy hatásuk van. A közép-

kori apathia után ilyen elmék serkentő szava a művelődésre nagy fontosságú. Copernikus, Galilei, Kepler, Faraday, Descartes, Cervantes, Shakespeare érdemei tagadhatatlanok, de a hatás erejében Voltairerel egyik sem versenyez. Munkásságának java-része a korhadt intézményekkel való hadakozásban telt el. Dévaj szelleme a maradiság bagolyfészkeket ostromolja s biztosnak hitt mentsvárait a gúny szikrázó erejével zúzza össze. Nagy szelleme nem ismerte el a rideg elvek tekintélyeit. A ködvárak bölcselétére nem sok ügyet vet, a metaphysikát a kétely mezejének és a lélek regényének tartja. Istenről való okoskodásai sok vitára adtak okot. Voltaire bölcselkedéseiből kikandikál a pessimismus is. Gondoljunk csak a *Désastre de Lisbonne* című költeményére vagy arra a derűs ironiára, melylyel a *Candide* című regényben Leibniz rendszerét bírálgatja. Voltaire kedélyében sok naivitás van, mert jó ösztönének mindig szívesen engedett, a nélkül, hogy az ész dialectikája ezt megzavarta volna. Voltaire sírni is tudott. 1735-ben panaszkodik Bergernek, hogy érzéshiánynyal vádolják, noha ezt nem érdemli meg. Lekain úgy nyilatkozik róla, hogy mindig előzékeny, udvarias; szavaiban sok a kellem, egyéniségében nagy a varázs. Jó kedélye nem hagyja el soha. 1766-ban azt írja Bernis bibornoknak, hogy a világot csak bohózatnak tekinti, mely néha tragikussá válik.

Jellemekben nagyobb ellentétet alig találunk, mint a milyen Voltaire és Rousseau között volt. Rousseau besűgásait ennek beteges természetével mentegeti. Rousseau a Savonarolák, Calvinok, a Robespierre-ek iskolájából való. 1760-ban azt írja Voltairenek, hogy elidegenítette tőle a genfieket s ezért gyűlöli. Rousseau barátinak, Voltaire ellenségnek volt veszedelmes. Voltaire melegen tudott ragaszkodni barátaihoz. Génonvillet fiatalos rajongással szerette. *Aux mânes de Génonville* című költeménye a francia irodalom remeke.

Ilyen volt Voltaire. Hatalmas szellem, sajátos lélek, mely nem könnyen hódolt, de naiv, szeretni tudó, mások ügyét-baját szívesen védő, ki az igazságot szenvedélylyel kutatja.

Kevés író foglalkozott hőisével olyan szeretettel, mint Pop-per s ez művének erénye, de ebből támadt fogyatkozása is Erénye, mert Voltairét látjuk, értjük s a maga értéke szerint becsüljük. De fogyatkozását sem tagadhatjuk el. Poppert ugyanis aprioristikus elfoglultság vezeti. Előre föltette magában azt, hogy megvédi Voltairét azokkal szemben, kik befeketítették. Szeren-

cséje, hogy az eredmény, melyet elért, csak megkoronázta azt a szándékot, mely lelkében megfogant. Voltaire, kit Faguet Aretinóval hasonlított össze, Popper művében megszabadult a méltatlan párhuzamok lánczaitól. Olyan jellemvonását látjuk, melyet eddig csak Popper domborított ki élesen: a jóságot. Ha Faguet-t olvassuk, Voltaire úgy tűnik föl előttünk, mintha a könnyű szellemeskedés fajtája volna, Popper azonban Voltairenek szelleméről sem feledkezik meg. Faguet épen szelleme miatt tagadja meg tőle a jóságot. A kettő nem mond ellent egymásnak. Voltaire pályája is azt igazolja, hogy jósága és szelleme egyaránt elragadták kortársait.

Voltaire a világirodalom olyan kitűnő levélírója, mint Cicero, Sévigné-né vagy Kazinczy. Leveleiből egész életét kiolvassuk, érzelmeit, gondolatait, terveit, úgy, hogy agya, szíve legtitkosabb redőibe bepillantathatunk. Jól látja Popper, hogy ebből a forrásból kell merítenie annak, a ki igazságra törekszik.

Ha leveleit végigolvastuk, túlzás nélkül elmondhatjuk azt, hogy a milyen hőse Voltaire az emberi gondolkodásnak, épen olyan nemes lelkű író is.

E. O.

Rousseau torzképe. — Jules Lemaître: Jean-Jacques Rousseau. Paris, Calmann-Lévy. 8°. 357. l.

Mint Franciaországban szokás, más jeles írókkal együtt Rousseaut is kézről-kézre adták egymásnak a legkiválóbb kritikusok. Jót-rosszat elmondtak róla, de meg kell vallani, hogy csak az igazságot keresték, részrehajlatlanul. Megtalálták-e az igazságot? Híven rajzolták-e meg a rendkívüli író arczképét, kinek erényei hibákkal, diadalai szenvedésekkel, ártatlan álmadozásai forradalmi csírákkal terhesek? Megtalálták-e a kellő mértéket, mikor nagy ellenlábasához, Voltairehez mérték? Lehet, hogy igen, lehet, hogy nem. De azok, kiket a francia kritika legjelesebbjeinek ismerünk — hogy csak az aránylag újabbakat említsen: Sainte-Beuve, Taine, Brunetière, Faguet, Lanson, — elfogultság nélkül ítelték meg: kiválósága mellett nem feledkeztek meg árnyoldalairól, de viszont ezek miatt nem tagadták meg amazokat. Az első több ízben írt róla, de finom intuitiója sohasem engedte, hogy kárhoztatásában túlzó legyen. Megjelölte az egyetlen szempontot, melyből torzítatlan valóságában láthatjuk:

«nem szabad kiszakítani századából, nem szabad tanai következményein keresztül néznünk, mert túlzásba esnénk: nagyon szépek, vagy nagyon csúnyának, nagyon lángésznek, vagy nagyon szörnyetegnek látnók.» Taine, a francia forradalomról szóló nagy történeti művében több ízben foglalkozik Rousseauval. Jelleme s művei ellentétes elemeinek egész sorát tárja fel s épen ez mutatja, hogy nem egyoldalú. Megítéli mai szempontból is: de legott visszahelyezi a múltba s vizsgálja kortársaira való hatását. Nem is várhatni tőle mást. Hisz ő az, a ki legtöbbet tett arra nézve, hogy a kritika tudományos biztosságra tegyen szert. Az adatok óriási tömegével korlátozza alanyiséga szabadságát. Igyekszik *kortársává* lenni annak, kinek történetét írja. Brunetiere is, a kiről pedig nem modhatni, hogy nagyon lelkesednék a XVIII. századért, a kinek nem embere se Voltaire, se Rousseu, mert «ha az egyikre gondol, mindig a másikat tartja jobbnak»; ő is tud igazságos lenni vele szemben, még védeni is tudja azok ellen, kik lángelméjét örültségével azonosítják. Faguet, jóllehet vitatkozik Rousseauval, soha sem kicsinyli, talál mentséget, magyarázatot ott is, a hol mások nem is keresik. S talán ő az, a ki legtalálókban jellemzi: Rousseau, úgymond, költő-logikus. Költő, ki a környező dolgoktól megundorodva, egy megvalósíthatlan tökéletességről ábrándozik; logikus, ki azon ábrándokat tovább szövi s egy igen logikus, igen egyenes, igen egységes, rendszeres és csábító társadalmi elméletet alkot belőle. Lanson végül, méltán híres irodalomtörténetében és Voltaire-életrajzában éles elmével mutatja ki Rousseau műveinek szoros egységét, rendszerét, melybe Faguet a *Contrat Social*-t még sehogy sem tartotta beilleszthetőnek.

Mindezek, sok mással együtt, inkább rokon-, mint ellen-szenvvel írnak s ítélnek róla. De elsőrendű kritikus, a ki leplezetlen gúnyval, sőt gyűlölettel támadjon reá, csak egy van: Lemaître, a ki Rousseauról tartott tíz előadását most könyvben adta ki.

Lemaître nem törődött Sainte-Beuve tanácsával. Ő kiszakította Rousseaut századából. Teljesen olybá veszi, mintha művei napjainkban jelennének meg, s a szerint bánik is el vele. A tudományos gondolkodás százötven éves haladásával (melyben talán Rousseau-nak is van egy kis része) nem is nehéz őt leverni. De honnan e méltánytalanság, mely a tudományok mai irányzatával szembehelyezkedve, a történeti módszert ennyire

megczáfolja? Fő oka bizonyára az, hogy Lemaître a kritikát épen oly subjectiv művészetnek tartja, akár a lyrai költészetet. Ő nem az abszolút igazságot igyekszik megközelíteni (mely e téren még talán lehetetlenebb, mint másutt), hanem benyomásairól ad számot, melyek kellemesen, vagy kellemetlenül hatnak rá. Rousseau műveiből nyert benyomásai szemmel láthatólag kellemetlenek, vagy még inkább: ingerlők. S ennek megint megvan a maga oka. Az ő politikai hitvallása homlokegyenest ellenkezik azzal, a melynek kiinduló pontját Rousseau műveiben látja: utálja a francia forradalmat s mindazt, a mi annak egyenes öröksége. Szóval úgy bánik el Rousseauval, mint egy mai, másodrendű socialista vezérrel. Újra meg újra leleplezi azt, a ki önmagát (*Vallomásaiban*) már kelleténél jobban leleplezte. Elismeréseit stilisztikai és szerkezeti fogásokkal úgy helyezi el, hogy meg-savanyodnak a megrovások eczetjétől. Fülénél fogva húzza elénk Rousseaut (mint a szatírt Victor Hugo híres költeményében), hogy föld alá süllyedjen szégyellettében. Nem gondolja-e, hogy olvasói közt mind a mellett lesznek olyanok, a kik (ismét Hugóval) így kiáltanak fel: «il est beau!» — «szép még így is!»?

Úgy tetszik: Lemaître a Taine tudományos kritikájával szemben ép oly reactió, mint Rousseau az encyclopaedistákkal szemben. Faguet mondja (Rousseau *Émile*-jéről írva, hogy nem árt néha a végleteig menő reactio, még ha végeredményében képtelenségre vezetne is: legalább észre térít, gondolkodóba ejt egy másik véglettel szemben. Ezt meggondolva, subjectiv tulzásai ellenére is, 'szívesen olvassuk Lemaître kritikáját, melyet különben nagy józan ész s igazi francia szellem jellemez.

Lássuk a művet fővonásaiban.

Rousseau jellemének fővonásait körülbelől ugyanazon elemekből állítja össze, mint elődei. Művei vizsgálatához a *Confessions*-t választja vezérfonalul; mintha azt olvasgatná s közben hallgatóságát csipős megjegyzésekkel, váratlan összevetésekkel, s egy sokat ismerő, szellemes ember incselkedő pletykáival mulattatná.

Rousseau első párisi, majd velencei, s újabb párisi tartózkodása mindjárt elég anyagot nyújt a csipkedésre. Az elsőre nézve kettőt hangoztat nyomatékosan Lemaître: azt, hogy Rousseau már ekkor kezd az arisztokratákhoz dörgölőzni, a mi nem neki való s így különczvé lesz a szalonoknak; meg azt, hogy ekkor még

csak zenei s irodalmi ambíciói vannak, társadalmi s egyéni reformra még nem is gondol. E megjegyzéssel már készíti a talajt azon vádjának, melylyel később, többször is, nagy előszere-ttel hozakodik elő, hogy tudniillik: Rousseau egész erkölcsi reformátorkodása rajta kívül eső, (véletlen)okok folyománya. Már a velencei epizód ismertetésekor ismétli is. Kár, úgymond, hogy követségi főnökével összetűzött; hiszen oly jól érezte magát, s a *Confessions*-ban oly nagyra van vele, hogy valaha rendes állása is volt; de meg ha ott marad, lesz talán belőle jó nemzet-gazda, s talán soha meg nem írja nagyrészt átkos hatású *Discours*-jait. Ugyanitt, egy Julietta nevű courtesane-nal való viszonya leírását veszi oldalvágása célpontjául. Egy később a csömörlésig ismételt romantikus téma első feltünését látja benne: a bukott nő tiszteletét, mely a tárgy értékével sehogy meg nem férő elérzékenyülésben, dagályos, mystikus magaszta-lásokban nyilvánkozik meg. Ide méltán csap Lemaître s találó a név is, melyet ez esztelen dagálynak ad: «az érzelmek s tárgyak közötti romantikus aránytalanság.» Úgy látszik, mintha külföldi s hazai romantikusok olvasása közben már gyakorta éreztük volna e definitio szükségét. Lemaître ellenszenve a romantikusok, főleg Rousseau iránt itt elevenre tapintott.

Velenczéből visszakíséri Rousseaut Párisba. a Levasseur családhoz. Valóban nem tudjuk eldönteni a fejezet elolvasásával, hogy a mint Thérèséről kezd beszélni, a szánalom, a megvetés, vagy a káröröm vezeti-e a jellemrajzíró tollát. Mert körülbelül így okosodik: «Nem mondhatni, hogy Thérèse csúnya; különben is sok előnye van: teljesen tudatlan, faragatlan; s ez jó a szegény betegnek, mert nem kell magát szégyelnie tőle betegsége miatt. Egy személyben feleség, betegápoló, szolgáló. Mikor Rousseau megismeri, már nem «leány», de ez nem baj! annál hamarabb megy a barátkozás: Rousseau mint mentő érkezik; különben is sajátos módon hiányzik belőle a féltékenység (jórészt műveiből is). Thérèse jó szívű, hűséges, önzetlen, józan ész, biztos ösztön vezeti ítéleteiben. Rousseau tehát nagyon jól választott! Kár, hogy a leány egész pereputtya az ő nyakán élősködik, s kár, főkép, hogy beleegyezett abba, hogy kilencz év alatt öt gyermekét szállítsa a lelenczházba Rousseau, a természet nagy szószólója, a primitiv, patriarchalis családi élet apostola!» — kár, mertkülönben Lemaître is másképen ítélne felőle. De ezt sohasem fogja neki megbocsátani. Kérdésekkel áll elő, melyeket megoldatlan hagy,

vagy egy kézlegyintéssel üt el, de bár elüti, mintha szándékosan azt a kételyt akarná suggerálni ránk, hogy hátha épen a legnevetésesebb s egyúttal legszánalmasabb föltevés az igazi! Ezt mondja ugyanis. Hogy öt gyermeke volt s mind lelenczházba vitte: csak tőle magától tudjuk, s csak tőle tudják mind azok, kik még a XVIII. században írtak erről. Elmondta másoknak is, pedig senki sem kérdezte; megírta vallomásaiban, pedig eltitkolhatta volna; Thérèse öt rendbeli lebetegedését senki sem vette észre; levelezésekben sincs nyoma. Vajon nem a Rousseau találmánya az egész? hogy bizonyítéka legyen azok ellen, kik netalán (betegsége közismert lévén) férfiu tehetetlenséggel gyanúsították? Ez a föltevés. S Lemaître el meri mondani, holott nyomban hoz némiképen czáfoló adatokat, míg a föltevés csak ötlet. A lelenczházi feljegyzésekben nyoma van, hogy 1746-ban egy «Joseph-Catherine Rousseau» nevű gyereket vettek át. Igaz, hogy később Madame de Luxembourg kerestette s nem találták meg. De hátha csak az apa előtt, kiméleltből, el akarta titkolni a gyermek halálát? Enfin! (ilyenformán végzi) látom, hogy nincs mód megvédeni szegény embert! Én ugyan megpróbáltam egy feltevést, hogy megmentsem a természet elleni bűn vádjától, de sajnos! Nem tudom bizonyítani. Ha szimulálás az egész lelenczház-történet, meg kell vallani, hogy Rousseau megdöbbenő valószínűséggel szimulált. De bizonyítani nem lehet. Látom: el kell hinni. De ha el kell hinni, akkor sértő s gyászosan komikus erkölcstelenség, hogy két ilyen gyermekátadás közt írta erényes *Discours*-ját a tudományok és művészetek ellen, melyek megrottják a primitív erkölcsi tisztaságot.

Ne felejtjük, hogy e «szánalmas», és «gyászos» komikum lehetőségeivel egy kiváló, ügyes, szellemes «conférencier» játszik az élő szó suggeráló árnyalatain, egy inkább szórakozni, mint okulni vágyó halás «élite» közönség előtt, mely ingyencze a szellemi csemegéknek.

Mohón mennek a következő előadásra, melyen az említett *Discours* bonczolásának lesznek tanúi. S nem hiába! Megtudják, ha még addig nem tudták volna, hogy a *Discours sur les sciences* jórészt üres iskolai deklamálás; hogy a tudatlanságba helyezi a boldogságot, míg a tudományok s a művészet fejlettségében csak fényűzést, rabszolgaságot lát; hogy tele van ellenmondásokkal (tisztátalan, önző szándék szülte a tudományokat — s mégis őket okolja az erkölcstelenségért; megveti a tudományt s mégis

dicsőit philosophusokat; igaz, hogy különbséget tesz ál- és igazi philosophusok közt: de miről ismeri meg?); megtudják, hogy nincs benne semmi precíz adat: megvizsgálatlan állítások láncsora; s maga lényege: a természet és műveltség szembeállítás, már akkor közhely, stb. A paradox állítás, melylyel e mű a dijoni akadémia pályakérdésére felel, nem is Rousseau gondolata: valószínűleg Diderot ajánlotta neki, hogy a tagadó megoldást válaszsza. Rousseau meg úgy adja elő a *Confessions*ban, hogy mihelyt a kérdést elolvasta, egyszerre világos lett előtte az adandó felelet s valósággal az ihlet reszketései fogták el. Mások hitelt adtak Rousseau előadásának, Lemaître kételkedik benne, jobb szeretné hazugságon kapni. Azt is biztosan tudja, hogy Rousseau társadalmi s egyéni reformtörekvései a dijoni pályakérdés nélkül meg sem születtek volna. De még ha csakugyan biztos volna is, vonna-e le valamit ez a körülmény a mű értékéből? Persze, már láttuk, hogy értéktelen. Igen, de akkor honnan van óriási hatása? Íme, hatása okai: az egyéni okokból haragvó, beteg, ingerült író lázadó hangja, a ki komolyan veszi a közhelyet; olvasói ugyanazok, a kiket támadott benne: szónoki, rhythmusos stílje, mely a XVII. század classikus hagyományain táplálkozott, melyen azonban már érzik a forradalom szenvedelme.

A mű nagy sikere után mi történik? A mű hatalmába keríti az író, a ki igyekszik önmagát a szerint reformálni. De e reform még csak külső: az udvariasság megtagadására, különöz ruházkodásra, ajándékok visszaútasítására szorítkozik; de épen külső volta miatt okoz nagy felfordulást egész Párisban, — épen úgy, mintha napjainkban Tolsztoj arra szorítná erkölcsi reformját, hogy felcsapjon eszmadiának — Párisban. Ne felejtjük el azonban (Lemaître is így akarja), hogy épen, midőn e hangos sikereket aratja Rousseau reformatori erénye, teszi lelencházba harmadik, vagy negyedik gyerekét. Meg azt se, hogy a magány embere, a fényűzés ellensége nyakig ül a fényűző társasági életben. *Le Devin du Village* című operája épen most mámorítja el újabb sikerekkel; kihallgatásra hívják a királyhoz, de nem megy el: soha meg nem tudjuk: republikánus büszkeségből-e, vagy pedig mert félt, hogy közben ki kell mennie? A *Devin* sikere talán továbbra is opera- s vigjátékíróvá köti le, — de már megint feni rá körmeit az az átkozott tréfás dijoni akadémia (valami perverz ember lehetett benne!), s oly kérdést tűz ki pályázatra

melyre Roussueanak lehetetlen volt nem válaszolnia: az emberek közti egyenlőtlenség okairól.

A *Discours sur l'inégalité* sem jobb az előbbinél. Rendszer, definitio, okoskodás helyett önkényes állítások, leírások, képek. Lépten-nyomon a természettel való szembeállítás a társadalomnak: s még csak meg sem határozza, mit nevez természetnek. S valóban legfőbb jó-e a tudatlanságban való egyenlőség? S nem épen az volna-e természetellenes, a mit ő hirdet, tudniillik megállapodni valamely félállatóságban? Rousseau biztosan maga sem hiszi ezt, csak rá akar duplázni az első *Discours*-ra, hogy marquise-ek és philosophusok elképpedjenek bele. Tisztelői azt mondják: nem kell szószerint venni: de akkor gondolat és kifejezés közt ily sajtászerű eltérés: csupa charlatánság! Sajnos, később, a Terreur idején baromi szószerintiséggel értelmezik. Itt kezdődik az egyenlőség ostoba kultusza, mely aztán könnyen terjed, mert irigy ösztöneinknek megfelel. Innen származnak a forradalmi szónoklatok dagályos közhelyei szabadságról, gazdagokról, zsarnokokról. Valóban, Rousseau hangja sehol sem oly elkeseredett, oly forradalmi, mint e *Discours*-ban: az egykori lakáj szól belőle? vagy Diderot sugalmazza, a kit mulattat Rousseau puffogása? Feltűnő e gondolkodás oly fegyelmezetlensége a XVIII. század második felében. S hogy hatása mégis oly óriási volt, az az emberi ostobaságnak egyik legerősebb bizonyítéka.»

Rousseau genfi látogatása következik. Thérèse és Mme de Warens közt egy érzékeny jelenet: Rousseau maga is meghatva beszéli el találkozásukat, szokása szerint nem is sejtve a helyzet kétértelműségét.

Tovább haladva a *Confessions* kapcsán, gúnyolja Rousseau ingatag erkölcsi megújulását: a magány és szegénység büszke emberét, ki továbbra is aristokrata-körök lekötöztettségé maradt. Mert miért nem marad Genfben, hol állással kínálják? «Ott jó dolga volna. A vastag Warensné egykori kis barátja, Thérèse szeretője, ötrendbeli valószínű gyermekgyilkosságáról megelégedve, Kálvin szószéke tövére taníthatna erkölcsant az egész világnak. Igen, de nagyon messze esnék Páristól s a szép világtól, melyet megvet. «Egész Páris» nem ismételhetné «kiméretlen, maró sarcasmusait». Hasonló gúnyos megjegyzések kíséretében tárgyalja tovább Lemaître Rousseauinak pártfogóihoz való viszonyát, mely homlokegyenest ellenkezik oly nagy garral hirdetett tanaival.

Azt hiszszük, fölösleges lépésről-lépésre tovább követnünk Lemaître-t; sejtethjük további vádjait, melyek részben az eddigieket ismétlik. A *Nouvelle Héloïse* például tisztán szerelmi regénynek indult — s addig jó is, de írója, felvett szerepéhez híven, moralizálásra fordította — s onnan kezdve rossz. Kiállhatatlan e regényben, hogy hősei, igazi életök iránt érthetetlen vaksággal, folyvást az erényt hangoztatják. Az érzelmesség, mely erénynek hiszi magát, öröksége lesz a romantikus regénynek. Wolmar és Julie házaselete, mikor majd Saint-Preux, sőt Claire is hozzájuk érkezik: ugyanolyan hamis, kétértelmű helyzet, ugyanolyan minden erkölcsi kényességet sértő áradozások kíséretében, mint a *Confessions* ban a «Rousseau-Warens-Thérèse» hármás.

Hát *Émile*? Ez a egész nevelés hazugság, a minthogy művei jó háromnegyedének az a lelke. Megvalósíthatatlan, s ez még szerencse. Természet az elv itt is: s a tanító mennyit mesterkedik, hogy a természetet, a valóságot, a körülményeket a tanítás céljaira rendezze el. Kizárja a szülői nevelést; megszakítja a művelődés történeti folytonosságát; elveti a hagyományt. A mi jó benne, az már régi, a mi az övé: képtelen. S a mi megmaradt belőle, káros hatású: valami bárgyú tisztelete a gyermek szabadságának s lelkiismeretének félénk érintetlen-hagyása; száműzése a vallásos tanításnak.

Nem csoda, ha elveit, a tanácsért hozzáfordulókhoz írt leveleiben, (mint rendszeren minden műve megjelenése után), megtagadja, használhatatlannak vallja.

Nem találhat kegyelmet a *Contrat social* sem, mely az egyenlőség államának indul és zsarnokságra, türelmetlenségre vezet, mind az államhatalom szerveiben, mind az általános szavazati jog révén. S ha eddig elég naivak lettünk volna észre nem venni, itt napnál világosabban láthatjuk, mennyire a jelen küzdelmeinek szempontjából ítél Lemaître. Ő ellensége az általános szavazati jognak s ennek Rousseau adja meg az árát. Ezt a társadalmi szerződést azért írta, hogy boldoggá s szabaddá tegye az embert; s mi lett belőle? «az elnyomás legtokéletesebb eszköze, melyet maniákus valaha kovácsolt». Mig egyéb műveiben fumigálja a társadalmi intézményeket, itt az egész embert azoknak szolgáltatja ki. A mű megjelenése után jönnek persze a tanácskérő levelek, s mennek rá vissza a már megszokott palinódiák; egyik levelében az önkényuralmat ajánlja; egy másikban (1768)

úgy nyilatkozik, hogy a genfiek okosabban tennék, ha kiköltöz-
nének valamely idegen fejedelem uralma alá, s nem viselnék a
velők egyenlők igáját. Semmit sem írhatott volna, a mivel
Lemaitrenak nagyobb örömet szerezne!

Lemaitre haragszik a forradalomra. Nem állíthatja ugyan,
hogy Rousseau idézte elő a forradalmat, de látja, hogy phraseolo-
giáját, nagyhangú jelszavait ő adta neki. Igyekszik is mennél
nagyobb mértékben felelőssé tenni őt a forradalomért. E célból
még symbolumot is hajlandó látni egész jelentéktelen dolgokban.
Rousseau egy ízben, egy lépcsőházban találkoзва Madame de
Luxembourg kis unokaleányával, s nem tudva hirtelen mit
mondani neki, megcsókolta. Ugyanez a kis leány (duchesse de
Lauzun) 33 év múlva (1793.) halálra ítéltetett Rousseau rajongó
imádóitól, a terroristáktól. «Ha, úgymond Lemaitre, emlékeze-
tünkbe idézzük sebtében az okok s hatásaik rejtélyes, végzetes
láncolatát, vajon pusztá deklamálás volna-e ezt mondani: E csók,
melyet Rousseau adott a kis Amélie de Boufflersnek, — tudtán
kívül — már a guillotine csókja volt?» Nem mondja, hogy a
guillotine Rousseau akarataira működött; sőt még azt sem mondja
állító formában, a mit mond; sőt kiméletből még meg is jegyzi,
hogy «tudtán kívül»: mind a mellett nem lelketlenség-e, vagy
legalább is nem könnyelműség-e élőlőszóval illet mondani? Az
élőlőszó gyorsaságában igen könnyen elmerülnek az e fajta óva-
tosságok, de rémesen s a képzelet mindenestül lekötő módon
mered ki belőle a véres guillotine, melynek hóhér szolgája, egy
alattomos, vagy bolond álmodozó, áldozata pedig a század egyik
legszebb virága. Képzeljük hozzá legott a tapsot is. Mert tudnunk
kell, hogy ezt egy előadás befejezésül mondja.

Egyoldalú volna azonban ez ismertetés, ha legalább is meg
nem említенők, hogy talál ő becsülni valót is Rousseauban, így
különösen stílusát, s művei közül főkép az *Émile*-ben olvasható
Profession du Vicaire Savoyard-t, vagy ugyanazon műnek a
leánynevelésre vonatkozó részét, stb. De érthető, ha csak
gáncsaira szorítkoztunk, hisz ebben van újdonsága. Igaz, hogy
ezek sem egészen újak. Újak annyiban, hogy ily csoportosan is
minden stilisztikai enyhítés ellenére is egy nyilvánvaló ellenszenv
bonczkése által vetődnek napvilágra. Egy kegyetlen józan ész,
melyet a jelenkor politikai küzdelmeinek szenvedélye csak rugal-
masabbá tesz, de el nem homályosít, birkózik itt a gyámoltalan
érzelmességgel; innen biztos győzelme, de innen ez aránytalan

küzdelem visszássága is. Kivált ha az áldozat, mint (*Vallomásai*-ban) Rousseau, már előre föltárta minden gyöngéjét.

Sok, nagyon sok igazság van Lemaître szigorú ítéletében. De ha ő Rousseau nagyságát annyira leszállítja, vagy jobban mondva meggyűlölteti, ő rá nézve még izgatóbban, még követelőbben kellene jelentkeznie ennek a kérdésnek: Mi hát az oka Rousseau rendkívüli hatásának? Mert úgy véljük, hogy — bár többször, szinte tőprengő boszúsággal, fölveti: meg nem oldotta. Legkevesebbé pedig akkor, mikor az emberi butaság mindent megmagyarázó szörnyűségére utalt.

Ez a könyv jó annak, a ki Lemaître-t akarja megismerni; Rousseauról azonban fonák képet ad. A kritikus megtanulhatja belőle, hogy lehet könnyű szerrel tetszést aratni, hogy lehet személyes gyűlöletünkön ékesszólással könnyíteni, s hogy lehet valakinek még betegségét s gyermekora nyomorúságait is gúnyosan felhányni. S bizonyára még sok egyebet is. De az írók különösen sokat tanulhatnak belőle: ne írjanak soha *Vallomásokat*, mert Lemaître-rel gyűlik meg a bajuk!

—h—s.

Nietzsche olvasásakor.

Nietzsche madártávlatból tekintve a meglepő és megdöbentő ötletek philosophusa. Hogyan fogja föl és méltatja őt Faguet, a ki minden értékes ötletnek oly hálás kritikusa szokott lenni?*) Vajon ő is csak madártávlatban marad-e, mint annyian, a kik Nietzsche nevét tollukra vették? Vajon keresi-e Nietzsche ötleteiben a rendszert, a rendszer mélyén az embert s az emberben a költőt? Vagy egyáltalában úgy látja-e Nietzscht, a hogy őt eddig láttuk?

Nietzsche philosophiája oly tájképhez hasonlít, melynek háttere a végtelenbe nyúlik. Elöl dús, bódító tenyészetet látunk, de a ragyogó háttérben még dúsabb, még bódítóbb tenyészetet sejtünk. Valóságos háttér-e ez, vagy csak káprázat? Higyjünk-e Nietzschenek vagy kételkedjünk benne, vagy egyszerűen csak érdeklődjünk-e iránta, mint a hogyan minden feltűnőbb jelenség iránt érdeklődni szoktunk?

*) *En lisant Nietzsche, par Émile Faguet Paris, 1905. Société française d'Imprimerie et de Librairie.*

Nietzsche nem követeli meg az olvasótól, hogy magát azonosítsa vele, de bizonyos, hogy Nietzsche csak akkor válik érdekes olvasmányná, ha magunkat azonosítjuk vele. Nietzsche nem olvashatja olyan olvasó, a ki fölteszi magában, hogy az írótól független marad, mert Nietzsche nem tűri az előkelő idegeneket. Nietzsche nem olvashatjuk úgy, mint a hogyan általában olvasni szoktunk, hogy tudniillik bizonyos időre fölfüggesztjük a magunk gondolatait és gépiesen követjük az író gondolatmenetét; nem, mert akkor egyáltalában nem olvastuk Nietzsche; együtt kell sírnunk és ujjongnunk, együtt kell haragudnunk és gúnyolódunk vele s Nietzschevel együtt kell törekednünk arra, hogy *übermenschen* legyünk. Így olvasni a legnagyobb költőket szoktuk és Nietzsche olvasásakor a költészet varázsvesszejének érintését érezzük. Gondolatai gondolatokként hatnak ugyan reánk, de ezek a gondolatok az érzelmek termőföldjéből fakadtak és a képzelet szárnyain nyérnek lendületet. Nincs gondolat a földön, melybe ne vegyülne érzelem vagy képzelet, de kevés olyan gondolat van, melynek gyökerei annyira visszanyúlnának az érzelmek talajába és a melyek lendítő erejüket annyira a képzelettől nyernék, mint a nietzschei gondolatok.

Volt-e Nietzschenek kész philosophiai rendszere olyan értelemben, mint Kantnak, Hegelnek, Schopenhauernek vagy Comtenak? Bizonyos, hogy fel akarta építeni rendszerét, de ehhez előbb arra volt szüksége, hogy romboljon. A rendszer hűvös magaslataira csak úgy tudott eljutni, hogy minden útjába eső akadályt forró, lázas munkával elhárított. A rombolásnak, az akadályok elhárításának, a kritikának munkája Nietzsche műveiben az olvasóra nézve nem abban áll, hogy nyomon követi egy nagy gondolkodó gondolatait; ez sokkal több ennél: elragadó, idegizgató, impozáns és imponáló látvány. Nietzsche elméletének fő akadályai voltak: a társadalom, a vallás, a rationalismus, a tudomány és a morál. Főleg és elsősorban a morál. Ezekkel Nietzsche és az olvasónak is okvetlenül végeznie kell, hogy eljusson Nietzsche elméleti igazságaihoz. A Nietzsche philosophiája tehát: forradalom. De a forradalmi érvei sohasem a háttérben vannak, hanem megrendítő valóság gyanánt mindig előttünk állanak.

«Ha ez így van — mondja Nietzsche-ről Faguet — akkor minden lehető eszközzel le kell rombolni, el kell törölni, meg kell semmisíteni az erkölcsöt és oda kell dobni az embert min-

den szenvedélyének, ösztönözni kell őt, hogy adja át magát szenvedélyeinek. Ez volna a végső következmény és a megoldás. De nem, feleli Nietzsche, miután meggondolta a dolgot, nem! Abból, a mit mondtam, nem az következik, hogy az erkölcs halált hozó az emberekre, hanem az, hogy halált hozó az emberek kisebbségére (a kiválasztottakra), halált hozó a társadalomra, a melyet ezeknek az embereknek (a kiválasztottaknak) kellene kormányozni, hogy fennálljon; halált hozó az emberiségre, melyet ezeknek kellene vezetniök, hogy ne válják porrá és sárrá. De egyáltalában nem halált hozó az emberek többségére, az alantasabb fajra, a tömegre, sőt ennek életeleme.»

Ezt maga Nietzsche így mondta: «Az, a mi nincs megengedve a legerősebb, a legtermékenyebb egyéniségeknek, hogy tudniillik önmagukat minden viszonylatban érvényesítsék, szükségképen tönkre teszi őket.» Így fejt ki Faguet mindenütt Nietzschét abból a burokból, melybe elvonult, hogy addig, a míg küzd, rombol és gonyolódik, lehetőleg védve legyen minden idegen gondolat suggestiv támadásától.

Egy positiv igazság minden esetre következik Nietzschéből: az tudniillik, hogy az embert mint erkölcsi lényt, mint cselekvő egyéniséget visszaaltalta önmagára és figyelmeztette, hogy igyekezzék magát környezetétől — ha nem is a valóságban, de gondolatban — elszigetelni.

Azt az utat, míg Nietzsche kereste és megtalálta magát úgy, a hogy tőlünk is kívánja, hogy keressük és megtaláljuk magunkat: a romantikus Nietzschét sem felejt el Faguet. Művének egy külön fejezetében foglalkozik vele. Erről a romantikus Nietzschéről nem rég jelent meg egy igen szép magyar munka Wildner Ödöntől.*) Wildner munkájában a fejlődő, kialakuló Nietzschéhez megkapjuk a *staffaget*: jellemrajzát, életviszonyait és a kort, a melyben élt.

Wildner könyve épen oly gazdag és biztos menetű, mint a mennyire a Faguet könyve nyugtalan, ideges és dialektikus. És ennek talán az az oka, hogy Faguet könyvéből a Nietzschét *megismerő*, Wildner könyvéből pedig a Nietzschét *ismerő* essayista szól hozzánk.

n.

*) Nietzsche romantikus korszaka. Irta Wildner Ödön. Budapest, 1906.

Levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

A *Szemle* folyó számában Morvay Győző úr, ismertette Riedl Frigyesnek angolra fordított *Magyar irodalom-történetét*, több helyen megjegyzéseket tesz azon ismertetésre, mely még a *Századok* 1906. deczemberi számában jelent meg. Minthogy én vagyok az a «tendentiosus bíráló», legyen szabad röviden felelnem.

Morvay úr, úgy látszik, nem rendes olvasója a Magyar Történelmi Társulat közlönyének, mert elkerülte figyelmét, hogy én már a tavalyi februári füzetben feleltem meg egy-két pontjára. De még a deczemberi számban közlött dolgokat sem olvashatta el eléggé figyelmesen, mert különben tudná, hogy ki volt az az író, kivel «az Akademia, vagy talán inkább Szily Kálmán előzőleg» tárgyalt, mielőtt a «legkézségesebbnek és alkalmasnak Riedlt találta» a kérdésben forgó munka megírására.

Az én ismertetésem kissé figyelmesebb elolvasása arról is meggyőzhetette volna Morvay urat, hogy nem fogtam rá Riedl irányára a köznapiságot és a sablont, hanem ellenkezőleg, a mit én kárhoztattam «az a sok superlativus, általánosítás, rhapsodia» volt, melyek «nincsenek az angol ember nyéire».

Egy «személyes ok»-ra is czéloz Morvay úr. Hát nem személyes ok sugalta az ő ismertetését is, és teljesen ment az ő dolgozata minden tendenciától? A mi engem illet, én voltam az, a ki dr. Wrightnek legelőször javasoltam azt, beszélje rá Gosse Edmundot, hogy vegye föl a magyar irodalom történetét a szerkesztésében megjelenő sorozatba. Tettem pedig azért, mert valaki úgy nyilatkozott dr. Wright előtt, hogy a magyaroknak nincsen irodalmuk az egy Jókait kivéve s még ennek munkáit is csak átdolgozva olvashatja el az angol ember. Én voltam az, a kinek ajánlatára dr. Wright elment Szily Kálmánhoz. Miután már közel harminczkét éve lakom Angliában és behatóan ismerem az angolok ízlését, gondolkozásmódját stb., Riedl munkája kellemetlen meglepetés volt reám és sajnáltam, hogy jobb dolgot nem nyújthattunk az angol olvasó közönségnek.

Morvay úr továbbá azt tartja, hogy Riedl eredetijét el kell választanunk attól a felelősségtől, a melyet helyette a fordítónak és az átdolgozónak kell hordaniok. Tudtommal a rendes szokás szerint Riedlnek megküldötték az angol fordítás kefelevo-

natait. Ha dr. Wright hallgatott volna tanácsomra, visszaküldötte volna a szerzőnek az eredeti kéziratot gyökeres átdolgozás végett.

A mi pedig «tájékoztatlanságomat» illeti, arra kérem bírálóm, olvassa el egy dolgozatomat a *Történelmi Tár* 1894-diki folyamában s a már említett feleletemet a *Századok* tavalyi februári számában. Ismétlem, ha Riedl azt írta volna, hogy a Buda várát megszálló hadseregben skótok is voltak, úgy olyas valamit állított volna, a mi bebizonyított történeti tény. De minthogy senki sem tudja, hogy Skóczia melyik vidékéről kerültek e skót urak s míg bírálónak sincsenek bizonyítékai arra nézve, hogy Európának minden nemzete kivétel nélkül képviselve volt Budán, Riedl állítását túlzásnak tartottam és tartom most is.

Egy másik «tévedés»-emet illetőleg azt ajánlanám Morvay úrnak, hogy olvassa el, a mit a budapesti lánczhíd építésénél szerepelt mérnökökről írtam a *Budapesti Szemle* 1903 szeptemberi füzetében. A hídnak tervezője «Old Clark» azaz William Tierney Clark volt és az építési munkák vezetője «Young Clark» azaz Clark Ádám. Ha ez utóbbinak szereplése érdekli őt, olvassa el Zelovich Kornél előadását 1899-ben a Magyar Mérnök és Építész Egylet ünnepi ülésén. Olvassa el továbbá Gróf Széchenyi István leveleit — van hozzájuk névmutató — s ily módon azután kiegészítheti «a lánczhíd oroszlánoszlopain» fölfedezett adatait.

A mi Fráter György nevét illeti, mint tudjuk, a barát maga egész életében «Frater Georgius»-nak írta nevét; már pedig ennek helyes angol fordítása «Friar George».

A Caxtonra vonatkozó adatot illetőleg pedig a legnagyobb örömmel Riedl védelmére kelek bírálója ellenében. Az angol nyomdászat 1877-ben ünnepelte meghonosulásának négyszázados évfordulóját. A *Recuyell of the Historyes of Troyes* című munkát még külföldön, talán Bruges-ben nyomtatta Caxton és valószínűleg csak egy évvel később jelent meg, mint a budai krónika. (Lásd *Dictionary of National Biography*.) Azért Riedlnek teljesen igaza van, midőn írja, hogy «Hungary (has) forestalled England in the art of printing».

Fogadja . . .

London, 1908 április 11-én.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Acworth W. M. A vasutgazdaságtan elemei. Fordította Szabolcsy Antal dr. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 185 l.) 3 K.

Almanach. Magyar tud. akadémiai polgári és csillagászati naptárral MCMVIII-ra. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 247 l.) 2 korona.

Balassa Frigyes. A cséplőgépek szerkezete és azok kezelése második kiadás. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 279 l.) 6 K.

Balázs Béla. Halálesztétika. Budapest, 1908. Deutsch és Társa. (8-r. 60 l.) 1 K.

Berend Miklós dr. A csecsemőbetegségek orvoslása. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. VIII, 444 l.) 7 K.

Bókay János dr. A gyermekről. (Az egészség könyvtára V. kötet.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 103 l.) 1 K 50 f.

Bródy Sándor. A herceg kisasszony és más elbeszélések. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 149 l.) 2 K 50 f.

Döntvénytár, Büntetőjogi. Szerkeszti Balogh Jenő dr. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. I. kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XLVIII, 384 l.) 5 K.

Döntvénytár, Hiteljogi. (Váltó-, csőd-, kereskedelmi és tőzsdei ügyekben.) Szerkeszti Fabiny Ferencz dr. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. I. kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XXXIX, 384 l.) 5 K.

Döntvénytár, Közigazgatási. Szerkeszti Marschakó János dr. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. I. kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XX, 368 l.) 5 K.

Döntvénytár, Magánjogi. Szerkeszti Gottl Ágost. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. I. kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XXXIX, 384 l.) 5 K.

Emlékek, magyar történelmi. Kiadja a m. tud. Akadémia. Első osztály. Okmánytárak. Budapest, 1907. Akadémia. 32. kötet. Veres Endre dr. Corillo Alfonz jezsuita atya levelezései és iratai (1591—1618.) A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja. V. S. (8-r. LII, 739. l.) 15 K. — 33. köt. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. kötet. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198—1526. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették Thallóczy Lajos és Áldásy Antal. (8-r. CXXIV, 479 l.) 10 K.

Fabó Bertalan dr. A magyar népdal zenei fejlődése. Ezer kótapéldával, számos hasonmással és képpel. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. X, 608 l.) 24 K.

Finkey Ferencz dr. A magyar büntető eljárás tankönyve. A bűnvádi perrendtartási törvények. (1886 : XXXIII. 1897 : XXXIII és XXXIV., 1907 : XVIII. t.-cz.) teljes szövegével bővített és átdolgozott harmadik kiadás. Budapest, 1908. Grill. (8-r. XXIV, 651 l.) 12 K.

Friedmann Géza dr. Újabb büntetőjogi elméletek és ezek eritációja. Budapest, 1907. Athenaeum. (8-r. 30 l.) 1 K.

Gábor Gyula dr. A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Függelékül kiadatlan oklevelek. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. X, 242 l.) 8 K.

Gábor Ignác. A magyar ősi ritmus. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 267 l.) 5 K.

Gottl Ágost. A magyar kir. Curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1898 : XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. XI. kötet. (1905—1906.) (1249—2483. sz. határozatok.) Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. XLIV, 408 l.) 10 K.

Hampel József. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. Akadémia. (8-r. 358 l.) 6 K.

Hazai Olivér. A vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói. Analitatio szempontból. Budapest, 1907. Kókai F. (8-r. 54 l.) 2 K.

Heinrich Gusztáv. Egyetemes irodalomtörténet. Szerkeszti —. Harmadik kötet. Kelták és germánok. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. XII, 680 l.) 20 K.

Heltai Jenő. Nyári rege. Regény. (Egyetemes regénytár. XIV. évf. VI. kötet.) Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 1 K.

Homeros Iliasa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ponori Thewrewk Emil. Első kötet. I—VI. ének. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. LXXI, 131 l.) 3 K.

— Ugyanaz. Görögül és magyarul. Budapest, 1907. U. o. (8-r. LXXI, 263 l.) 6 K.

Horovitz Simon dr. A római jog történetének és anyagi részének tankönyve. Eperjes, 1908. Révai S. (8-r. XII, 591 l.)

Horváth Jenő. A történelem bölcselete. Tanulmányok a történettudomány alapelveiről és az emberi művelődés irányeszméiről. Gyula, 1907. (Budapest, Kilián, Fr. biz.) (8-r. VIII, 287 l.) 5 K.

Horváth József dr. 1905/6. évi vármegyei ellenállás története. Budapest, 1907. Ráth M. (8-r. IV, 478 l.) 15 K.

Jancsó György dr. Magyar polgári törvénykezési jog. Az új törvényekkel kiegészített harmadik kiadás. Kolozsvár, 1908. Lepage L. (8-r. VI, 320 l.) 12 K.

Karácsonyi János. Hogyan lett Szent István koronája a magyar szent korona felső részévé. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI. kötet. 6 sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 23 l.) 1 K.

Kecskeméti Ármin dr. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Első kötet. Budapest, Lampel R. (8-r. 334 l.) 5 K.

Kereskedő könyve (A magyar). Első kötet. Kereskedelmi alapismeretek. Írták: Harmat Mór, Jónás János, Kovács Gyula dr., Domanovszky Sándor dr., Kerekes György. Máday Andor dr., Simonyi Jenő dr., Pék János, Vágó József, Schack Béla dr. és Márkus Dezső dr. Budapest. 1907. Révai Testvérek. (8-r. 658 l.) 16 K.

Klenum I. Antal. Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. (Nyelvészeti Füzetek 50. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 70 l.) 1 K.

Kőváry László dr. Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából. Első kötet. A honfoglalás s középkorunk története. Kolozsvár, 1907. (Budapest, Ráth M. biz.) (8-r. VIII, 410 l.) 8 K.

Kropotkin Péter. A kölcsönös segítség mint természettörvény. Fordította Madzsár József dr. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 230 l.) 6 K.

Litschauer Lajos. Középítéstan, különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. (A magyar bányászfelőr kézi könyvtára. XVIII., XIX. kötet. Selmezbánya, Joerges. (8-r. VII, 303 l.) 6 K.

Löherer Andor. Az amerikai kivándorlás és visszavándorlás. Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 263 l.)

Loti Pierre. Az ébredők. Francziából fordította König György. I., II. kötet. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 224, 240 l.) 4 K 50 f.

Lyka Károly. Kis könyv a művészetről. Második kiadás. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 3 K.

Mattyosovszky Miksa dr. A földjáradék. Budapest, 1908. Eggenberger. (8 r. X, 227 l.) 5 K.

Menqer Antal. A jövő állama. Fordította Ormos Ede dr. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. XII, 209 l.) 7 K 50 f.

Mezey Bertalan. Elektrotechnikai alapismeretek. Második kiadás. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 378 l.) 7 K.

Molnár Gyula. Hazug törvény. Társadalmi dráma három felvonásban. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 103 l.) 1 K 50 f.

Naszúlyi József. A gőzlokomobilok szerkezete és kezelése. Gyakorlati tankönyv lokomobil kazánfűtők és gőzgépezők, mezőgazdák, gazd. tisztviselők stb., valamint az állami ipari és gazd. tanintézetekben rendszeresített tanfolyamok hallgatói számára. Budapest, 1908. Nagel O. biz. (8-r. 172 l.) 1 K.

Naszúlyi József. A stabil gőzgépek gyakorlati tankönyve. Kazánfűtők, gőzgépezők, üzemvezetők, gyárosok, gyári tisztviselők stb., valamint az állami ipari szakiskolákban rendszeresített tanfolyamok részére. Budapest, 1908. Nagel O. biz. (8-r. 181 l.) 5 K.

Orczy Emma bárónő. A Vörös Pimpernel. Regény. Angolból fordította Gineverné Győry Ilona. I., II. kötet. (Egyetemes Regénytár. XXIV. 9.10.) Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 142, 160 l.) Egy kötet 1 K.

Pavlik Ferencz és Laky Imre. Határrendészet kézikönyve. (Határrendőrség, bevándorlás, kivándorlás, útlevél s ezzel összefüggő törvények és rendeletek gyűjteménye.) Budapest, 1907. Pátria. (16-r. XXVII, 404 l.) 6 K.

Pikler Gyula. A büntetőjog bölcselete. Második folytatás a jog keletkezése és fejlődése című könyvhöz. VI. kiadás. Budapest, 1908. Politzer. (8-r. 128 l.) 5 K.

Réz Mihály. Nemzeti politika. Budapest, 1907. Kilián utóda. (8-r. 96 l.) 2 K.

Rudnai Győző. Csoór Vilma. Elbeszélés. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 169 l.) 3 K.

Sinclair Upton. Az ipar-báró. Fordította özv. Baross Károlyné. Budapest, 1908. Nagel O. biz. (8-r. 95 l.) 2 K.

Wilde Oszkár. A readingi fegyház balladája. Fordította Radó Antal. Budapest, 1878. Lampel R. (8-r. 72 l.) 1 K 60 f.

Wilde Oszkár. Mesék, történetek és költemények prózában. Fordította Mikes Lajos. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 262 l.) 4 korona.

Zempléni Árpád. Bosszú. A Kisfaludy-Társaság 1907. évi Bulyovszky-díjával jutalmazott kisebb elbeszélő költemény. Budapest, 1908. Nagel O. biz. (8-r. 23 l.) 1 K.

